

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO 10750

CALL No. 709.5961 | Kyo.

D.G.A. 79

21323

A. N.
8663

INLEIDING
TOT DE
HINDOE-JAVAANSCH KUNST

INLEIDING
TÖT DE
HINDOE-JAVAANSCHÉ KUNST

DOOR

Dr. N. J. KROM

OUDE-CHIEF VAN DEN OUDHEIDKUNDIGEN DIENST IN NED.-INDIÉ

TWEEDE DEEL.

MET 58 PLATEN

10750

---

*Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Ned.-Indië; met ondersteuning van het Departement van Koloniën*

709.5961
Kro

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1920

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 10750

Date 7.1.97

Call No. 404.5961/100

INHOUD.

	Blz.
Lijst der platen	VIII
Voorbericht	X
HOOFDSTUK XIV. — <i>De kunst van Kadiri en Singhasari</i>	1
<p>De rijkshelsten — De «bewaakte grens» — Goewa-tritis — De term «kunst van Singasari» — Tjandi Kidjal — Omgeving der hoofdstad — Singasari — Studies van Reuvenis, Brumund en Brandes — Ligging der oudheden — De torentempel — De beelden — Verhouding met Voor-Indië — Dateering — De Zuidelijke tempels — Losse beelden — De aloen-aloen en de rākshasa's — De Gaṇeśa van Rara.</p>	
HOOFDSTUK XV. — <i>Tjandi Djago</i>	38
<p>Stichting en oude beschrijvingen — Onderzoek en monogra- fie van Brandes — Reliefverklaring door Van Stein Callenfels — Bouwkundige opzet — Beschrijving van het monument — Karakter van het ornament — De reliefs in het algemeen — Tantri-verhalen — De legende van Koefidjarakara — Het Pārthayadīna — De Ardjoenawiwāha — De Krēṣṇāyana-reliefs — De beelden — Amoghapaśa en zijn groep — Afkomst der beelden — De omgeving van het heiligdom — Bronsreplieken van de beeldengroep — Steenen copie naar Sumatra — De Mañdjoeçri van Djago — De tempel van Waleri.</p>	
HOOFDSTUK XVI. — <i>De vroeg-Madjapahitsche kunst</i>	71
<p>Aansluiting bij Singhasari — Tjandi Djawi — De Çiwa- boeddha-tempel — Bericht van Prapañtja — Beschrijving — De reliefs — De omgeving — Tjandi Pørtapan — Tjandi Papoh — Het miniatuur-tempeltje — Oudste overblijfselen te Djédong — Tjandi Soembèrdjati — Het heiligdom van Simping — Op- graving door Perquin — Het Çiwa-beeld van Krétarādja — De Pārwati — Tjandi Rimbl — De reliefs.</p>	
HOOFDSTUK XVII. — <i>De bloeitijd van Madjapahit</i>	98
<p>De rijkshoofdstad — Onderzoek van Wardenaar, Verbeek, en</p>	

- Krama Djaja Adinagara — Beschrijving van Prapañtja — Uitbreiding van het stadsgebied — Poort Wringin-lawang — Tjandi Brahoe en omgeving — Trawoelan en de Menak Djingga — Reliefs van Trawoelan — Kêlaton — Poort Badjang-ratoe — Tjandi Tikoes — Het Museum te Madjakêrta — Tjandi Djaboeng — Tjandi Kali-tjilik — Overblijfselen te Bajalangoe.

HOOFDSTUK XVIII. — *De bloeitijd van Madjapahit (vervolg)* . . . 128

Tjandi Soerawana — Ardjoenawiwaha en andere reliefs — Tjandi Tigawangi — De Soedamala — Het tempelterrein — Tjandi Kêlaton — Ardjoenawiwaha en Garoedeya — De terrassen — Tjandi Pari — Tjamsche invloeden — Tjandi Soemoer — De graftempel van Panggih — Ploembangan — Poorten van Djedong — Tjandi Pasetran.

HOOFDSTUK XIX. — *Panataran* 156

Het heiligdom van Palah — Bouwgeschiedenis — Opnamen van Horsfield en Van Kinsbergen — De restauratie van 1901 — Werkzaamheid van Brandes en Perquin — Indeeeling van het terrein — De hoofdtempel — Beschrijving der terrassen — Het Rāmāyana en de wolkentoonseelen — Het Kreshpāyana — Verschillende kunstrichtingen — De bovenbouw — De tempelwachters — Het Nāga-tempeltje — Het tempeltje van 1369 — Het pëndapa-terras — De badplaats — Andere overblijfselen.

HOOFDSTUK XX. — *Ongedateerde Oost-Javaansche tempels* . . . 185

Bijzetplaats van Hayam Woeroek — Tjandi Bangkal — Tjandi Sawentar — Tjandi Kesiman-tengah — Trawas — Poort Derma — Tjandi Kalang-anjar — Overblijfselen in het Malangsche — Tjandi Sanggariti — Badplaats Simbatan-wetan — Tempeltjes in Paree — Tjandi Wringin Brañdjang — Overblijfselen in Zuid-Kediri — Tjandi Sanggrahan — Tempels op den Wadjak — Beelden van Broemboeng en Djeboek.

HOOFDSTUK XXI. — *Latere Oost-Javaansche monumenten* . . . 214

Tjandi Botjok — Bosch Trënggiling — Grot van Selamangleng (bij Kediri) — Tweede grot van Selamangleng (bij Sanggrahan) — Tjandi Gambar en Toeban — Tjandi Batjem — Tjandi Gambar-wetan — Tjandi Ngétos — De bergheiligdommen — De Kawi en omgeving — De Ardjoena — Padoesan — Indrakila — De Smeroe — Pêtoeng-amba — Tjandipoera — De oudheden op den Argapoera — Stralenkrans-sculptuur.

HOOFDSTUK XXII. — <i>De Westelijke voortzetting der Oost-Javaansche kunst. De Soenda-landen</i>	246
Westelijke en Oostelijke richting — Pénampihan — De oudheden van Soekoei — Tjéta — Karakter en verklaring dezer kunst — Verdere terrassen-heiligdommen — De Mèrbaboe — West-Java — Tjikapoendoeng, enz. — Midden-Javaansche kunst in Bantam — Rijk van Padjadjaran — Hindoe-Soendaneesche kunst te Tjibodas.	
HOOFDSTUK XXIII. — <i>Voortzetting naar het Oosten. Bali en Sumatra. Java na den Hindoe-tijd</i>	271
De Pénanggoengan — Tjandi Selakélir — Nieuwe kunst-richting — Voorloopers daarvan — Overblijfselen in den Oosthoek — Tjandi Rétja — Kraëdjingan en omgeving — Het Zuid-Oosten van Java — Matjanpoetih — De kalksteensculptuur — Bali — Handhaving der Oost-Javaansche tradities — Gecomplliceerdheid van het overgangsproces — Tempelrelief te Bangli — Borneo — Hindoe-Sumatraansche cultuur — Sumatraansche invloed op Java — Palembang — Overblijfselen in Lématang-Hilir — Djambi — De makara's van Solok — Mè-nangkabau — Java na den Hindoe-tijd — Grésik en Sèndang-joewoer — De minaret van Koedoes — Tjirebon — Chineesche klentengs.	
HOOFDSTUK XXIV. — <i>De metaalkunst. Besluit</i>	298
Schilderkunst — Metaalkunst — Midden- en Oost-Java — De godenbeeldjes — Hindoe- en Polynesisch type — De bronsvondst van Ngafidjoek — Sieradien — Vaatwerk — Zodiakbeken — Metalen bladen — Bidschellen — Hangklokken — Lampen — Spiegels — Krissen, enz. — Aardewerk. Eenheid en vrijheid der Hindoe-Javaansche kunst.	
REGISTER	321

LIJST DER PLATEN.

	teg. blz.
43. Tjandi Kidul	8
44. Tjandi Singasari	18
45. Reconstructie van Tjandi Singasari	22
46. Monsterkoppen van Singasari en Djago	24
47. Doerga-beeld van Singasari	26
48. Pradjāpāramitā van Singasari	32
49. Gaṇeṣa van Bara, voorkant	34
50. Gaṇeṣa van Bara, achterkant	36
51. Tjandi Djago	38
52. Plattegrond van Tjandi Djago	40
53. Profielen van Mendoet en Djago	42
54. Trapleugel van Tjandi Djago	44
55. Tempelkamer van Tjandi Djago	46
56. Relief van Tjandi Djago	50
57. Tjandi Papoh	82
58. Harihara van Simping en Parwati van Rimbi	92
59. Tjandi Rumbi	94
60. Terreinkaart van Madjapahit	106
61. Relief van Trawoelan	110
62. Poort Badjang-ratoe	112
63. Tjandi Tikoes	116
64. Tjandi Djaboeng	118
65. Tjandi Soerawana	128
66. Tjandi Tigawangi	134
67. Tjandi Kedaton	138
68. Tjandi Pari	144
69. Begraafplaats te Panggih	148
70. Poort van Djédong	150
71. Tjandi Pasetran	152
72. Hoofdtempel van Panataran	160
73. Plattegrond van den hoofdtempel van Panataran	162
74. Reliefs met wolkentoonreelen van Panataran	166
75. Panataran. Reliefs van hoofdtempel en pendapa-terras	170
76. Tempelwachter van Panataran; achterkant	174

	teg.	blz.
77. Kleine tempel van Panataran		178
78. Badplaats van Panataran.		182
79. Tjandi Bangkal		186
80. Tjandi Sawentar		190
81. Tjandi Kesiman-tengah		194
82. Tjandi Wringin Brañdjang en trap van Tjandi Gambar . .		206
83. Beeld van Djéboek		210
84. Oost-Javaansche voetstukken		212
85. Tjandi Gambar		222
86. Tjandi Gambar-wetan		228
87. Stralenkrans-sculpturen		244
88. Kop en monument van Soekoeh		256
89. West-Javaansche beelden		266
90. Beeld van Tjibodas en kalksteen-sculptuur		270
91. Tjandi Selakelir		274
92. Spierbeelden van Madjakerta		276
93. Beelden van Grogol en Sikoening		278
94. Relief van Bangli		288
95. Minaret te Koedoes		294
96. Metalen voorwerpen te Batavia		300
97. Bronzen van Ngandjoek		306
98. Gouden sierplaat en armband		308
99. Bronzen schaal en tempelschel		312
100. Bewerkte kris.		316

VOORBERICHT

(bij het Tweede Deel).

Nu, juist een jaar na het afsluiten van den tekst, de druk van dit werk beëindigd is, willen wij van de gelegenheid gebruik maken om nog een enkele aanvulling te geven.

Over de sinds het schrijven onzer eerste hoofdstukken geopende gezichtspunten in zake een Sumatraanschen invloed op de Midden-Javaansche kunst hebben wij op pag. 289 van Deel II reeds iets gezegd, en daar behoeven wij thans dus niet bij stil te staan. Wel dienen wij echter nog een nieuwe theorie aangaande het ontstaan der Hindoe-Javaansche kunst te vermelden, geopperd door Dr. F. D. K. Bosch op het in de laatste dagen van het vorig jaar te Soerakarta gehouden Congres voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Java. Zij komt er op neer, dat deze kunst niet een navolging zou zijn van een of anderen stijl uit Voor-Indië, doch haar ontstaan te danken zou hebben aan het toepassen door inlandsche kunstenaars van de in Sanskrit geschriften (śilpaśāstra's) neergelegde traditioneele voorschriften. Deze veronderstelling is ons op het oogenblik nog slechts uit courantenverslagen bekend en het is ons dan ook nog niet mogelijk er een oordeel over uit te spreken; wij willen echter niet nalaten op de te verwachten uitwerking ervan de aandacht der belangstellenden te vestigen.

In het afgelopen jaar heeft ook de groote Kloet-uitbarsting plaats gehad, die een in oudheidkundig opzicht zoo bijzonder rijk deel van Kêdiri teisterde. Uit het zoo juist ontvangen verslag van den Oudheidkundigen Dienst (1919, tweede kwartaal) blijkt, dat geen der monumenten schade leed, hoewel de lahar het complex van Panataran rakelings passeerde. Zelfs hebben de veranderingen in den bodem een paar tot dusver geheel onbekende monumenten te voorschijn doen komen. Daarentegen is de oudheden-verzameling op het regentserf te Blitar niteengeslagen en maar ten deele teruggevonden.

Ten slotte hebben wij de welwillendheid van den lezer in te roepen voor eenige fouten, die zijn ingeslopen door verwarring van jaartallen Çaka en A. D. Zoo leze men in Deel I op pag. 61 reg. 19 en op pag. 412 reg. 18 »vijftiende» in plaats van »veertiende» eeuw, en schrappe men

op pag. 411 reg. 10 van onderen het woord «Çāka». Voor deze en dergelijke onachtzaamheden treft de blaam slechts onszelf en allerminst den voortreffelijken corrector der drukproeven, den Heer W. C. Muller, Adjunct-Secretaris van het Instituut, wien het ons aangenaam is ook openlijk onzen dank te betuigen voor zijn beproefde hulp.

Leiden.

N. J. KROM.

MAART 1920.

LIJST DER PLATEN.

	teg. blz.
43. Tjandi Kidai	8
44. Tjandi Singasari	18
45. Reconstructie van Tjandi Singasari	22
46. Monsterkoppen van Singasari en Djago	24
47. Doerga-beeld van Singasari	26
48. Pradjāpāramitā van Singasari	32
49. Gaṇeṣa van Bara, voorkant	34
50. Gaṇeṣa van Bara, achterkant	36
51. Tjandi Djago	38
52. Plattegrond van Tjandi Djago	40
53. Profielen van Mendoet en Djago	42
54. Trapvleugel van Tjandi Djago	44
55. Tempelkamer van Tjandi Djago	46
56. Relief van Tjandi Djago	50
57. Tjandi Papoh	82
58. Harihara van Simping en Pārwati van Rimbi	92
59. Tjandi Rimbi	94
60. Terreinkaart van Madjapahit	106
61. Relief van Trawoelan	110
62. Poort Badjang-ratoe	112
63. Tjandi Tikoes	116
64. Tjandi Djaboeng	118
65. Tjandi Soerawana	128
66. Tjandi Tigawangsi	134
67. Tjandi Kēdatou	138
68. Tjandi Pari	144
69. Begraafplaats te Panggih	148
70. Poort van Djedong	150
71. Tjandi Pasetran	152
72. Hoofdtempel van Panataran	160
73. Plattegrond van den hoofdtempel van Panataran	162
74. Reliefs met wolkentoonneelen van Panataran	166
75. Panataran, Reliefs van hoofdtempel en pëndapa-terras	170
76. Tempelwachter van Panataran; achterkant	174

77.	Kleine tempel van Panataran	178
78.	Badplaats van Panataran.	182
79.	Tjandi Bangkal	186
80.	Tjandi Sawentar	190
81.	Tjandi Kesiman-tengah	194
82.	Tjandi Wringin Brañdjang en trap van Tjandi Gambar	206
83.	Beeld van Djéboek	210
84.	Oost-Javaansche voetstukken	212
85.	Tjandi Gambar	222
86.	Tjandi Gambar-wetan	228
87.	Stralenkrans-sculpturen	244
88.	Kop en monument van Soekoeh	256
89.	West-Javaansche beelden	266
90.	Beeld van Tjibodas en kalksteen-sculptuur	270
91.	Tjandi Selakelir	274
92.	Spuierbeelden van Madjakerta	276
93.	Beelden van Grogol en Sikoening	278
94.	Relief van Bangli	288
95.	Minaret te Koeloes	294
96.	Metalen voorwerpen te Batavia	300
97.	Bronzen van Ngandjoek	306
98.	Gouden sierplaat en armband	308
99.	Bronzen schaal en tempelschel	312
100.	Bewerkte kris.	316

VOORBERICHT

(bij het Tweede Deel).

Nu, juist een jaar na het afsluiten van den tekst, de druk van dit werk beëindigd is, willen wij van de gelegenheid gebruik maken om nog een enkele aanvulling te geven.

Over de sinds het schrijven onzer eerste hoofdstukken geopende gezichtspunten in zake een Sumatraanschen invloed op de Midden-Javaansche kunst hebben wij op pag. 28⁹ van Deel II reeds iets gezegd, en daar behoeven wij thans dus niet bij stil te staan. Wel dienen wij echter nog een nieuwe theorie aangaande het ontstaan der Hindoe-Javaansche kunst te vermelden, geopperd door Dr. F. D. K. Bosch op het in de laatste dagen van het vorig jaar te Soerakarta gehouden Congres voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Java. Zij komt er op neer, dat deze kunst niet een navolging zou zijn van een of anderen stijl uit Voor-Indië, doch haar ontstaan te danken zou hebben aan het toepassen door inlandsche kunstenaars van de in Sanskrit geschriften (*śilpaśāstra's*) neergelegde traditioneele voorschriften. Deze veronderstelling is ons op het oogenblik nog slechts uit courantenverslagen bekend en het is ons dan ook nog niet mogelijk er een oordeel over uit te spreken; wij willen echter niet nalaten op de te verwachten uitwerking ervan de aandacht der belangstellenden te vestigen.

In het afgelopen jaar heeft ook de groote Kloet-uitbarsting plaats gehad, die een in oudheidkundig opzicht zoo bijzonder rijk deel van Kêdiri teisterde. Uit het zoo juist ontvangen verslag van den Oudheidkundigen Dienst (1919, tweede kwartaal) blijkt, dat geen der monumenten schade leed, hoewel de lahar het complex van Panataran rakelings passeerde. Zelfs hebben de veranderingen in den bodem een paar tot dusver geheel onbekende monumenten te voorschijn doen komen. Daarentegen is de oudheden-verzameling op het regentserf te Blitar nitengeslagen en maar ten deele teruggevonden.

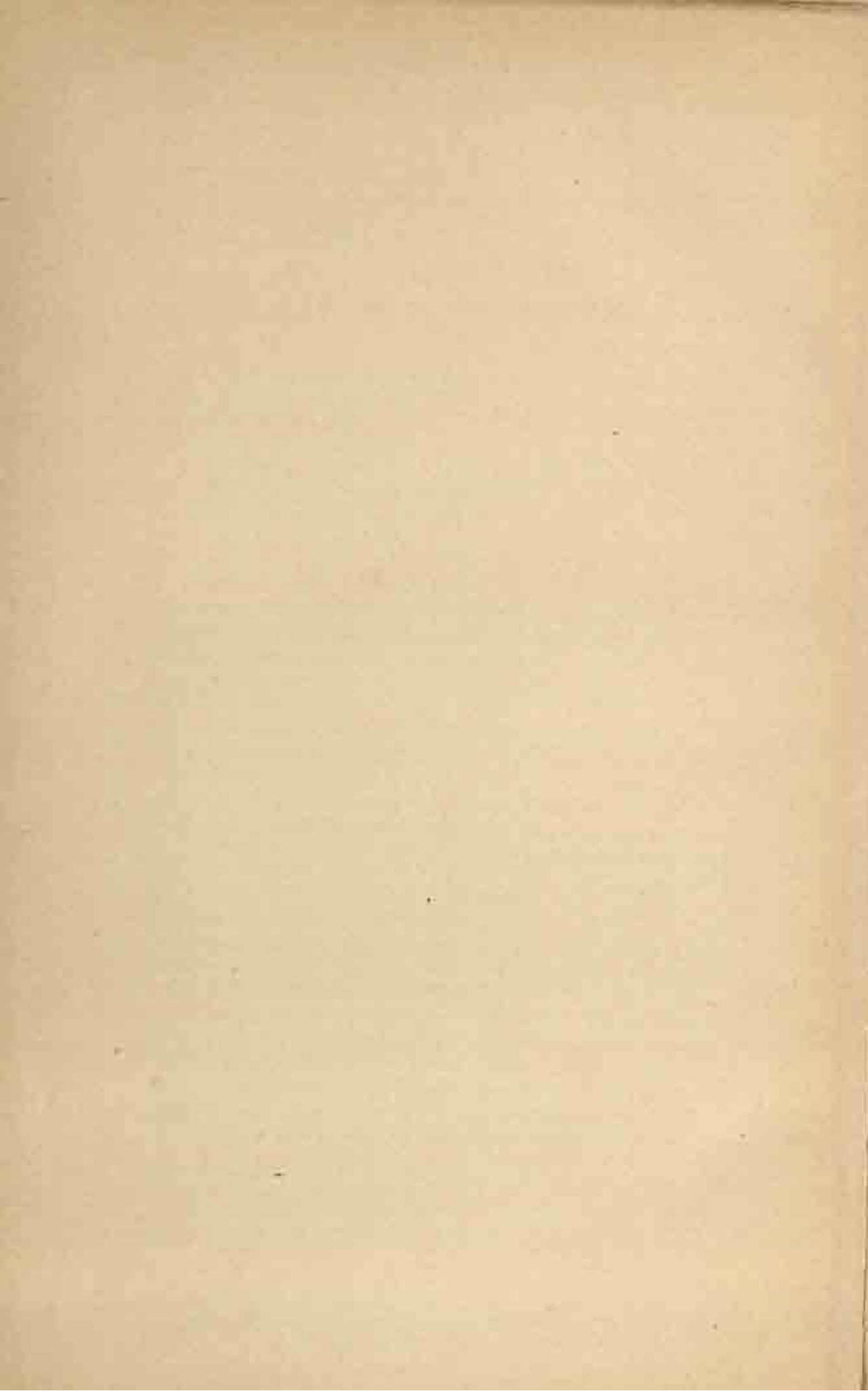
Ten slotte hebben wij de welwillendheid van den lezer in te roepen voor eenige fouten, die zijn ingeslopen door verwarring van jaartallen Çaka en A. D. Zoo leze men in Deel I op pag. 61 reg. 19 en op pag. 412 reg. 18 »vijftiende» in plaats van »veertiende» eeuw, en schrappe men

op pag. 411 reg. 10 van onderen het woord «Čāka». Voor deze en dergelijke onachtzaamheden treft de blaam slechts onszelf en allerminst den voortreffelijken corrector der drukproeven, den Heer W. C. Muller, Adjunct-Secretaris van het Instituut, wien het ons aangenaam is ook openlijk onzen dank te betuigen voor zijn beproefde hulp.

Leiden,

N. J. KROM.

MAART 1920.

HOOFDSTUK XIV.

De kunst van Kadiri en Singhasari.

De rijksleeling, die Airlangga kort voor zijn dood tot stand bracht, maakte voorloopig een einde aan het Javaansche rijk en deed in plaats daarvan twee staten ontstaan, die van Djanggala en Kadiri. Zooals wij reeds zagen in Hoofdstuk II, is in politiek opzicht de geschiedenis der beide rijkshelften zeer verschillend geweest, en is Djanggala, voor zoover wij dat kunnen beoordeelen, betrekkelijk snel op den achtergrond getreden tegenover Kadiri. De thans volgende periode verdient dan ook die van het Kadirische rijk te heeten, veel meer dan die van Djanggala en Kadiri.

Nu behoeft op zichzelf een vermindering in politieke beteekenis nog niet dadelijk een geringer waarde op kunstgebied met zich te brengen: het voorbeeld van Kadiri zelf is daar, om het tegendeel te bewijzen, want talrijk en fraai zijn de heiligdommen, welke daar verreesen lang nadat het politiek overwicht eerst op Singhasari, later op Madjapahit, was overgegaan. Hoe dit nu geweest is in den tijd, dat Djanggala en Kadiri naast elkaar bestonden, valt niet goed meer na te gaan, want hier geldt weer hetzelfde, wat wij aangaande het voorafgaand tijdperk opmerkten, dat namelijk zoo goed als alle overblijfselen in deze landstreken, welke dateerbaar zijn, in een periode blijken te vallen, toen de onafhankelijke staten Kadiri en Djanggala reeds lang opgehouden hadden te bestaan. Zelfs wat betreft de ligging der hoofdstad van laatstgenoemd rijk bezitten wij geen zekerheid. Een overigens niet te controleeren traditie wil, dat de kraton der koningen van Djanggala zich bevond heeft te Djedong, aan den voet van den Pénanggoengan, niet ver dus van de streek, die ook nu nog den naam Djénggala heeft behouden. De gebouwen, die er nog staan, zijn echter van lateren datum, en dus zullen we het beste doen deze te bespreken in het tijdperk, waar ze thuishooren, het Madjapahitsche. Hoewel er dus klaarblijkelijk nog in dien tijd te deze plaatse gebouwd is, schijnt toch de stad van niet zoo heel veel belang meer te zijn geweest, althans wanneer koning Hayam Woeroek op zijn reizen hier zeer dicht in de buurt passeert, neemt hij niet de moeite deze plek te bezoeken. Het is trouwens begrijpelijk, dat het opkomen van het in deze zelfde rijkshelft gelegen Singhasari en het vereenigen der macht over geheel Java in de handen van de Singhasarische koningen voor den bloei

van de vestiging te Djedong, wanneer die gelijkgesteld mag worden met den kraton van Djanggala,¹⁾ storend moet hebben gewerkt.

Anders is het gegaan met de hoofdstad van Kadiri, welke plaats doorgaans met den naam Daha wordt aangeduid; deze is nog in de dagen van Hayam Woeroek na Madjapahit de voornaamste stad des rijk en blijkt dus zelfs Singhasari, toen dit opgehouden had de rijkshoofdstad te zijn, weder te hebben overvleugeld; later is zij in de nadagen van het Madjapahitsch gezag de zetel geworden van een nieuwe, zij het ook korstondige, heerschappij. Het rijk van Kadiri wordt ook genoemd dat van Pandjaloe of van Gelanggelang, alle drie de namen worden in officieele oorkonden aangetroffen. Daha en Gelang nu heeten nog thans twee *desa's*, in elkanders onmiddellijke nabijheid gelegen tusschen Madioen en Panaraga, een omstandigheid, welke er toe geleid heeft in deze streken den kraton van het Kadirische rijk te zoeken. Een bevestiging daarvan zou, meende men, te vinden zijn op een oude kaart, in De Jonge's «Opkomst» enz. VII, welke ten Westen van den Willis een «Egginglangh, een gewezen koninkrijk nu woest» vermeldt. Die bevestiging nu lijkt ons van niet veel waarde: de teekenaar van die kaart heeft niet anders gedaan dan een ter plaatse vernomen inlandsche traditie vast te leggen, maar aangaande de juistheid of onjuistheid van die traditie bewijst hij niets. De nog ter plaatse aanwezige overblijfselen geven verder geen uitsluitel, want ze bestaan — of liever bestonden in Hoepermans' dagen, want thans is er niets meer van over — slechts uit sporen van baksteenfundamenten, nooit verder onderzocht, en een yoni. Het is dus geheel onzeker, of er een stad of kraton of iets anders geweest is. Bedenkt men nu verder, dat in den Madjapahitschen tijd als synoniem voor den *stad*naam Daha de (oorspronkelijk slechts) *rijks*naam Kadiri gebruikt wordt, en men daar dus van een stad Kadiri mag spreken, en in de tweede plaats, dat blijkens Chinese berichten over de verovering van Daha in het jaar 1294²⁾, deze stad aan een groote rivier lag, hetgeen met het Madioensche Daha-Gelang niet klopt, dan krijgt men neiging om den ouden kraton van Daha veelmeer te zoeken in of bij de tegenwoordige residentie-hoofdplaats Kediri. Wij voor ons achten dit verreweg het waarschijnlijkste, ook omdat op die wijze de hoofdstad in het centrum van het rijk zou hebben gelegen, welks omvang door de vindplaatsen der Kadirische koningsoorkonden ongeveer wordt aangeduid³⁾.

¹⁾ Dat de naam van Djanggala's hoofdstad Kaheripan is geweest, hebben wij verondersteld op pag. 299 der *Nāgarakṛtīgama*-aanteekeningen.

²⁾ Zie deel I pag. 58.

³⁾ Nadat wij dit geschreven hadden, bracht een nieuwe inscriptie de bevestiging van deze veronderstelling. Zie deel I pag. 54, en het daar aangehaalde artikel van Van Stein Callenfels.

De grens tusschen de beide rijkshelften was een «bewaakte grens», de pinggir raksa van den Pararaton,¹⁾ welks naam nog over is in de rivier Laksä, ook thans de grensrivier tusschen Kédiri en Pasoeroehan. De bevestiging bestond uit een muur waarvan, behalve langs genoemde rivier, ook nog stukken worden aangetroffen in Wlingi en Lodaya; de richting maakt het waarschijnlijk, dat hij eens van den top van den Kawi doorliep tot het Zuiderstrand. De fragmenten die over zijn, hebben een hoogte van $\frac{1}{2}$ tot $\frac{1}{4}$ M. en zijn samengesteld uit baksteen. Systematisch gevolgd is de geheele loop van den muur nooit; ook is niet vastgesteld, in hoeverre de veronderstelling, dat de muur zich ook Noordelijk van den Kawi zou voortzetten, op iets anders dan fantasie berust.

Niet ver van deze grens staat te Karangkates een merkwaardige Gapeça, reeds dadelijk ongewoon door zijn afmetigen. Een voetstuk van 1.86 bij 1.43 M. draagt het met doodskoppen versierde kussen waarop de god zich verheft in de, voor hem zeer ongewone, staande houding; het beeld zelf is 1.91 M. hoog, en bereikt met voetstuk en kussen niet minder dan 2.71 M. In aanmerking genomen, dat een staande Gapeça als gevolg van zijn olifantsgestalte van nature ietwat plomp moet zijn, is het beeld bijzonder goed geslaagd. In de uitwerking der versierselen (met doodskop-ornamenten), den opzet van den tiara enz., is er onmiskenbare verwantschap met de zoo straks te bespreken beelden van Singasari; de groote eenvoud in de belijning, gepaard met een krachtige beitelvoering maken het echter aanlokkelijk aan een wat oudere periode te denken. Niet alleen geografisch schijnt deze Gapeça op de grens tusschen Kádiri en Singhasari te staan! Een eveneens vier-armige Gapeça in staande houding, van opvallende overeenkomst met dien van Karangkates en wellicht uit dezelfde werkplaats, bevindt zich in het Museum te Leiden.

Monumenten, die met zekerheid in den Kadirischen tijd te stellen zijn, kennen wij niet, hoewel een enkel *mogelijk* aan dit tijdperk toegeschreven zou kunnen worden. Een bovendrempel van een tempel met het jaartal 1060 C. = A. D. 1138, ligt te Patikrédja in het Toeloenga-goengsche, maar van het gebouw, waarbij die drempel behoort, weten wij verder niets. Een beschreven steen met een oorkonde uit 1198 is gevonden bij Tjandi Pertapan (Blitar) en dit heiligdom kan dus uit dien tijd dateeren, maar een tjandi-steen met het jaartal 1237 C. = A. D. 1315, hoogstwaarschijnlijk eveneens van hier, doet vermoeden dat het gebouw, waarvan wij thans de ruïnes nog voor ons zien, eerst in den Madjapahitschen tijd is opgericht. Zoo kan er ook twijfel bestaan omtrent Ploembangan, waar, naar een oorkonde uit 1130²⁾ bewijst, reeds in den

¹⁾ Verg. aldaar pag. 68.

²⁾ Het jaartal, gewoonlijk gelezen als 1062 C., luidt o. i. ten rechte 1052 = A. D. 1130.

tijd der Kadrische koningen een vrijgebied Panoembangan bestond; een zuil met het jaartal 1282 = A. D. 1360 kan daar echter tegenover gesteld worden als aanwijzing, dat ook twee eeuwen later nog op deze plaats een wijding of iets dergelijks is geschied, en wellicht ook nog gebouwd is. Men zie dienaangaande verder in Hoofdstuk XVIII.

Een andere oudheid, die in verband staat met het Kadrische tijdperk, is de 'tempelgrot' Goewa-tritis, Zuidelijk van Toeloengagoeng. Tempelgrot is een weinig juiste benaming voor hetgeen men hier aan den Noordkant van den steilen Boedek vindt. Achter een klein terrasje liggen onder een overhangenden wand eenige natuurlijke grotten, welke door baksteen en muurtjes tot kamertjes zijn gemaakt. Aan die muurtjes is nog al wat veranderd, zoodat de opzet van het geheel niet volkomen duidelijk meer is. Knebel vatte het op als een badplaats, in den trant der in het vorige hoofdstuk beschrevene; de muurtjes zouden dan den achterwand hebben gevormd, doch de waterstralen zich hebben verplaatst. Genoemde onderzoeker vond steun voor zijn veronderstelling in een rechthoekigen bak voor dien wand, 6.12 M. lang en 2.80 M. breed, omgeven door een muurtje van 52 c.M. hoogte, met twee pilasters aan de hoeken en twee kleinere pilastertjes aan weerskanten van een 63 c.M. breedte ingang, links aan den voorkant. Geornamenteerde andesiet-steenen zijn ook op het terrein aanwezig, terwijl stukken van baksteen kroonlijsten, nog door Hoepermans aangetroffen, dezen op het denkbeeld brachten, dat op het terras een bakstentempel zou hebben gestaan. Voor den vierkanten bak liggen nog twee bovenhelften van vrouwenbeelden, beide vierarmig en in groot ornaat. Het kleinste heeft een vliegenwaaijer in een der achterhanden, terwijl de drie andere verdwenen zijn; het grootste houdt in elk der beide achterhanden een bloemstuk en dit laatste beeld heeft op de achterzijde de inscriptie 1082, dus A. D. 1160. Indien nu Knebel terecht in het geheel een badplaats heeft gezien en vergelijking met Belahan de overtuiging mag vestigen, dat deze vrouwenbeelden een bepaald integreerend deel van den opzet uitmaakten, dan zou men uit dit jaartal mogen afleiden, dat ook de oprichting van het bouwwerk in dat jaar heeft plaats gehad en het dus een der weinige gedateerde oudheden uit het Kadrische tijdperk zou zijn. Men ziet, heel veel zekerheid is er dienaangaande niet, en ook hier zou de winst voor de Javaansche kunstgeschiedenis, als wij deze zekerheid wel bezaten, gering zijn, want de vervallen muurtjes laten al heel weinig verdere conclusies toe.

Geheel anders is het gelukkig met de oudste kunstwerken, die wij bezitten uit de heerschappij der koningen van Singhasari: een fraai gebouw, beter gespaard gebleven dan welk ook der Oost-Javaansche monumenten, tevens een, waarvan het stichtingsjaar nauwkeurig bekend is; en een van het jaartal der vervaardiging voorzien los beeld, een

prachtstuk liet welk, gaaf bewaard, ons opeens stelt in het midden van die merkwaardige kunststrichting, welke men gewoon is met den naam van Singhasari-kunst aan te duiden. Wij hebben het oog op den Gaṇeṣa van Bara in Blitar uit 1239, en de omstreels 1248 gewijde Tjandi Kidāḥ bij Malang.

Door reeds dadelijk deze beide kunstvoortbrengselen, onder eenzelfde bewind, met slechts negen jaren tusschenruimte ontstaan en toch zoo verschillend van karakter, naast elkander te plaatsen, kunnen wij ons er rekenschap van geven, wat eigenlijk de kunst van Singhasari is, en vooral wat zij niet is. Er heerscht in dit opzicht een zekere verwarring, omdat niet steeds goed in het oog gehouden is, dat als men van een «kunst van Singasari» sprak, daarmee niet alleen gemeend kon zijn de samenvatting der kunstuitingen, die gedurende de heerschappij der koningen van Singhasari gebloeid hebben, maar ook de kunst, als wier middelpunt de stad Singasari geldt, omdat men ze hier het best en het zuiverst vertegenwoordigd vindt, maar die allerminst tot het rijk of het tijdperk van Singhasari beperkt is gebleven, integendeel haar grootste ontplooiing schijnt te hebben gevonden in de dagen van Madjapahit. Het spreekt vanzelf, dat men door deze beide begrippen niet strikt uiteen te houden, gevaar liep geheel ongelijksoortige grootheden te gaan verwarren: een slechts chronologisch bijeenbehoorende, overigens onderling afwijkende groep van kunstvoortbrengselen, en de producten van een bepaalde «school» — om dat woord hier duidelijkheidshalve te bezigen — zonder inachtneming van den tijd hunner schepping. Welk van die beide men met den naam «kunst van Singasari» wil bestempelen, is op zichzelf van geen belang, want van een bepaald gezichtspunt hebben beide op dien naam evenveel recht; maar men moet er zich voor wachten, als men den term in de eene beteekenis is gaan bezigen, dat later in de andere te doen. De verwarring wordt in de hand gewerkt door het feit, dat van de school van Singasari het ontstaan, of liever de oudste ons bekende voortbrengselen, chronologisch vallen binnen de regeering der Singhasatische koningen.

Wanneer wij boven dit Hoofdstuk onzer zooveel mogelijk chronologisch te werk gaande Inleiding als opschrift «de kunst van Kadiri en Singhasari» hebben gezet, dan bedoelen wij met de tweede helft daarvan natuurlijk: de kunst uit de periode van het rijk van Singhasari, en zoodoende kunnen wij dan ook zoowel Kidāḥ als den Gaṇeṣa van Bara eronder rangschikken. Hadden wij de «school» van Singasari gemeend, dan zou Kidāḥ er buiten moeten vallen. Het zonderlinge van het geval is verder, dat onder de overblijfselen in het tegenwoordige Singasari zelve, overblijfselen dus die, voor zoover ze kunstvoortbrengselen zijn, alleen reeds door de plaats, waar ze worden aangetroffen, met het volste recht

Ook vóór men eenig inzicht kon hebben in de kunsthistorische beteekenis van het monument, moest Tjandi Kidal (plaat 43) wel opvallen door haar fijne en artistieke bewerking en bovenal door het feit, dat er nog zooveel van over is en met name een groot deel van het dak zich nog op het gebouw verheft. De tempel is dan ook dikwijls opgemerkt, maar bepaalde beschrijvingen zijn er slechts zeer zelden van gegeven; na het eerste bericht van Raffles is eigenlijk Brummund de eenige geweest, die, tot tweemaal toe, het door hem zeer gewaardeerde bouwwerk beschreven heeft. Brandes heeft het voornemen gehad een monografie over dit heiligdom op die aangaande Djago en Singasari te doen volgen, een voornemen, welks niet bedoeld gevolg is geweest, dat er over Kidal *minder* gegevens gepubliceerd zijn dan anders het geval zou zijn geweest; onder de inventarisatie der Oudheidkundige Commissie van het Malangsche zoekt men tevergeefs naar de behandeling van dezen tempel, immers men achtte het overbodig de daaromtrent opgestelde beschrijving te doen drukken, waar zij toch binnenkort een plaats zou vinden in de te verwachten monografie. Door Brandes' dood is het plan niet tot uitvoering gekomen en door allerlei andere oorzaken (o.a. het uitbreken van de pest) zijn ook thans alle werkzaamheden van de opname nog niet ten einde gebracht, hoewel de meeste gegevens reeds op het Oudheidkundig Bureau gereed liggen. Met dat al zijn wij op het oogenblik nog genoodzaakt het monument te behandelen zonder die gegevens, daarbij vooral afgaande op de, gelukkig bestaande, foto's en op de indrukken van eigen bezoeken aan een heiligdom, dat ook voor ons tot de voortreffelijkste scheppingen der Hindoe-Javaansche kunst behoort.

Slank en toch krachtig verrijst de van natuursteen gebouwde tempel, en doordat er zulk een groot deel van het dak gespaard is gebleven, is er meer dan elders gelegenheid de bijzonder gelukkige verhouding in de onderdeelen van den bouw op te merken. Een vrij hoog soubasement draagt het rijkze hoofdstel, hetwelk bekroond wordt door een zeer langzaam toeloozend dak. Het moet van een aanzienlijke hoogte zijn geweest, en juist een gebouw als dit, waar we ons eenigermate een denkbeeld kunnen vormen hoe het er als geheel heeft uitgezien, doet het belang van het dak in de Hindoe-Javaansche bouwkunst ten sterkste uitkomen en verlevendigt het besef, hoeveel wij missen bij de overgroote meerderheid der monumenten, welke immers dit belangrijke bouwdeel geheel, of zoo goed als geheel, missen.

Soubasement en hoofdstel bezitten beide een basis van eenvoudigen aard, in beide gevallen geheel overeenkomstig uitgevoerd: een plint, een voetlijst, een middenstuk, een steun- en een kroonlijst. Ornament is niet aangebracht, behalve dan dat in het middenstuk telkens dieper liggende casementen zijn uitgespaard; deze casementen zijn dan echter

TJANDI KIDAL

verder geheel glad gelaten en er is duidelijk naar gestreefd de basis geheel te doen terugtreden tegenover het hoofddeel van soubasement en hoofdgestel. Op dit hoofddeel is alle versiering samengebracht. Bij het soubasement, welks grondplan van vierkanten vorm is met een grooten uitsprong aan de voorzijde ten behoeve van de trap, is het ornament dan verder uitsluitend geconcentreerd op het middengedeelte, waarboven en waarbeneden een ojief den overgang vormt tot onderscheidenlijk de steun- en de voetlijst; eerstgenoemde draagt naar gewoonte de kroonlijst, laatstgenoemde rust ook hier op een plint, die aan het geheel een rijziger aanzien vermag te geven. Noch de ojieven, noch een der genoemde lijsten is van het minste ornament voorzien. Boven de kroonlijst brengt een naar binnen springend ojief, evenzeer onversierd, tot op het bovenvlak van het soubasement, waar een kleine omgang rondom het hoofdgestel loopt, te smal echter dan dat er van een balustrade sprake zou kunnen zijn. Antefixen zijn bovenop de kroonlijst niet te vinden.

Het versierde middenstuk is gevat tusschen een uitspringenden beneden- en bovenband, beide voorzien van een zich kronkelenden loofrand; wij merken dus op, dat hier nog geen sprake is van het typische beneden- en bovenband-ornament, hetwelk wij op de latere Oost-Javaansche monumenten, te beginnen met Djago, zullen aantreffen. Het rechtopgaand gedeelte tusschen beide banden vertoont diepliggende langwerpige paneelen tusschen smallere pilasters; op die pilasters is telkens een dikbukkige vaas — het aloude Midden-Javaansche motief, zij het in eenigszins gewijzigden vorm — tusschen bladornament geplaatst; in het midden der paneelen is een medaillon aangebracht, hetwelk op verschillende manieren gevarieerde rankversiering bevat, soms met dierfiguren er tusschen. Het groote onderscheid met de Midden-Javaansche ornamentatie is — naar Brandes het zoo juist formuleerde — de omzetting in de distributie: de dragende deelen (pilasters) hebben het zware ornament, de paneelen het lichtere, terwijl op Midden-Java de dragende stukken vrijgehouden zijn of opgaand ornament vertoonen, doch de paneelen de tableaux dragen; de vaas vindt men op Midden-Java in de casementen, te Kidjal op de pilasters aangebracht. De medaillons der Midden-Javaansche rozet- en bloembanden staan thans op zichzelf en herinneren in hun nieuwe toepassing — het is weder Brandes, die het opmerkt — reeds aan de ingemetselde borden op Bali. Op de vier hoeken van het monument is een in hoog relief naar buiten springend zittend leeuwje aangebracht, rustend op een plat kussentje, dat ter hoogte van het beneden-ojief vóór tegen den hoek staat, en met kop en opgeheven voorpooten den bovenband ondersteunend. Soortgelijke leeuwjes bevinden zich ook op de beide hoeken van den voorsprong; het kussen is daar echter ver-

vangen door een voetstukje, met geplooid linten behangen. In het midden van achter- en zijkanten zijn eveneens sierstukken in hoog reliëf geplaatst, reikend van het beneden tot het boven-oef en voorstellend een op één been knielenden Garoeda met uitgespreide vlerken, dragende op zijn hoofd onderscheidenlijk aan de Noord-zijde een zittende vrouwengestalte, achter welke nāga-figures te voorschijn komen, aan de Oost-zijde een fraai bewerkte vaas met een deksel en een tuit in nāga-vorm, en aan de Zuid-zijde een drietal nāga's. De vaas zal ongetwijfeld de amrēta-vaas moeten voorstellen, eenmaal door den vogelkoning geroofd; de vrouw is misschien de evenals de amrēta uit de gekarde melkzee te voorschijn gekomen Çi. Twee dingen zijn aan deze Garoeda's bovenal merkwaardig. Vooreerst het feit van hun belangrijke plaats in de tempel-versiering; als wij verder niets van het heiligdom hadden afgeweten, zouden deze Garoeda's zonder eenigen twijfel voldoende reden hebben opgeleverd om Kidā voor een Wishpoe-tempel uit te maken. Toevallig is ons nu op een andere wijze bekend, dat het monument aan Çiwa gewijd was; het strekt dus tot waarschuwing, hoezeer in dit soort conclusies voorzichtigheid geboden is. Het tweede punt, dat de aandacht verdient, is de groote overeenkomst in behandeling en opvatting van de Garoeda's van Kidā met dien van Belahan; hebben wij dien laatste terecht aan Atriangga's tijd toegeschreven, dan blijkt thans temeer, dat Tjandi Kidā zich ook in dit opzicht aansluit bij de kunst der voorafgaande periodes.

De trap, die gelegenheid geeft het soubasement te bestijgen, telt tien treden, welke echter grootendeels vernield zijn, evenals de trapvleugels, waarvan nog te zien is, dat ze in voluten eindigden. Terwijl de voor-sprong, waar de trap tegenaan staat, hetzelfde profiel als het overige soubasement heeft, verandert de profileering dadelijk bij het aangezette trapgedeelte, en wijzigt zich dan nog tot tweemaal toe in het zich telkens verjongende onderstuk van de trapvleugels. Eerst is het een vlak met rank-ornament boven een dubbel voetlijstje, dan een stuk in den trant van de soubasements-basis, doch in andere verhoudingen, en gedekt door een geornamenteerd ojiefje en ten slotte, geheel vooraan ter weerszijden van den trapopgang, een gedeelte in voetstukvorm, waar dan de trap-voluten op rusten. Het middelste dezer drie stukken is eenigermate als zijtorentje behandeld, doch de echte hoektorentjes, zoo geliefd bij het latere Oost-Javaansche «valsche profiel», zijn er niet. In zooverre draagt deze opzet dan ook een eenigszins ouderwetsch karakter, hoewel het tot driemaal toe veranderen van de profileering toch ongetwijfeld als concessie aan den heerschenden kunstmaak te beschouwen is en de oplossing van de kwestie; profielvariatie zonder hoektorentjes, hier reeds op heel wat drukker en omrustiger wijze verkregen is dan te Goenoeng-Gangsir.

Gaan wij nu over tot het hoofdstel, dan zien wij, hoe de betrekkelijk lage basis, welke versiering wij reeds bespraken, telkens in het midden der zijden van zijn vierkant grondplan wordt onderbroken. Aan de voorzijde zijn het de voluutvormige vleugels van een tweede trapje, leidend van het terras tot in den tempel, welke vooruit steken en rusten op een voetstukvormig onderstuk, van denzelfden aard als dat aan het onderende der benedentrap. Het eigenaardige is nu, dat precies hetzelfde ook aan de zij- en achterkanten toepassing heeft gevonden en de posten der nissen, welke daar uit den teerling naar voren treden, beide van onderen uitloopen in een voluut, die evenzoo op een zelfde soort onderstuk ligt. De overgang van de, zoowel bij den ingang als bij de nissen met rank-ornament getooide, posten naar de «trapvleugels» — want ook onder de nissen zijn het in hun wezen niet anders dan dat — geschiedt zeer geleidelijk, doordat telkens een blok met ornament trapsgewijs naar voren schiet. Bij den ingang vindt men op die manier onder den post eerst twee smalle blokken met palmet-versiering en dan twee breede met een dier in rank-motieven; bij de nissen is het iets kleiner en eenvoudiger, maar in principe hetzelfde.

Doordat ingang en nissen met hun bekroning tot bijna (de ingang zelfs geheel) aan de kroonlijst raken, is de eigenlijke profileering en ornamentatie van den tempelteerling slechts op de hoeken van het monument na te gaan. Het versierde gedeelte ligt in het midden van het profiel en wordt begrensd door een glad stuk, hetwelk aan den benedenkant uit een plint, twee voellijsten en een olijf bestaat en geheel regelmatig aan de bovenzijde van dezelfde samenstelling is: een olijf, twee steunlijsten en de kroonlijst. Wij zien hier dus herhaald wat aan het soubasement opgemerkt werd, het ornament samengebracht op het middenstuk.

Eveneens overeenkomstig de behandeling van het soubasement vinden wij allereerst boven het beneden-olijf en onder het boven-olijf een vooruitspringenden band. Deze beneden- en bovenband zijn dan ook weder met eenzelfden kronkelenden rand met bladeren versierd. Het verschil is nu echter, dat tusschen die banden niet direct het rechte middengedeelte van den teerling volgt, maar eerst nog twee inspringende lijsten ingevoegd zijn, die onder den bovenband glad zijn gelaten, doch boven den onderband met palmet-motieven zijn geornamenteerd. Het ingesloten middenstuk van den teerling is ook verder versierd: langs boven- en benedenkant loopt een breede band met guirlande- en spiraal-ornament, en juist in het midden is om den teerling een middenband van recalcitrante spiralen geslagen. Op de hoeken van het monument is tegen dien middenband een driekantig hoekstuk aangebracht, waarin nog duidelijk de elementen te herkennen zijn van den monstertop, waaruit het is gestileerd, maar dat in het midden in facetvorm is gehouden. Het is voor de geschiedenis

van het Oost-Javaansche ornament niet zonder belang daarop te wijzen, denkt men zich een aantal van deze facetten naast elkander geplaatst dan krijgt men den facettenband, dien wij o.a. op Tjandi Djago toegepast zullen vinden. Ten slotte is dan nog in de open ruimte boven en beneden den middenband, aan weerskanten van ingang en nissen, een medaillon aangebracht, gevuld met rankornament of ook met een ruit tusschen loovermotieven. Er zijn dus vier zulke medaillons aan iederen hoek; alleen aan weerskanten van den ingang is het onderste weggelaten, omdat zich daar de zoo straks te beschrijven kleine zijnissen bevinden.

De groote nissen in het midden van achter- en zijkanten van den tempel springen, zooals reeds gezegd is, uit den teerling naar voren, met een eigen profiel natuurlijk, hetwelk wij niet in bijzonderheden zullen beschrijven; er is trouwens ook maar betrekkelijk weinig van te zien, aangezien over de grootste breedte van den nisuitbouw een poortomlijsting naar voren treedt, waarvan wij de posten en voluten reeds noemden. De eigenlijke nisuitbouw begint aan den voet met eenige in- en uitspringende gladde lijsten, en vervolgens twee versierde palmetlijsten ter hoogte van die van den teerling van het heiligdom zelf; op een recht, glad gedeelte volgt dan een klein guirlande-bandje en daarna komt een complex van trapsgewijs uitspringende lijsten, die in een kroonlijst met puntige hoeken eindigen; deze kroonlijst bevindt zich juist op de hoogte van den middenband des tempels. Tegen den voorkant van genoemd lijstencomplex is een monsterkop aangebracht, rustende op den versierden bovenrand van de bovenafsluiting der vooruitspringende poortomlijsting. Boven de kroonlijst loopt het dak van de nis in gladde welving omhoog, tot het door een dubbele, dik opgelegde versierde lijst omspannen wordt; uit de bovenste lijst verrijst een breed, glad topstuk, aan de benedenzijde omgeven door een dubbelen band met de lus- of zaadhuis-motieven, die ook op Midden-Java voorkomen, en op Oost-Java vooral toepassing zullen vinden als benedenband-ornamentatie; het topstuk zelf is aan den overigen geheel glad gelaten voorkant slechts voorzien van één groot, in sierlijke krullen uitlopend bloemstuk. Aan de bovenzijde is het topstuk niet afgesloten, maar gaat het zonder meer in de oefflijst van het hoofdstel van den tempel over. Alle drie de nissen zijn ledig.

De ingang van het heiligdom is op eenigszins andere wijze behandeld. De uitbouw is hier hooger en slanker en in verband daarmee bezit de eigenlijke poortomlijsting geen afzonderlijke bovenafsluiting; de met loovermedaillons gevulde bovenpost sluit direct aan op het ook hier aanwezige complex uitspringende lijsten van den nisuitbouw. Niet in de puntige kroonlijst eindigt dit echter, maar in een band met het ook voor boven- en benedenband van den teerling gebezigde rankmotief; en daarboven eerst (dus niet als bij de nissen vóór tegen het lijsten-

complex) verheft zich de monsterkop, thans van veel grooter afmeting en de geheele verdere ruimte, tot aan de kroonlijst van het monument, innemend. Het is, in tegenstelling tot wat wij zoo straks bij Tjandi Singasari zullen waarnemen, een volledige, niet gedeeltelijk verstildeerde, *kāla*-kop, met geheel aanwezige onderkaak zonder bloemornament; overigens naar gewoonte met slaganden, horens, woeste lokken in krullen, en opgestoken klauwen, waarachter *nāga*'s opkronkelen. Fraai is ook een achter het oor gestoken bouquet.

Aan iedere zijde van den ingang is een klein nisje gezet, dat in zijn opzet beantwoordt aan de zooeven beschreven groote nissen, hoewel in de details de noodige afwisseling is betracht. Wij vinden een versierde nisomlijsting, dan een aantal steeds meer uitspringende lijsten, waarvan de onderste een rank, de bovenste een krul-ornament draagt; tegen den voorkant van deze lijsten is ook hier de (zeer geschonden) monsterkop zichtbaar. De kroonlijst met puntige hoeken en het gewelfde dak volgen; dan als afsluiting een sterk uitspringende lijst, met langwerpige ruiten versierd, en eindelijk het topstuk, met een ornamentatie van naar boven gerichte puntige driehoeken aan voor- en zijkanten. Breed en vierkant eindigt het topstuk, volkomen glad, juist onder den middenband van den tempelteerling. Voor een der beide nisjes staat een tweearmig beeldje, met uitpuilende oogen en slaganden, en met een hand steunende op een knots; ongetwijfeld dus *Mahākāla* als poortwachter, zoodat het andere nisje wel voor een *Nandīwara* bestemd zal zijn geweest.

Thans rest ons nog de bespreking van het dak. Het is in lagen opgetrokken, telkens slechts weinig terugliggend, zoodat het geheel een aanzienlijke hoogte zal hebben bereikt. Boven de kroonlijst vindt men voorerst, na een glad voetlijstje, een laag met zeer vol blad- en rank-ornament; door schuin daartusschen aangebrachte zigzag-lijnen is de massa van het ornament onderbroken en lijkt, van een afstand bezien, zich als het ware een lint er doorheen te slingeren. Op de hoeken en in het midden van deze laag springen de antefixen naar voren, spits en in een punt uitlopend, en duidelijk ontleend aan het monsterkop-motief. Boven deze laag komt een diepe inkeping als afscheiding en dan volgt, na weder een gladde lijst, juist zoo'n zelfde laag met blad-ornament, zigzag-lijnen en antefixen; alleen iets kleiner en iets meer terugliggend. Deze beide lagen zijn vrij plat; de derde en vierde zijn hooger en van een geheel andersoortige versieringswijze: een rij voetstuk-vormige pilasters met gladde boven- en beneden-lijsten, en meer diepliggende vakken er tusschen in. Op de beide pilaster-lagen volgen weer twee smallere, van dezelfde soort als n°. 1 en 2, maar natuurlijk alles weer kleiner; daarna is van de zevende laag nog goed te zien, dat deze uit pilasters was samengesteld. Klaarblijkelijk hebben dus beide motieven

elkander telkens om de twee lagen afgewisseld. De rest van het dak is verloren; men mag vermoeden, dat het ten slotte door een topstuk bekroond is geweest, doch de aard daarvan is niet meer vast te stellen.

Van het inwendige van het gebouw valt weinig te zeggen. Een trap van vijf treden brengt van het terras in het portaal, daarna daalt men met twee treden af in de vierkante tempelkamer. Boven en beneden drempel van den ingang vertoonen de gewone palgaten van de ook hier aanwezige, naar binnen openslaande, dubbele deur. De tempelkamer zelf is onversierd, met glazde wanden en uit telkens overspringende steenlagen samengesteld gewelf. Zij is geheel ledig en de vloer vertoont sporen, opengebroken te zijn geweest. Het luisterrijke Ćiwa-beeld, dat hier eenmaal gestaan moet hebben, is verdwenen; het is echter niet onmogelijk, dat een zeer verminkte, vierarmige, zittende Ćiwa, die op een erf in de buurt staat, met de rechtervoorhand op de knie, en in de achterhanden bidsnoer en vliegenwaaier, het treurig overblijfsel van die heerlijkheid vertegenwoordigt. Het gezicht is geheel geschonden, en koning Anōshanātha's gelaatstreken vermogen dus niet meer tot ons te spreken. Onder den vloer van de tempelkamer werd roode baksteen aangetroffen, die dus klaarblijkelijk als binnenvulling gebruikt is; voor het overige is het gebouw in andesiet opgetrokken, terwijl ook eenige zandsteen is verwerkt.

Recht tegenover den ingang van den tempel ligt een rechthoekig terras van gehouwen steen; ongeveer een Meter hoog, met de lange zijde naar het heiligdom gekeerd, en langs twee trapjes, beide aan die zijde aan weerskanten van den tempelingang gelegen, te bereiken. Brumund meende aan de overblijfselen te zien, dat er drie beelden «in nisvormen» op hebben gestaan; hij trof er ook nog een klein Goeroe-beeld. Thans bevinden zich op het terrein een vierarmig beeldfragment met werprad in een der achterhanden, waarschijnlijk dus Wishnoe, een paar groote nāga-koppen, een lingga en een paar cylindervormige topstukken. Tempel en terras zijn omgeven door een hardsteenmuurtje van 1 M. hoogte, hetwelk een plein van ongeveer 21,60 M. in het vierkant omsluit; het heiligdom staat niet in het midden. Het is weder Brumund, die hier buiten omheen nog een tweeden, baksteen, muur constateerde met de overblijfselen van een poort tegenover den tempelingang. Voorts liggen in de buurt de onderbouwen van drie andere monumenten, benevens een oude badplaats met drie in een steenachtigen wand ingemetselde spuiers.

Na in Tjandi Kidā een laatste vertegenwoordiger van de klassieke Hindoe-Javaansche kunst beschreven te hebben, zouden wij daar dadelijk als uitmendend voorbeeld van de nieuwe richting Djago tegenover kunnen stellen, een des te treffender vergelijking, waar beide heiligdommen

chronologisch en geografisch zoo dicht bijeen liggen. Echter is de Tjandi Djago ook in andere opzichten zoo merkwaardig, bovenal als grootste en volledigste Boeddhistische tempel van Oost-Java, dat wij beter doen aan dit monument het geheele volgende hoofdstuk te wijden. Thans werpen wij, als we een aanvang gaan maken met de „school van Singasari” voor zoover die met de periode van Singhasari samentreft, allereerst een blik op de oude hoofdstad, waaraan beide hun naam ontleenen, het terrein van den kraton Singhasari zelve.

Het heele gebied in deze omgeving is van bijzonder oudheidkundig belang. Op korten afstand ten Zuid-Westen van de hoofdstad is te Dinaya de hierboven (I p. 398 sq.) besproken wij-inscriptie van het Agastya-heiligdom uit 760 gevonden, het oudste gedenkteeken van Hindoe-beschaving op Oost-Java. In het Oosten verheffen zich de hellingen van het Tenggér-gebergte, dat na het veldwinnen van den Islam de vestigingen der uitgeweken vereeiders van de oude goden heeft zien ontstaan. Tusschen die beide uitersten ligt de geheele Oost-Javaansche oude geschiedenis en gedurende heel het verloop daarvan is deze streek belangrijk geweest. Blijkens de inscripties bevond zich reeds in den aanvang van den overgangstijd, toen Midden-Java nog in vollen bloei stond, op het terrein van het latere Singasari een vrijgebied; wat meer Westelijk is te Ngéndat koning Wiljayaloka's groote steeninscriptie uit 924, de zoogenaamde Minto-steen, aangetroffen, en te Singasari zelf liet eenige jaren later koning Sindok zijn oorkonden beitelen bij den tempel van Hémad en het heiligdom van Pangawan en dat van Siddhayoga. Bij de rijksteeling werd het gebied toegewezen aan Djanggala, om echter na verloop van tijd de opperheerlijkheid van het overmachtige Kadiri te erkennen, totdat na 1182 koning Rādjasa zijn zetel vestigde, waar thans Singasari ligt en aan zijn kraton den naam van Koetarādja gaf. Na den val van Kadiri in 1222, kwam aan Koetarādja het oppergezag over geheel Oost-Java, en als de stad zich dan gaandeweg heeft uitgebreid en verfraaid, wordt zij, omstreeks 1254, herdoopt tot Singhasari. Niet ver van zijn hoofdstad heeft de stichter der dynastie, koning Rādjasa, in 1227 zijn laatste rustplaats gevonden, te Kagēnengan, dat zeker nabij het tegenwoordige Malang gezocht moet worden, hetzij dan ten Zuid-Westen daarvan of op den Goenoeng Katoe¹⁾. Mogelijk zullen er nog wel eens fundamente van den graftempel te voorschijn komen; het gebouw zelf is echter verdwenen. Volgens den Nāgarakretāgama, die de schoonheid van het monument hoogelijk roemt, moet het een torentempel, met hoogen gapoera in den ringmuur, geweest zijn; een Boeddhistische tempel

¹⁾ Aldus onderscheidenlijk de meening van Brandes (Not. Bat. Gen. 1901 p. 79) en Van Stein Callenfels (Oudh. Versl. 1916, 4, p. 105).

in de onmiddellijke nabijheid was echter reeds in Prapañtja's dagen geheel in verval ¹⁾.

Zuid-Oostelijk van de hoofdstad lagen dan Kidal en Djago; tusschen laatstgenoemde plaats en Singasari geven misschien de overblijfselen der badplaats Wendit de plek aan, waar eenmaal het ook in den *Nāgarakṛtāgama* geprezen liefelijke Boerēg lag, met zijn tempeltje in het midden van een door allerlei gebouwen omgeven vijver ²⁾. Westelijk, naar de zijde van den Kawi, bevond zich nabij het reeds genoemde Ngēdat nog omstreeks 1840 een klein vervallen tempeltje van andesiet, thans volkomen verdwenen, en hoogerop in het gebergte de overblijfselen, die in Hoofdstuk XX vermeld zullen worden. Naar het Noorden liep de groote weg, ongeveer in de richting als nog thans het geval is, naar Pādjalan, en passeerde als eerste punt van beteekenis den vorstelijken tempel van Wēdwawējwan; mogelijk terug te vinden in het vierkante gebouw op den heuvel Wēdon bij Lawang ³⁾, waarvan de steenen, vóór er gelegenheid was geweest tot een behoorlijke opname, gebezigd zijn om in de tweede helft der vorige eeuw een brug te herstellen, tot welk nuttig doel tevens de iets Noordelijker gelegen badplaats te Pager is opgeofferd.

Noch de verovering van Singhasari in 1292, noch de verplaatsing van den rijksetel naar Majapahit heeft de oude hoofdstad van haar luister kunnen berooven. Nog in Hayam Woerock's dagen, waarover wij het beste ingelicht zijn, was het een plaats van beteekenis, residentie van 's konings vader, waar ook de vorst zelf geruimen tijd vertoefde en in welke nabijheid zijn voornaamste jachtpark was gelegen. Eeuwen lang heeft dus op deze plek en haar omgeving de Hindoe-Javaansche kunst kunnen bloeien, en aan den aanvang van onze beschrijving is het niet overbodig er de aandacht op te vestigen, dat theoretisch een op het Singasari-terrein aangetroffen oudheid even goed uit den tijd vóór Singak als uit dien na Hayam Woerock zou kunnen dateeren, welke beide vorsten zelve door een tusschenruimte van ruim vier eeuwen gescheiden zijn. Het springt in het oog, hoe willekeurig het zou zijn om iets, dat van Singasari komt, uitsluitend op grond van die omstandigheid een plaats te willen aanwijzen onder de kunstvoortbrengselen van het Singhasarische rijk.

Singasari zal wel van geheel Oost-Java de plaats zijn, waarover het meest in oudheidkundig opzicht is geschreven, tevens een der allereerste, die de aandacht getrokken hebben. Het eerste blijk van belangstelling kwam reeds in 1804 van de zijde van Nicolaus Engelhard, die

¹⁾ Zie Nag. rang 57, en pag. 272 der afzonderlijke editie.

²⁾ Nag. 38. De identiteitsle is van Van Stein Callenfels in Tijdschr. Bat. Gen. 58 (1918) p. 168-169. Zie verder Hoofdstuk XX.

³⁾ Vgl. Tijdschr. Aardr. Gen. 32 (1914) p. 275.

als Gouverneur van Java's Noord-Oostkust een zestal groote beelden liet weghalen en plaatsen in zijn tuin «De Vrijheid» te Semarang, vanwaar ze, vooral door de bemoeienis van Reinwardt, later naar Nederland zijn gebracht; dit zijn de prachtstukken, welke ¹⁾ tot het schoonste bezit van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden behooren. In 1815 bracht Raffles een bezoek aan de oudheden van Singasari, en in zijn «History of Java» gaf hij de oudste beschrijving van het geheele terrein, waar toen nog zooveel meer te vinden was dan thans; als verduidelijking van de situatie in dien tijd kan de terreinteekening dienen, door J. Th. Bik in 1822, op verzoek van Reinwardt geteekend. Twee jaar later gaf Reuyens zijn, in haar soort voortreffelijke, beschouwingen over de eerste drie hier te lande aangekomen beelden in het licht en opende daarmee de wetenschappelijke iconografie van de Hindoe-Javaansche kunst in het algemeen en van Singasari in het bijzonder. Talrijke min of meer belangrijke beschrijvingen volgen dan; wij vermelden die van Domis uit 1829, van Jukes uit 1844, van Rigg uit 1847, welke alle een overzicht leveren van het in de geheele omgeving aangetroffene en wier combinatie daarvan wel een vrij volledig beeld geeft. Het is weder Brumund, die de uitvoerigste verhandeling over Singasari heeft gegeven in zijn «Bijdragen» van 1863, nadat hij reeds in 1855 anoniem een kortere beschrijving had doen voorafgaan. Daar tusschenin had Van Schmid de moeite genomen in 1858 een korte lijst op te stellen, van wat er nu eigenlijk precies aan beeldwerken en andere oudheden aanwezig was.

Na Brumund is het uit met de litteratuur over Singasari als oudheidkundig terrein; de ééne torentempel, die er ook nu nog staat, bleef natuurlijk bekend en werd bij voorkomende gelegenheden bezocht en vermeld, maar de verdere overblijfsels van heiligdommen waren gaandeweg verdwenen en raakten geheel vergeten. Het is vooral over de inscripties en over de losse beelden, zoowel de ter plaatse geblevene als de naar Leiden en Batavia overgebrachte, dat er verder geschreven is; ook Verbeek heeft bij zijn overigens uitnemende inventarisatie zich niet met de vroeger aanwezige ruïnes bezig gehouden. Eerst het optreden van Brandes had een degelijke oudheidkundige opname van het terrein ten gevolge, nog in hetzelfde jaar 1901, waarin de Oudheidkundige Commissie was ingesteld, begonnen en in 1903 voortgezet. De uitkomsten waren van dien aard, dat in dit laatste jaar het voornemen werd opgevat de monografie over Djago door een over Singasari te doen volgen; kort voor zijn dood in 1905 kon Brandes de laatste hand leggen aan den tekst; alleen de bijlagen waren toen nog niet gereed gekomen. In 1909 is echter eerst Brandes' laatste groote werk verschenen, als eerste

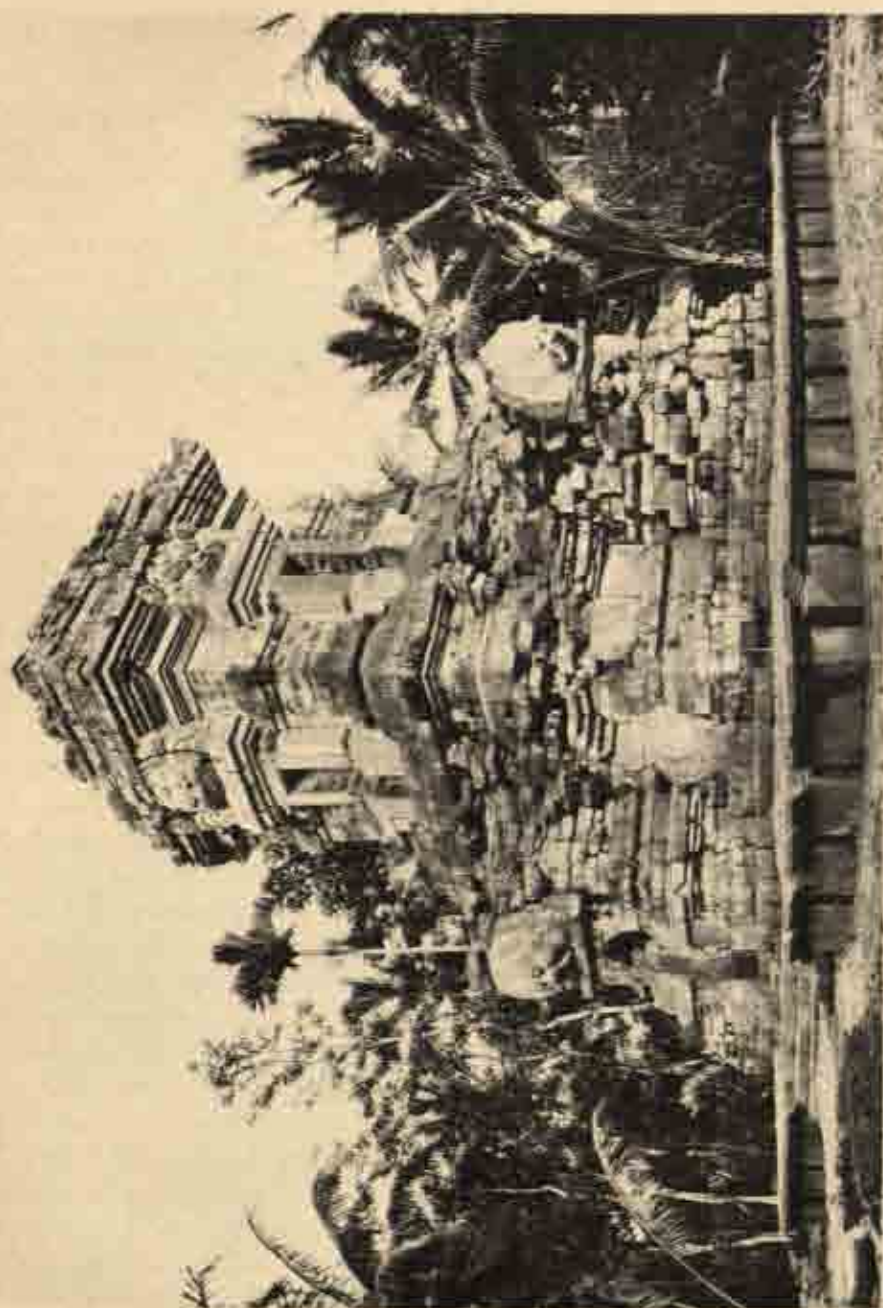
¹⁾ Met nog twee andere, zie beneden.

gedeelte van de aan Tjandi Singasari en Panataran gewijde tweede monografie der Oudheidkundige Commissie; het doet niets af aan de belangrijkheid van Brandes' tekst, wanneer wij constateeren, dat de waarde van dit boek zeer verhoogd is geworden door de belangrijke toevoegingen van de hand des Heeren G. P. Rouffaer, aan wien de uitgave was toevertrouwd.

Tot recht begrip van de onderlinge situatie der oudheden van Singasari ga het volgende vooraf. Alles wat er tegenwoordig over is en waarmintrent vroegere berichten bestaan, bevindt zich ten Westen van het tegenwoordige dorp, ten Westen dus ook van den grooten weg Malang-Pasoeroehan. Slaat men van dien grooten weg den in Noord-Westelijke richting loopenden zijweg naar Goenoengsari in, dan krijgt men vooreerst, aan zijn rechterhand, den eveneens naar het Noord-Westen gericht torentempel en terzijde daarvan, tusschen tempel en weg, de overblijfselen van een pëndapa-terras. In de omgeving staan thans allerlei beelden en fragmenten opgesteld, die echter grootendeels van elders, van de andere heiligdommen, afkomstig zijn. Die andere heiligdommen trof men, bij den torentempel links afslaande, in een rij achter elkander; van vier waren de ruïnes een eeuw geleden nog herkenbaar. Slaat men niet af bij den torentempel, doch volgt men verder den weg naar Goenoengsari, dan bereikt men, na ruim 130 M., de zoogenaamde Aloenaloen, een grasveld van thans onregelmatigen vorm, waarop men, behalve een aantal losse beelden, een kleinen pëndapa-vloer vindt, en twee hooge soubasementen voor reusachtige rākshasa's, die wel daarvan zijn afgestort, maar zich toch nog in de nabijheid bevinden.

Wij zullen thans allereerst den torentempel beschouwen, de zoogenaamde Tjandi Singasari (plaat 44). Gelijk vanzelf spreekt, ligt aan die beschouwing het door Brandes in diens monografie medegedeelde ten grondslag, hoewel bij vergelijking zal kunnen blijken, dat in verschillende details onze opvatting eenigermate afwijkt.

De eigenaardige opzet van het monument als *torentempel* maakt het niet zoo gemakkelijk de gewone bouwdeelen, welke wij reeds bij zoovele Hindoe-Javaansche bouwwerken hebben opgemerkt, er dadelijk aan te herkennen, temeer waar de bouw ook nog in een ander opzicht wat meer samengesteld is geworden. Aan alle vier de zijden van den toren is namelijk een aanzienlijke uitbouw geplaatst, welke aan den voorkant als vestibule dienst doet en aan de drie andere kanten als zijkapel is ingericht. Het is duidelijk, dat men om den waren aard van den bouw te begrijpen, die uitbouwsels voorloopig moet wegdenken. Doet men dit, dan is het mogelijk aan het monument, hetwelk in zijn geheel op een laag en breed terras geplaatst is, een soubasement en een hoofdstel te onderkennen, waarbij dan alleen het opvallende is, dat tenge-

TJANDI SINGASARI

volge van den opzet als toren, de eigenlijke tempel belangrijk naar boven is geheven, zoodat als men op het niveau van genoemd terras staat, men het soubasement voor zich heeft en als het ware binnen dat soubasement de tempelkamer is gelegen. Wat zich op het terras verheft is klaarblijkelijk, gezien het samengestelde karakter van de profileering, als het hoofddeel van het soubasement te beschouwen. Het rust evenwel niet direct op den terrasvloer, maar gaat aan den benedenkant over in een uitspringende, gladde steenmassa, welke het als een beugel omvat houdt. Ware deze beugel niet geheel ongeprofileerd, dan zou men geneigd zijn er den voet van het soubasement in te zoeken; nu echter is het duidelijk, dat dit bouwdeel als behoorende bij het onmiddellijk aansluitende hoofdlichaam van het soubasement beschouwd moet worden, gelijk eveneens het geval is bij Tjandi Djago. Als voet van het soubasement dient het zoo straks genoemde terras, welks strenge, eenvoudige profileering geheel met die rol in overeenstemming is; het heeft alleen een wat grootere oppervlakte moeten krijgen, om voldoende plaats te winnen voor de uitbouwen en voor den noodzakelijken omloop. Boven het soubasement vindt men verder geheel regelmatig het hoofdstel, met eigen, weder zeer eenvoudige basis, en meer samengesteld geprofileerd tempellichaam, waarna boven een kroonlijst het dak begint. Het spreekt vanzelf, dat deze indeeling uitsluitend slaat op het uiterlijk aanzien van het monument; van binnen is de ordonnantie niet daarmede in overeenstemming, daar, gelijk gezegd, de tempelkamer zich eigenlijk in het soubasement bevindt, en dan met haar gewelf oploopt tot een hoogte, die ongeveer even ver reikt als aan de buitenzijde de voet van het hoofdstel.

Wij zullen deze bouwdeelen thans afzonderlijk bespreken, doch vestigen van te voren nog de aandacht op de onstandigheid, dat het gebouw voor het grootste deel nog ongeornamenteerd is, dat wil zeggen het constructief ornament is natuurlijk aanwezig, maar met de decoratie was nog slechts een begin gemaakt. Het blijkt, dat men bezig is geweest die aan te brengen van boven naar beneden; het dak was geheel gereed, gelijk zoowel wat daarvan nog ter plaatse is, als wat is afgestort, duidelijk uitwijst; aan het hoofddeel van den eigenlijken tempel werd echter nog gewerkt. De bovenband was af; op de monsterkoppen boven de zich hier bevindende nissen was de versiering slechts in enkele lijnen aangegeven, bij één ervan was men juist daarmede begonnen; van de omlijstingen der nispoorten was één nagenoeg gereed, de tweede aangevangen, doch de beide andere zijn onversierd gebleven. Datzelfde is het geval met alles aan het heele gebouw, wat lager gelegen is. De decoratie is dus plotseling gestaakt, toen zij nog maar voor het kleinste deel haar beslag had gekregen.

Het onderste terras lag vóór de opname door de Oudheidkundige

Commissie volkomen onder den grond en was aan de buitenzijden geheel ontzet; het moest na de ontgraving weer opnieuw worden opgezet en aangestapeld, voor zoover dat ging, want het voorste deel, met de bijbehorende trappen, was niet meer aanwezig. Ook hoogerop heeft de tempel zeer geleden; van de vier uitbouwen waren twee neergeslagen en verkeerde de derde in een toestand, die het levensgevaarlijk maakte er in door te dringen; alle toppen, zoowel die van de uitbouwen als de hoofdtop, waren afgefallen; en ten slotte was de bovenbouw op bepaalde plaatsen van boven naar beneden verticaal gescheurd.

De hachelijke toestand van het bouwwerk heeft ook eenigszins belemmerend gewerkt op het fundeerings-onderzoek, hetwelk alleen aan de buitenzijde kon geschieden. Onder het terras bestaat de fundeering — aangenomen dat het inwendige met de buitenkanten overeenkomt — uit ruw-bekapte andesiet-tuf van slecht gehalte; de zoogenaamde bouwkoker, de ruimte onder de tempelkamer, is gevuld met rooden baksteen, dus juist zooals bij Kidul werd opgemerkt; ook in den doorloop tusschen kamer en portaal werd deze aangetroffen. Het massieve fundeerings-blok van tuf en baksteen, dat tot 2 M. den grond inschiet, is aan den buitenkant bekleed met goed bekaptentjandi-steen, en ditzelfde principe, ruw binnenmateriaal met fijnere bekleding, is ook verder aan het bouwwerk toegepast, in overeenstemming dus met hetgeen ook aan verschillende Midden-Javaansche monumenten gevonden wordt. De buitenbekleding van het fundament is dubbel: tusschen het op een laag rijststeen rustende buitenkleed van gladden tjandi-steen en de eigenlijke fundeeringskolom ligt nog een onderbekleding van wadas.

Wat het fundeerings-onderzoek verder heeft uitgewezen, is de juiste vorm van een bordes, dat zich aan de voorzijde van het terras heeft bevonden, doch thans verdwenen is. Het kon betreden worden door twee trappen, aangebracht aan de zijanten, onmiddellijk naast den voorwand van het eigenlijke terras. Het heiligdom werd dus niet genaderd door een trap recht tegenover den ingang, doch door middel van deze twee kleine zijtrappen, naar schatting van acht treden. De fundeering is onder het bordes natuurlijk minder zwaar; zij bestaat ook hier uit ruwe andesiet-tuf. Een rand van kali-rolsteen in roode klei strekt zich aan de drie vrije zijden verder naar buiten uit, en leverde den ondergrond voor een hier omlopenden vloer. De aard der trappen zal wel ongeveer dezelfde geweest zijn als die aan het zoogenaamde derde terras van Djago, waaromtrent wij naar het volgend hoofdstuk verwijzen.

Het terras verheft zich 2 M. boven het maaiveld; het meet 13.84 M. in het vierkant. Het bordes had een breedte van 4.44 M. en stak in het geheel (de ruimte voor de trappen meegerekend) 5.13 M. naar voren uit. De profileering is, gelijk gezegd, zeer eenvoudig en bestaat

uit plint, voetlijst, beneden-ojief, teerling, boven-ojief en kroonlijst. Het voor den teerling bedoelde ornament moet het tegendeel geweest zijn van de zoo dikwijls aangetroffen pilasters met tusschenliggende diepe casementen; immers men ziet hier juist zware, vierkante, uitspringende paneelen tusschen smalle en diepe, verticale gleuven; alles natuurlijk geheel glad. Het boven het terras zich verheffende gebouw heeft een vierkanten plattegrond met uitsprongen, de laatste gevormd door de uitbouwingen. Het vierkant meet aan elke zijde 8.62 M.; de voorsprong treedt over een breedte van 3.44 M. in het midden van iedere zijde 1.32 M. naar voren, behalve aan den voorkant, waar laatstgenoemde afmeting slechts 1.12 M. bedraagt.

Het tweede bouwdeel van den tempel, dat wat wij boven als het eigenlijke soubasement beschouwden, is met zijn beugel 3.29 M. hoog, en vertoont een samengesteld profiel; behalve dat twee overganglijsten de oijeven scheiden van voet- en kroonlijst, springt tusschen die oijeven en het middenstuk nog een tusschen twee kleinere lijsten gevatte boven- en benedenband naar voren. Voor de wijze, waarop de hier aanwezige lijsten en banden versierd zouden kunnen worden, zie men het volgend hoofdstuk. Op het middenstuk zijn flauw inspringende casementen tusschen nog gladde posten uitgespaard. Boven de kroonlijst wordt het profiel afgesloten door nog een naar binnen gericht ojief; verder valt nog op te merken, dat zich aan den voet van het hier behandelde bouwdeel, juist boven den beugel, uitspringende steenen bevinden, vooreerst op de hoeken, maar ook elders op dezelfde hoogte, welke steenen klaarblijkelijk bestemd waren om tot een ornamentstuk te worden uitgebeiteld.

Het soubasement draagt, op een kleiner grondvlak, het derde bouwdeel, den voet van den eigenlijken tempel, slechts 1.55 M. hoog. Het profiel is even eenvoudig als dat van het terras; de teerling is nu echter geheel glad en niet van verticale gleuven voorzien.

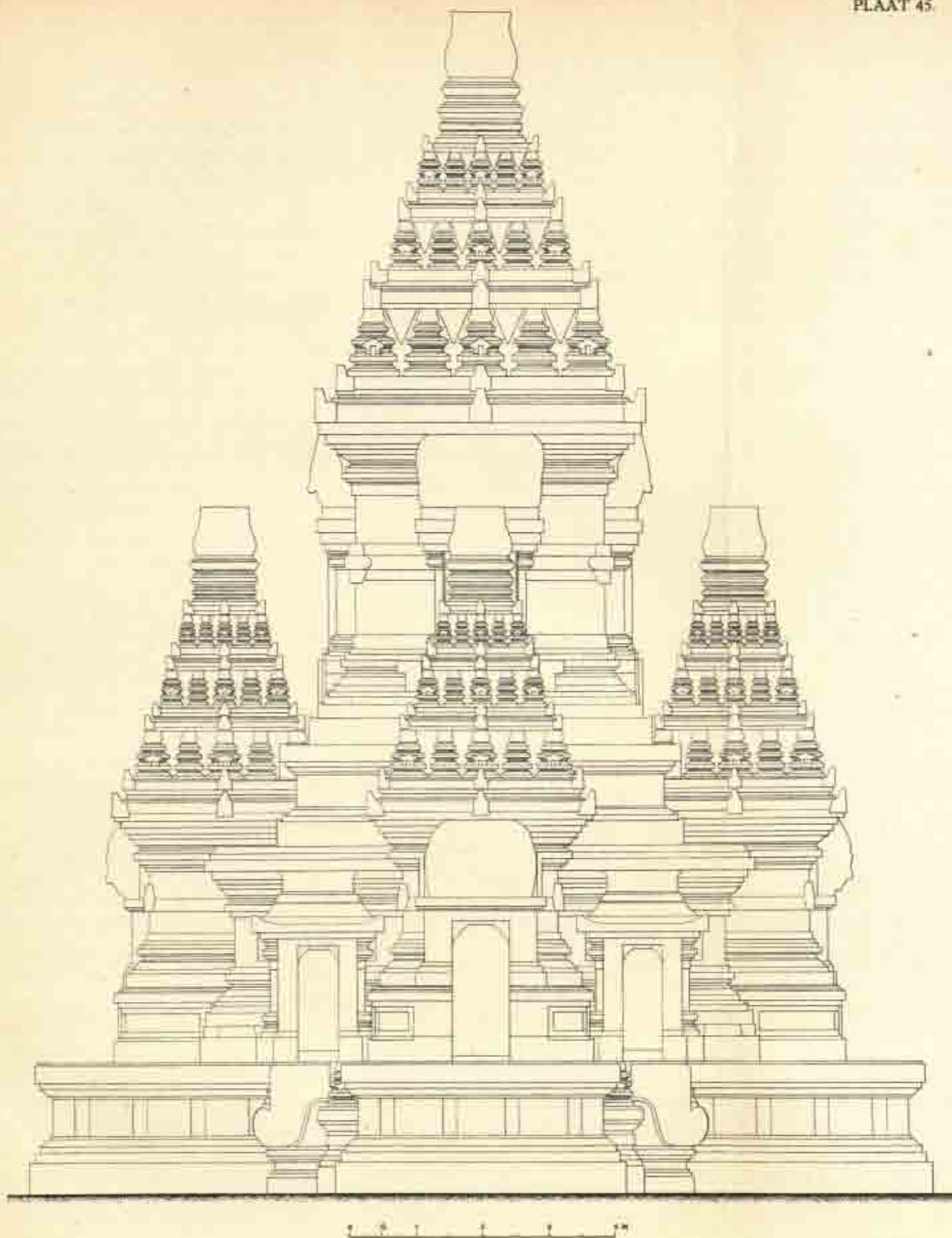
De dan volgende hoofdbouw, welke 4.92 M. meet, heeft weder een soortgelijke, samengestelde profileering als het soubasement, met de overganglijsten, en de uitspringende boven- en benedenbanden. Maar behalve deze vindt men dan nog bovendien aan den eigenlijken teerling een vlakken breeden band langs boven- en onderzijde gelegd, en een derden band om het midden geslagen. Deze middenband, 55 c.M. breed, bestaat uit een verhoogd middengedeelte, en een lager stuk daar boven en beneden; hij was dus bestemd een midden-ornament met afzonderlijke boven- en benedenversiering te dragen. Op de hoeken is een grooter steenvolume aanwezig; daar moesten de ook bij Kidal aangetroffen leeuwenkop-stukken uit gehouwen worden. Midden- en onderband zijn nog geheel onversierd; de bovenband heeft echter zijn ornament reeds gekregen, een guirlande-band, waarin vis-à-vis stijf geteckende vogels,

telkens één in elke lus. Het typische bovenband-ornament, dat wij bij Djago zullen vinden, is hier dus niet toegepast.

Aan alle vier de zijden staat tegen het hier beschreven tempellichaam een nis aan, met eigen profileering aan weerskanten van de nis-omlijsting, een profileering met uitspringenden boven- en benedenband, doch overigens uitsluitend van rechte lijsten, dus zonder olieven. De nis-omlijsting is, zooals wij reeds opmerkten, slechts aan de Zuidelijke nis ongeveer gereed gekomen; de versiering bestaat daar uit een bloemrank-ornament, hetwelk, opschietend uit den voet der posten, een lijnbeloop van recalcitrante spiralen heeft; over het horizontale afdekkingsstuk loopen ze tegen elkander uit, terwijl daar in de beide laatste krullen inplaats van bloemen vogeltjes zijn aangebracht. Onder de posten is een nog onversierde eigenaardige steenmassa aanwezig, uit welks vorm Brandes opmaakte, dat hier slangen-voorlijven moesten komen, met kop en borst en profil. Later zullen we op Tjandi Djaboeng iets dergelijks zien; de nāga's zijn daar echter en face gehouden.

Boven de nispoorten verheffen zich tot aan de kroonlijst de gebruikelijke monsterkoppen (plaat 46, boven). Die aan de Oostzijde is nog ternauwernood begonnen; de andere zijn echter gereed, en wel in een vlak soort van behandeling, een «stempel-stijl» zooals Brandes het zeer gelukkig noemt. Verder is het opmerkelijk, in hoe sterke mate de verschillende onderdeelen van den monsterkop, die wij bijv. op Kidā nog geheel in natuurlijken vorm aantreffen, tot rank- en bloemornament zijn gestileerd, maar niettemin ook in die gewijzigde gedaante nog duidelijk herkenbaar zijn gebleven. Dat is bijv. het geval met de bladeren en ranken, die mondhoecken, boventanden en tong vertegenwoordigen — de onderkaak is verdwenen — en de driehoekige figuren, die in de plaats der klauwen zijn getreden. In de wijze, waarop het van de ooren naar beneden ombuigende haartres-ornament zich bij die driehoeken aansluit, kan men voorts inwerking van het bekende motief der naar binnen gekeerde malakara's onderstellen. De kam, in het midden boven het voorhoofd, is een vooruitspringend bloemstuk geworden; de binnenkant van de horens vormt een ornamentalen cirkel daar omheen. De eveneens tot sierlijnen verwerkte ooren zijn opgegaan in de wang-slagtanden en krommen zich van boven, over de horens heen, naar elkander toe. Het zijn, als geheel, zeer leerzame stukken, geen van drieën aan elkander volkomen gelijk, maar in hun variaties waardige producten der Hindoe-Javaansche kunst.

Dadelijk op de gladde kroonlijst rust een versierde band, iets terugliggend, waarvan het ornament bestaat uit naast elkaar geplaatste leeuwenkoppen en face, wel eenigszins gestileerd, maar met volle onderkaak; hoek-antefixen, waaraan de leeuwenkop eveneens ten grondslag ligt, doch dan volkomen verlijnd, en midden-sierstukken van puntigen

RECONSTRUCTIE VAN TJANDI SINGASARI.

vorm, springen uit dien band naar voren op zoodanige manier, dat telkens drie leeuwenkoppen naast elkander tusschen hoek-antefix en middenstuk liggen. Boven dezen band, dien wij liever als begin van het dak beschouwen, dan als deel uitmakend van de kroonlijst, springen eenige gladde lijsten naar binnen en dan volgt boven een weder uitspringende lijst, waarin zich als het ware de kroonlijst herhaalt, een nieuwe versierde band als de vorige, echter met een ander motief; wij vinden hier namelijk tusschen de hoek- en midden-sierpunten een groep bestaande uit twee rug aan rug zittende leeuwjes, elk tegenover een makara. In het midden-sierpunt is een vogeltje aangebracht. Dadelijk boven dezen band begint, evenals te Kidal, een ander soort versiering; het zijn nu aan elke zijde vijf naast elkaar gezette kleine voetstukjes als tempelmodelletjes, waarvan de uiterste en middelste grooter zijn dan de beide tusschengelegene en tevens, in tegenstelling tot die laatste, van kleine nispoortjes voorzien zijn. Tusschen de tempeltjes hangen driehoekige slippy naar beneden, welker verlijnd ornament ook weder teruggaat op het leeuwenkop-motief. Boven deze tempeltjes is het dak verder afgestort, doch uit de fragmenten heeft Brandes het vermoedelijke verdere beloop kunnen vaststellen. Zijn opvatting is, dat de onderste sierband (de leeuwenkoppen) tot de kroonlijst behoort, en de band met de leeuwen en makara's als draagband voor de tempelmodelletjes moet gelden, die dan bekroond worden door weder een kleineren band, ditmaal met tegenover elkaar geplaatste, geheel verstileerde, viervoetige dieren. Dit zelfde samenstel, tempelmodellen tusschen twee zulke banden, zou zich nog tweemaal herhalen, steeds op kleiner schaal; bij de tweede verdieping zouden de banden onderscheidenlijk tegenover elkaar gestelde ganzen en een gestileerden boschhaan tusschen krullen geven, en bij de derde etage beide zijn samengesteld uit een ornament van staande huisjes-modellen, oorspronkelijk zaadhuisjes, hetwelk wij reeds even bij Kidal aantreffen en, als typisch Oost-Javaansch onderband-motief, bij Tjandi Djago nader zullen behandelen. Boven dit alles verhief zich dan de bekroning van den tempel, waarvan de voet eenigzins twijfelachtig moest blijven, doch die in elk geval moet zijn geëindigd in een op een lotuskussen rustend topstuk van breeden vaasvorm, van boven afgeplat.

In hoofdzaak zal deze reconstructie (plaat 45) zeker wel juist zijn; met name staat wel vast, dat de versierde banden en de tempelmodelletjes, naarmate ze kleiner zijn, hoger geplaatst zijn geweest en dit geeft een zekeren leidraad voor de aanwijzing van die plaats. De vraag dringt zich echter op of, waar we zoowel bij Kidal als bij de later te bespreken poort Badjang-ratoe en elders telkens afwisselend twee sierbanden en twee rijen met pilaster-ornament te zien krijgen, ook te Singasari op de twee sierbanden niet telkens twee reeksen tempelmodelletjes gevolgd

kunnen zijn. Slechts nameting van de fragmenten op het terrein zou het mogelijk maken op die vraag een afdoend antwoord te geven.

Tot dusver hebben wij de uitbouwen nog geheel buiten-rekening gelaten, welke, zooals wij zeiden, aan de vier zijden van den tempel vooruitspringen en aan den plattegrond den vorm van een Grieksch kruis geven. Het zijn, als het ware, volledige afzonderlijke tempelgebouwtjes, met eigen basis van 1.16 M. en hoofdstel van 2.82 M., waarbij echter toch een harmonisch geheel verkregen is, doordat de basis juist zoo hoog reikt als de beugel van het soubasement van het hoofdgebouw zelf, en doordat de kop van den bijbouw hooger komt dan de bovenrand van dat soubasement, en er dus, voor het oog, mede door gedragen wordt. Het profiel van den voet is, gelijk te verwachten is, eenvoudig, met uitsluitend rechte lijsten (zonder olijf dus), dat van het hoofdstel samengesteld, op dezelfde wijze als dat van den torentempel zelf, met uitspringenden beneden- en bovenband, en een middenband met voor sierpunten bestemde steenen op de hoeken. Elk der uitbouwen had een afzonderlijken top, welke in kleiner afmeting ongeveer met den hoofdstop moet zijn overeengekomen: wij zeggen ongeveer, want het lijkt ons waarschijnlijker, dat hier eenige afwisseling betracht is, dan dat in alle onderdeelen slaafs de hoofdstop zou zijn gevolgd, gelijk de reconstructie-teekening in de monografie aangeeft. Voor tegen den uitbouw springt een afzonderlijke poort uit, welke door den voet heenloopt en die boven zijn kroonlijst een slechts in grove omtrekken aangegeven, overigens volkomen onafgewerkt gebleven, monstertop draagt. In tegenstelling tot de zoeven besprokene is zoowel op een volle onderkaak als op natuurlijke klauwen gerekend.

Aan de voorzijde van het monument is, aan weerskanten van den uitbouw, tegen den tempelwand nog een kleinere nis aangebracht, in haar buitenprofiëering eveneens een basis tot op de hoogte van den beugel, en een hoofddeel vertoonend, welk laatste een soortgelijke opeenvolging van lijsten bezit als de bovennissen tegen het hoofdstel van het gebouw. Deze zynissen hebben smaller en lager toegangen dan de andere poorten; ook haar afdekking is lager en loopt slechts door tot de kroonlijst van het soubasement. De voorkant van beide nissen is weggestort, haar gewelf wordt gevormd door drie lagen overspringende steenen en een sluitsteen. Ze zijn 96 c.M. breed en 90 c.M. diep (ongerekend de diepte van den ingang) en bevatten elk nog een lotuskussen.

De zijkapellen betrad men door een laag poortje, van boven afgerond met een dubbelen boog, een kleineren, gehouwen in een iets grooteren. De ingang is slechts 68 c.M. breed; daarachter vindt men in boven- en benedendtempel de tapgaten voor de openslaande deuren. De kapel zelf meet 1.66 M. bij 1.70 M. en heeft een gewelf van zeven over-

MONSTERKOPPEN VAN SINGASARI EN DJAGO

springende treden; op eenigen afstand onder den aanvang van het gewelf ziet men een gladden band uit den wand naar voren springen, zooals wij ook herhaaldelijk bij Midden-Javaansche heiligdommen aantreffen. In elk der kapellen lag een lotuskussen tegen den achterwand; in twee van de drie zijn echter de beelden verdwenen.

Bij den hoofdingang is de poort iets breeder, 88 c.M., en is het vertrek iets minder diep, 1.50 M., terwijl het gewelf ook slechts 6 treden bevat. Zooals gezegd, dient het vertrek hier als vestibule van de eigenlijke tempelkamer, die van hieruit direct betreden kon worden, zonder dat men opnieuw een deur behoefde door te gaan, en zonder eenige niveauverandering; er is slechts een 1.10 M. breede opening, waarboven van het gewelf nog een viertal treden omhoog loopen; aan de andere zijde gaat het gewelf van de tempelkamer desgelijks in treden, hier veertien in getal, zich vernauwen. De kamer is 3.42 M. in het vierkant; de richel onder het gewelf is ook hier aanwezig, terwijl zij in de vestibule ontbreekt. Een beeld is in de tempelkamer niet gevonden, wel staat er een zeer geschonden yoni van geringe afmeting, 1 M. in het vierkant.

De afdekkingssteen van het gewelf vertoont de eigenaardigheid, dat hij voorzien is van een trechtervormige opening, welke correspondeert met een open ruimte boven de tempelkamer, smaller, maar ongeveer even hoog, met een trapsgewijs oplopend gewelf van 7 treden, en opnieuw een gat in de twee steenen, die de afdekking vormen; dit gat ligt juist in de as van het geheele gebouw, echter niet in die van de groote tempelkamer, welke iets naar voren geplaatst is. Daarboven is nog juist, binnen den afgestorten tempeltop, het onderste gedeelte van een derde vierkant vertrek zichtbaar gebleven. Het doel van deze twee bovenkamers kan, zooals Brandes terecht inzag, niet anders geweest zijn dan lichter maken van het gewelf; voor de gaten geeft hij als verklaring zorg voor de luchtverversching. Een zelfde holle bouw mag verondersteld worden bij de toppen der zijkapellen.

Van de godenbeelden, die ten getale van zes in het heiligdom aanwezig kunnen zijn geweest — in de hoofdkamer, de drie zijkapellen en de twee buitennissen — is er slechts één ter plaatse gebleven, dat zwaar geschonden in de Zuidelijke zijkapel ligt. Gemakshalve spreken wij van Zuidelijk, en rekenen den ingang Westelijk te liggen, hoewel er feitelijk een groote afwijking is van niet minder dan 33°. Het beeld in kwestie moet een Bhatāra Goeroe geweest zijn, zwaarlijvig en met kinbaard; de rechterarm werd voor de borst gehouden, de linker hing neer. Hij droeg een fraai geplooid kleed, met buikband en sjerp; links tegen het achterstuk is een vliegenwaaier gebeiteld; rechts staat een altaartje naast hem, waaruit een zuiltje oprijst. Onder den vliegenwaaier is tegen het achterstuk een prachtige lotus-vegetatie uitgehouwen. Met het, eerst ontbrekende,

hoofd is later nog een kruik gevonden, klaarblijkelijk uit de linkerhand afkomstig; het is door een en ander volkomen duidelijk, dat een Goeroe bedoeld is, die dan in de rechterhand wel een bidsnoer gevoerd zal hebben, terwijl het «zuiltje» zeer wel het onderstuk van een drietand zou kunnen zijn. De aanwezigheid van dit beeld maakt vooreerst uit, dat Singasari Çiwatisch is en geeft voorts een aanwijzing voor de andere beelden; vergelijking met Lara Djonggrang, Selagriya, en Gèdong Sanga doet in de andere zijkapellen Gapeça en Doergā, in de buitennissen de poortwachters Nandiwara en Mahākāla veronderstellen. Waar tevens de nog aanwezige lotuskussens aangaande de afmetingen der beelden voldoende zekerheid verschaffen, is het gelukt alle vier deze beelden terug te vinden, en wel onder de door Engelhard geroofde en later naar Leiden gezondene. Alleen met de hoofdkamer is het anders gesteld. Men kon er een Mahādewa als te Lara Djonggrang of anders een lingga verwachten, en de geringe grootte van het nog aanwezige voetstuk maakt het zeer waarschijnlijk, dat inderdaad het laatste het geval was en hier geen groot godenbeeld stond. Totdat het tegendeel mocht blijken, nemen wij dus aan, dat hier een lingga werd vereerd; het stuk zelf is echter weg. Gezien de fraaie bewerking der andere beelden zal ook de lingga wel dienovereenkomstig versierd zijn geweest en met name voorzien zijn geweest van een «koça».¹⁾

Van de vier Leidsche beelden zijn Doergā en Gapeça 1.57 M. en 1.54 M. hoog, de beide andere 1.74 en 1.70 M. Ze munten alle uit door de zorgvuldige en fijne bewerking der details, de kleedpatronen bijvoorbeeld, de sieradiën van goudsmidswerk, de tiara's; opvallend is ook overal de lotusbloei, die aan een of beide zijden omhoog rijst, uit den eigen wortelknol, niet uit een pot. De achtarmige Doergā (plaat 47), voert tweemaal den doodskop en halve maan in den hoofdtooi; zij draagt dikke, rijk geornamenteerde haartressen, een borstkleed in lotus-patroon, zwaar halssnoer en breeden gordel, om het benedenlichaam een onderkleed van ruiten en een bovenkleed van lotussen, verder slangebanden om middel en enkels. Zij staat wijdbeens op den huffel, die eveneens rijk getooid is met diadeem, ringen om horens en staart, band om het heele lichaam en singel rondom rug en buik; de wond is in den hals zichtbaar, doch overigens staat de asoera geheel los boven het dier. De godin legt één linkerhand op diens krullende lokken, en houdt in een tweede een ovaal schild, van een geornamenteerden rand en bovendien van twee elkaar kruisende banden voorzien; in de eerste rechterhand heeft zij naar gewoonte den staart. De andere handen zijn afgebroken; men zou met een oude tekening uit 1808 kunnen te rade gaan wat betreft de waarschijnlijke aanvulling, doch het komt ons voor, dat die tekening haar volledigheid slechts aan

¹⁾ Het op pag. 71 van Desl. I bedoelde foudraat.

DOERGA VAN SINGASARI

de fantasie van den vervaardiger te danken heeft, waar immers ook Raffles het beeld niet anders gekend heeft dan wij het thans bezitten.

De Gapeça zit met eenigszins opgetrokken rechterbeen op een kring van schedels, en ook verder speelt dit motief een groote rol in den hoofdtooi, de oorhangers, de arm- en polsbanden, het patroon der kleedingstof. Een slang vormt het kastekoord. Beide voorhanden houden een eveneens uit een schedel bestaand etensnapje; in het linker wordt de slurf gestoken. De achterhanden voeren rechts de bijl, links het bid-snoer. Boven beide is tegen het achterstuk een groote ronde schijf gebeiteld, waarbij men aan de niet ongebruikelijke voorstellingen van zon en maan zou kunnen denken, als niet beide volkomen gelijk waren. Schijf met embleem zijn omgeven door een versiering van in elkander geschoven sterren, een ornament waarop in het bijzonder de aandacht dient te vallen, omdat uit dit bescheiden begin later de zoogenaamde Madjapahitsche stralenkrans is ontstaan, waarop wij in Hoofdstuk XXI zullen terugkomen.

In overeenstemming met het op Midden-Java opgemerkte moet Doergā in de Noordelijke, Gapeça in de Oostelijke kapel geplaatst zijn geweest; zoo zullen ook van de beide poortwachters Nandiwara in de Noordelijke, Mahākāla in de Zuidelijke nis gestaan hebben. Eerstgenoemde staat in groot ornaat tusschen twee lotusplanten. Zijn beide handen heeft hij verloren; aan de rechterzijde echter is tegen het achterstuk de triçōḷa bewaard gebleven, oprijzend uit juist zulk een altaarvormig voetstuk als de Āwa Goeroe bezat. De punt van den drietand, in convergeerenden vorm, rust tegen een stralenkrans als zooeven genoemd. De Mahākāla, een baardige figuur met de bekende woeste, in krullen uitlopende rākṣasa-lokken en forschen lichaamsbouw, draagt een borst- en een opgeschort lendenkleed; de linkerhand steunt op een knots, de rechter houdt een zwaard vast. Beide wachters hebben geen kastekoord, doch inplaats daarvan een sjerpvormigen band, waarvan een slip over den linkerschouder afhangt.

Het viertal beelden geeft, zooals ze thans naast elkander te Leiden staan, een goed denkbeeld van de beeldhouwkunst van Singasari, d.w.z. van de op het terrein der oude hoofdstad aangetroffen kunstvoortbrengselen, die chronologisch tot de periode, kunsthistorisch tot de «school» van Singasari behooren. Bijzondere zorg voor de details en rijkdom in kleeding en versiering mag daarvan een kenmerk heeten, maar altijd nog zoo, dat de vorm ondergeschikt blijft aan den inhoud, dat wil zeggen dat het geestelijke element in deze kunst den boventoon blijft voeren. Als uiterlijk kenteeken dient voorts de lotus-vegetatie herdacht te worden.

Niet onmogelijk is het, dat nog een zesde beeld bij den torentempel behoort; Brandes wees er reeds op, dat het bordes vóór het tempel terras

zulk een geschikte plaats zou zijn geweest voor een Nandi. Een tweetal zeer groote Nandi-figuren zijn inderdaad van het Singasari-terrein afkomstig, thans te Leiden en te Batavia, beide ongeveer 2 M. lang en 1.30 M. hoog. In beide gevallen ligt het dier op een lotuskussen, met een versierd zadelleed achter de bult, op hetwelk een lotusbloem ligt, een band achter om het lichaam en een singel onder den buik, voorhoofds- en oorsieraden en een snoer om den hals, met ballen (bellen?) en een dierklok; het exemplaar te Batavia heeft zelfs meerdere snoeren. Het is natuurlijk zeer wel mogelijk dat een van beide op het bordes gestaan heeft; van het Leidsche exemplaar is de vindplaats niet bekend, die van het Bataviasche zullen wij zoo straks beschrijven. Ook is het echter onzes inziens niet uitgesloten, dat waar Lara Djonggrang een afzonderlijken Nandi-tempel had, eveneens te Singasari iets dergelijks gezocht moet worden en wij wellicht hierin een aanwijzing hebben voor de bestemming van het baksteenenterras, dat Zuidelijk van den tempel, eveneens met den ingang naar het Westen lag. Het heet gewoonlijk *pendapa*-terras, maar kan zeer goed een tempeltje gedragen hebben. Er is namelijk bijna niets van over; slechts kon worden vastgesteld, dat het 6.40 M. breed en 6.36 M. lang was, of, met zijn voorsprong mede, 8.81 M. In het midden van de Westzijde was namelijk een voorsprong aanwezig, zich nogmaals verjongende en in den daarbij gevormden hoek gelegenheid gevend voor de bekende stukken met valsch profiel. Een trap in het midden heeft dus tot dit terras toegang gegeven. Raffles vond er twee kleine tempelwachters, waarvan nu nog één aanwezig is.

Waar wij tot dusverre bij de behandeling van den torentempel in de hoofdzaken ons bij de leiding van Brandes hebben kunnen aansluiten, zijn er een paar punten, waarin wij van diens opvatting moeten afwijken en die wij niet met stilzwijgen kunnen voorbij gaan, daar zij voor de beoordeeling van het kunstkarakter van veel belang zijn. Het is vooreerst, waar deze geleerde directen invloed aanneemt van Voor-Indië op de kunst van Singasari. Hij grondt deze meening in de eerste plaats op de dierenbanden aan het dak, in het bijzonder de leeuwenkop- en makara-motieven, voor welke hij parallellen in Voor-Indische monumenten aanhaalt, en in de tweede plaats op een strofe van den *Nāgarakrētāgama* (zang 93), waaruit blijkt dat er ten tijde van dat gedicht contact met Zuid-Indië, met name Kāñtji (Canjeveram), heeft plaats gehad. Het is hier natuurlijk niet de goede gelegenheid voor een polemieek, en wij volstaan dus met zeer kort onze eigen meening hiertegenover te stellen. Dat het contact, hetwelk later met Voor-Indië bestond, er ook een eeuw vroeger geweest is, is inderdaad waarschijnlijk, maar dat het eenigen directen invloed op de Javaansche kunst zou hebben gehad, mag niet zonder meer aangenomen worden, waar opmerkelijkerwijze de juist in

dezen tijd te Kāñtji gebouwde of reeds bestaande tempels en de daarbij behorende beelden geen enkel punt van overeenkomst hebben met de Javaansche, behalve dan voor zoover beide loten van eenzelfden ouden Indischen stam zijn. Zoo kunnen ook de bovenbedoelde parallellen allerminst ontkend worden, maar de monumenten in kwestie, Amarāwati, Adjantā, Mahābodhi, zijn door een tusschenruimte van eeuwen van Singhasāri gescheiden; van deze zijde in dan ook de *directe* invloed uitgesloten en voor de overeenkomsten achten wij het een veel gereedelijker verklaring, waar zij uitsluitend de gebezigde motieven in het algemeen, nergens de details van het ornament betreffen, dat wij hier eenvoudig iets van het oude erfdeel voor ons hebben, eeuwen geleden door de Hindoe-kolonisten mede naar Java gebracht. Hun ontbreken op Midden-Java (waar we overigens te weinig daken over hebben om met gezag te kunnen spreken) mag er hoogstens toe leiden om aan te nemen, dat deze versieringswijzen in het bijzonder geliefd waren bij degenen, die Oost-Java bevolkten; dat wij ze min of meer plotseling te Singasari voor ons zien is, meenen wij, slechts een gevolg van het feit, dat er uit voorafgaande periodes van Oost-Java geen enkel dak gespaard gebleven is.

Het tweede punt betreft de identificatie en de daarmee verband houdende dateering van het bouwwerk. Brandes redeneert aldus: de tempel hangt in zijn project nauw samen met de onder Wishnoewardhana gestichte Tjandi Djago, welke laatste uithoofde van haar terrassenbouw de oudere van de twee zijn moet. Daar nu in den eersten Madjapahitschen tijd wel alle krachten aan de nieuwe hoofdstad gewijd zullen zijn, dient de torentempel van Singasari onder de regeering van Krētanagara tot stand gekomen te zijn; het niet afwerken van het ornament kan zeer goed een gevolg zijn van de catastrophie van 1292, den val van den kraton Singhasāri. We weten voorts uit den Pararaton, dat koning Krētanagara is bijgezet te Singhasāri, in een heiligdom Pōerwapatapan, hetwelk is opgericht 17 jaar vóór den in dat geschiedwerk in 1295 gestelden opstand van Ranga Lawe, in het jaar 1278 dus. Dit alles in aanmerking genomen, «komt men vanzelf tot het besluit», dat de torentempel hetzelfde is als Pōerwapatapan, en dus in 1278 is gesticht, om echter tengevolge van de catastrophie van 1292 nimmer voltooid te worden. Tot zoover het betoog van Brandes. Voor de identificatie achten wij niet voldoende grond aanwezig; niet omdat het jaartal sedert gebleken is onjuist te zijn — de opstand van Ranga Lawe viel in 1309 en de stichting van Pōerwapatapan, indien het getal 17 goed is, dus in 1292, 's vorsten doodsjaar — maar wel omdat zonder eenigen twijfel gedurende de regeering van Krētanagara, welke er een van grooten uiterlijken glans was en waarbij uitdrukkelijk van de verfraaiing der hoofdstad melding

wordt gemaakt, wel meer tempelgebouwen opgericht zullen zijn dan juist dat ééne Pöerwapatapan; een feit, dat de litteratuur nu juist dien éenen naam bewaard heeft, en dat op het terrein juist die ééne tempel over is, vormt geen voldoende grond om beide te vereenzelvigen. Voorts achten wij het onbewezen, dat Singasari jonger dan Djago moet zijn; ook al zou het type terrassentempel meer onderwetsch zijn (een bewering, waarvoor wij geen argumenten vonden), dan nog behoeft geenszins te volgen dat iedere terrassentempel ouder is dan een gebouw van een meer nieuwerwetschen opzet; waarom zouden niet beide bouwwijzen gelijktijdig in gebruik kunnen zijn geweest gedurende een zekere periode? Kortom, van Brandes' betoog vermogen wij alleen te onderschrijven het verband, dat er in bouw en decoratie tusschen beide heiligdommen bestaat, en op grond daarvan kan het geacht worden vrijwel vast te staan, dat ook de torentempel gebouwd moet zijn gedurende het tijdperk der koningen van Singhasari. Nader preciseeren lijkt ons te gewaagd; het niet afwerken is een te gewoon verschijnsel bij de Javaansche tempels; dan dat dadelijk ter verklaring aan een bepaalde catastrophe gedacht mag worden. Bij de beschrijving hadden wij gelegenheid behalve naar Djago ook naar het nog oudere Kidäl te verwijzen; eigenaardige motieven als de nog aan Midden-Java herinnerende papregaijen-band zijn eveneens geschikt om de mogelijkheid in het oog te doen vatten, dat de torentempel tot de oudere bouwwerken van de Singhasari-periode behoort. Zekere gegevens zijn daar echter niet voor, evenmin als voor het toeschrijven speciaal aan de regeering van Krétanagara. Het zal het verstandigste zijn ons tevreden te stellen met de waarschijnlijkheid, dat de tempel een schepping van het rijk van Singhasari is geweest.

Voor we de overblijfselen der andere gebouwen bespreken, brengen wij even in herinnering, dat wij uit de litteratuur nog twee heiligdommen te Singhasari kennen. Het zijn het Çiwaboeddhälaya, de plaats waar koning Krétanagara den dood vond — daargelaten dan of de vorst zich toen in een heiligdom bevond, dan wel of eerst later op die plek een heiligdom is gewijd — en een grastempel, die blijkens een inscriptie van 1351 door den rijksbestierder Gadjamada op bevel van het koningshuis is opgericht voor de geestelijken der verschillende gezindten, alsmede den rijksbestierder, die tezamen met hun vorst in 1292 omkwamen. Ook dit tweede monument zal dus een gemengd, op zijn minst een Çiwaboeddhistisch, karakter hebben gedragen.

Van de reeds even genoemde gebouwen ten Zouden van den torentempel, onder desa Pagèntan, is zoo goed als niets meer over; bij twee van de vier waren nog eenige sporen te vinden gedurende de opname, doch voor hun uiterlijk aanzien zijn we geheel aangewezen op vroegere beschrijvingen en de teekeningen van Bik. De geheel verdwenen Noor-

delijkste maat 93 bij 35 Rijal, voet (dus ongeveer 29 bij 11 M.) met de lange zijde van N.W. naar Z.O. en bestond uit drie deelen, een middenruimte, waar men het gebouw betrad, en twee zijvertrekken; het lijstwerk was nog goed te zien, en bij de versiering bleek de lingga veel toepassing te hebben gevonden, zoowel ter ondersteuning van een bovenrand, als in een relief op den muur. Rigg merkte op, dat de Noordelijke helft met lijsten en bouwkundige ornamenten «gedeeltelijk versierd» was, doch de Zuidelijke glad en onversierd was gebleven. Behalve een viertal voetstukken en een zeer geschonden, vierarmig, hoofdeloos vrouwenbeeld werd op deze ruïne, en wel in het Noord-Westelijk vertrek, een groot godinnenbeeld aangetroffen, hetwelk op grond van den onafgewerkten gladden tiara den naam van «het beeld met de bisschopsmuts» heeft gekregen. Het karakter van dubbel-tempel, maar vooral het voorkomen van dit «onloochenbaar Mahāyānistische» beeld op een tempel met overigens Śiwaitische kenmerken is voor den Heer Rouffaer (in de Bijlagen der monografie) aanleiding geweest in dit gebouw een Śiwaboeddhistisch heiligdom te veronderstellen, bij voorkeur het Śiwaboeddhālaya. De drieledige indeeling van het gebouw zou op zichzelf niet als argument kunnen gelden, men denke aan Sari en Plaosan; maar afdoend ware het Mahāyānistisch beeld in een Śiwaitisch geornamenteerd heiligdom . . . indien de godin werkelijk een Mahāyānistische figuur was. Waarom zij als zoodanig te boek staat, is ons een raadsel. Wij kunnen er niets anders in zien dan een Pārwati.

Het zeer groote beeld, 2.15 M. hoog, met een bijbehoorend voetstuk van 1.80 bij 0.65 M., geeft een geschonden en onafgewerkte vrouwenfiguur weer, tuschen twee kleinere, welke de handen in sēmbah voor het lichaam houden. De godin zelf was vierarmig, maar zoowel de vóór de buik samengebrachte voorhanden als de emblematische achterhanden zijn weggeslagen; zij droeg in elk geval het groot ornaat. Wat echter wel duidelijk is, zijn vier kleine godengestalten, die aan beide zijden op de typische lotusplanten tegen het achterstuk omhoog rijzen, en die onzes inziens weergeven links boven Kārtikeya op zijn pauw, daaronder Bhairawa op den leeuw, rechts boven Goeroe met zijn kruik, en daar beneden Gayeçā. Dat is dus alles, zuiver Śiwaitisch, en er is geen reden, waarom de godin dat ook niet zou zijn; ze stelt dan hoogstwaarschijnlijk Pārwati voor en had in de voorhanden een lotusknop, in de achterhanden bidsnoer en vliegenwaaier, hetgeen met den in de breuk nog zichtbaren vorm der verdwenen attributen lang niet slecht overeenkomt. Het tweede in de oude beschrijvingen vermelde beeld is ook weer teruggevonden, zeer verminkt, maar met geen enkele Boeddhistische eigenaardigheid. Alles tezamen genomen lijkt het ons zeer waarschijnlijk, dat de Noordelijkste tempel een zuiver Śiwaitisch heiligdom is geweest.

Van het tweede gebouw, Tjandi Papak, is nog een enkel spoor over; reeds de eerste bezoekers zagen hier echter een geheel vervallen puinhoop¹⁾. Door een rond fundament daarvan gescheiden vond men den, nu geheel verdwenen, derden tempel, langwerpig van vorm en 72 bij 40 voet metend, voorts van nissen voorzien en met koepelvormig dak en hoog soubasement; in de buurt lagen drie voetstukken en een verminkte Nandi en Sōrya. Uitgaande van het denkbeeld, dat de langwerpige eerste tempel Ćiwaboeddhistisch zijn zou, maakt de Heer Rouffaer uit den overeenkomstigen vorm van dezen derden op, dat hij van denzelfden aard zou zijn, en dus de grafkapel van 1351 zou kunnen voorstellen, en voortbouwend op die veronderstelling acht hij de bij die grafkapel behorende oorkonde en rêshi-beelden, waarover zoo straks, van hier afkomstig. Met het verdwijnen van het Ćiwaboeddhistische karakter van de eerste ruïnen vervalt ook deze heele redeneering; veeleer doen Nandi en Sōrya ook in dit derde gebouw een Ćiwattischen tempel veronderstellen.

Daarentegen kan Tjandi Papak zeer wel Boeddhistisch zijn geweest. De drie gebouwen tezamen toch hebben eenmaal in den volksmond Tjandi Poetri geheeten en deze naam herinnert duidelijk aan de Poetri Dēdēs, de inlandsche benaming van het naar Leiden gevoerde Pradžñāpāramitā-beeld. Wij kunnen dan ook met Rouffaer aannemen, dat het van hier is, en voegen daaraan toe dat, als de eerste en derde ruïne Ćiwattisch zijn, alleen de tweede als de eigenlijke Tjandi Poetri kan gelden.

De Leidsche Pradžñāpāramitā (plaat 48) geldt in veler oogen als het beste kunstvoortbrengsel van Java, en zeker van Oost-Java. Wij kunnen die bewondering niet geheel deelen, daar het beeld voor ons, bij alle voortreffelijkheid van uitvoering, innigheid schijnt te missen; de schoonheid blijft voor ons gevoel te veel aan den buitenkant. Niettemin is het een mooi stuk, van een technisch buitengewoon vaardige hand. Het beeldje is niet groot, 126 M. hoog met voetstuk en lotuskussen mee. De godin zit op Indische wijze tegen een versierd achterstuk, de beide handen in dharmatjakra-moedrā, terwijl zich om den linkerarm een lotusstengel slingert die, oprijzend uit een plant aan haar zijde, op de bloem het met de godin gelijknamige boek, de Pradžñāpāramitā, draagt. Bijzondere zorg is aan alle details der versiering gewijd, de ornamenten van den tiara in gedreven goud, de armingen, het over beide schouders hangend snoer met zijn kunstige gesp, de met rozetten bezette afhangende gordelslippen, het bloempatroon van het gewaad. Men neemt aan, om de uitdrukking van het gelaat, dat hier de trekken van een levende vorstin

¹⁾ Het lijkt ons niet uitgesloten, dat er een verwarring in de namen bestaat, en wat thans Tjandi Papak heet, de overblijfselen zijn van het derde gebouw.

PRADJNAPARAMITA VAN SINGASARI

vereenwijd zijn; zou het niet mogelijk zijn, dat de traditioneele benaming Poetri Dēdēs den werkeijken naam bewaard heeft van de vorstin Dēdēs, Rādjasā's gemalin en eerste koningin van Singhasārī?

De Zuidelijkste en laatste der vier tempels is Tjandī Wayang of Ringgit, gebouwd (van buiten althans) van een zachteren, witteren, kleineren steen dan de overige. Hoewel in 1822 reeds vervallen, stond hij er in 1854 nog; negen jaar later was het een vormlooze massa, thans liggen er nog maar zeer luttelc restes. Het merkwaardige van het monument waren de basreliefs, die in de rondte waren aangebracht en waaraan het gebouw zijn naam ontleent; Rigg vergelijkt het voorgestelde met Panataran en wel, gezien de vermelding van een brahmaan, die een prinses iets verzoekt, open wagens door paarden getrokken, gebouwen en galerijen, met de Kṛeṣṇāyana-reliefs van het tweede terras (zie Hooftstuk XIX). De vergelijking slaat alleen op den inhoud, niet op den vorm der reliefs; aangaande dien laatsten bezitten wij slechts Brumund's mededeeling, dat zij met «de hoekige en karikatuur-achtige poppen der tegenwoordige Javaansche wajang» overeenkomen. Dit laatste bericht, gevoegd bij het materiaal, voor het gebouw gebexigd, laat geen twijfel of het is van veel jongeren datum dan de andere overblijfselen.

Behalve de reeds genoemde beelden verdienen nog een paar uit deze omgeving vermelding, en wel een geschonden en hoofdeloos, vierarmig vrouwenbeeld, met in de benedenhanden rechts een rozenkrans, links een kruik, staande tusschen twee kleine naakte vrouwenfiguren, hetwelk ten Zuiden van Tjandī Papak is gevonden; en twee fragmenten, ten Westen van die ruïne voor den dag gekomen, het onderstuk van een staand beeld, met tegen het achterstuk aan weerskanten een naar buiten gekeerden olifant, en dat van een zittend beeld, welks lotuskussen gedragen wordt door een schildpad. Onder meerdere stukken, die in 1904 werden opgegraven, zijn deze drie de iconografisch belangrijkste. Wellicht is uit deze zelfde buurt het Akshobhya-beeld afkomstig, dat thans te Malang staat en waarvan de gelijkenis met den Djaka-Dolok, het groote beeld te Soerabaja in het Kroesen-park, opvalt. Dit laatste stelt blijkens de in 1289 gedateerde inscriptie koning Kṛetanagara als Akshobhya voor, en datzelfde zou dus van het Malangsche exemplaar kunnen gelden. Het zou zeer wel in 's konings Singhasārischen graftempel opgesteld kunnen zijn geweest; reden te meer om te betreuren, dat de juiste vindplaats niet bekend is. In elk geval blijft het merkwaardig als vermoedelijk portretbeeld (en dan ongeschonden, in tegenstelling tot den Djaka-Dolok) van dezen vorst.

Eveneens van belang zijn de vier beelden, die eenmaal in elkanders buurt stonden op een plek tusschen de Noordelijkste der vier ruïnes en de reeds even genoemde, aan den rijweg Noord-Westelijk van den toren

tempel gelegen aloen-aloen. Het zijn vooreerst de reeds beschreven Nandi van Batavia en de Sōerya; vervolgens een prachtige Brahmā, thans te Leiden, in zijn rijken tooi en bewerking zich geheel aansluitend bij de beelden van den torentempel; hij is vierhoofdig en vierarmig, met den lotusknop in de voorhanden vóór het lichaam en den vliegenwaaier in een der achterhanden, terwijl de andere (evenals de voeten) verdwenen is, doch tegen het achterstuk, behalve de lotus-vegetatie, nog het rijdier, de harsa, en twee in de lucht zwevende kruiken zichtbaar zijn. Het vierde stuk is wel het merkwaardigste; het stelt, ter hoogte van 1.33 M., een haardige en dikbuikige Goeroe-figuur voor, met het bidsnoer in de voor den buik gehouden rechter-, de waterkruik in de afhangende linkerhand, en verder een vliegenwaaier over den linkerschouder en een drietand rechts tegen het achterstuk; de lotusplant ontbreekt evenmin, doch deze komt hier uit een potje te voorschijn, waardoor, zooals in een volgend hoofdstuk zal blijken, het beeld zich bij de Madjapahitsche periode der Singasari-kunst aansluit. Op grond van de geheele voorstelling zou men kunnen meenen Bhaṭāra Goeroe zelf voor zich te hebben, ware het niet, dat een Nāgari-inscriptie tegen het achterstuk deze figuur identificeert als *bhagawān Trīnatawihidu maharṣi* (de heilige Trénawindoe, de groote ziener). Daaronder staat het Kawi-cijfer 2.

Buiten twijfel staat dit beeld in direct verband met een fragment van een soortgelijke figuur die, van de inscriptie *bhagawān Marici maharṣi* en het cijfer 1 voorzien, tezamen met de wij-inscriptie van de grafkapel uit 1351 is opgehaald uit een vijver ten Noorden van den torentempel. De gecombineerde onderzoekingen van Rouffaer en Bosch hebben kunnen vaststellen, dat deze beelden ter eere van de gesneuvelde brahmanen in bedoelde grafkapel gestaan hebben — wij constateeren daarbij, dat de lotus uit den pot zeer goed met het jaar 1351 overeenkomt — en dat Trénawindoe en Maritji hoogstwaarschijnlijk behoorden tot de stamvaders der geslachten, uit welke die brahmanen afstamden. Zooals wij zagen, is er geen voldoende aanleiding de grafkapel, en dus de plaats van herkomst van beelden en oorkonde, in de derde der Zuidelijke ruïnes te zoeken, en wij laten dus de situatie van die kapel liever in het onzekere. De merkwaardigheid van deze thans te Batavia bewaarde reṣhi-beelden, unica voor zoover bekend, is er niet minder om, ook als bewijs van een nog in den Madjapahitschen tijd plaats vindende vereering der geslachts-stamvaders, zes eeuwen nadat het Agastya-heiligdom van 760 in de sporen van een zelfden eredienst tevens van den samenhang met Midden-Java en Zuidelijk Voor-Indië had getuigd.

Wij bespreken vervolgens de nog op de aloen-aloen aanwezige beeldwerken. In de eerste plaats de beide groote rākshasa's, de eenige stukken, waarvan wij zeker weten, dat zij hier thuis hooren; hun voetstukken immers,

GANEÇA VAN BARA, VOORKANT

groote soubasementen van 4.85 M. in het vierkant en 3.50 M. hoogte, staan hier opgebouwd, 23.85 M. van elkaar verwijderd, en wel in zoodanige richting, dat de lijn, die hun middelpunten verbindt, ongeveer gelijke richting vertoont met den voorgevel van den torentempel (de afwijking is hier 28° in plaats van 33°). Ongetwijfeld liep eenmaal de groote weg (naar den kraton?) tusschen die voetstukken door. De wachters zelf staan dicht in de buurt, gedeeltelijk aangeaard. Niettegenstaande uitpuilende oogen en slagstanden zien deze 3.70 M. hooge gevaarten er niet bijster schrikwekkend uit; zij knielen op één been en steunen met de eene hand op de knots, terwijl de andere of op de knie ligt, of met twee vingers waarschuwend opgeheven is. Slangen zijn als kastekoord, halssnoer, pols-, arm- en enkelringen aangebracht; doodskoppen in hoofdtool, oorhangers en gordel. Op eenigen afstand van de rāksasa's, in de richting van den torentempel, bevindt zich nog een pēṇḍapa(?)-terras, in welks buurt een fraaie Gaṇeṣa stond, die in 1896 aan den koning van Siam is meegegeven; het beeld lijkt zeer op dat van den torentempel. Van de andere hier aanwezige fragmenten noemen wij een geschonden Pradīpāpāramitā, een klokvormigen steen met benedenrand, waarboven driehoekige blad-ornamenten oprijzen, en een plat voetstuk van 1.62 in het vierkant bij 26 c.M. hoogte, hetwelk gelegenheid gaf één grooteren lingga in het midden en zestien kleinere in een vierkant daaromheen te plaatsen; een eigenaardige opstelling die, in Achter-Indië zeer gewoon, op Java verder niet was aangetroffen ¹⁾.

Bij de naar Batavia gebrachte beelden, eenige Gaṇeṣa's en Nandī's, Sōērya, olifant, monsterkop, is vermeldenswaardig een Doergā-voorstelling, waarbij de asoera in het geheel niet is afgebeeld. Te Leiden staat behalve de reeds besproken stukken nog een zeer bijzondere Bhairawa-achtige figuur welke, blijkens een Nāgari-opschrift tegen het achterstuk, den overigens onbekenden naam Tjakratjakra voert (of een naam, die met deze lettergrepen begint) en op pag. 70 van Deel I reeds beschreven is. Het stuk is 1.67 M. hoog; de voorstelling is op Java niet bekend, doch sluit zich als geheel volkomen aan bij Bhairawa-afbeeldingen van Voor-Indië. In kunstkarakter komt het beeld met die van den torentempel overeen.

Tot slot rest ons dan nog de beschouwing van een prachtstuk dat, ver van Singasari zelf staande, een schitterend product der kunst van Singhasari is, de reeds genoemde Gaṇeṣa van het in den Nāgarakreṭāgama vermelde Djimbe bij Blitar, thans overgebracht naar de overzijde van den

¹⁾ Een sedert verdwenen Singasari'sche merkwaardigheid is de door Rigg vermelde „bull sitting on his rump and holding folded human hands in front of his belly“, iets in den trant van den Nandī van den Diāng dūa.

Brantas, te Bara. De voorstelling op zich zelf (plaat 49) is de gewone, met etensbakje en tandbrok, bijl en bidsnoer in de handen, groot ornaat met door parels afgewisselde haartressen boven den diadeem, rijke verdere versiering, breede, fraai bewerkte gordelslippen; opvallend is alleen een kastekoord van kleine doodskopjes. Toch geeft het geheel een zeer bijzonderen indruk; de kunstenaar voert ons inderdaad een god van Wijsheid voor de oogen. De groote verrassing komt vooral, als wij het beeld aan de achterzijde (plaat 50) in oogenschouw nemen: boven het fijne patroon van het om den gordel geslagen kleed, en boven den om het middel geslagen facethand, grijnst een geweldige monsterkop ons tegen, in krachtige lijnen gehouden en nog niet door stileering van zijn onmiddellijke werking beroofd, maar vooral in het middenstuk met de vreeswekkende oogen, breeden neus, sterke tanden der bovenkaak en afhangende tong van een bijzonder effect. Het kussen, waarop de god zit, is gedeeltelijk met doodshoofden versierd en bevat langs zij- en achterkant de inscriptie, welke het jaartal 1239 aangeeft. Dat juist dit stuk gedateerd is, is van niet licht te onderschatten gewicht. We zouden anders dit beeld met zijn aan de geheel ontwikkelde Singasari-kunst herinnerende bewerking misschien aan later jaren hebben willen toeschrijven; nu echter hebben wij het bewijs, dat reeds lang vóór Koetaradja Singhasari werd en ver van het centrum des rijks de zogenaamde „school van Singasari” kunstwerken schiep als dit, een feit, hetwelk bovendien een aanwijzing bevat, dat deze kunst van het Singhasarische rijk wellicht niet anders is, dan de directe voortzetting van de ons niet meer bekende kunst uit het bloeiende rijk van Kadiri.

Litteratuur.

Over Singasari is een tot op 1909 volledige litteratuur-opgave, door Rouffaer, te vinden in Bijlage II der Monografie.

Inventaris n°. 1953, 2081; Verbeek n°. 608, 609, **615, 620.**

Raffles, *History of Java* (1817) II p. 41—44; Blik, Toelichting bij de plattegrond van 1822 (p. 2 sq. der monografie, en pl. A³); Reuvens, *Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden*, Gedenkschr. 3de kl. Kon. Ned. Inst. v. Wet. enz. 3 (1826) p. 1—209; Jukes, *Narrative of the surveying voyage of H. M. S. Fly*, II (1847) p. 94—96 en 103—107; Rigg, *Tour from Sourabaya, enz.*, *Journ. Ind. Archip. and East. Asia* 3 (1849) p. 537—544; (Beumund), *Eenige dagen in de residentie Pasoeroean*, *Biang-Lala* 4, II (1855) p. 45—57 en 61—64; Van Schmid in *Tijdschr. Bat. Gen.* 9 (1860) p. 6—7; Beumund, *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme*

GANEÇA VAN BARA. ACHTERKANT

op Java, Verh. Bat. Gen. 33 (1868) p. 191—207, 209 en 217—220; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 292, 329—330, 333—334, 355; Hageman, Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java, Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 444—446; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1901 p. 6—7, 13 en in Rapp. 1904 p. 1—6; dezelfde, Een puzzle opgehelderd, Tijdschr. Bat. Gen. 47 (1904) p. 461—467; Knebel, Beschrijving van de Hindoe-oudheden in de Afdeeling Toeloeng-agoeng, Rapp. 1908 p. 189, 196—198; Brandes, Beschrijving van Tjandi Singasari (1909), met aantekeningen en bijlagen van Rouffaer; Rapp. 1910 p. 40; Oudh. Versl. 1915, 2, p. 69—70; Bosch, De Sanskrit-inscriptie op den steen van Dinaja, Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 432—436; dezelfde in Oudh. Versl. 1918, 1, p. 21—29; De Singasari-inscriptie van 1273, Bijdr. Kon. Inst. 75 (1919) p. 19—24.

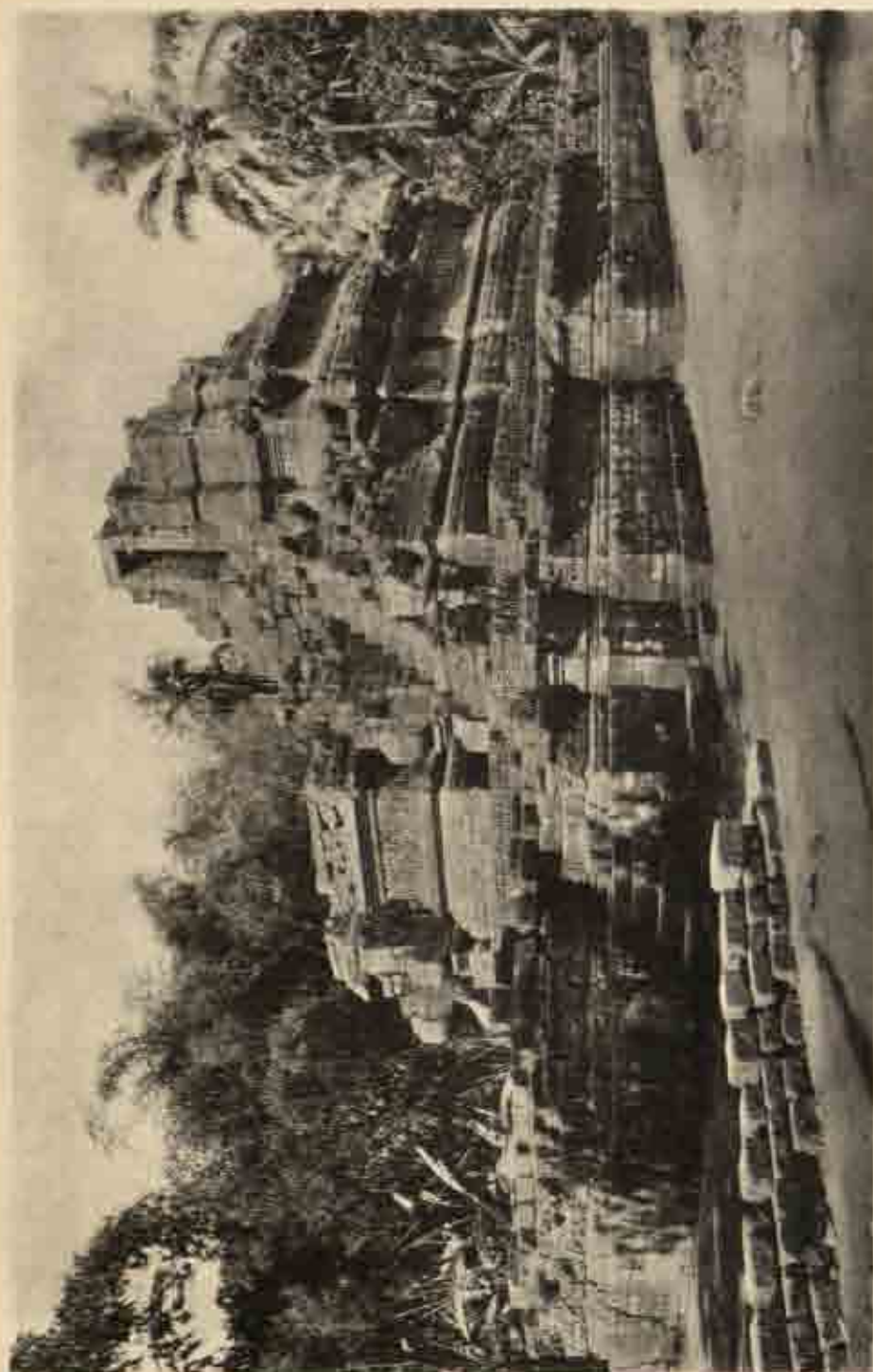
HOOFDSTUK XV.

Tjandi Djago.

Onder de heiligdommen van het Singhasārische tijdvak is er één, hetwelk een bespreking in een afzonderlijk hoofdstuk vereischt, niet alleen omdat het op zich zelf een hoogst merkwaardig bouwwerk is, maar ook omdat het een der weinige is, waarover een voortreffelijke monografie in het licht gegeven is, zoodat ons hier meer dan elders de noodige gegevens voor een uitvoerige behandeling ten dienste staan. Dit heiligdom is de Tjandi Toempang, zoo genoemd naar de tegenwoordige districtshoofdplaats, op welker gebied het gelegen is, of Tjandi Djago, naar het gehucht, waarin het wordt aangetroffen.

Dien tweeden naam zullen wij bij voorkur bezigen, aangezien daarin de oude benaming van den tempel bewaard is gebleven. De Nāgarakṛtāgama vermeldt (zang 41:4), dat koning Wishnoewarddhana na zijn overlijden in 1268 werd bijgezet als een Śiwa-beeld te Waleri en als een Boeddhistisch beeld te Djadjaghoe. Ongeveer honderd jaar later, in het jaar 1359, ging dan ook koning Hayam Woeroek zijn vereering betuigen aan het heilig Djina-beeld van Djadjaghoe (zang 37:7). Eveneens staat in den Pararaton te lezen (18:12), dat Wishnoewarddhana te Djadjagoe is bijgezet. Hoogstwaarschijnlijk zal dus met den bouw van dezen graftempel wellicht eenigen tijd vóór 1268, doch op zijn laatst in genoemd jaar begonnen zijn; wij hebben dan de consecratie hetzij in datzelfde jaar, hetzij in dat van 's vorsten doodenoffer, 12 jaar later, dus in 1280, te stellen.

Een beschrijving van het heiligdom wordt in het gedicht niet gegeven. De eerste beschrijving, welke wij bezitten, is dus die van Raffles, die den tempel in 1815 bezocht en twee jaar later er eenige bijzonderheden over vermeldde in zijn «History of Java». De oudste Europeesche bezoeker, van wiens verblijf ter plaatse de sporen zijn achtergebleven, is hij intusschen niet geweest, reeds eenigen tijd vroeger, vermoedelijk omstreeks 1803, was Engelhard, of iemand van zijnentwege, te Toempang geweest en had den kop van het hoofdbeeld meegenomen naar Malang. Het zoo gemakkelijk bereikbare monument werd in den loop der negentiende eeuw door talrijke bezoekers bezichtigd en wordt dan ook herhaaldelijk vermeld. Uit zijn geschiedenis teekenen wij nog aan, dat het in 1842

TIANDI DIAGO

noodig was een grooten boom te vellen, welke zich op de ruïne verhief; verdere maatregelen tot behoud van den tempel zijn, behalve nu en dan eenige schoonmaak, nooit genomen. In 1854 ontcijferde Friederich de inscripties op de beelden, welke sindsdien grootendeels in het Museum te Batavia terecht zijn gekomen; in 1855 gaf Brumund de eerste nauwkeurige beschrijving, welke hij in 1863, in zijn bekende «Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme», door een nog betere verving; deze laatste is echter onvoltooid gebleven.

De latere beschrijvingen van Fergusson (1876) en Veth (1878) gaan in hoofdzaak op die van Brumund terug; overigens hebben in de laatste decennien der vorige eeuw de beelden met hun inscripties meer de aandacht getrokken dan de tempel zelf. Eerst Brandes heeft de uitnemende beteekenis van dit bouwwerk voor de geschiedenis der Hindoe-Javaansche kunst begrepen en toen dan ook de Oudheidkundige Commissie werd ingesteld, deed hij aan deze als eerste taak de opname van Tjandi Djago aanwijzen. Resultaat van die opname is de in 1904 verschenen voortreffelijke monografie «Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago». Het bouwkundig onderzoek, daaronder gerekend de studie van het ornament, kon door Brandes geheel worden afgesloten; zangaande de verklaring der relieffreeksen moest echter nog heel wat in het onzekere gelaten worden. In de laatste jaren heeft Van Stein Callenfels die leemte voor een deel weten aan te vullen, terwijl zijn, nog niet beëindigde, onderzoekingen ook verder in deze richting vruchtdragend beloven te zullen zijn.

In zijn opzet onderscheidt deze tempel (plaat 51) zich al dadelijk van alle tot dusver behandelde. Het eigenlijke heiligdom verheft zich hoog op drie terrassen, welke van boven naar beneden zich verbreedden, doch daarbij tevens naar de voorzijde belangrijk voornitschieten; het is alsof de achterste helft van het bouwwerk een torentempel is, waar van voren een trapsgewijs oplopende kolossale vóórbouw tegenaan geplaatst is. De omstandigheid, dat de toegang tot de terrassen niet verkregen wordt door een trap in het midden, maar door twee trappen aan weerszijden van een bordes, verhoogt den indruk van het naar voren springen dezer terrassen.

Bij nadere beschouwing blijkt intusschen het monument toch niet zóó van het gewone schema af te wijken, als men bij den eersten aanblik zou meenen. De beide onderste terrassen zijn tezamen te beschouwen als een zeer groot soubasement, het derde vertegenwoordigt den voet van den eigenlijken tempel. De juistheid dezer opvatting vindt steun in de profileering ¹⁾ der verschillende terrassen: het eerste en het derde, de voet van het soubasement en van het hoofdgestel dus, zijn eenvoudig

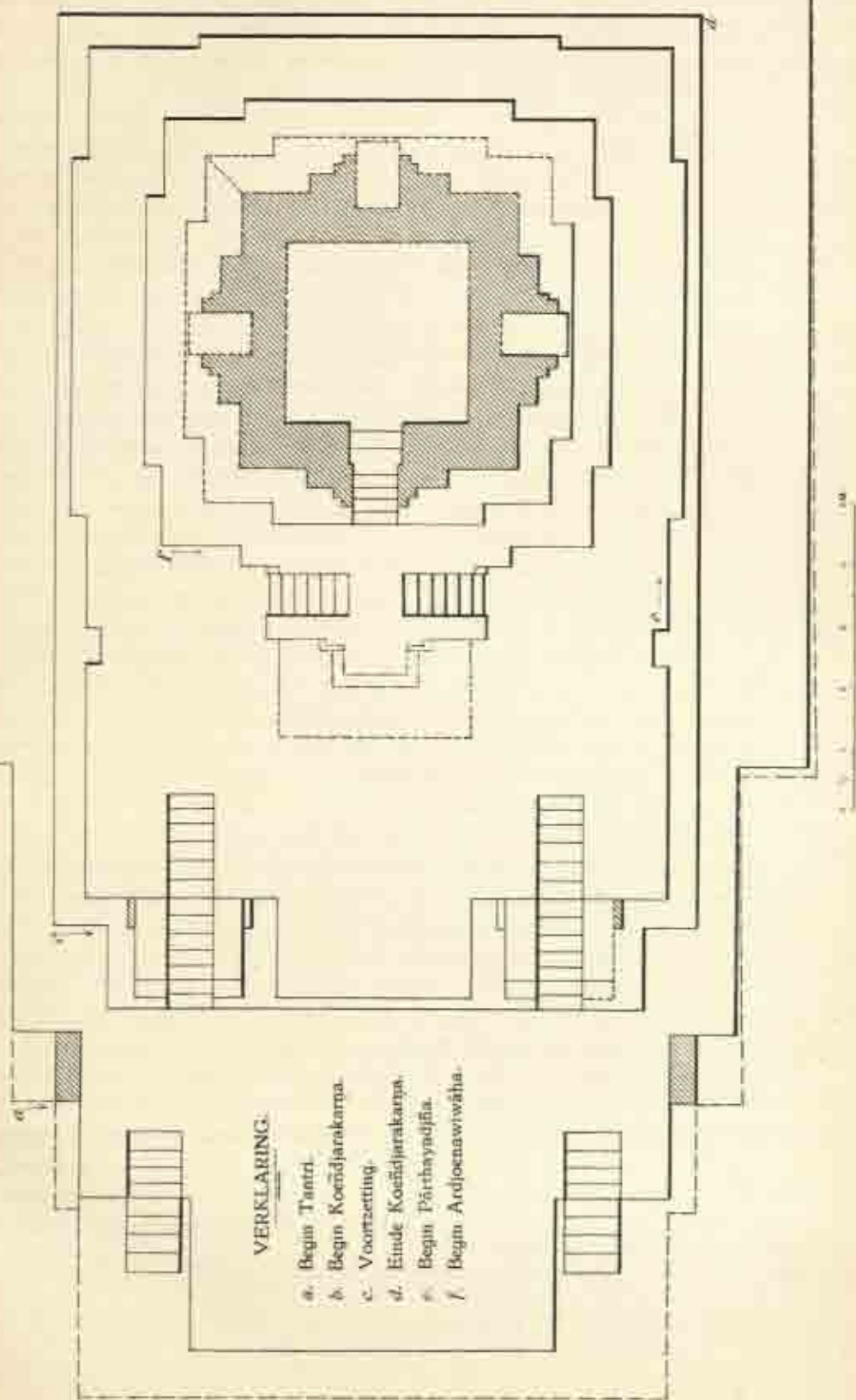
¹⁾ Plaat 53 geeft een vergelijking der Oost-Javaansche profielen van Djago met de Midden-Javaansche van den Méndoe.

geprofileerd, zooals van een voet te verwachten is; daarentegen vertoont het tweede terras, het lichaam dus van het subasement, evenzeer een samengesteld profiel als, boven het derde terras, het lichaam van het hoofdgestel.

Bezien wij het gebouw nu meer in bijzonderheden, dan blijkt vooreerst de fundeering, bestaande uit rijststeen en, vooral inwendig, wadas-blokken, in diepte toe te nemen naar achteren, waar immers de meeste draagkracht werd vereischt. Aan die achterzijde is de diepte 1.57 M., aan den voorkant slechts 1.02 M. Opmerkelijk is, dat vóór het eerste terras de fundeering nog 1.50 M. doorloopt en zoo een soort geplaveid pleintje wordt gevormd. Het is mogelijk, dat men plan gehad heeft, dit terras nog verder naar voren door te trekken, doch waarschijnlijker, dat de maatregel slechts ten doel had om verschuiving naar voren te voorkomen. Dat hier inderdaad eenige voorziening niet misplaatst was, blijkt uit de verzakking, die rechts en links kan worden geconstateerd.

Het monument zelf is opgetrokken van donker gekleurde andesiet-tuf, van een slechte kwaliteit. Het heiligdom is gericht naar het Noord-Westen, met een afwijking van 15° ten Westen van de Noordlijn.

Het zoogenaamde eerste terras is 1.98 M. hoog. Het achterste gedeelte wordt gevormd door een vierkant van 13.95 M. naar alle zijden; daartegenaan is de voorsprong geplaatst, welke aanvankelijk 11.79 M. breed is en na 4.35 M. zich versmalt tot 9.59 M. Tegen de voorzijde van deze 2.70 M. lange verjonging zijn de trappen geplaatst, en tusschen deze beide springt het bordes over een breedte van 7.67 M. nogmaals 2.50 M. vooruit. De geheele lengte van het zich op deze wijze driemaal versmallende terras is dus 23.40 M. In de hoeken van de tweede versmalling wordt op de gewone Oost-Javaansche wijze het valsche profiel toegepast in een daar aangebracht hoekstuk van 1.10 M. lengte bij 44 c.M. breedte. Het behoudt zijn afzonderlijke profileering, met in- en uitspringende lijst boven en onder een teerlingband, tot aan de kroonlijst, welke met haar zelfde versiering om het geheele terras heenloopt. Langs de rest van het terras treft men, gelijk gezegd, een betrekkelijk eenvoudige ornamentatie aan. Boven een glad oplopend stuk, hetwelk ongeveer de helft der totale hoogte inneemt, vindt men een gladde lijst, een naar binnen loopend olijf, een band met sprekend relief, en dan een naar buiten gericht olijf, opnieuw een gladde lijst, en eindelijk de kroonlijst. De band met relief springt naar buiten uit en maakt dus den indruk van opgelegd te zijn, in tegenstelling tot die der hoogere terrassen, welke juist het diepst inliggende gedeelte van het profiel uitmaken en tusschen een uitspringenden boven- en onderband gevat zijn. Behalve deze reliefband zijn ook de olijven en de kroonlijst van ornament voorzien; de olijven met breede verstileerde lotusbladen, die bij het

PLATTEGROND VAN TJANDI DJAGO.

beneden-oijef neerhangen, bij het boven-oijef opstaan; de kroonlijst met een doorlopenden bloemband. Het is een aaneenschakeling van ranken, van welke de een uit de ander ontspringt en in een zigzaglijn beurtelings naar beneden en naar boven zich inkrukt; uit den rug van de krul neemt dan telkens de nieuwe rank haar oorsprong. Op verschillende plaatsen, doch niet op de inspringende gedeelten der kroonlijst, bevinden zich te midden der ranken dierfiguren, zoowel viervoeters als vogels. In het algemeen schijnen deze dieren een zuiver decoratieve rol te spelen; intusschen komt onder de kroonlijst-fragmenten op het tempel-terrein er een voor, waarop een slang en een kikvorsch tegenover elkaar geplaatst zijn en dus klaarblijkelijk een dierfabel wordt weergegeven. Ook elders kan dus datzelfde het geval geweest zijn, zoodat hoogstwaarschijnlijk, evenals bijv. aan den voet van den Mendoet, zoowel labels als uitsluitend ter versiering dienende dieren zijn aangebracht.

Boven de kroonlijst is nog een afdekking aanwezig, die weer glad is gelaten en uit een opstaanden band met voetlijstje bestaat. Opmerking verdient nog, dat bij de rechte, platte, horizontale banden waar ze een hoek vormen een deel van het profiel verbeiteld is, bij het inspringende gedeelte tot een oplopende punt, bij het uitspringende tot een neerhangende. Deze opmerking geldt ook voor soortgelijke banden bij de volgende terrassen, en is in het algemeen op dezen stijl toepasselijk.

Behalve door de reeds genoemde hoekstukken werd de profileering van het geheel onderbroken door de beide trappen. Deze zijn echter volkomen beschadigd, zoodat ook van de trapvleugels niets meer over is. Wellicht zijn trouwens deze laatste er nooit geweest; men schijnt oorspronkelijk het bordes minder breedte te hebben willen geven en de bouw er van in zijn tegenwoordige afmeting heeft de ruimte tusschen traptreden en muur te smal gemaakt, om er de gebruikelijke trapvleugels te bouwen (aldus de opvatting van Perquin).

Het eigenlijke lichaam van het soubasement, het zoogenaamde tweede terras, is 3.47 M. hoog en van een meer samengesteld grondplan (vgl. plaat 52). Aan het achterstuk, ook hier een vierkant, en wel van 9.15 M. naar alle zijden, zijn op het midden van achter- en zijkanten flauwe voorsprongen van 5.49 M. lengte aangebracht; aan de voorzijde is de voorsprong natuurlijk vervallen, omdat ook hier de voorbouw uitspringt. Ten bewijze dat die voorbouw inderdaad als iets afzonderlijks gevoeld is, bevindt zich daar, waar hij zich bij het achterstuk aansluit, een vrij diepe insprong. Overigens heeft, dezen insprong niet medegerekend, de voorbouw aanvankelijk dezelfde breedte van 9.15 M. als het achterstuk. Na 4.71 M. versmalt hij zich; tegen de voorkanten der aan beide zijden 3.04 M. breede, inspringende stukken zijn de in zware vleugels gevatte trappen geplaatst en tusschen deze treedt de voorbouw dan als een bordes nog

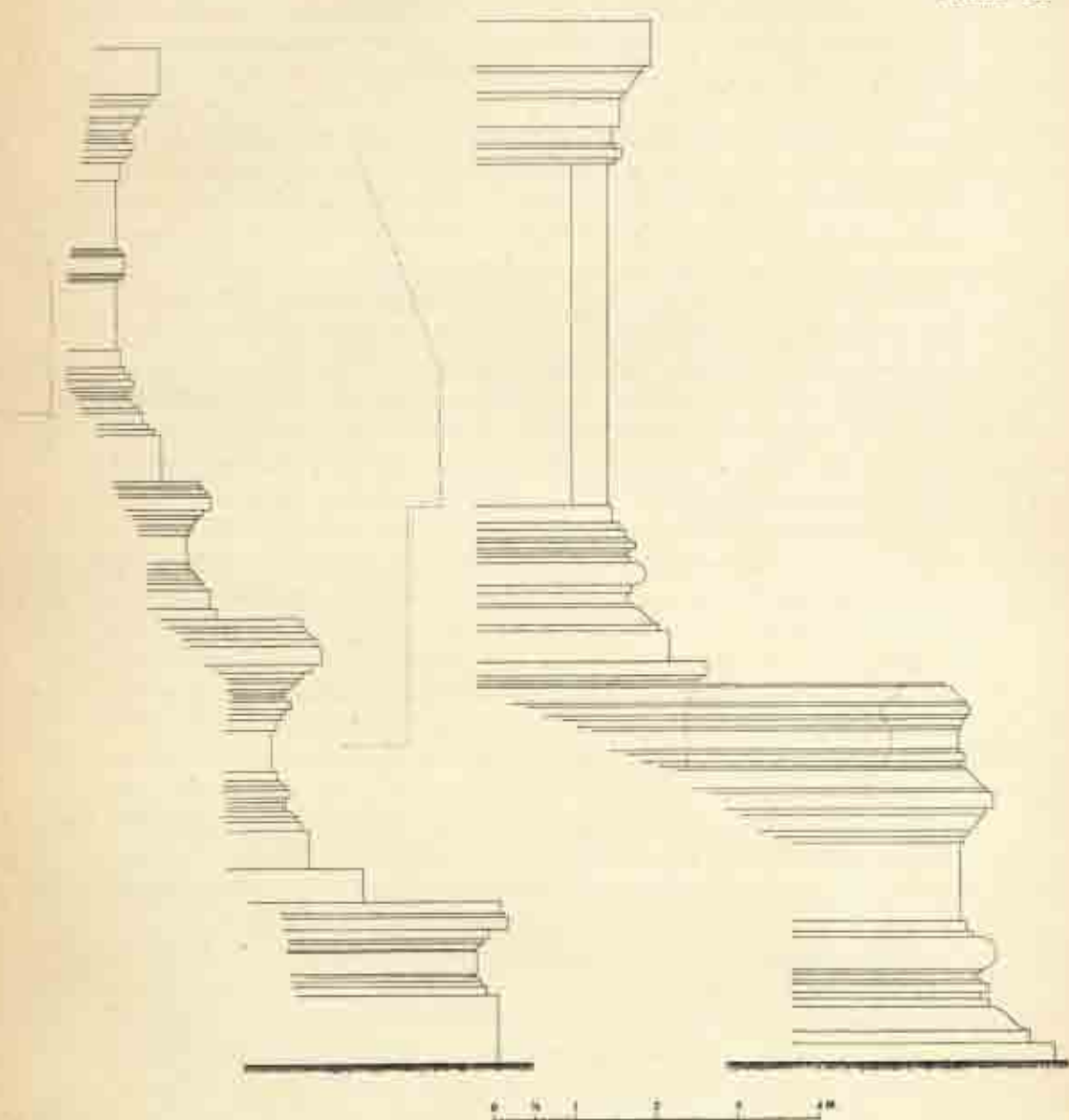
maals naar voren, over een breedte van 3.08 en een lengte van 1.74 M. Daar, waar de trapvleugels tegen den voorbouw aansluiten, zijn telkens, in het geheel dus vier maal, weder hoekstukken gezet met valsche profielen.

Als gevolg van de omstandigheid, dat het tweede terras in grondplan aanmerkelijk verschilt van het eerste, waar het op rust, is tusschen beide bouwdeelen een overgang gevormd. Men heeft namelijk beneden om het rechtopgaand gedeelte, waarmede ook van het tweede terras het profiel aanvangt, een breeden met sprekend relief versierden band gelegd, welke het als een beugel (deze gelukkige uitdrukking is van Brandes) omvat houdt. Dezen beugel nu heeft men, in tegenstelling tot het opgaand muurwerk, een eenvoudig beloop laten behouden, zoodat hij zich, aanliggend tegen het tweede terras, in vorm aansluit bij het eerste. Aan de achterzijde 10.48 M. breed, loopt de beugel in rechte lijn 14.84 M. voort langs de zijanten en versmalt zich dan éénmaal, tot een breedte van 8.74 M.; in dien vorm schiet hij dan nog 1.32 M. naar voren, zoowel de trappen als het bordes van het tweede terras omvattend. De beugel bestaat uitsluitend uit een reliefband op een voetlijst.

Gelijk wij reeds zeiden, vertoont de profileering van het tweede terras, tegenover die van het eerste, een meer samengesteld karakter. Na het glad opgaand gedeelte volgt eerst op de gewone wijze het naar binnen loopend ojief. Dan echter vindt men een dubbel samenstel van uitspringende en weder inspringende gladde lijsten, en datzelfde herhaalt zich weder boven den reliefband, welke hier als ingezonken paneel is aangebracht en gevat wordt tusschen een versierden onder- en bovenband. Naar boven volgt op de dubbele banden het ojief en dan, wederom na twee uitspringende gladde lijsten, de kroonlijst. Ook de afdekking daarvan is samengestelder dan bij het eerste terras, en bestaat vooreerst uit een naar binnen loopend ojief en vervolgens uit een versierden band op een voetlijstje. De zware uit- en inspringende lijsten boven en beneden den reliefband maken (gelijk Brandes het uitdrukt) den indruk alsof twee profielen, één met een grooter en één met een smaller teerling, als het ware in elkander geschoven zijn.

De kroonlijst en de drie ojieven zijn versierd overeenkomstig die van het eerste terras, alleen is het bloemblad-ornament in de kroonlijst thans veel zwaarder.

Ons rest dus de beschrijving van den onder- en bovenband langs het sprekend relief en van den band der kroonlijst-afdekking. Deze laatste nu blijkt volkomen overeen te stemmen met den relief-onderband. Het motief der onderband-versiering is waarschijnlijk ontleend aan de zaadhuisjes van een lotuskussen, doch bij een toepassing als aan Tjandj Djago zal van den oorsprong van het motief wel niets meer gevoeld zijn. Het is hier geworden tot een rij van halve vierkantjes, aan den

PROFIELEN VAN MENDOET EN DJAGO.

onderkant open en op dien onderkant staande, terwijl op den bovenrand een kleiner vierkantje, eveneens van onderen open, geplaatst is. De overschietende ruimte naast en boven de kleine vierkantjes is met een krullend bij-ornament gevuld. Waar dit ornament is aangebracht in de kroonlijst-afdekking, draagt het een eenvoudiger karakter.

De bovenband is van geheel anderen aard. Hier is het versierings-motief een golflijn als van een in kronkels opgelegd touw, met sterk in- en uitlopende bochten. In het midden van de bovenbocht wordt de lijn echter telkens onderbroken, en daar nu steeds in het midden der bochten, zoowel boven als beneden, een verticaal spits neven-ornament is aangebracht, lijkt het geheel wel iets op een aaneenschakeling van triçôla's. Intusschen blijft de hoofdzaak toch het golflijn-motief. Volgens Brandes' opvatting is het niet onmogelijk, dat van deze de sprekende reliefs begrenzende banden de bovenste aan de wolken, de benedenste aan den grond beantwoordt. Het spreekt vanzelf, dat deze opvatting uitsluitend op den oorsprong van het ornament betrekking heeft en de sierkunstenaars dezer latere tempels zelf zich daar zeker niet bewust van zullen zijn geweest.

Aan dit terras zijn de trappen met haar vleugels gespaard gebleven. Over de hoekstukken met hun valsch profiel naast die vleugels spraken wij reeds; opmerkelijk is nog, dat ook de achterwand zelf van den insprong, waartegen de trappen staan, tusschen den binnentrapvleugel en het bordes, een van de gewone afwijkende profileering vertoont. Evenals het algemeene profiel van dit terras, is ook dat van deze tusschenstukken van een samengestelden, om zoo te zeggen verdubbelden, aard.

De trappen, dertien treden hoog en 76 c.M. breed, zijn tusschen zware vleugels (plaat 54) gevat, elk van niet minder dan 54 c.M. breedte. Die vleugels schieten vierkant uit den wand te voorschijn en gaan dan met een afgeronden hoek scherp naar beneden tot op de in opwaartsche richting ellipsvormige voluut. De voluut rust op een voet van in- en uitspringende gladde lijsten, zoodanig dat het boven- en onderstuk breed en het midden naar verhouding zeer smal is. Van boven zijn de trapvleugels afgedekt met een ornament, dat bestaat uit een voet, een naar binnen loopend ojief en een onderband met de gewone versiering, in den trant dus van de afdekking der kroonlijst. Onder dit ornament hangt langs de voorzijde van den vleugel een met rank- en bloem-versiering gevulde, langwerpige driehoek af met de punt naar beneden. Vervolgens vindt men bovenop de voluutkrul wederom een afdekking van voet, ojief, onderband, en nog een klein opgaand stuk; en ook van deze afdekking uit hangt over de voorzijde van de voluut een driehoekige versiering naar beneden. Aan dit ornament ligt waarschijnlijk in eerste instantie een monsterkop ten grondslag.

Op de buitenvlakken der trapvleugels staat vooreerst, naar den tempelwand gekeerd, een leeuw, die den kop omwendt. Achter dit dier vangt een groot bloemstuk aan, dat de rest van het vlak vult; de hoofdlijn loopt neer in de richting van de voluut en vertakt zich op zoodanige wijze, dat vooreerst ronde uitspruitsels naar den bovenhoek uitkrullen en vervolgens iets lager zware bijstukken naar beide zijden loopen, terwijl ten slotte naast den naar beneden buigenden en in de voluut weer oprijzenden hoofdsteel, aan weerskanten een bijsnoer met bloemknoppen afhangt. Aan den achterkant van het vierkante deel der buitenvleugels, waar dit aansluit op het tempelgebouw, naast den leeuw dus, is een hurkende wijfjesaap aangebracht, uitgedost in wajang-vorm.

Het 1.68 M. hooge derde terras, hetwelk te beschouwen is als de voet van den tempel zelf, heeft in zijn hoofddeel hetzelfde grondplan als dat van het tweede: een vierkant, hier van 6.96 M. naar alle zijden, met flauwe voorsprongen aan de zij- en achterwanden, welke voorsprongen 4.34 M. breed zijn en 31 c.M. vooruitreden. Ook aan den voorkant is zulk een voorsprong aanwezig, waar tegenaan dan echter dadelijk de ook aan dit terras niet ontbrekende voorbouw geplaatst is. Van dien voorbouw wordt het achterste gedeelte ingenomen door de beide trappen, welke hier rechthoekig op de lengte-as van het gebouw staan, zoodat telkens een der trapvleugels met den buitenkant tegen den flauwen voorsprong van het hoofddeel van het terras aanligt. Slechts de tweede, met de buitenzijde naar voren gekeerde trapvleugel staat vrij, en in den hoek, waar deze aansluit op het verder naar voren uitschietend deel van den voorbouw, bevindt zich weder een hoekstuk met valsch profiel. Bedoeld bordes springt over een breedte van 1.44 M. tot een lengte van 2 M. naar voren.

De voorbouw, gelijk wij allen hier beschreven, is die van het oorspronkelijke project, doch niet die, welke ten slotte door de bouwmeesters is afgeleverd. Er blijkt namelijk een verandering in den bouw te hebben plaats gehad, daarin bestaande, dat er tegen den voorkant bijgebouwd is, klaarblijkelijk een verder vooruitspringend en veel breeder bordes, dat niet slechts het oude bordes, maar ook de hoekstukken en den vrijstaanden buitenkant der trapvleugels aan het oog heeft onttrokken. Dit aangezette gedeelte nu is, misschien juist omdat het later bijgevoegd werd en geen geheel met de rest uitmaakte, weer weggevallen en daardoor kwam de oorspronkelijke vorm opnieuw te voorschijn. De bovenste helft van het voorste gedeelte van dat oude bordes is intusschen eveneens verdwenen; men mag veronderstellen, dat die reeds weggenomen is door de bouwmeesters, die de verbouwing uitvoerden, want bij het verkrijgen van een aansluiting moet dit vooruitspringend bovengedeelte met de kroonlijst natuurlijk danig in den weg hebben gezeten. Van den

TRAPVLEUGEL VAN TJANDI DJAGO

nieuwen aanbouw is zooveel weg, dat niet meer is uit te maken, hoe het terras er ten slotte aan de voorzijde moet hebben uitgezien.

De vergrooting van het bordes moet reeds tijdens den bouw van het monument hebben plaats gehad, immers de versiering van de buitenvlakken der trapleuners was nog niet voltooid, toen men ze door den bijbouw is gaan bedekken. De lijnen staan er reeds op, maar het fijne ornament is nog niet aangebracht. De afdekking en de driehoekige versiering op den voorkant van de voluut is in overeenstemming met het bij het tweede terras opgemerkte; de trappen zelf tellen zeven treden en zijn 65 c.M. breed.

De profileering van het derde terras is, zooals wij reeds zeiden, van hetzelfde enkelvoudige type, als wij bij het eerste aantreffen. Het onderscheid is slechts, dat bij het eerste terras de paneelen met het sprekend beeldwerk opgelegd zijn en hier de reliefband als gezonken paneel behandeld is en dus ook begrensd wordt door den bij het tweede terras beschreven onder- en bovenband. Desgelijks sluit zich de afdekking van de kroonlijst aan bij die van het tweede terras; ook thans treffen wij een ojief en een onderband met voetlijstje aan. Echter is de kroonlijst zóó vervallen, dat zelfs niet meer met zekerheid te zeggen is, of zich ook hier in het rank-ornament dierfiguren bevonden hebben.

Gelijk wij zeiden, fungeert dit derde terras als voet van het eigenlijke tempellichaam. Dat laatste vertoont eveneens een vierkant grondplan met flauwe uitsprongen; de geheele breedte van elke zijde is 5.62 M., terwijl de uitsprongen 3.46 M. breed zijn en 36 c.M. vooruitschieten. Een voorbouw is hier niet aanwezig. In de uitsprongen zijn nissen aangebracht, 70 c.M. breed en 1.01 M. diep; aan den voorkant van den tempel treedt in de plaats van de nis een poort, welke den ingang tot de tempelkamer vormt, en eenigszins anders behandeld is.

Daar van dit tempelgebouw het grootste deel verloren is gegaan, is de profileering niet meer in haar geheel te volgen. Het was een samengesteld profiel, in den trant van het tweede terras. Na een glad opgaand stuk en twee inspringende voetlijstjes volgt het ojief en daarop de zware, dubbele uit- en inspringende band, die ook aan het tweede terras werd aangetroffen; vervolgens vormt weer een onderband den overgang tot het sprekend relief, waarmede de teerling is versierd. Gelijk men dat op Oost-Java gaarne deed, werd ook hier de teerling ter halver hoogte onderbroken door een middenband, welke in dit geval versierd is met een aaneenschakeling van in parelrandjes gevatte langwerpige facetten, gevormd door een dubbelen cirkel. Daar de binnenste cirkel telkens midden in de zijanten puntig ingedeukt is, krijgt het facet de gedaante van een 8. Boven en onder den middenband springen drie smalle bandjes terug, waarvan twee eveneens geornamenteerd zijn. Op de hoeken

zijn naar onder en boven puntig uitlopende sierstukken aangebracht, waarin eveneens facet-motieven voorkomen, doch die tevens in hun verdere lijnen de sporen vertoonen van het oorspronkelijke leeuwenkop-ornament, waaruit ze zijn ontstaan.

Boven den middenband is nergens iets gespaard gebleven. Het verdere beloop tot aan de kroonlijst is dank zij de overal geldende eischen van symmetrie in het boven- en ondergedeelte daarvan, te reconstrueeren: na de bovenhelft van de met sprekende reliefs gevulde teerlingpaneelen moet een bovenband de afsluiting gevormd hebben, en daarna zich hetzelfde samenstel van lijsten en olijf als beneden, doch in omgekeerde volgorde, herhaald hebben. Hoe de kroonlijst geweest is, valt echter niet meer uit te maken en nog veel minder de vorm van het dak, hoewel dienaangaande misschien de bedekking van Tjandi Djaboeng (zie Hoofdstuk XVII) wel eenige aanwijzing zou kunnen geven. Opmerking verdient nog, dat de paneelen van de benedenhelft van den teerling complete reliefoorstellungen inhouden, zoodat de boven den middenband gelegene niet noodzakelijk de aanvullingen of bovenhelften van de onderste paneelen moeten hebben bevat, doch ook beschikbaar kunnen zijn geweest voor geheel andere tafereelen.

Ook halverwege de lijsten, welke nissen en poort omvatten, zijn stukken van een middenband geplaatst. De posten van de nissen zoowel als van den ingang (plaat 55) zijn versierd met een klimmend bloem- en loover-ornament, hetwelk in hoofdlijn overeenkomt met dat op de kroonlijsten, doch uit hoofde van de grootere ruimte breder is opgezet, en dan ook het meest overeenkomt met de kroonlijst van het tweede terras. Onder aan deze banden vindt men een staand leeuwtje, met den kop naar zijn pendant aan de andere zijde van de opening gericht. Verder zijn onder deze posten nog vierkante vakken, één aan elke zijde, aangebracht, gevuld met bloemranken, terwijl in den naar de opening van de nis of poort gewenden benedenhoek wederom een leeuwtje is gezeten, eveneens in de richting van de opening ziende. De nis- en poort-nitbouwen zijn tegen de tempelwanden geplaatst, als waren het kleine afzonderlijke gebouwtjes, met een eigen profiel van het gewone model, doch van kleiner afmeting.

Tusschen de bovengenoemde vierkanten stijgt bij de poort de trap omhoog, en is bij de nissen een breed, langwerpig, eenigszins naar voren uitschietend stuk geplaatst, hetwelk aan de voorzijde geornamenteerd is met arabesken, teruggaande op een geheel verstileerden en opgelosten monstertop. Het bovendeel der nissen is niet meer aanwezig; bij de poort daarentegen wordt nog de bovenafdekking aangetroffen en deze blijkt hetzelfde bloem- en loover-ornament als de posten te bevatten. Ongetwijfeld zijn ook de nissen op soortgelijke wijze afgedekt geweest;

TEMPELKAMER VAN TJANDI DJAGO

het onderscheid is slechts, dat in het stuk boven de poort een glad gelaten langwerpig vierkant is uitgespaard, dat bestemd was om het jaarcijfer van stichting of consecratie van het heiligdom te bevatten; zulk een uitsparing is natuurlijk boven de nissen niet noodig geweest. Verder moet in het oog gehouden worden, dat de wijze, waarop het aflekkingsstuk thans op de posten ligt, hoogstwaarschijnlijk niet de oorspronkelijke is, niet slechts omdat een dier posten met een paar losse steenen is aangevuld, maar ook, omdat het ornament niet goed aansluit. Gewoonlijk wijkt bij gebouwen van dezen aard de overdekking van het voorportaal, d. w. z. van het voorvlak der poort tot het vlak, waar zich de houten deur bevond, geleidelijk terug tot op laatstgenoemd vlak.

De tempelpoort is 84 c.M. breed. Vier treden ging men omhoog in het portaal om den drempel te bereiken, aan welks andere zijde men weer één trede moest afdalen naar de tempelkamer. De drempel vertoont naast de deurposten in twee kleine, netjes afgewerkte verhoogingen, de gaten voor de deurpallen: elk dier gaten is voorzien van drie uitgleuvingen, straalsgewijze tegenover elkander geplaatst, in welke gleuven de tongen moesten grijpen, die een deze gaten vullende koperen bus op haar plaats moesten houden. In die bus draaide dan een tweede, welke over den houten deurpal geschoten was. Van den bovendrempel is ook een stuk teruggevonden, waarin twee corresponderende gaten en een afhangende rand aan de voorzijde werden opgemerkt. Uit dit laatste blijkt, dat de dubbele deuren die den tempel afsloten, naar binnen open draaiden. Datzelfde kan men opmaken uit de langwerpige vierkante uitkapping, die achter de deuropening op 92 c.M. hoogte in den linker portaalwand is aangebracht en die wel gediend zal hebben om een grendel of handvat van de deur in zich op te nemen, wanneer deze was opengezet.

De tempelkamer meet 3,02 M. in het vierkant. De vloer is voor het grootste deel weggebroken, de wanden zijn eveneens op enkele stukken na verdwenen, zoodat van hun verder beloop en van het gewelf, waarin ze overgingen, niets meer te zeggen valt. De ruimte onder den vloer doet zich voor als bouwkoker en is te groot om als unput beschouwd te worden. Verder bemerkt men aan weerszijden van de hoofdas van den tempel in de fundeering van den vloer een rond gat van 9 c.M. diameter, niet ver van den zijwand (aan den éenen kant 35 c.M., aan den anderen 42 c.M. er van verwijderd), en iets over de helft van den voorwand af gerekend (1.68 M. en 1.66 M. daar vandaan); deze gaten behooren bij afvoerkokers, welke nog tot op bijna 3 M. gesondeerd konden worden en zeker wel dieper doorgelopen zullen hebben. De bevolking weet nog te verhalen, dat deze kokers een gemeenschappelijke uitmonding hebben gehad aan den achterkant van het eerste terras,

juist in het midden, en dat zich daar ter plaatse een spuiër heeft bevonden.

De plaats van deze afvoerkokers in den vloer der tempelkamer is van belang in verband met die van het hoofdbeeld, hetwelk in diezelfde kamer het middelpunt van vereering moet zijn geweest. Het bij dat beeld behoorend voetstuk, 1,23 M. hoog en 1,68 M. breed, bestaat uit een groot vierkant blok, waarvan het een weinig verzonken bovenvlak een zwaar dubbel lotuskussen draagt. Aan weerszijden van het kussen bevindt zich, eenigszins naar voren, in den bovenrand van het voetstuk een spuigat, hetwelk aan den buitenkant in een rozet uitmondt. Hoewel dit voetstuk niet meer in situ werd aangetroffen, doch op het tempelterrein is weergevonden, mag men aannemen, dat het uit de tempelkamer afkomstig is; en denkt men zich dit voetstuk geplaatst in het midden van het vertrek, dan zouden de beide rozetten juist corresponderen met de openingen der afvoerkokers. De bedoeling dezer laatste is dan duidelijk; het van het beeld afstroomende water kwam uit de rozetten te voorschijn en vond vervolgens zijn weg door de afvoerkokers naar beneden.

Mag men dus aannemen, dat het de oorspronkelijke bedoeling geweest is het hoofdbeeld in het midden van de tempelkamer te zetten en dat het daar wellicht ook werkelijk eenigen tijd gestaan heeft, aan den anderen kant schijnt het toch eveneens aannemelijk, dat het ten slotte een plaats gevonden heeft tegen den achterwand van den tempel. Men mag dit opmaken uit het feit, dat onderaan den achterkant van het voetstuk een groot eind is weggekapt, zóó, dat het bovengedeelte der afkapping naar voren eenigszins schuin afloopt. Het kennelijke doel van zulk een afkapping is om, in overeenstemming met wat in andere tempels kon worden geconstateerd, het voetstuk te laten schuiven over en rusten op een steenen bank achter in de tempelkamer. Op de plaatsing der verdere beelden komen wij hieronder nog terug; hier vestigen wij nog de aandacht op Brandes' meening, dat indien het hoofdbeeld inderdaad tegen den achterwand stond, dit een aannemelijke verklaring zou geven van de eigenaardige wijze, waarop de tempelkamer is ingestort, met de grootste breuk juist naar de achterzijde: de muurdikte was daar het geringst (72 c.M. tegen 80 c.M. van voren en 76 c.M. aan de zijwanden) en het omstorten van het zware beeld tegen den wand, gevoegd bij het kolossale gewicht van voetstuk en bank, zou ten gevolge hebben gehad, dat juist deze wand het eerst meegaf en de tempel bij de instorting van voren naar achteren als het ware schuin is afgesneden.

Onder de sierstukken van het verdwenen bovengedeelte van den tempel dienen in de eerste plaats de vier groote monsterkoppen (plaat 46, beneden) genoemd te worden, welke zich naar gewoonte boven poort en nissen bevonden hebben. Ze waren ook hier niet gecombineerd met het makara-

motief, hetwelk aan dit heilgdom nergens is aangetroffen. De trekken van den, tusschen twee in handvorm gehouden klauwen gezetten, kop zijn geheel menschelijk, en hebben niets meer van den leeuw bewaard. Het schrikwekkend karakter komt het meest uit in de uitpuilende, met spiralen bebeitelde oogen en den mond met zijn slagstanden en kwaadaardig opgeslagen bovenlip. Boven de zware wenkbrauwen verheffen zich de eerst zeer breede, doch spoedig spits toeloopende horens met geornamenteerde randen en voorzijden; tusschen deze horens in is een doodskop aangebracht, terwijl bovenin juist boven den neus een vervaarlijke knobbel zit, die echter tot een sierstuk is uitgebeiteld en daardoor met de ornamentlijnen der wenkbrauwen veel van het vreeswekkende uit het geheel gelaat wegneemt. Aan beide kanten van het hoofd bevindt zich de verstileerde oorschelp met veeren- of bladrand en vliegervormigen oorhanger. Die oorhangers rusten weer tegen de klauwen, aan welks buitenzijde een gekroonde slang naar boven schuift.

Het geheel stuk ligt tegen een arabesk-bloemstuk aan, welks ranken tevens de rol van haardos vervullen. Merkwaardig zijn ten slotte nog de spitse punten, die als horens uitschieten van de bolle waugen van het monster; een eigenaardigheid, welke ontleend schijnt aan de horens der makara-motieven, doch bij een monsterekop op zichzelf misplaatst is. Kunsthistorisch is een dergelijke wisselwerking tusschen deze beide veel gebruikte ornamenten natuurlijk van groot belang.

Is van deze monsterekoppen de plaats, die zij aan het monument moeten hebben ingenomen, duidelijk, bij een ander los aangetroffen stuk, hetwelk eveneens afzonderlijke vermelding verdient, is dat niet het geval. Wij bedoelen een leeuwenkop en face, aan welken van weerskanten een leeuwenlichaam en profil aansluit, een zeer onnatuurlijk, maar tevens leerrijk sierstuk. Het zal zijn ontstaan zeker te danken hebben aan de omstandigheid, dat van de fraaie lijnen, waartoe de leeuw aanleiding geeft, die van den kop het best tot haar recht komen, als men ze van voren ziet; doch die van het lichaam juist bij beschouwing van ter zijde, decoratief het mooiste werken. Het merkwaardige van het geheel is nu, dat het den kunstenaars in zoo groote mate slechts om fraaie lijncombinaties te doen was, dat daartegenover de onvermijdelijke onnatuurlijkheid volkomen op den achtergrond trad.

De ornamentatie van de Tjandi Djago, in haar geheel genomen, doet ten duidelijkste de groote verandering aan het licht treden, die sinds de scheppingen der Midden-Javaansche kunst geleidelijk haar beslag heeft gekregen, te duidelijker, omdat wij nog zooveel van de oude motieven terugvinden. Fraai en kunstig is het nog steeds, de virtuositeit is er niet minder op geworden, maar de voornane, vergeestelijkte Hindoe-kunst is in het Indonesische getransponeerd en de ornamentatie wordt daarbij

driehoek dient om een pauze of tooneelverandering aan te geven en evenzo kan de bewuste figuur in de reliefreeksen gebezigd worden voor een rust- of eindpunt, hoewel het twijfelachtig is, of dit *altijd* de bedoeling is, waar wij het stuk vinden toegepast. Een van boven naar beneden schuin door het beeldhouwwerk heenlopende balk schijnt een dergelijke beteekenis van afsluiting te hebben; deze balk wordt echter alleen op het eerste terras en den beugel aangetroffen, de beide reeksen dus, die niet in een versierden onder- en bovenband gevat zijn, doch slechts door platte banden begrensd worden. Naar Brandes meent, zou de balk op te vatten zijn als een deel van zulk een band, door het relief geplaatst om een verhaal van het volgende af te scheiden; men heeft hem schuin gezet om hem minder in het oog te doen vallen, daar anders door rechte afsluitingen de lange vakken dezer reliefs op onregelmatige en onaesthetische wijze verdeeld zouden worden.

Ook in de bijversieringen der reliefs is veel eigenaardig-Javaansch op te merken. Wij noemen bijvoorbeeld het geboomte, vooral aan het eerste terras, waar de kunstenaars onder meer op de hun zoo dierbare wijze gespeeld hebben met olifant-en-face-motieven. De vullende krullen dezer reliefs, die aan de bovenzijde gevonden worden, bedoelen zeker grootendeels wolken; is dit inderdaad het geval, dan dient geconstateerd dat de zwakke en verloopende wolkenlijnen van Tjandi Djago verre achterstaan bij de prachtige impressionistische wolktatereelen op Panataran, die wij in Hoofdstuk XIX nader zullen bespreken. Doch de neiging tot deze typische behandeling van de vulling der reliefs, het verlijnen van wolken en boomen, het daarin leggen van motieven, die er op zichzelf niet het minste mede te maken hebben, is bij Tjandi Djago zeer zeker eveneens aanwezig.

Ten slotte vermelden wij nog een fijne opmerking van Brandes met betrekking tot de in verhouding tot hun lengte zoo geringe hoogte der reliefs. Hij stelt namelijk de vraag, of op de lange en smalle gedaante der relieflakken niet van inwerking kan zijn geweest het schrijf- en teekenmateriaal dier dagen; of, met andere woorden, de decoratie dezer in verband met den bouwstijl nu eenmaal gedrukte paneelen niet is medegegaan met de teeken-methode der palinblad-handschriften. Een vraag, welke, al is het ook niet mogelijk haar te beantwoorden, zeker de overweging waard is, niet het minst om hare consequenties voor de methode van het aanbrengen van sprekend relief in het algemeen.

Wat nu aangaat het op deze reliefs voorgestelde vinden wij vooreerst tegen den voorbouw van het eerste terras een aantal dierverhalen, die nog slechts gedeeltelijk verklaard zijn. Waar in het algemeen de richting der verhalen tegengesteld is aan de pradakshipā, zullen wij ook bij deze Tantri-geschiedenissen het monument aan onze linkerhand laten. Ons

aanvangspunt is daarbij niet, zooals men zou verwachten, de Noord-Westhoek van het eigenlijke monument (zonder den voorbouw), maar, meer naar voren, de door den uitbouw gevormde, eerste uitspringende hoek, naast de valsche-profiel-stukken; bouwkundig was die plaats wellicht niet de meest aangewezen, doch de beeldhouwer heeft klaarblijkelijk slechts rekening gehouden met de plek, die uit een oogmerk van decoratie het eerst in aanmerking kwam en voor het oog van den bezoeker, die op het monument toetrad, vormde dat valsch-profiel-stuk het rustpunt, waar de voorzijde van het gebouw een aanvang nam. Iets dergelijks zullen wij in Hoofdstuk XIX bij den hoofdtempel van Panataram opmerken. Het feit dat, zooals Van Stein Callenfels heeft aangetoond, de tekst, die op den Noordwand van dit terras gevolgd is, juist bij genoemden hoek onderbroken wordt om zich op den beugel van het volgende terras voort te zetten, bewijst in elk geval onwedersprekelijk, dat op dat punt de omlopende relieffersiering eindigde, en dus waarschijnlijk ook een aanvang had genomen.

Het eerste Tantara-verhaal is niet herkend: we zien er op tafereel n°. 22¹⁾ een slang tegenover een kikker zitten, en vervolgens komen we, voorbij het hoekstuk, op beter bekend terrein met de geschiedenis van de dankbare dieren en den ondankbaren mensch: een brahmaan staat bij een put, in gezelschap van een tijger, een slang en een aap, welke dieren hem afraden den in dien put gevallen goudsmid te redden (21); het vervolg van de fabel, hoe de goudsmid zijn weldoener aanklaagt, doch de drie dieren hem helpen in den nood, is dan niet voorgesteld. Een berg met een vogel op den top en een kikker, welke tegen de helling opkruipt, is het volgend tafereel (ook 21); daarna weer een bekende geschiedenis, de kaaiman, die eerst op den rug van een buffel gered wordt, doch daarna, als hij zijn redder heeft belaagd, aan zijn lot wordt overgelaten en door de landlieden wordt afgemaakt (74—72). Eenige moeielijkheid levert de dan volgende geschiedenis van den ondankbaren jager en den aap. De redactie, waarin wij die kennen, is deze: door een tijger achtervolgd, vlucht een jager in een boom, waarin een aap zit; de aap weigert op verzoek van den tijger den man naar beneden te gooien, de jager doet het den aap wel, doch deze weet zich te redden; de man doodt en verslindt vervolgens het aan zijn zorg toevertrouwde apenjong, welks vader voedsel voor hem is gaan zoeken, en slaat ten slotte ook den aap zelf neer, nadat deze hem veilig uit de wildernis geleid heeft. Op het relief nu zien wij achtereenvolgens, dat de aap wordt doodgeslagen, dat hij den jager op zijn rug door het bosch draagt, dat hij dezen het jong toevertrouwt, dat hij met den jager op een boom zit,

¹⁾ Geciteerd wordt volgens de platen der monografie.

waaronder de tijger loert, en dat hij met vruchten thuiskomt, terwijl de gast bezig is het jong op te eten (72—71). Aan deze volgorde is geen aannemelijke gang van het verhaal vast te knooien, ook niet als wij het relief in omgekeerde richting nemen; wellicht is echter ook slordigheid of vergissing van den steenhoauer in het spel. We zijn nu genaderd tot de voorzijde van het bordes, waar wij links den strijd van leeuw en stier vinden, die door het stoken van twee jakhalzen in vijandschap gebracht zijn (verg. I p. 392); ook hier is de volgorde niet de gewone, want links zitten de twee jakhalzen met den leeuw te spreken, rechts vermoedelijk met den (weggevallen) stier, en in het midden heeft het gevecht plaats (70—69). Van de volgende fabel is nog slechts een vogel met een visch in den bek over (68); ongetwijfeld de schijnheilige reiger, ons van den Mendoet bekend (I p. 234). Het rechterdeel van den voorkant van het bordes wordt ingenomen door de eveneens geschonden geschiedenis van de twee palmboomtappers, die recht moesten spreken tusschen een vetten en een mageren aap en den vetten in het ongelijk stelden om hem te kunnen dooden en opeten; men ziet de twee mannen links, den doodslag in het midden, en het magere aapje rechts (67).

Het volgend tafereel (66—65) moet weer in omgekeerde volgorde gelezen worden; rechts houden zich twee schildpadden met den bek vast aan een door een vliegende gans gedragen stok, terwijl op den grond twee honden of jakhalzen er naar kijken; links zijn de schildpadden op den grond gevallen en worden ze door de honden verslonden. Dit is natuurlijk de geschiedenis van den praatgragen schildpad (vgl. I p. 232 en 392), dat hier twee schildpadden geworden zijn en in de Oost-Javaansche traditie, zooals we zien zullen, zijn gebleven, zal wel zijn oorzaak vinden in tafereelen als op den Mendoet, waar op één relief twee opeenvolgende fazes van de geschiedenis voorkomen en dus de schildpad dubbel is voorgesteld. De hierbij aansluitende fabel (65—64), welke wij eveneens van den Mendoet kennen, die van den vreesachtigen tijger, den aap en de geit (zie I p. 234) is hier ook in eenigszins afwijkende redactie afgebeeld, de links staande geit heeft namelijk nog een jong bij zich. Rechts bevinden zich aan elkaar gebonden de aap en de tijger. Aan de andere zijde van de trap zien wij vervolgens een kaaiman op den rug van een buffel (63), wat herinnert aan de zooeven beschreven fabel van die twee dieren; het slot wijkt echter af of er volgt iets anders, want er komt nu een tooneel met een huis en menschen (62), dan het hoekstuk, en daarna tot tweemaal toe een viervoetig dier bij eenige eetwaren (61—60).

Als laatste dezer fabels vinden wij het bekende djātaka, dat in de nieuwere Javaansche literatuur is blijven leven als de geschiedenis van Angling Darma. Op de jacht treft deze een nāgin aan, die zich misdraagt met een andere slang, hetgeen wij zien als eerste tooneel (60);

daarop vertoont het tweede, hoe hij den nāga doodt en de nāgini doet wegvlichten (59). In het derde beklagt deze zich bij den nāga-vorst Basoeki, die vervolgens in brahmanengedaante bij Angling Darma komt, en na onderzoek dezen belooft met de kennis van de taal der dieren (58—57). Daarna zien wij, hoe de koningin haar echtgenoot zijn geheim tracht te ontlokken (56); als hij, gedachtig aan Basoeki's verbod, blijft weigeren, maakt zij zich gereed op den brandstapel te springen. De vorst is eerst geneigd haar te volgen, maar ziet van zijn voornemen af, als hij een ram en een schaap hoort bespreken hoe dom dat zou zijn, daar er immers nog wijtjes genoeg te krijgen zouden zijn. Op het laatste tooneel zien wij dan ook het paviljoen met Angling Darma, de brandende vuurmassa, met er naast de stelling, welke reeds door de vorstin beklommen wordt om zich van daar naar beneden te storten, en de beide prutende dieren (55). Met dit slottaferes hebben wij reeds den voorbouw van het monument verlaten, en zijn aangekomen op de Zuidzijde van het hoofddeel van den bouw.

De volgende reliefs om dit hoofddeel van het eerste terras hebben nog geen verklaring gevonden. Met 54 schijnt een verhaal te beginnen, waarin een meisje door haar vader wordt weggejaagd en bescherming zoekt bij een godheid, welke haar toevertrouwt aan de zorgen van een bhōṭa-achtige figuur. Zij vertrekt met haar beschermer, doch wordt geschaakt door een minnaar. De bhōṭa achtervolgt het paar, doch met behulp van een kluisnaar, bij wien zij terecht komen, wordt alles weer geschikt. Zoo ongeveer schijnt de loop van de geschiedenis te zijn. Aan den Noord-Oosthoek eerst staan wij met no. 36 op vasten grond, met de van daar af door Van Stein Callenfels herkende legende van Koefdjarakarṇa, het door Kern's uitgave¹⁾ bekende Boeddhistische heile-verhaal. Het tijdschrift-artikel van Callenfels is hier niet te raadplegen²⁾, zoodat wij hieronder slechts in het kort onze eigen interpretatie van de reliefs kunnen geven.

De yaksha Koefdjarakarṇa, hier (36) zonder de gewone onderscheidings-teekenen dier wezens voorgesteld, hegeeft zich tot Wairojana met het verzoek hem de Leer te openbaren; deze echter, als Opperwezen in groot ornaat en niet als Dhyāni-Bodddha afgebeeld, beveelt hem (35) allereerst een bezoek aan de hel te brengen. Na op den viersprong, waar zich de wegen naar hemelen en hel kruisen, den weg gevraagd te hebben (34), bereikt hij inderdaad de hel en is getuige van de folteringen aklaar; opvallend is, in tegenstelling tot de overeenkomstige Baraboeher-tafereelen, het voorkomen van hellewezens met dierenkoppen

¹⁾ Verhand. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, III, 3 (1901).

²⁾ Tijdens de correctie der proeven is het ons eerst in handen gekomen; het blijkt in alle hoofdzaken met onze hieronder gegeven opvatting overeen te stemmen.

en van de befaarde *tāmragomoekha*, den ketel in rundergedaante, waarin de slachtoffers gekookt worden (33—31). Een ketel wordt juist in gereedheid gebracht (31), bestemd, zooals *Koeṇḍjarakarṇa* met schrik hoort, voor zijn vriend den *widvādhara* *Pōēṇawidjaya*. Teruggekeerd haast hij zich dus naar diens huis om hem te waarschuwen; hij treft hem slapende aan (30) en beiden maken zich op om bij *Wairodjana* redding te zoeken. Nadat hij eerst van zijn belletocht verslag heeft gedaan en op grond van het daar geleerde de wijding mag ontvangen (29), valt ook *Pōēṇawidjaya* den Heere te voet (28) en verkrijgt van hem verzoeking van de straf, als hij zijn berouw heeft getoond. Na zijn terugkeer (27) doet *Pōēṇawidjaya* door zijn vrouw het huis bewaken (26), waar hij zich neerlegt voor een slaap van elf dagen (25). Zijn ziel wordt door de *Doeshikrēti*, de verspersoonlijking van haar vroeger slecht gedrag, naar de hel gesleept (24—23). We zijn thans op het eindpunt van de reeks aangeland, en gaan met het vervolg der geschiedenis over tot den beugel van het tweede terras; wij vangen ook daar weer aan op den Noord-Westhoek, naast de profiel-stukken.

Na eenigszins geschonden helle-tafereelen (76—75 en 125—118) zien wij *Pōēṇawidjaya* op den elfden dag, tengevolge zijner voortdurende meditatie, ongedeerd oprijzen uit den ketel (117—116), welke tot verbazing der helleknechts in een vijver met wenschboom verandert; dit wonder legt hij aan den op het bericht toegesneden hellevorst *Yama* uit (115). Teruggekeerd naar huis en daar uit den slaap ontwaakt (114—111) roept hij zijn vrouw en de *widvādhara's* op (110—109) om tezamen hulde te betuigen aan *Wairodjana* (108—105). Vervolgens neemt *Pōēṇawidjaya* afscheid van zijn vrouw (104) en gaat heen (103—102). Een lacune in de reliefs doet ons het slot der geschiedenis missen, die waarschijnlijk tot den Zuid-Oosthoek heeft doorgeleopen. Volgens den tekst moet zij verder hebben doen zien, hoe *Koeṇḍjarakarṇa* en *Pōēṇawidjaya* tezamen zelfkastijding beoefenden op den *Meroe*, om ten slotte tezamen tot den *Siddha-hemel* in te gaan.

Aan de andere zijde van de lacune is de legende van *Koeṇḍjarakarṇa* klaarblijkelijk afgeloopen, zoodat aan de Oost- en Noordzijde van den beugel (vanaf 101) een andere geschiedenis is weergegeven. Een *bhōēta*-achtige figuur speelt er een hoofdrol; een tocht van hem en een ander door de lucht, iemand die in een bootje een water oversteekt, een dame in een paviljoen, een worsteling, en later nog een ander gevecht schijnen de hoofdmomenten.

Tegen het tweede terras zelve is een aaneengeschakelde tekst gevolgd, het *Pāthayadjña*; aan de hand van genoemd gedicht heeft Van Stein Callenfels de tafereelen tot in bijzonderheden kunnen verklaren. De beeldhouwer is hier aangevangen bij den Zuid-Westelijken hoek van het

eigenlijke monument, d. w. z. ongerekend den voorbouw, en gaat als steeds tegengesteld aan de pradakshinā. Het stuk, dat zijn stof aan den strijd van Pāṇḍawa's en Kaurawa's ontleent, opent met de beruchte dobbelpartij, waarbij Voedishthira tegenover de Kaurawa's door hun valsche spel alles verliest, op 162—161 zitten in een pendapa de Kaurawa-koning Doeryodhana en Çakoeni, de laatste het speeltafeltje omwerpend, tegenover Voedishthira en Ardjoena, terwijl achter hen de overige Kaurawa's en Pāṇḍawa's staan, en op den voorgrond de panakawans eveneens aan het dobbelen zijn. Dan heeft de beleediging plaats (159), dat Çakoeni aan Draupadi, de echtgenootte der Pāṇḍawa's, de sarong afrukt en haar bij de haren grijpt, waarop zij zweert die niet te zullen opbinden dan na ze in Doeryodhana's bloed gewasschen te hebben. Ze verschijnt dan ook verder met lusse vlecht. De Pāṇḍawa's verlaten den kraton om in ballingschap te gaan (158—157); ze ontvangen bezoek van hun vriend Widoera en den resi Dhaumya en overleggen, wat hun te doen staat (157—156). Resultaat is, dat Ardjoena boete moet gaan doen op den Indrakila en onderricht ontvangen van den heiligen Dwaipāyana. Na van Dhaumya zijn instructies te hebben ontvangen (156) neemt Ardjoena afscheid van zijn moeder (155) en van vrouw en broeders (154—153). Hij trekt met zijn panakawans door het woud (152—150) en komt bij een kluizenarij, waar hij een aantal meisjes aantreft (149—148); een harer vertelt hem, dat dit de kluizenarij van Mahāyāgi is; een tweede, die op den gast verliefd geworden is, staat achter een pilaar het gesprek te volgen (147). Door Mahāyāgi vriendelijk onthaald, krijgt Ardjoena een paviljoen als slaapplek (146); 's nachts komt het verliefde meisje tot hem, doch hij brengt haar tot inkeer en na zijn vergeving bekomen te hebben, verwijdert zij zich (145—143). Ardjoena zelf vervult bij zonsopgang zijn godsdienstplichten (143) en trekt weer verder door het woud (142—140). Er breekt een onweer los: eerst beschut de held zich met een sinteblad, dan schuilt hij, in den deken gewikkeld, welke zijn moeder hem heeft meegegeven, onder een waringin (139—138). Een nachtelijke tocht door het bosch volgt nu (137—136), waarbij tegen het maanlicht de boomen zich afteekenen als wajangfiguren (ze zijn in een soort menschelijke gedaante voorgesteld), een waringin vol vleermaizen zit, en een randoeboom op om duizenden reus lijkt (136). Eindelijk bemerkt Ardjoena een lichtzuil (afgebeeld als rustend op een monsterkop), terwijl bliksem de lucht doorklieven; het is de glans van Dewi Çet, die hem bemoedigt (134—133) en dan ten hemel stijgt (132—130). Bij zonsopgang komt hij aan een groot meer, waaruit een rots in olifantsgedaante¹⁾ te voorschijn

¹⁾ Achter den olifant schijnt een opengeslagen boek eenige Kawi-letters te bevatten. Het geliet volgens Brandes, die er den naam van den beeldhouwer in veranderde.

steekt (129—128), en aan welks overzijde de liefdegod Kāma zich met zijn gemalin Rati vermeit, in gezelschap van schoone hemelnymfen (127 en 172). Kāma en Rati vleien zich neer op een steen; de nymfen loopen om het hardst ten einde bloemen te plukken, met woengoe-takken als zonnescheren; anderen tooien zich de lohangende lokken met bloemen, intusschen bespiedt Ardjoena dit tooneel (171—170). Een nymf, in indecente houding en met panakawan-achtige gelaatstreken is, naar Callenfels zeer juist opmerkt, waarschijnlijk de voorloopster van de Nini Towong in de wajang; ook op Tjajji Soerawana zullen wij haar aantreffen. Ardjoena maakt zijn opwachting en Kāma deelt hem de verdere route mede (169). Dan verdwijnt de god met de zijnen; het meer raakt in beroering en de reus Nalamala rijst omhoog, die Ardjoena voor Indra aanziet en met hem den strijd begint (168—167). De reus is driekoppig; hij heeft een Garoeda-kop, een Gajeca-kop, en in het midden een reuzenkop als die van een brullenden leeuw. Door meditatie neemt de held de gedaante van Mahādewa aan (met hertekop-boog boven zijn hoofd) en de reus vlucht weg door de lucht (165). Dan komt Ardjoena bij Dwaipāyana, die hem onderricht en raad geeft; tenslotte bestijgt hij den Indrakila (164—163).

Het Pārthayadīna deelt nog in het kort de resultaten van zijn boetedoening mede; op het monument echter is voor dit deel der geschiedenis de veel uitgebreidere Ardjoenawiwaha gevolgd, die zich wat de stof aangaat uitnemend aansluit, en waaraan de reliefs van het derde terras gewijd zijn. Men vangt aan bij den Noord-Westhoek van het eigenlijke terras en gaat dan eerst den aubouw langs. Indra wil de kracht van Ardjoena's boete op de proef stellen en beveelt zijn nymfen om den asceet te gaan verleiden; als eerste tooneel vinden wij, juist als in het gedicht van dienzelfden naam, het zich opschikken der nymfen (177—175). Behalve een geschouwen relief met godenfiguren (196) is dan aan de voorzijde van het terras zeer veel weg, en daarbij ook de negatieve uitslag van de pogingen der nymfen; deze uitslag geeft Indra aanleiding om van Ardjoena's hulp gebruik te maken bij het ten onder brengen van den reuzenvorst Niwātakawatja. Voorbij de lacune geeft de reus aan een zijner volgelingen bevel om in de gedaante van een wild zwijn Ardjoena te dooden (192); deze laatste treft het dier met zijn pijl, doch tegelijkertijd heeft Śiwa in jagersgedaante (op het relief, 191—190, in godengestalte) datzelfde gedaan. Na een twist, wie van beiden het zwijn gedood heeft (189), doet de god zich kennen en schenkt den nederknielenden Ardjoena het wapen Paśoepati, waarmee hij de Kaurawa's zal verdeelen (188). Na ontvangst van een uitnoodiging naar Indra's hemel (188) begeeft Ardjoena zich daarheen (187). Een tafereel met hemelnymfen (186—183) wordt gevolgd door de opdracht van den god (fragment 182),

waarvan de uitvoering in een groote lacune verloren is gegaan: Ardjoena gaat met een der nymfen naar Niwātakawatja; de nympf verlost dezen om haar zijn kwetsbare plaats aan te wijzen en Ardjoena, die het heeft afgeluisterd, maakt van die wetenschap gebruik om de demonen te verdrijven (fragmenten 181 en 180). Het slot is een huldiging van Ardjoena door de goden (179—178); de heid zit in een paviljoen en daar omheen staan zijn vereerders, waaronder de godenhede Narada opvalt door de brahmanengedaante, welke hij in de wajang behouden heeft.

Het weinige, dat van de reliefs op den teerling van den tempel zelf over is, geeft tafereelen weer uit Krēṣṇa's geschiedenis, en wel de episode van diens strijd met Kālayawana. Genoemde vorst trok met zijn barbarenheir tegen Krēṣṇa op en deze wist zich door een list van dien gevaarlijken vijand te ontdoen. Hij vluchtte namelijk in de spelonk, waar koning Moetjoekoenda te slapen lag. Moetjoekoenda die, na in den strijd tusschen goden en demonen den eersten de overwinning te hebben bezorgd, als belooning een lange rust ontvangen had en de belofte, dat hij, als iemand hem stoorde, van zijn bliken vuur kon doen uitgaan om den indringer te verteeren. Krēṣṇa slaapt binnen en verschuilt zich achter de legerstede van Moetjoekoenda; Kālayawana, eveneens de duistere spelonk binnenanellend, houdt den slaper voor Krēṣṇa en geeft hem een schop om hem tot den strijd op te wekken. Moetjoekoenda ontwaakt en doet door één blik den indringer met al de zijnen in vlammen opgaan. Dan komt Krēṣṇa te voorschijn, begroet Moetjoekoenda en neemt na een gesprek afscheid.

De tafereelen van den teerling loopen telkens door over de hoeken en strekken zich uit van de eene nis of poort tot de volgende; er zijn er in het geheel vier geweest, elk bestaande uit zes vlakken, die in harmonica-vorm gevouwen zijn: halve voorkant van een voorsprong, zijkant daarvan, twee vakken op den eigenlijken hoek van het gebouw, en weer een zijkant en halve voorkant van den volgende voorsprong. Alleen de tafereelen links en rechts van den ingang zijn gedeeltelijk gespaard: het linksche is het eerste en de volgorde was dus ook hier tegengesteld aan de pradakṣiṇā. Op het linkertafereel (190—197) ligt Moetjoekoenda te slapen op zijn legerstede; van links komt Kālayawana en geeft hem een trap. Van laatstgenoemde zijn alleen de onderbenen en voeten over, juist genoeg gelukkig om te zien, wat hij uitvoert. Achter de legerstede knielt Krēṣṇa, die door twee panakawans wordt vergezeld. Op het andere tafereel, rechts van den ingang (204—201) is Moetjoekoenda ontwaakt: hij zit op zijn rustbed en strekt dreigend de hand uit naar den reeds neergestorten Kālayawana, van wiens lichaam men de vlammen ziet uitslaan. Een volgeling deelt in hetzelfde lot, twee anderen hebben zich afgewend, maar ook boven hen zijn de vlammentongen

zichtbaar. Kalayawana en zijn gevolg zijn uitgebeeld als bhōṭṭa's of rākṣha's met woest, schrikwekkend uiterlijk. Het ontbrekend stuk van dit tafereel zal wel weder. Kṛeṣṇa en de panakawans bevat hebben. Dezelfde geschiedenis zullen wij eveneens te Panataran aantreffen, daar als begintafereel van den Kṛeṣṇāyana. We zullen er dan nader op terug komen; het verschil tusschen de voorstelling op deze beide heiligdommen is niet gelegen in de afgebeelde feiten zelve, daar beide klaarblijkelijk een overeenkomstige redactie van het verhaal volgen; kenmerkend is echter de wijze van uitbeelding en de stijl, bij Panataran veel natuurlijker, en voor ons gevoel ook veel fraaier en evenwichtiger van compositie, terwijl het eigenaardige van Tjandi Djago het typisch Javaansche karakter van de voorstelling is, zoowel door de panakawans als door de geheele kleeding, inrichting en opzet.

We hebben dus gezien, dat de reliëfs van dit heiligdom aan het voorste deel van het eerste terras dīātaka's en dierlabels voorstellen, op een deel van de rest van dat terras en van den heugel de geschiedenis van Koendjarakarya geven, op het tweede terras het Pārthayadīna, op het derde den Ardjoenawiwāha en eindelijk aan den tempelteering een Kṛeṣṇa-episode. Van al deze verhalen is alleen de Koendjarakarya bepaaldelijk Boeddhistisch, doch zelfs deze geschiedenis is op zoodanige wijze afgebeeld, dat men het verhaal moet kennen om van het Boeddhistisch karakter iets in de reliëfs terug te vinden. In het algemeen beschouwd zijn de voorstellingen der relieffreeksen volkomen neutraal.

Ontwiffelbaar Boeddhistisch zijn eigenlijk slechts de losse beelden; ontbraken deze, dan zou het heiligdom, gelijk het daar voor ons staat, evengoed Śivaïtisch hebben kunnen zijn. De beelden echter geven niet slechts zuiver Boeddhistische godheden weer, maar zijn bovendien door korte opschriften als zoodanig gewaarmerkt.

Het 2.15 M. hooge hoofdbeeld is zeer geschonden; het hoofd was, zooals wij zagen, reeds bij Raffles' bezoek verdwenen en dit is dubbel te betreuren, omdat het ons de trekken vertoond zou hebben van koning Wishpoewarddhana zelf. Deze is voorgesteld als Amoghapāça, een verschijningsvorm van den Bodhisattwa Awalokiteçwara, met name in de Tibetaansche Kerk in dezen vorm zeer in eere. De god staat tegen een breed achterstuk, hetwelk de inscriptie draagt: *Bharūla Āryyāno-ghapāça Lokēçwara*, zoo iets als: «Zijne Goddelijkheid de Verheven Amoghapāça, de Heer der Wereld». Op den door een vlammenrand omgeven glorie, waartegen het hoofd rustte, staat een tweede opschrift, «*Bharūla Amitābha*», ongetwijfeld slaande op het kleine beeldje van zijn geestelijken vader, hetwelk de Bodhisattwa naar gewoonte in den hoofdtooi moet hebben gevoerd. Krulvlechten liepen af over de schouders; de kleeding was verder natuurlijk het groot ornaat met over den linker-

schouder zoowel een breede platte band als het uit een kralensnoer bestaande kastekkoord, en verder een rijke versiering met hals-, borst- en buiksnoeren, armbanden en gordel, waarvan twee linten met kralenkwasen op de knieën neervallen. Op het kleed is een tijgerhuid gewerkt, waarvan de kop duidelijk zichtbaar is op het rechterbeen. Aan weerszijden van den god rijzen de voor deze kunst typische lotusplanten omhoog, op dezelfde wijze als we ze bij Singasari aantreffen, niet uit potten, maar uit den knol der plant zelve. Amoghapāṇa is achtarmig, en hoewel vier van de handen (de beide onderste rechts, de eerste en derde links) geheel of gedeeltelijk ontbreken, kunnen wij met behulp van de hieronder te bespreken replieken in brons, die naar dit beeld vervaardigd zijn, gelukkig nog vaststellen, hoe de houdingen en attributen geweest zijn. Rechts krijgen wij achtereenvolgens de wara-moedṛā, de abhaya-moedṛā, een worgkoord en een bidsnoer; links een kruik, een der stengels van de lotusplant, een (handvat of) wadja, en een boek.

De plaatsing van dit beeld in de tempelkamer bespreken wij reeds; wij zagen, dat het voetstuk waarschijnlijk eerst bestemd was voor het midden der kamer, doch ten slotte wel tegen een bank aan den achterwand zal hebben gestaan. In nauw verband met de plaats van het hoofdbeeld staat die van de vier volgelingen, die in de Boeddhistische kunst Amoghapāṇa vergezellen, en die wij zoowel in Tibet aantreffen als beschreven vinden in de Voor-Indische sādhanas (bezweringsformulieren). Alle vier zijn ook bij Tjandi Djago teruggevonden, twee van iets grooter, twee van iets kleiner afmeting, de laatsten nog vastzittend aan het bijbehorend lotuskussen. Merkwaardig is, in hoe sterke mate de voorstellingen dezer beelden overeenkomen met de sādhanas. De vier godheden zijn allen staande voorgesteld, tusschen aan weerskanten oprijzende lotusplanten.

Vooreerst is er *«Bharāla Sudhanakumāra»*, die beide handen voor het lichaam houdt, bijeengebracht tot een sambah, en bovendien een boek onder den linkerarm klemt. Opmerkelijk is nog het zeer fraaie makara-versiersel onder de oorknoppen. Het tweede beeld, dat met een deel van het achterstuk ook het opschrift verloren heeft, stelt de Groene Tārā voor, eveneens in rijken tooi. Haar linkerhand heeft ze naar boven geopend voor het lichaam, de duim en wijsvinger met de toppen bijeengevoegd, terwijl de rechterhand naar voren geopend en met den rug naar achteren wordt gehouden en de ook hier samengevoegde toppen van duim en wijsvinger die van de linker aanraken. In de handen zijn lotusbloempjes zichtbaar. Deze beide beelden missen hun voetstuk en zijn onderscheidenlijk 1.14 en 1.12 M. hoog.

Vervolgens vinden wij, met haar voetstuk 1.38 M. berekend, *«Bharāla Bhakālī»*. Deze godin is vierarmig; in de afhangende voorste linker-

hand houdt zij een kruik, welker tuit door een slang gevormd wordt; in de rechter heft zij een bidsnoer voor de borst. De rechter achterhand wordt geopend met den rug naar achteren omhoog gehouden; hetgeen een eerbiedige begroefing aangeeft, en de linker voert een korten drietand, welks punt van een knop is voorzien. Haar pendant, hoewel iets hooger, 1.53 M., is »*Bharāla Hayagrīva*», die een meer vreeswekkend uiterlijk heeft dan de drie anderen. Een tiara draagt hij niet, doch het haar is hoog opgebonden; een diadeem met doodskopversiering omgeeft het en een slang kronkelt er zich boven overheen. Twee borstkoorden bestaan evenzoo uit slangen, welke dieren bovendien om armen, polsen en enkels zijn aangebracht. Om het overigens onversierde kleed is een tijgerhuid heengeslagen. De groote ronde oogen pullen uit, snor- en baardharen zijn aanwezig, de bovenlip is omhooggetrokken en doet de tanden, waaronder slag tandachtige hocktanden, zien. Zijn rechterhand heft de god in de begroetings-houding omhoog; met de linker omvat hij de naast hem op den grond steunende knots.

Indien het nu waar is, dat de twee eerst beschrevene zich nauw bij elkander aansluiten en afwijken van de beide laatsten, dan brengt dat een groote moeielijkheid mede inzake de opstelling. Immers niet slechts de *sādhana* en de voorstellingen in de Tibetaansche kunst, maar ook de bronsreplieken van Tjandj Djago zelf, vereischen een plaatsing van *Cyāmātārā* en *Soedhanakoemāra* ter rechterzijde, en van *Bhrēkoeti* en *Hayagrīva* ter linkerzijde van *Amoghapāca*. Het zou dus wel zeer zonderling zijn, als de rechts behorende volgelingen niet symmetrisch waren met de linksche, daargelaten nu of ze juist allen terzijde van het hoofdbeeld een plaats gevonden hebben. Onzes inziens moet men dan ook dat verschil in afmetingen niet te zwaar laten wegen; bijzonder nauwkeurig zijn de Javaansche kunstenaars in dat opzicht over het algemeen niet geweest en de groote overeenkomst der vier beelden in opzet en uitvoering bewijst, dat ze als met zijn vieren bijeenbehorend zijn gedacht, en het onderscheid in twee paren wellicht hoofdzakelijk op het toevallig verloren gaan van twee der lotuskussens berust. Evenzeer wijst, dunkt ons, die geheel overeenkomstige uitbeelding, gevoegd bij hetgeen de *sādhana*'s, de Tibetaansche kunst en de replieken in brons leeren, op de waarschijnlijkheid, dat het vijftal bijeengeplaatst is geweest in de tempelkamer, waarbij dan twee tegen den achterwand, en de beide anderen elk tegen een der zijwanden gesteld konden zijn. Brandes opperde de mogelijkheid, dat twee er van in de nissen buiten het tempellichaam gestaan zouden hebben, met nog een derde, waarvan fragmenten op het tempelterrein gevonden zijn. Deze veronderstelling lijkt ons niet gelukkig, niet slechts omdat het voetstuk, zooals hij zelf opmerkt, daarvoor wel wat groot zou zijn, maar vooral omdat deze

volgelingen van Amoghapāca een bijeenbehoorend viertal vormen en elke vijfde persoon daarbij geheel misplaatst zou zijn. Wat dus in de nissen gestaan heeft, durven wij niet beslissen; zeer goed denkbaar is het, dat het door Brandes aangewezen fragmentarische beeld inderdaad daar vandaan komt, doch de vier volgelingen moeten om hun Heer geschaard zijn geweest en daarmee de bekende groep van vijf hebben gevormd.

Behalve deze vier beelden, die zich alle in het Museum te Batavia bevinden, terwijl Amoghapāca ter plaatse gebleven is, zijn er nog eenige van kleiner soort bekend, alle zittend en van ongeveer 40 c.M. hoogte ¹⁾. Vier zijn eveneens te Batavia, een vijfde in het Britsch Museum te Londen. Het zijn vooreerst twee der Dhyāni-Boeddha's, «*Bharāli Akso-bhya*» en «*Bharāli Ratnasambhava*» met hun gewone handhoudingen. De drie overige zijn Tārā's, in groot ornaat, doch veel minder fijn uitgewerkt dan de zoo straks beschrevene. Alle drie houden de rechterhand in vara-moedra en voeren in de linker een kenmerkend attriboot. Zoo vinden wij «*Bharāli Māmaki*» met een blauwen lotus, «*Bharāli Pandurawāsinī*» met een rooden lotus en «*Bharāli Locanā*» met diezelfde bloem, waarop een door vlammen omgeven rad.

Daar nu deze laatste drie namen toebehooren aan de ons uit het Nepaleesche Boeddhisme bekende cakti's der Dhyāni-Boeddha's, wordt het duidelijk, dat op Tjandi Djago de Dhyāni-Boeddha's, of eenigen daarvan, met hun wederhelsten waren afgebeeld. Men zou kunnen meenen, dat het geheele tiental aanwezig moet zijn geweest, en dus drie Boeddha's en twee Tārā's weggeraakt zijn. De bronsreplieken wijzen hier echter weer den weg en we zullen zien, hoe haar aanwijzing ook op andere manier bevestiging vindt. Op die bronzen zijn namelijk slechts vier Boeddha's en vier Tārā's voorgesteld en bij nader inzien ligt dat ook eigenlijk voor de hand, want de Ćyāmatārā had immers reeds een plaats gevonden bij de volgelingen van den Bodhisattwa, en diens geestelijke vader Amitābha zetelde reeds in zijn hoofdtooi. Aan het volledige stel ontbreken dus nog slechts twee Dhyāni-Boeddha's, Wairojana en Amoghasiddha, en één Tārā, Wajradhātwiçwari. Nu doet zich echter het eigenaardige geval voor dat, terwijl in het systeem telkens één der Boeddha's met één der cakti's een paar vormt, juist die beide reeds op andere wijze voorgestelde leden van het tiental, Amitābha en Ćyāmatārā, niet bijeen behooren. Van de acht overblijvenden kon dus niet ieder met de hem oorspronkelijk passende wederhelst gepaard worden en mogelijk moet aan deze omstandigheid wel toegeschreven worden, dat er een verschuiving in het systeem heeft plaats gevonden en een andere paring is

¹⁾ Van één wordt 29 c.M. opgegeven (Māmaki).

aangenomen, waarbij onder meer Wairodjana Lotjana tot cakti verkreeg ¹⁾.

Waar deze acht Boeddha's en Tāra's op het monument geplaatst zijn geweest, is niet meer uit maken; vermoedelijk was het wel aan het dak, daar een der vroegere berichten de beeldjes vermeldt «geheel boven op de poort». In hoeverre daarbij elk der Dhyāni-Boeddha's met de hem toekomende windstreek in verband is gebracht, moet eveneens onbeslist blijven; wel keerde zich in elk geval de in Amoghapāca's hoofdtooi zetelende Amitābha naar het Westen. Er is niets tegen om te veronderstellen, dat ook Amoghasiddha, Akshobhya en Ratnasambhawa in hun goede richting gewend waren, en dat Wairodjana, misschien wat hooger geplaatst dan de anderen, de overschietende zijde van den tempel, dus weder den voorkant, bezette.

De inscripties zijn alle uitgevoerd in Nāgari-schrift, hetwelk in die dagen op Java niet gebruikelijk, zelfs weinig bekend, geweest is. Dit, gevoegd bij het eigenaardig karakter van de kunst dezer beelden, heeft Brandes aanleiding gegeven, hun een on-Javaanschen oorsprong toe te schrijven: «al zijn er op Oost-Java», zoo zegt hij ²⁾, «ook nog andere beelden gevonden van eenzelfde kracht en kunstkarakter, tegenover het gros der beelden aldaar, tegenover de kunst, zooals deze zich uit in en aan de gebouwen van Oost-Javaanachen stijl, zelfs in haar beste vormen, staan deze beelden zóózeer op zichzelf, zijn ook zóó voelbaar superieur, dat zij niet het maaksel kunnen zijn van dezelfde kunstenaars, of van dezelfde kunstuiting.» Hij meent dus, dat deze beelden hetzij uit Voor-Indië zijn ingevoerd, hetzij door van daar afkomstige kunstenaars op Java zijn vervaardigd, en acht het eerste het waarschijnlijkste, daar men anders de opschriften wel in Oud-Javaansch schrift gesteld zou hebben.

Deze opvatting kunnen wij niet deelen. Wanneer men over Oost-Javaansche stijl en kunst spreekt, moet men niet uit het oog verliezen, dat de Oost-Javaansche periode niet minder dan zes eeuwen omvat en er in dat tijdsverloop ruimte te over is voor verschillende opvattingen en kunstuitingen. Van vele beelden en gebouwen staan deze godengestalten van Tjandi Djago inderdaad zeer ver af, doch bij andere sluiten zij zich toch wel zeer bepaaldelijk aan; in het bijzonder de in het vorig hoofdstuk behandelde van Singasari, die in allerlei details van den geheelen opzet, bijv. de beide lotusplanten aan weerskanten, en van versiering, groote overeenkomst vertoonen. Van het denkbeeld van invoer uit Voor-Indië moeten wij trouwens toch reeds afzien, zoowel om de steensoort als om de eigenaardigheid, dat bij beelden als de Trējawindoe

¹⁾ Van een andere opinie is Dr. Bosch, die op grond van de in den Sanghyang Kama-hāyanikan geformuleerde gelijkstelling van Lotjana met Wadjarahatwari van oordeel is, dat het Lotjana-beeld beide godinnen representeert. (Zie Oudh. Versl. 1918, I, p. 29-31).

²⁾ Voor het betoog verwijzen wij naar p. 83 sq. van de monografie.

en Maritji van Singasari de Nāgari-inscriptie vergezeld gaat van een Oud-Javaansch cijfer, klaarblijkelijk door dezelfde hand gebeiteld. Daar nu een aantal beelden van Singasari, van welke de tijd is vast te stellen, van lateren datum blijken te zijn dan die van Djago, zou men kunnen vermoeden, dat laatstgenoemde, door buitenlandsche kunstenaars vervaardigd, tot voorbeeld gestrekt hebben van wat men de school van Singasari zou kunnen noemen. Tegen die opvatting verzet zich echter het feit, dat een prachtstuk van deze school, met alle kenmerken der Singasari-beelden in volle ontwikkeling, de Gaṇeṣa van Bara, eenige jaren vóór de beelden van Tjandi Djago vervaardigd is. Tenzij men zoover zou willen gaan aan de Hindoe-Javanen eigenlijk allen invloed op de ontwikkeling hunner beeldhouwkunst te onzeggen en ongeveer *alle* mooie beeldwerken aan Voor-Indiërs toe te schrijven, moet men onzes inziens deze groepen van kunstwerken van Djago, Singasari en den vroeg-Madjapahitschen tijd, welke wij in het volgend hoofdstuk zullen bespreken, in nauw verband met elkander beschouwen en er verschillende vertakkingen van dezelfde Hindoe-Javaansche kunst in zien. Nauwkeurige vergelijking toont te veel overeenkomstigs tusschen de drie groepen, dan dat men de beelden van Djago van de overige zou mogen scheiden: superieur zijn ze zeker, maar dat zijn de Gaṇeṣa van Bara of de Harihara van Simping evenzeer. Bovendien vertoonen de stukken van Tjandi Djago in hun versieringsdetails zooveel op andere Javaansche stukken aangetroffen eigenaardigheden, welke ons van Voor-Indische beelden *niet* bekend zijn, dat er onzes inziens niet aan getwijfeld behoeft te worden, of de beelden van Tjandi Djago zijn wel degelijk voortbrengselen, zeer hoog staande voortbrengselen, van de Hindoe-Javaansche kunst. Het gebruik van Nāgari schrijven wij toe aan de behoefte een ouderwetsche, van oudsher min of meer geheiligde schriftsoort te gebruiken, zoo iets in den trant van de Gothische letters op onze moderne kerken. Dat, gelijk wij zagen, op Midden-Java het Nāgari in nauw verband stond met het daar beleden Mahāyāna kan wel eenigen invloed gehad hebben, maar is toch niet de voornaamste oorzaak, getuige de Nāgari-opschriften op de Ciwātische beelden van Singasari.

Het thans overgebleven monument heeft niet alleen gestaan. Aan weerskanten zijn overblijfselen van kleinere gebouwen in dezelfde steensoort aangetroffen, en op eenigen afstand van de voorzijde bevond zich een fundament van gebakken steen. Dat alles is nu verdwenen. Van een dadelijk achter den tempel, iets Zuid-Oostelijk, gelegen gebouw, bewijzen de kāla-koppen, dat het nog niet geornamenteerd was, doch in onvoltooiden toestand gelaten is. Onder de op het terrein aanwezige beelden en fragmenten vermelden wij vooreerst drie van de (reeds beschreven) monsterekoppen van den tempel; de vierde is versleept naar Banjoebiroe bij

Pasoeroehan. Dan is er onder meer een kleine rākshasa en eenige waarschijnlijk uit de buurt afkomstige Ćiwattische stukken, o.a. een kleine lingga met een jaartal, dat volgens Brandes 1273(?) is. Bijzondere bespreking verdient een slechts fragmentarisch bewaard gebleven dharma-pāla, waarvan torso en kop teruggevonden zijn. Het hoofd herinnert aan dat van Hayagriwa, met hoog opgemaakt kapsel, doodskoppendaem en slangensnoer; vóór in den hoofdtooi is echter een klein Akshobhya-beeldje aangebracht, en het hoofd is omgeven geweest door een gevlamde glorie. Een slang vormt het kastekoord, slangen slingeren zich om pols en arm, de gordel wordt samengehouden door een bhōṭa-kopje. In de rechterhand houdt de god een zwaar dolkmes, in de linker een komvormig voorwerp, hoogstwaarschijnlijk een schedelnapje. Die attributen zijn merkwaardig voor het dooreenloopen van Boeddhistische en Ćiwattische opvattingen en voorstellingen; immers juist dezelfde troffen wij aan in de voorhanden van de als Tjakratjakra aangeduide Bhairawa-figuur van Singasari. Op een verdere aanwijzing, die deze dharmapāla in een andere richting verschaft, komen wij hieronder terug.

Allereerst vestigen wij intusschen de aandacht op de groote belangrĳheid, welke voor het latere Javaansche Boeddhisme aan het heiligdom van Djadjaghoe blijkt te moeten worden toegekend. Voor ons is het de grootste bewaard gebleven Boeddhistische tempel van Oost-Java en tevens de oudste met zekerheid dateerbare, daarbij een monument, hetwelk door de uitgebreide reliefsreeksen en de beelden van Amoghapāṇa en omgeving en van de Dhyāni-Boeddha's en hun ṣakti's ons meer dan eenig ander bouwwerk een indruk geeft van het Boeddhisme dier dagen. Ook ten tijde van het Singhasārische rĳk echter schĳnt reeds aan het heilige beeld van Djadjaghoe een buitengewoon gewicht te zijn gehecht.

Daarvan getuigen in de eerste plaats de reeds eenige malen genoemde bronsreplĳken van de groep van Amoghapāṇa. Tegen een ovaal achterstuk bevĳndt zich deze groep op een als lotuskussen behandeld onderstuk. Amoghapāṇa zelf staat op een afzonderlijk lotuskussen in het midden, en reĳkt bĳna tot aan den bovenrand van het achterstuk; met zĳn gevlamde glorie, zĳn Amitābha-beeldje in den hoofdtooi, zĳn acht armen, waarin de boven opgesomde attributen, komt hĳ geheel met het hoofdbeeld van den tempel overeen. De vier volgelingen staan aan beide zĳden, zeer klein en slechts tot even boven zĳn knieën reĳkend; ook dit viertal gelĳkt volkomen op dat van het heiligdom en vertoont dezelfde handhoudingen en attributen. Aan zĳn rechterhand staat het dichtst bĳ hem Soedhanakoemāra en vervolgens, iets kleiner, Ćyāmatārā; aan de andere zĳde vinden wĳ op dezelfde wijze Hayagriwa en Bhrekoett. Boven deze volgelingen verriĳzen de lotusplanten en de takken daarvan heffen aan elken kant vier lotuskussentjes omhoog, op welke beneden twee

Tārā's, boven twee Boeddha's gezeten zijn. De Boeddha's hebben hun gewone handhoudingen aangenomen, voor zoover te zien is; de Tārā's echter schijnen alle vier een sambah te maken. Op deze wijze heeft men dus het geheele gezelschap van den tempel bijeen. Boven de Boeddha's zijn nog aan de ééne zijde een zon, aan de andere een maan aangebracht, hetzij, zooals wel meer voorkomt, om de bekende Oud-Javaansche formule in beeld te brengen dat «zoolang zon en maan de aarde verlichten» Amoghapāça genadig moge zijn, of de wereld beschermen of iets dergelijks, hetzij om hem als Heer over deze hemellichamen, over dag en nacht, te kenmerken. Tegen den afgeplatten achterkant van het bronsje staat een inscriptie, alweder in Nāgarī, bevattend vooreerst de Boeddhistische geloofsbelijdenis en vervolgens een Sanskrit wij-opschrift van koning Krētanagara, naar wij zagen Wishnoewardhana's zoon en opvolger. Het is dus Krētanagara, die deze replicken van het hoofdbeeld in zijns vaders graftempel heeft doen vervaardigen; dat beeld, hetwelk tevens diens trekken moet hebben gedragen. De bronsjes zijn ongeveer 22 c.M. hoog; er zijn een vijftal exemplaren van bekend, die in enkele kleinigheden onderling afwijken.

Maar Krētanagara heeft nog meer gedaan. Een in het hartje van Sumatra, te Soengai Lansat aan den hoven-Batanghari aangetroffen voetstuk behelst de mededeeling dat in Çāka 1208, dus A. D. 1286, daar ter plaatse een beeld van Amoghapāça is opgericht, hetwelk was overgebracht uit Java op Krētanagara's bevel, tot vreugde van zijn onderdanen op Sumatra. Het belang van die inscriptie voor de verhouding tusschen Java en Sumatra hier ter zijde latend, vestigen wij er de aandacht op, dat de god in het opschrift «Bharāla Āryyāmoghapāça Lokeçwara» genoemd wordt, juist dezelfde naam dus, die aan het hoofdbeeld van Tjanḍi Djago wordt gevonden. Verder wordt het beeld gezegd *caturdaçātṃika* te zijn, «zelf de veertiende», d. w. z. van dertien volgelingen vergezeld. Dertien volgelingen nu zijn juist die, welke op de bronsjes gevonden worden en ook in den tempel aanwezig zullen zijn geweest. Daar nu ten slotte op die inscriptie ook staat, dat Amoghapāça de zeven kleinoodiën bij zich had, waarmede bedoeld zijn de een wereldheerscher toekomende kleinoodiën, paard, olifant, werprad, generaal, minister, koningin en wenschvervullend juweel, en er inderdaad niet ver van het voetstuk met de inscriptie een Amoghapāça-beeld ligt, dat aan alle vereischten voldoet en zoowel door de dertien volgelingen omgeven is als voorzien van de genoemde kleinoodiën, aangebracht langs den onderrand, is er alle reden om te veronderstellen, dat deze Amoghapāça van Rambahan het door Krētanagara uit Java gezonden beeld is.

De groep is dan ook volkomen dezelfde als die van de bronsjes, met den god in het midden, de vier gezellen aan weerskanten, de Dhyāni-

Boeddha's en Tārā's op hun lotuskussentjes, en zelfs zon en maan. Voorts hebben wij bij onze beschouwing het voordeel, dat dit groote steenen beeld zich beter dan de kleine bronsjes met het hoofdbeeld van Tjaṇḍi Djago laat vergelijken, en legt men de afbeeldingen naast elkaar, dan is de overeenkomst waarlijk verrassend en laat zij zich tot in allerlei details vervolgen. Het verwondert ons dan ook niet meer, dat dit in het hart van Sumatra zich bevindende beeld alle kenmerken vertoont van de Hindoe-Javaansche kunst uit den Singhasārischen tijd; het is eenvoudig op Java zelf naar het model te Tjaṇḍi Djago vervaardigd. In dit verband is nog een andere overeenkomst uiterst merkwaardig. Onder de beelden op het tempelterrein beschreven wij een dharmapāla, en nu ligt een soortgelijke figuur eveneens aan den Batanghari nabij het zoo juist besproken voetstuk. Copieeren in den zin, zooals wij dat opvatten, doet de Hindoe-kunst niet, en het is dan ook niet geheel hetzelfde beeld, dat we hier voor ons hebben, maar dat de bedoeling toch zeer zeker wel dezelfde is, behoeft niet betwijfeld te worden; men vindt ook hier die vlammen glorie en hoog opgewerkten haardos met Boeddha-beeldje (hetwelk hier intusschen, is de beschrijving juist, Amitābha en niet Akshobhya is), slangen om arm en pols, monsterkop in de gordelafsluiting, dolkmes in de rechterhand, en schedelnap in de linker. Het Sumatraansche beeld bezit nog zijn voetstuk, dat door doodskoppen is omgeven; onder de voeten vertrappt het een menschenfiguur, hetgeen dus wellicht ook het geval is geweest met het beeld te Djago. Wat nu het juiste verband is tusschen Amoghapāça en dezen dharmapāla, ontgaat ons vooralsnog; dat ze in eenigerlei betrekking tot elkander staan, is voldoende duidelijk uit hun aanwezigheid in elkanders nabijheid, zoowel op Sumatra als bij Tjaṇḍi Djago. Tevens is die overeenkomst een nieuwe aanwijzing voor de Javaansche afkomst van den Sumatraanschen Amoghapāça en, mogen wij er wel bijvoegen, misschien evenzeer van het Sumatraansche Boeddhisme der laatste eeuwen¹⁾.

Beeld en voetstuk zijn niet bij elkaar gebleven. De Amoghapāça is weggenomen en werd, naar een inscriptie op den achterkant mededeelt, in het jaar 1347 op bevel van den regeerenden koning Adityawarman opgesteld in een Djinālaya, een Boeddhistisch heiligdom, dat dus wel in de buurt van Rambahan, waar het beeld zich nu bevindt, zal hebben gelegen. Dat jaartal, koning Adityawarman en het Djinālaya voeren onze gedachten wederom terug naar Tjaṇḍi Djago. Slechts een paar jaar vroeger immers, in 1343, deed diezelfde Sumatraansche vorst als onder-

¹⁾ Zooals wij zagen, is Java vermoedelijk van Sumatra uit gemahāyāniseerd (I p. 43 n. 2). Omgekeerd heeft het sinds den Singhasārischen tijd dan weer invloed geoefend op de goddienstige voorstellingen van de Sumatraansche onderhoorigheden.

Tumpang, *Not. Bat. Gen.* 1901, Bijl. III; Brandes, *Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago* (1904), *Speyer, Eene Buddhistische inscriptie afkomstig van Java*, *Versl. Meded. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Letterk.* 4de Reeks, 6 (1904) p. 138—144 en 253—262, met aanvullingen in *Not. Bat. Gen.* 1905 p. XCVIII sq. (Brandes), *Tjandi Singasari* (1909) p. 100 (Brandes) en *Oudh. Versl.* 1913, 2, p. 45—51; Pleyte, *Over een paar Hindoebeelden van Padang Tjandi*, en Kern, *De wij-inscriptie op het Amoghapāca-beeld van Padang Tjandi*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 49 (1907) p. 159—177; Rouffaer, *De herkomst van het Mandjoecri-beeld*, in Brandes' *Tjandi Singasari* (1909) p. 99—116; Perquin in *Oudh. Versl.* 1914, 4, p. 199; Een Sumatraansche inscriptie van koning Kṛtanagara, *Versl. Meded. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Letterk.* 5de Reeks, 2 (1916) p. 323—339; Van Stein Callenfels, *De Kuṣṭharakarya-Legende aan Tjandi Toempang (Djago)*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 57 (1916) p. 445—454; dezelfde, *Verklaring van Basrelief-series, B. De Basreliefs aan het tweede terras van Tjandi Toempang*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 58 (1918) p. 361—379; Bosch in *Oudh. Versl.* 1918, 1, p. 30. Wateri: Knebel in *Rapp. Oudh. Comm.* 1908 p. 144—147; *Oudh. Versl.* 1915, 2, p. 60 sq.; Van Stein Callenfels in *Oudh. Versl.* 1917, 2, p. 61—64.

HOOFDSTUK XVI.

De vroeg-Madjapahitsche kunst.

Wij hadden in Hoofdstuk XIV reeds gelegenheid op te merken, dat de kunst der Singhasāri-periode geleidelijk en ongemerkt overgaat in die van het Madjapahitsche rijk. Van een afscheiding, van eenig kenmerkend verschil is geen sprake. Integendeel, het is buiten twijfel steeds dezelfde kunstrichting, die welbewust wordt volgehouden, en die slechts de veranderingen en wijzigingen ondergaat, welke bij een levende en zich ontwikkelende kunst onvermijdelijk en natuurlijk zijn. In dit geval bestond er zelfs nog een bijzondere reden, om met voorbedachten rade de aansluiting van de kunstvoortbrengselen uit het tijdvak van Madjapahit bij dat van Singhasāri zoo nauw mogelijk te maken. De Madjapahitsche dynastie beschouwde zichzelf en haar rijk als de directe voortzetting van het Singhasārische gezag. Als schoonzoon en bloedverwant van den laatsten koning van Singhasāri, den in 1292 vermoorden Krētanagara, had prins Widjaya zich met de wapens in de hand tegen den Kaḍirischen usurpator verzet; als zijn schoonvaders rechtmatige opvolger had hij aan het Chineesche expeditie-corps zijn onderwerping aangeboden en zich van de hulp dier vreemdelingen verzekerd in zijn strijd met Kaḍiri¹⁾. Wanneer hij dan, als koning Krētarādja, vanuit den nieuwen kraton te Madjapahit het Javaansche rijk beheerscht, draagt hij in zijn inscripties zorg, nadrukkelijk zijn verhouding tot den overleden vorst van Singhasāri te doen uitkomen, en een halve eeuw later doen zijn afstammelingen (dat evenzo). De «oude geschiedenis», welke in den Nāgarakrētāgama verhaald wordt, vermeldt als één ononderbroken reeks de heerschers van Java, van den eersten koning van Singhasāri af tot op den regeerenden vorst van Madjapahit. Kortom, er is een duidelijk waarneembaar streven om de Madjapahitsche dynastie te legitimeeren als tredende in de rechten van die van Singhasāri, en ditzelfde verschijnsel spreekt eveneens uit de groote beteekenis, die de Rādjapatni (zie I p. 59) bijna zestig jaar lang te Madjapahit gehad heeft, zoo zelfs dat zij uit eigen gezagsvolkomenheid de troonsopvolging en het bestuur des rijks kon regelen. Geen wonder: deze vorstin was de dochter van Krētanagara van Singhasāri, de levende band tusschen het nieuwe rijk en het oude.

¹⁾ Zie over een en ander Hoofdstuk II.

De inscripties zijn er om te bewijzen, dat de staatsinrichting van Madjapahit eveneens volkomen die van Singhasari navolgde, en het spreekt wel vanzelf, dat de overal merkbare neiging tot nauwe aansluiting aan het verleden, ook op kunstgebied welbewust is doorgevoerd. Het oudste ons bekende monument, dat onder de Madjapahitsche heerschappij kan zijn opgericht, mag kunsthistorisch zonder eenigen twijfel tot de school van Singasari worden gerekend, gelijk het ook chronologisch op zijn hoogst een enkel jaar van wat wij het tijdperk van Singhasari noemden, verwijderd kan zijn.

Wij bedoelen dat merkwaardige heiligdom, de Tjandi Djawi, aan den voet van den Welirang gelegen, Zuid-Westelijk van het eveneens reeds oude, in de oorkonden vermelde Pāḍakan. Merkwaardig in tweeërlei opzicht, vooreerst omdat het het eenige nog bestaande bouwwerk is, waarvan wij een authentieke beschrijving uit den Oud-Javaanschen tijd over hebben, en in de tweede plaats omdat deze bouwval in de godsdienstgeschiedenis van Java het meest sprekende voorbeeld vertegenwoordigt van het bekende syncretisme: het is niets meer of minder dan een Çiwaboeddha-tempel, welke de innerlijke eenheid der beide groote staatsgodsdiensten ook naar buiten duidelijk maakte.

Dat inderdaad de Tjandi Djawi niet anders is dan het beroemde heiligdom van Djadjawa, graftempel van koning Krétanagara, waar zich de «uitnemend schoone beelden van Çiwa en Boeddha» bevonden, volgt onzes inziens uit de met groote nauwkeurigheid te reconstrueeren reisroute van koning Hayam Woeroek, toen deze in 1361 op zijn reis van Singhasari naar Madjapahit den tempel bezocht; en de naam, welke in oude berichten nog Djédjawi luidt, geeft daaraan een welkome bevestiging. Het jaar van de stichting is niet bekend; wij weten, dat Krétanagara zelf den bouw heeft doen aanvangen, maar het ligt voor de hand dat, toen de vorst in 1292 overleden was, de bijzetting niet onmiddellijk gevolgd zal zijn: het initiatief daartoe was van den Kadirischen machthebber, die Krétanagara van troon en leven had beroofd, niet te verwachten. Niets is daarentegen natuurlijker, dan dat de eerste koning van Madjapahit, toen hij zich van de alleenheerschappij had meester gemaakt, zich heeft gehaast om ook door de wijding (en eventueele voltooiing) van dezen graftempel den volke te doen blijken, welke band hem hechte aan zijn schoonvader, van wien hij de politieke erfenis aanvaard had. Hoewel het ook niet onmogelijk is, dat het monument nog onder Krétanagara's regeering, dus in de periode van Singhasari, voltooid was, sluit het zich zóó nauw aan bij de in tijdsorde volgende bouwwerken, dat het onzes inziens met recht als vroegste bouwwerk van de Madjapahitsche kunst mag geiden.

Wij kunnen niet beter doen, dan onze beschouwing van dezen graf-

tempel aan te vangen met hetgeen Prapañja er van zegt in zang 56 en volgende van den Nāgarakṛtāgama¹⁾. Wij leeren er tevens iets uit aangaande de inrichting van het heiligdom.

«Het voorkomen van den graftempel is van oudsher vermaard. Het is een stichting van Z. M. koning Krētanagara, den overgrootvader des Konings (nl. van den regeerenden vorst Hayam Woerok), en deze is het ook, wiens overblijfselen²⁾ er, gelijk bekend is, zijn bijgezet. Daarom was het dat tweeledig, Ćiwa'tisch en Boeddhistisch, de vereerders indertijd steeds hulde brachten.

«Ten teeken daarvan is de tempel beneden een Ćiwa'tisch heiligdom en heeft hij van boven een Boeddhistisch heiligdom als top. Voorts is er binnen een prachtig Ćiwa-beeld van grenzelooze schoonheid, en boven was er een beeld van Akshobhya met een kroon, hetwelk zijn gelijke niet heeft. Door zijn toovermacht echter verdween deze, welke in waarheid het Hoogste Niet is.»

Er volgt nu een relaas van die verdwijning, welke volgens getuigenis in 1331 zou hebben plaats gehad. Het opmerkelijkste van dat verhaal is wel de wijze, waarop die verdwijning werd ontdekt. Een Boeddhistisch leeraar van hoogen rang, de Goeroe der koningin, bracht eens een bezoek aan den tempel en vereerde nederig het Ćiwa-beeld. De tempel-opzichter verwonderde zich over deze devotie van den Boeddhist voor Ćiwa en informeerde naar de reden; daarop lichtte de geestelijke hem in, dat er zich boven in den tempel een Akshobhya-beeld bevond (hetwelk natuurlijk terecht op zijn vereering aanspraak kon maken). Bij een volgend bezoek echter ontwaarde hij met ontroering en verbazing, dat het heilige beeld er niet meer was.

Wij kunnen nu die wonderbaarlijke verdwijning, waarvan nog gezegd wordt, dat zij gepaard was gegaan met een bliksemslag in het heiligdom, in het midden laten en vestigen er vooral onze aandacht op, dat de tempel-opzichter niets afwist van de aanwezigheid van een beeld boven in het gebouw en klaarblijkelijk ook niet degenen was, die ontdekte, dat het was verdwenen: het stond dus onzichtbaar opgesteld en het bovenvertrek van het heiligdom was niet toegankelijk. Dat de geleerde Boeddhist van het bestaan van den Akshobhya op de hoogte was, kan zijn, omdat hij dat van vroeger wist — de stichting van den tempel dateerde van nog geen veertig jaar geleden — maar moet met meer waarschijnlijkheid op rekening gesteld worden van zijn bovennatuurlijke

¹⁾ In hoofdzak sluit zich onze vertaling bij die van Prof. Kern aan. Een afwijkende is door Poerbatjaraka gegeven in Oudh. Versl. 1917, 4, p. 145—151.

²⁾ Tegenover deze uitdrukkelijke vermelding van carica (lichamelijke relikwie) achten wij het in Oudh. Versl. 1918, 4, p. 156—163 geleerde betoog, dat Tjandj Djawi geen graftempel zou zijn, onaanneemelijk.

eigenschappen, die hem ook bij het tweede bezoek de afwezigheid van het beeld deden constateeren.

De belangrijke gevolgtrekking, die we uit een en ander kunnen maken, is deze, dat de tempel klaarblijkelijk niet voorzien was van een trap of toegang naar de bovenverdieping; het is eenvoudig een zoogenaamde torentempel geweest, waarvan slechts het onderste gedeelte door de geloovigen betreden kon worden, om hun vereering te brengen aan het Çiwa-beeld, terwijl daarboven een tweede, onbereikbaar vertrek was uitgespaard, van welks inhoud de gewone bezoeker geen vermoeden had. Wij herinneren ons, dat een dergelijk vertrek (zelfs twee) ook bij Tjañdi Singasari aanwezig was, waar deze bouwwijze op architectonische gronden verklaard werd, om den bovenbouw te ontlasten. Het voorbeeld van Tjañdi Djawi leert ons, dat er toch nog een andere bedoeling bijgekomen kan zijn en men zulke bovenkamers ook kan hebben benut, door er nog een godenbeeld in te plaatsen.

De beschrijving gaat verder:

«Onvergeelijklijk van schoonheid is het voorkomen er van, als een hemel, op aarde nedergedaald. De hoofdpoot buiten, de gordel (daarmede zal wel de ringmuur bedoeld zijn) en het paviljoen zijn alle voortreffelijk. Van binnen is het versierd met veel .... en bloeiende nāga-poeshpa's. Het geheel wordt verlevendigd door een zij-versiering uit figuren van harem-vrouwen.»

De eigenlijke beschrijving is daarmede ten einde. Uit het vervolg blijkt dan nog, dat Oostwaarts van den tempel, het dal volgende, de plaats Pakalwangan gelegen was, ongetwijfeld het hedendaagsche dorpje Pēkalongan. Voorts wordt de liefelijkheid der omgeving van Djadjawa geroemd, waar de koning zich met wandelingen vermaakte.

Daar de bouwval zich in de onmiddellijke nabijheid van den grooten weg bevindt (de verbinding met Prigēn), wordt hij in reisverhalen uit de eerste helft der vorige eeuw herhaaldelijk vermeld, maar veel notitie is er niet van genomen. Slechts Brumund geeft, in het tweede deel zijner *Indiana*, een bepaalde beschrijving, maar dan duurt het ook veertig jaar, vóór we opnieuw eenige bijzonderheden vernemen uit Verbeek's inventaris, uit den aard der zaak slechts zeer sober. Eerst Brandes kreeg in 1903 aanleiding tot meer uitgebreide, en zeer leerrijke, beschouwingen, het volgend jaar gevolgd door de opname van Knebel. Eindelijk deed in 1914 de Oudheidkundige Dienst een voorloopige reeks foto's vervaardigen; een verder onderzoek heeft echter nog niet plaats gehad.

Men kan zich over die betrekkelijk geringe belangstelling niet verwonderen, want de merkwaardigheid van de Tjañdi Djawi berust grootendeels op haar identificatie met het Çiwaboeddha-heiligdom van Djadjawa, welke gelijkstelling vóór het bekend worden van den *Nāgarakrētāgama*

niet mogelijk was; voor het overige ligt de beteekenis van den bouwval op zichzelf niet zeer voor de hand en behoefde hij den scherpen blik van een Brandes om op zijn juiste waarde geschat te worden. Immers men meene niet, dat er nog iets te vinden zou zijn van den toren met de Boeddhistische bovenverdieping, noch ook van het benedenvertrek, waar de prachtige Ciwa prijkte; het is uitsluitend een soubasement, dat gespaard is gebleven, en daarboven zijn ternauwernood de sporen zichtbaar van de muren, die den eigenlijken tempel hebben gevormd.

Het soubasement, opgetrokken in andesiet en met den ingang naar het Oosten, staat op een heuvel van 4 à 5 M. hoogte, welke, naar vermoed wordt, nog een tweetal, thans geheel onder de aarde geraakte, terrassen bevat. Op korten afstand van dien heuvel, naar het Westen (dus achter den tempel), is een stuk baksteen en ringmuur met poort blijven staan, en nog weer wat verder de overblijfselen van een eveneens uit baksteen gebouwde estrade, opgetrokken boven een riviértje en wellicht gediend hebbende om een paviljoen te dragen. Men is daarbij natuurlijk geneigd om aan het paviljoen te denken, hetwelk Prapañtja vermeldt ¹⁾. Op beide bouwwerken komen wij zoo straks terug.

Thans beschouwen wij allereerst het soubasement van Tjandi Djawi zelve. Het is bijna vierkant, met een grooten uitsprong aan de voorzijde; deze neemt bijna 5 M. in van den 8.81 M. breedten voorkant en strekt zich ruim 5 M. naar voren uit, terwijl de zijkant van het soubasement zelve 8.13 M. meet. Naar gewoonte is de profileering van den uitsprong van geheel anderen aard, en het onderscheid springt hier al bijzonder in het oog, doordat de teerling van het eigenlijke soubasement met reliëfs versierd is en die van den voorsprong is voorzien van een midden-, boven- en benedenband; zonder den minsten overgang sluiten die beide tegen elkander aan, zoodat het lijkt, of de voorsprong als een geheel afzonderlijk iets tegen het lichaam van het soubasement aangeschoven is. De voorsprong verjongt zich nog eens op 2.37 M., en daar, waar het nieuwe, 4.25 M. breede, stuk naar voren treedt, is er opnieuw gelegenheid tot een wijziging in de profileering. Tegen dezen tweeden voorsprong is de trap aangezet, aan weerszijden waarvan nog een tweetal bouwwerkjes in hoektorenvorm gedeeltelijk zichtbaar zijn. Hun bekroning en het verband met de trapvleugels is niet meer na te gaan; ook de trap is in hoofdzaak moderne aanstapeling. Wellicht zal onderzoek van het terrein nog de gewenschte fragmenten opleveren, welke meer licht ter zake zouden kunnen verspreiden.

¹⁾ Het is intusschen niet geheel zeker, of de woorden *bale nyāsa* van den Oud-Javaanschen tekst inderdaad met „paviljoen” vertaald mogen worden. Voor onze opvatting van de geheele beschrijving, in tegenstelling tot die van Poerbatjaraka, wijzen wij naar de hierachter geciteerde Nāgarakṛtāgama-aanteekeningen.

Het onderzoek van den belangrijk opgehoogden bodem heeft namelijk nog niet plaats gevonden en van deze omstandigheid is tevens het gevolg, dat men, den opzet van het soubasement beschouwend, daarvan een niet geheel juist indruk ontvangt. Nu de tempelvoet nog grootendeels onder den grond zit, maken de zware en sterk naar voren springende lijsten en banden tusschen den teerling en de kroonlijst, dat het geheel iets gedruks krijgt, en men geeft er zich daarbij niet dadelijk rekenschap van, dat wanneer onder dien teerling een even zwaar samenstel van voetlijsten zichtbaar was en men daardoor ook zelf zooveel lager zou komen te staan, men een hoog en forsch, maar allerminst gedrukt, eerder door zijn groote afmetingen rijzig, soubasement voor zich zou zien.

Van het vierkante hoofddeel van het bouwwerk wordt, zooals wij reeds zeiden, de teerling ingenomen door relief-versiering: het is één doorlopende reeks, juist zooals bij Tjandi Djago, d. w. z. zonder afscheiding in paneelen. Aan boven- en benedenzijde worden de reliefs tusschen smalle banden gevat, welke glad zijn gelaten; daar de ornamentatie van het gebouw nog niet afgewerkt blijkt te zijn geweest, is het intusschen niet onmogelijk dat, wederom gelijk bij Djago, ook deze banden bestemd waren om eenige versiering te dragen. Vervolgens vinden wij, zoowel naar boven als naar beneden, twee uitspringende overgangslijstjes en een zeer zware boven- en benedenlijst, waarvan de werking nog wordt geaccentueerd door de op de hoeken aangebrachte antefix-ornamenten. Aan de andere zijde van deze lijst treedt het profiel dan weer terug door middel van een ojief. Dit terugloopen gaat dieper, en de insnijding, die er door gevormd wordt is dan ook sterker, dan het geval is bij het zoogenaamde dubbele profiel (zie pag. 42); de terugsprong bedraagt in zijn geheel juist zooveel als de uitsprong is geweest en voert dus weder naar hetzelfde vlak, als waarin de relief-teerling ligt: vandaar dan ook dat het beter de bedoeling weergeeft niet van een samengesteld profiel te spreken, doch het geheele samenstel van overgangsljsten, hoofdlijst en ojief te beschouwen als zeer zware, op den teerling gelegde, boven- en benedenlijsten.

Hoe nu verder het tot dusver beschreven middenstuk op den voet rustte, is op het oogenblik niet zichtbaar; gelukkig kan een eenvoudige ontgraving tot op het niveau van het tempelplein alles, wat nu nog onder den grond zit, aan het licht brengen. We zien nog slechts, dat een ojief met overgangsljst het eerste was, en datzelfde merken wij ook op de corresponderende plaats *boven* den teerling op. Daar kunnen wij het verdere beloop echter tot de kroonlijst vervolgen; het is zeer eenvoudig van opzet en bestaat uit drie over elkander naar voren springende gladde lijsten, waarvan de derde de eigenlijke kroonlijst

draagt. Aantal en afmetingen dier lijsten verleenen aan dit deel van den bouw een groote zwaarwichtigheid, waarvan wij thans niet kunnen zien of zij geneutraliseerd wordt door een overeenkomstige behandeling van den voet. De kroonlijst zal zich in elk geval meer dan 3 M. boven het tempelplein hebben bevonden.

Deze zelfde bovenlijsten zetten zich voort over den voorsprong, te beginnen met het steunlijstje van het ojief; aan den voet zal het wel hetzelfde geweest zijn, daar is alleen het ojief, geheel bewerkt in lotusblad-ornament, zichtbaar gebleven. In het tusschenliggend stuk is de profileering gewijzigd en wel is de teerling verbreed, door verschuiving van de boven- en onderlijst. Deze beide komen daartoe veel dichter bij het boven- en beneden-ojief en hebben in verband daarmee haar eigen ojief verloren; haar plaatsing herinnert hier weer meer aan het «samengesteld profiel» van Djago. De breede teerling zelf is in het midden versierd met een geornamenteerden, breeden band en desgelijks zijn breede platte banden langs boven- en onderkant gelegd. Aan den tweeden voorsprong is de teerling-ruimte nog weer uitgebreid; de overganglijsten naar de boven- en onderlijst zijn verdwenen en in haar plaats zijn de versierde boven- en onderband geschoven, terwijl de middenband dezelfde is gebleven.

Het motief van den middenband is een doorlopend kronkelend lint. Op bepaalde plaatsen is een groot sierstuk boven op dien band gelegd, op de hoeken van den eersten voorsprong een leeuwenkop tusschen ranken bevattend, op het midden van den eersten voorsprong en op de hoeken van den tweeden, in onderscheidenlijk zeskantigen en vierkanten vorm, een geheel gestileerd rank-ornament, welks afkomst van den leeuwenkop nog nauwelijks te herkennen is. Onderband en bovenband doen weer zeer aan Djago denken. De eerste vertoont het typische onderband-motief van de vierkante huisjes, telkens drie naast elkander, met loovertjes er boven en gescheiden van de volgende drie door pilastertjes. Bij den bovenband is eveneens het gewone motief van de onderbroken guirlande gebruikt, thans met deze variatie, dat de onderbreking telkens in het neergaande deel geschiedt, zoodat er staande bogen in lintvorm overblijven, met afhangende ranken daar tusschenin.

Van de hoekgebouwtjes naast de trap is alleen de bovenhelft te zien: een stuk teerling, een ojief en een paar gladde lijstjes; een kroonlijst met antefix-ornament, daarboven een inspringend ojief met lotusblad-versiering en, na nog een paar inspringende lijstjes, een uitspringende tweede kroonlijst met opgaande, afwisselend naar links en rechts omkrullende, ranken. Hun bekroning is verloren gegaan, evenals hun verhouding tot de trapveugels.

De reliëfs op het hoofdlichaam van dit soubasement vielen reeds

Brumund op door een zekere technische onbeholpenheid naast groote losheid en levendigheid van compositie. Wat dat eerste aangaat, zijn inderdaad zonderlinge ongerechtigheden op te merken, bijvoorbeeld bij omliggende personen, waar het hoofd juist in omgekeerde richting als de voeten gedraaid is, zonder dat het lichaam die zwenking voldoende mee maakt. Bijzonder eigenaardig voor de reliefs van Tjandi Djawi is voorts de groote zorg, welke aan de mise-en-scène besteed is en die ons een menigte interessante bijzonderheden laat zien vooral op het gebied van gebouwen: woonhuizen en kiosken, tempels en badplaatsen, alles wordt met groote uitvoerigheid behandeld en daar tusschenin is alle ruimte, welke de handelende personen overlieten, aangevuld met een levendigen plantengroei, die geen plekje onbezet doet blijven en bedenkelijk veel op horror vacui gaat lijken. Bijzonder frappante gebeurtenissen vinden wij niet; vooral gesprekken en tochten, hetgeen, in combinatie met al die gebouwen en planten, aan het geheel een aanzien geeft, dat Brandes als «huiselijk» karakteriseerde. Toch zouden wij dien geleerde niet willen volgen in de veronderstelling, dat hier geen pöerwa-verhaal ¹⁾ is voorgesteld, doch veeleer een illustratie van een pleziertocht naar een lustoord of verschillende lustverblijven, gelijk men in de Pañdji-verhalen beschreven vindt. Wij voor ons zouden het eigenaardig karakter der reliefs liever aan de opvatting van den beeldhouwer dan aan den aard van het verhaal willen toeschrijven, hetwelk ons toeschijnt toch een aantal episodes te bevatten van te sprekenden en romantischen aard, dan dat er eenvoudig een tocht mede bedoeld zou zijn. Het betrekkelijk groot aantal fraaie vrouwenfiguren dat wij aantreffen, doet vermoeden dat deze reliefs behoren tot de door Prapañtja geroemde «zijversiering» van het monument, waarin hij immers juist de schoone haremvrouwen prees; is dit juist, dan is het wel opmerkelijk, dat de dichter op een dergelijke bijkomstige eigenaardigheid in het voorgestelde de aandacht vestigt en niet op den inhoud van het geheel. Het zou volkomen in overeenstemming zijn met de Oost-Javaansche opvatting van de rol der op de heilighdommen uitgebeelde verhalen, zooals wij die zoo duidelijk op Tjandi Djago aan het licht zagen treden: het is de decoratieve waarde, waar het op aankomt, maar de tekst zelf is eigenlijk bijzaak. Die tekst zelve is nog niet teruggevonden, en het onderzoek wordt bemoeielijkt door het weinig sprekende karakter der meeste episodes en door den afgesleten toestand van een groot deel der reliefs.

Enkele bijzonderheden zullen wij niettemin (de pradakshipā volgend) vermelden. Na een gesprek van vrouwen in een tuin krijgen wij al dadelijk een

¹⁾ D. w. z. van denzelfden epischen inhoud, die ook de stof der „wajang pöerwa“ uitmaakt.

episode van het vinden van een voorwerp, hetwelk gelijkt op een open-geslagen brief; de persoon, die het gevonden heeft, loopt er mee verder, in de richting van een bergstroom, waarover een brug is gebouwd. Aan de overzijde daarvan worden een gezadeld paard zonder berijder en twee olifanten met ledige tentjes voortgeleid. Dan volgt een groep van eenige staande personen, waarvan twee elkaar een hand geven, vervolgens een aanzienlijke vrouw met gevolg, waaronder panakawan en inja doen zien, dat wij in Oost-Java zijn. Het is niet altijd heel duidelijk, in hoever zulke groepen al dan niet bij elkander behooren, daar de rellés, gelijk gezegd, van hoek tot hoek doorloopen. Een paar bazuinblazers scheiden het laatst beschrevene van een nieuwe episode, waar de aanzienlijke vrouw iets neemt uit een haar voorgehouden bakje. Daarnaast vinden wij andere voortschrijdende en van zonnescermdraagsters vergezelde vrouwen, en gaat voorts een man een rol spelen, die een zeer groote tulband-achtige hoofdversiering draagt, juist zooals elders gebruikt wordt om een *rèshi* aan te duiden. Een rivier, aan welker oever eenige vrouwen staan, terwijl een paar andere, een met een schenkan in de hand, er doorheen waden, vormt het slot van de Zuid-zijde van den tempel.

De volgende episode geeft vooreerst een zittende figuur met het op een brief gelijkend voorwerp in den schoot en dan een langen stoet, waarbij geschenken en eetwaren, aan draagjukken en in schalen, worden meegevoerd. Dan een groot aantal zittende personen, zich wendend naar een aanzienlijke figuur op een verhoogden zetel; vervolgens een badplaats, waar vrouwen zich onder de waterstralen verfrissen. Wat dan volgt, is zeer afgesloten; er zijn zittende en staande figuren, onder welke laatste één op het water geplaatst is, terwijl daarnaast iemand door de lucht schijnt te zweven. Iets dergelijks herhaalt zich dan nog eens; eerst ziet men den *rèshi* te midden van eenige vrouwen op een wolkepartij zitten, dan heeft een nederdaling plaats, en ten slotte staat een vrouw op het water tegenover een hurkenden man, met baard en zeer eenvoudig gekleed. Men zou neiging gevoelen deze laatste episodes te verklaren als het in Indische verhalen zoo bekende geval van een door Indra uitgezonden hemelninf, die een asceet moet gaan bekoren. Daarmede is de achterzijde van het gebouw omgewandeld.

De Noord-kant vertoont in groote hoeveelheid de reeds vermelde gebouwen, onder andere een door een muur omgeven groot tempel-complex, waarbij iemand devotie komt verrichten en, door een onduidelijk tooneel met een gesprek daarvan gescheiden, een paviljoen, hetwelk midden in een vijver staat. Buitentaferelen volgen dan met slechts een enkele staande of zittende persoon, en dan nog een paar tooneelen, die zich klaarblijkelijk op het erf van een aanzienlijke woning afspelen. Wat er echter precies gebeurt, ontgaat ons, aan welk feit zoowel onze onbekendheid met het

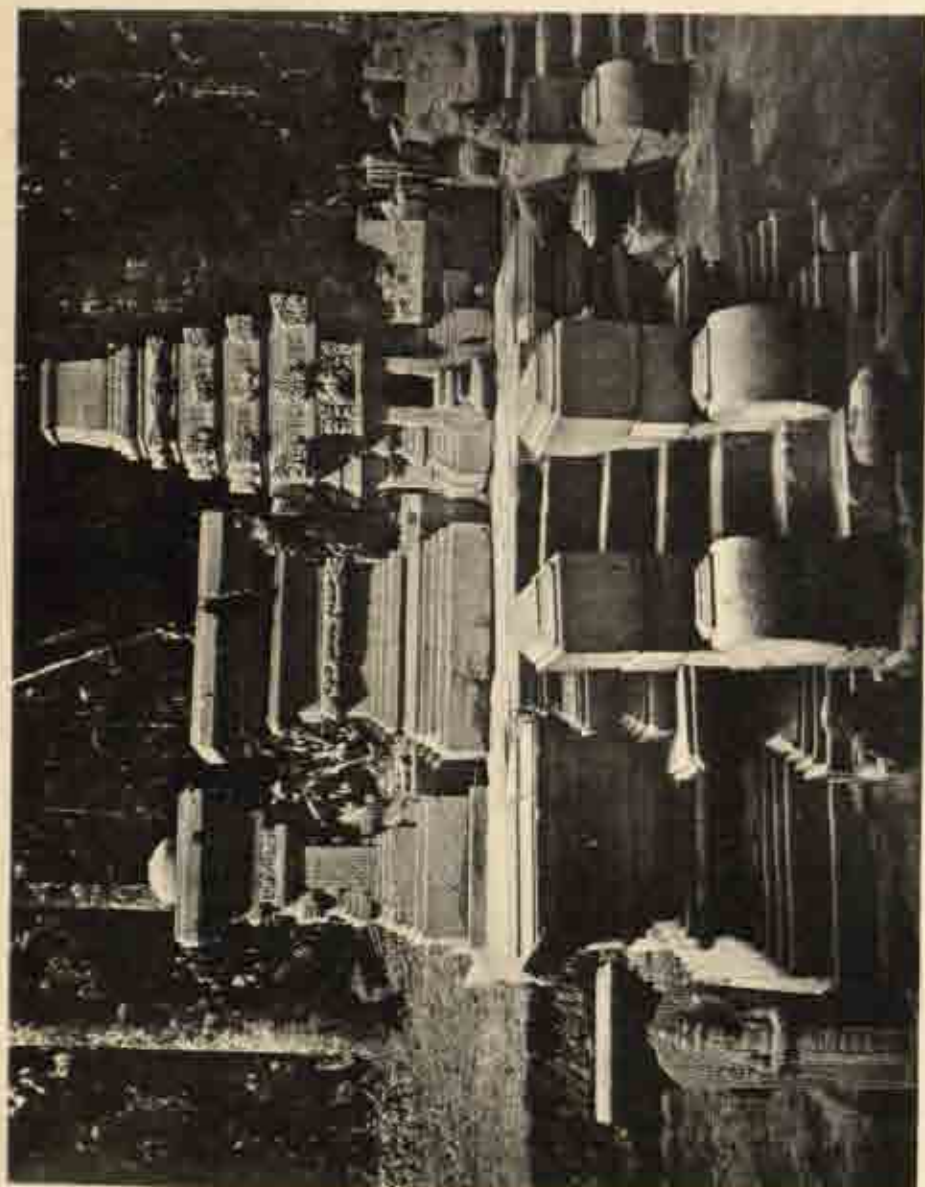
een inlandsche traditie, welke hier de kluizenarij zoekt der koningin Tjandrakirapā, de Kaḍirische vorstin, die als echtgenoot van Kāmeṣwara in het begin der twaalfde eeuw geleefd moet hebben; en verder is hier een oorkonde uit 1198 gevonden, waaruit op te maken valt, dat het heiligdom den naam van Soebhāṣitā moet hebben gedragen. Dat wij het gebouw, welks overblijfselen thans nog voor ons liggen, niettemin aan de vroeg-Madjapahitsche periode toeschrijven, geschiedt naar aanleiding van een tempelzerk, die van hier afkomstig zou zijn — geheel zeker is het niet — en die het jaartal 1237, dus A. D. 1315, draagt. Deze onzekerheid is minder betreuenswaardig, dan men allicht zou meenen, want er is zoo weinig van den tempel over, dat het van weinig belang is, of die overblijfselen uit een wat vroeger of wat later tijdperk dateren. Hoepermans, de eerste beschrijver, vond in 1866 op een klein plateau een gebouw van trachietsteen, tot en met het voetstuk geheel uit elkander liggend. Grootte of plattegrond achtte hij niet meer aanwijsbaar, hoewel een vrij groote omvang kon worden afgeleid uit een voorgebouw aan den Westkant; naar het voetstuk te oordeelen, moest alles zeer eenvoudig geweest zijn en ook op het terrein waren er slechts weinig versierde steenen. Wel lag er een bijzonder groote monstertop en een met uit- en inspringende lijsten geprofileerde yoni.

Het onderzoek van den Oudheidkundigen Dienst in 1914 wees uit, dat de Westelijke voorbouw de trap bevatte, en dat hier op de steile berghelling een zware muur was gebouwd, teneinde een voldoende breed terrein vóór den tempel te verkrijgen; vier of vijf treden lagen nog op haar plaats. De tempelvoet werd blootgelegd, waarbij de Zuid-West-hoek vervallen bleek, maar overigens de plattegrond nog was na te gaan. Het lijstwerk was zorgvuldig behakt, maar droeg geen reliëfs of ornament en vertoonde slechts gladde lijsten. Het merkwaardige van dezen voet is, dat waar elders doorgaans valsche profileering is aangebracht bij den trapvoorsprong, hier het normaal-profiel van den voet behouden bleef.

Van deze zelfde plek zou nog een vierarmige, zeer verweerde Pārwatī afkomstig zijn, met het jaartal 1365 = A. D. 1443 op het voetstuk, en thans staande te Blitar. Is het bericht aangaande de herkomst juist, dan volgt daaruit, dat het heiligdom ook in dien tijd nog in eere was, en dat het Cīwātisch moet zijn geweest.

Een tweede blijkens zijn jaartal tijdens de opkomst van Madjapahit ontstaan bouwwerk is de Tjajḍi Papoh of Kotes (plaat 57), op het terrein der suikerfabriek van dien eersten naam, gelegen ten Oosten van Blitar, en een der weinige Oost-Javaansche tempels, die ook voor er van eenig toezicht van overheidswege sprake was, zeer behoorlijk werd onderhouden door de bevolking. Het zijn twee soubasementen, gedateerd in 1300 en 1301. Raffles vermeldt deze oudheid als Tjajḍi Semanding, doch

TJANDI PAPOH

bepaalt zich tot de enkele vermelding, en zoo is dus weer Hoepermans in 1866 de eerste beschrijver, pas in 1908 door Knebel voor de Oudheidkundige Commissie gevolgd, nadat in dien tusschentijd slechts door een paar opnamen van Van Kinsbergen en eenige korte mededeelingen van Verbeek wat meer over het complex bekend was geworden. Inderdaad schijnt van een complex te mogen worden gesproken, want Hoepermans vond in de onmiddellijke nabijheid nog drie heuveltjes met tempelsteenen, die hem deden besluiten, dat ook daar oudheden moeten hebben gestaan; onderzocht zijn deze echter niet. Tjardj Papoh zelve werd in 1916 door den Oudheidkundigen Dienst in behandeling genomen.

De beide soubasementen zijn klaarblijkelijk in verband met elkander ontworpen. Dit blijkt ten duidelijkste uit de omstandigheid, dat men de trap naar het grootste, tevens oudste der gebouwen een zóódanige van de gewone wijze afwijkende plaatsing heeft gegeven, dat het andere monument niet in den toegangsweg zou komen te liggen. Beide zijn naar het Westen gekeerd; het kleinste ligt schuin vóór het andere, aan de Noord-zijde, en op grond daarvan is dan de trap van het grootere soubasement niet in het midden van den voorwand, maar meer naar het Zuiden gebouwd. Het monument heeft een hoogte van slechts 95 c.M. en een bovenoppervlak van 6 bij 7.20 M.¹⁾ De profileering is een zeer eenvoudige; een smalle teerling tusschen twee ojieven, welke door middel van een enkel lijstje overgaan in voet- en kroonlijst; alles glad en zonder verder ornament. De 64 c.M. breede trap loopt tusschen twee eveneens gladde vleugels van het korte Oost-Javaansche model, eindigend in voluten, met als eenige versiering lijstwerk boven op de voluut en boven op den vleugel zelf. Vóór op den Zuidelijken vleugel staat het jaartal 1222, dus A. D. 1300. De gebruikelijke uitbouwten in de hoeken tusschen de trapvleugels en het lichaam van het soubasement reiken slechts tot de halve hoogte van dit laatste en missen elke bekroning.

Boven op het soubasement vindt men vooreerst tusschen een tweede stel voluten een benedendrempe, die zoowel van ronde gaten voor deurpallen als van vierkante voor de houten posten is voorzien, en voorts een laag muurtje langs den omtrek van het terras. Dit muurtje is niet te beschouwen als het overblijfsel van een verdwenen tempelwand; het is slechts 20 c.M. dik en werd op de hoeken en in het midden der zijden gesteund door staande steenen van 25 bij 25 c.M. dikte. Eén daarvan, 95 c.M. hoog, is overeind gebleven en heeft op het bovenvlak een pen, waarop moet zijn doorgebouwd, hetzij in steen hetzij in hout.

¹⁾ De maten zijn die van den Oudh. Dienst. Er is een sonderlinge tegenstrijdigheid in de verschillende opgaven; Verbeek geeft 5.90 bij 7.85 M. en 1.20 M. hoogte; Knebel met deze laatste zelfs als 1.50 à 2 M.

Dat dit laatste het waarschijnlijkste geacht moet worden, kan blijken uit de aanwezigheid van acht steenen neuten in de binnenruimte, regelmatig geplaatst op 1.20 M. van het ringmuurtje. Ook van een overgang tusschen deurstijlen en muurtje zijn nog sporen aanwezig. Er is dus een afgesloten ruimte geweest, naar drempel en muur uitwijzen, waarbij verder houtbouw moet zijn toegepast, juist zooals men dat ook op Bali zoo vaak aantreft. In verband met dat laatste feit, is het zeer gelukkig, dat wij dit verschijnsel op een gedateerd monument vinden; men zou anders licht geneigd zijn dezen bouw voor iets van later tijd te houden, toegepast in de nadagen van Madjapahit en van daar overgebracht naar Bali. Thans blijkt, dat die eigenaardige bouwwijze reeds in het begin der veertiende eeuw, lang voor de groote krachtsontplooiing van het machtigste Hindoe-Javaansche rijk, in gebruik was.

Naar Bali worden wij ook verwezen door het tweede monument, hetwelk 2.74 M. vóór het andere ligt, en wel zóó, dat zijn Zuidkant in één lijn is gelegen met de Noordzijde van het zooeven beschrevene. Het is kleiner en hooger, en was evenmin bestemd om een tempel te dragen. De profileering is veel samengestelder; niet alleen liggen er twee overgangslijstjes tusschen het olijf en de kroon-, respect. voetlijst, maar daarenboven zijn onder en boven den ook hier zeer smallen teerling een boven- en onderlijst aangebracht, welke, gelijk dikwijls het geval is, bestaan uit een uitspringende hoofdlijst tusschen twee kleinere overgangslijsten; het opmerkelijke bij dit gebouw is echter, dat de beide hoofdlijsten als beulingen gehakt zijn. De trapvleugels met voluten, die aan weerszijden van de 57 c.M. breede trap gebouwd zijn, vertoonen hetzelfde model als die van het andere gebouw; de hoekgebouwtjes bestaan uit twee gedeelten; het onderste, tot halverwege het soubasement reikend, doet dienst als voetstuk van het bovenste, dat van veel kleiner afmeting is en op zijn beurt een bekroning met olijf en uit- en inspringende lijstjes draagt. Beide deelen zijn opgezet volgens het schema van een teerling in het midden, die op de gebruikelijke wijze zich met lijsten en olijven tot voet- en kroonlijst verbreedt.

Aan het soubasement zelf is geen ander ornament aangebracht dan vierzijdige antefixen op de hoeken van de kroonlijst. De hoogte bedraagt 1.67 M., het bovenvlak 3.67 bij 2.27 M.¹⁾ Aan de achterzijde staan naast elkander drie kleine monumentjes opgericht, waarvan vooral het meest rechtsche, het Zuidelijkste dus, bijzonder opmerkelijk is, en wel omdat het precies een tjajdi in het klein is; om die reden staat het dan ook te boek als «tempelmodel» of «votief-tempeltje». Het grondvlak is 87 c.M. in het vierkant, bij een hoogte van ongeveer 2.50 M.;

¹⁾ *Maven van Verbeek*. De Oudh. Dienst vermeldt 2.27 M. in het vierkant, bij een hoogte van 1.35 M.

het groote belang van het gebouwtje is vooral gelegen in de aanwezigheid van dak en bekroning, welke reeds belangrijke diensten hebben kunnen bewijzen bij het nagaan van het vermoedelijke uiterlijk dier bouwdeelen bij andere Oost-Javaansche monumenten. Het tempellichaam zelf is vierkant met uitsprongen voor deur en nissen; van de plint daar beneden voeren niet minder dan vier inspringende lijsten naar den teerling, welke op zijn beurt weer met drie inspringende lijsten als benedenlijst aanvangt, om volkomen overeenkomstig aan de bovenzijde tot de kroonlijst over te gaan. De rechtstand is op die wijze slechts klein; hij draagt nog een middenband met hoek-ornament. Van de uitspringende nissen is die aan de voorzijde blijkens het daar aangebrachte trapje als deur behandeld; het is, evenals die aan de achterzijde, een gladde nis, met twee boven- en twee benedenlijstjes, en boven de kroonlijst een monsterkop met twee klauwen, tusschen rankornament; dit sierstuk reikt tot aan de kroonlijst van het tempellichaam. Eenigszins anders zijn de nissen aan de beide zijanten opgezet; zij missen den monsterkop, hebben een afzonderlijke profileering van in- en uitspringende lijstjes, en tusschen haar eigen kroonlijst en die van het tempeltje, op de plaats waar de kâla-kop had kunnen zitten, eveneens een samenstel van lijsten.

Het dak verheft zich in verdiepingen, door een diepe insnijding van elkander gescheiden. Op de kroonlijst rust allereerst een breede band met krul-ornament, van zware antefixen voorzien in het midden der zijden en op de hoeken; de eerste aan den leeuwenkop ontleend, de laatste met een oog als hoofdmotief. Drie gladde, inspringende lijsten liggen boven op dezen band. De tweede verdieping begint met een steunlijstje en herhaalt dan hetzelfde; kroonlijst, breeden band met ornament en twee inspringende lijsten daarboven, alles echter op kleiner schaal; en bij de derde verdieping vindt men datzelfde nogmaals terug. Een dubbele insnijding duidt vervolgens aan, dat een nieuw deel van den bouw een aanvang neemt. Vooreerst wederom een breede band met versiering, nu opgelegde langwerpige vierkanten, in het midden en op de hoeken; dan wederom een dubbele insnijding en ten slotte de bekroning, gedragen door een driedubbele lijst, beneden één van opstaande lotusbladeren en daarboven twee met het zoogenaamde benedenband-ornament. Het topstuk zelf is een breed, bijna vierkant stuk, naar boven ietwat toeloopend met zachte welving, en geheel glad, behoudens een enkele lijst langs den bovenrand. Het werd gedekt door een sluitsteen in den vorm van een omgekeerde schaal, welke er thans los bij ligt.

Wij zijn met deze beschrijving wat uitvoerig geweest uithoofde van de merkwaardigheid, dat wij hier een Oud-Javaansch tempeldak tot en

met de bekroning voor ons hebben. De beide andere monumentjes zijn van anderen aard en hebben den altaarvorm. Het middelste is langwerpig vierkant, van 1.18 M. bij 75 c.M., met de lange zijde naar den voorkant, en een hoogte van 1.50 M.; het linksche is vierkant, 80 c.M., bij een hoogte van 1.55 M. Beider profileering is die van een tempellichaam: voetlijst, drie inspringende lijsten, olijf, teerling met driefvoudige benedenlijst (van welk drietal de onderste de meest uitspringende is), en dat alles boven den teerling in omgekeerde volgorde herhaald tot de kroonlijst. Voorts loopt bij beide om den teerling een versierde middenband, bij het middelste met slangvormige windingen tusschen rank-ornament, en is bij het linksche aan de voorzijde een uitbouwte aangebracht als een nisje met eigen profiel, gedekt door een kroonlijst met arabesken er boven, terwijl ter plaatse, waar de nisopening te verwachten zou zijn, een paneel met klimmend spiraal-ornament is uitgebeiteld. De bovenvlakken dezer monumentjes zijn glad. Het meest linksche is met den voet verbonden aan den vloer van het soubasement; en er is dus geen twijfel aan, of het heele gebouw is bepaaldelijk opgericht ten behoeve van deze kleine bouwwerkjes. Het is ook aan de zijde van dit laatste, meest Noorderlijke «altaar», dat zich het jaartal 1223, dus A. D. 1301, in de kroonlijst bevindt. De beteekenis van het geheel heeft tot verschillende gissingen aanleiding gegeven; in het bijzonder het rechtsche monumentje. Men verklaarde dit als het model, de in steen gebrachte werkteekening, van den grooten tempel, die op het andere soubasement gestaan zou hebben. Nu gebleken is, dat daar nooit een groote tempel geweest is, vervalt deze gissing vanzelf. Ook heeft men het voor een votief-tempeltje gehouden, wijsgeschenk van een vroom vereerder, een veronderstelling, die evenmin houdbaar is, waar het kleine soubasement bepaaldelijk en uitsluitend voor deze drie monumentjes bestemd was en, naar de plaatsing van de trap van het groote soubasement uitwijst, daarbij behoorde in opzet. Sindsdien is er de aandacht op gevallen, dat juist zulke terrasjes met drie overeenkomstige monumentjes in Balineesche heiligdommen voorkomen, en men mag redelijkerwijze thans wel aannemen, dat hun bestemming in het oude Java juist dezelfde is geweest, die zich tot den huidigen dag op Bali heeft gehandhaafd.

Een aantal fragmenten en losse beelden zijn op het terrein opgesteld en bewijzen, dat de stichting geheel Çiwaltisch was. Er zijn vooreerst fragmenten van nog andere miniatuurtempeltjes¹⁾ en altaren, bekroningen en geprofileerde stenen, een paar voetstukken, een viertal neuten, door nāga's gedragen, eenige spulers; dan enkele rākshasa's en Gaṇeṣa's, een Mahādewa, een Goeroe, een paar geschonden Doergā's, een Nandi.

¹⁾ Ook ± 200 M. Oostelijk van het heiligdom werd laatstelijk nog zulk een tempeltje opgegraven.

Onder de beelden zijn er, die tot het latere Madjapahit-type behooren, zelfs één met zoogenaamde wajang-coiffure; ze zouden kunnen bewijzen, dat het heiligdom tot in de laatste dagen van het Hindoeïsme in eere was, ware het niet, dat alderminst vaststaat, of deze stukken wel alle hier thuis hooren en niet ten deele van andere plaatsen in de omgeving zijn aangebracht. Hoepermans vond er in elk geval twee rākshasa's tegenover elkander op een langen, vierkanten steen tusschen de beide soubasementen, en hij vermeldt eveneens den Mahādewa, een fraai beeldje, naar hoofdtooi en verdere bewerking te oordeelen ongetwijfeld van lateren datum dan het heiligdom zelf; de vierarmige god houdt beide voorbanden in elkander gevouwen en voert in beide achterhanden een bidanoer, en bovendien rechts den drietand, links den vliegenwaaier.

Behoeven we nu omtrent den ouderdom der bouwwerken zelve te Papoh evenmin in twijfel te verkeerren als bij Tjandi Djawi en weten wij precies in welke periode, tot op enkele jaren nauwkeurig te begrenzen, hun ontstaan valt, geheel anders staat de zaak bij de oudheden, welke wij thans moeten noemen, die van Djédong, tegen de Noordelijke helling van den Pénanggoengan, boven het tegenwoordige Ngara. Het staat vast, dat gedurende bijna de geheele Oost-Javaansche geschiedenis deze plek er een van belang is geweest; een beschreven steen van 926 (om van een losse koperplaat uit 910 geen gebruik te maken) geeft daarvan het eerste getuigenis, en dan vindt men er verder jaartallen van de twaalfde tot de veertiende eeuw, en in de nabijheid nog uit later tijd, tot in de jaren, welke aan den val der Hindoe-heerschappij onmiddellijk voorafgingen. Een plaats van beteekenis dus in elk geval, en misschien kunnen wij nog wel iets nauwkeuriger bepalen, welken historischen bodem wij hier betreden. De inlandsche traditie (zie p. 1) localiseert te dezer plaatse den kraton der vorsten van Djanggala en inderdaad komen de hier aanwezige overblijfselen, voor zoover is na te gaan, niet slecht met een kraton-aanleg overeen, terwijl het voor de hand ligt de hoofdstad van Djanggala in dezelfde buurt te zoeken, waar de naam Djénggala als die van een district bewaard gebleven is. Daar komt nog bij, dat in deze buurt ook de benaming Kahoeripan voorkomt — een desa heet nog zoo — hetwelk, zooals wij ons herinneren, de welbekende laatste kraton van Airlangga was; het is zeer waarschijnlijk, dat bij de rijksteeling, door dien koning bij zijn aftreden tot stand gebracht, een der beide zoons, onder wie Java verdeeld werd, is blijven zetelen in zijns vaders hoofdstad, en in casu zou dat dan de koning van Djanggala te Kahoeripan zijn geweest. Een bewijs voor dat alles is er zeer zeker niet, maar met dat al zijn er geen bepaalde redenen, welke het noodzakelijk zouden maken deze opvatting zonder meer te verwerpen.

Dat wij nu van de ruïnes te Djédong juist gedurende het tijdvak van

gekregen. Toch zegt de dichter dat met zooveel woorden, en hij bericht met name, dat de *prāsāda* was ingestort. Met dit woord wordt onzes inziens (ook op grond van de inscripties) het torenvormige hoofdgebouw aangeduid. Bovendien bleek deze *prāsāda* wat te veel naar het Westen te staan; hij werd dus meer Oostelijk opgericht, nadat alles opnieuw in overeenstemming met de stichtingsoorkonde was opgemeten; zelfs werd tegen een behoorlijke schadeloosstelling grond van een naburig klooster afgenomen, om nauwkeurig den graftempel te kunnen zetten, waar hij behoorde, dat wil dan zeggen, waar indertijd de consecratie van den grond had plaats gehad. Als de koning twee jaar later terugkeert, is alles in orde en woont de vorst een godsdienstoefening bij onder leiding van den Opzichter, die reeds benoemd was onder koning Krétarādjaśa, toen toren, poort en ringmuur gebouwd werden. Het opmerkelijke van deze bijzonderheid is vooreerst, dat genoemde functionaris klaarblijkelijk geen kwade gevolgen van het verval van den aan zijn zorgen toevertrouwden tempel heeft ondervonden, terwijl er verder uit blijkt, dat de eerste koning van Madjapahit reeds gedurende zijn leven het heiligdom heeft doen verrijzen, dat hem eenmaal tot laatste rustplaats zou strekken. Van deze gewoonte treffen wij hier en daar de voorbeelden aan.

Alles bij elkaar genomen mag verondersteld worden, dat wij te Soembêrdjati de restes voor ons zien van den tempel uit 1361, welke immers zelfs de plaats niet meer met het oorspronkelijke monument ¹⁾ gemeen had en wij dus hier een heiligdom hebben uit den lateren Madjapahitschen tijd, al zullen dan ook wel zooveel mogelijk de versierde steenen en ornamenten van den ouden tempel daarbij gebruikt zijn. Dat wij niettemin den bouwval thans bespreken, vindt zijn reden daarin, dat er van het gebouw slechts zeer weinig over is, en dan nog in hoofdzaak juist zulke versierde fragmenten, welke zeer wel ook tot den oorspronkelijken graftempel behoord kunnen hebben, terwijl daarentegen het voornaamste wat Simping heeft opgeleverd, het prachtige beeld van den overleden vorst, er ongetwijfeld op de gewone wijze gladelijk met de bijzetting is geplaatst en dus in 1309 of daaromtrent tot stand moet zijn gekomen; van een nieuw beeld of een nieuwe wijding in 1361 of 1363 is dan ook bij Prapañtja geen sprake.

Het soubasement en een stuk van den tempelvoet, beide in natuursteen, is hetgeen de Heer Perquin van de Tjandi Soembêrdjati aan het licht heeft gebracht. Dat soubasement, 8.37 M. in het vierkant, met uitsprong aan de Westzijde, waar de ingang was, wijkt van de tot dusver besprokene geheel af in zooverre, dat er geen lijstwerk of pilasters, noch

¹⁾ Een zeer zware muur aan de Noorzijde van den tempel kan, volgens Oudh. Versl. 1917, 2, p. 46, tot het oude bouwwerk behoord hebben.

paneelen of overgangsprofielen aan te bekenen vallen; het is volkomen vlak. Echter zijn aan de bovenzijde, zoowel op de hoeken als op drie plaatsen aan de achter- en zijkanten, rechthoekige, geornamenteerde stukken naar voren gebracht, welke eenerzijds den overgang tot den meer gedetailleerden bovenbouw aangeven, anderzijds het belang der hoeken op gelukkige wijze doen spreken. De hoekstukken zijn leeuwenkoppen tusschen arabesken, de middenstukken zijn tot rank- en krulornament verlijnd, doch doen niettemin de oorspronkelijke motieven nog onderkennen. Aan de voorzijde met zijn zich tweemaal verjongenden voorsprong is deze zelfde ornamentatie, waarin thans ook viervoetige dieren een plaats hebben gevonden, op de uit- en inspringende hoeken voortgezet. Het voormuurvlak, ter breedte van 2.90 M., bevat dergelijke sierstukken niet alleen op de hoeken, maar ook aan de voorzijde, ter hoogte van één steenlaag, op 30 c.M. uit de as. Daar nu tegen dit vlak de trap moet hebben opgelopen, is het duidelijk, dat deze zich tusschen de beide laatstgenoemde reliëfs moet hebben bevonden, met treden van ten hoogste 60 c.M. breedte, en in elk geval zonder trapvleugels. Het weglaten van deze, elders altijd min of meer versierde en geprofileerde, vleugels is geheel in overeenstemming met den eenvoud in opzet van dit soubasement.

De voet van den eigenlijken tempel springt boven den onderbouw $\pm$ 50 c.M. terug; wat er van over is, is geprofileerd met een plint en twee inspringende vlakke lijstjes en vertoont in zijn grondvlak de eigenaardigheid, dat op de hoeken en in het midden der zijden een 50 c.M. breede uitsprong 20 c.M. naar buiten treedt. Het profiel blijft er hetzelfde, maar op de hoeken dezer uitsprongen zijn schuin oplopende geornamenteerde hoeksteen en geplaatst, welke door hun onderbreking van het profiel het karakter van deze hoekuitsprongen, als onderscheiden van de rest van het tempellichaam, duidelijk doen uitkomen, en aan dit deel van den bouw een dragend karakter verzekeren. Het motief der hoeksteen is dat van den makara met omhooggeheven slurf. In het midden van de vakken tusschen de hoek- en midden-uitsprongen is weder een ander ornament geplaatst, hetwelk in zijn driehoekigen vorm aan den goenoengan herinnert.

Van den verderen bouw kunnen wij ons een vaag denkbeeld vormen, door hetgeen Hoepermans er nog van zag: op de achter- en zijmuren en aan weerskanten van den ingang fraai versierde, kleine, overdekte nissen, met leeuwen aan weerskanten, evenals zulke dieren den ingang flankeerden; verder een geornamenteerden band in het midden van den teerling. Een van die leeuwjes is weer teruggevonden; lunkend op de achterpooten boven een lotuakussen, met omhooggeheven voorpooten, open muil en, juist als de monsterekop-leeuwen, een driehoekige punt

op den neuswortel, uitpuilende oogen en krul-ornament als manen; verder een breed (onafgewerkt) halssnoer en een gordel met kronkellint, kortom een echt sierstuk. De vier monsterkoppen van ingang en nissen zijn ook nog aanwezig; voor zoover dat bij deze voorstelling mogelijk is, zou men ze van realistische opvatting kunnen noemen: de muil met dubbele slagstanden en volledige onderkaak, de natuurgetrouw weergegeven neus, de sobere verlijning boven de zware afscheiding, welke als een bril op oogen en neuswortel rust, geven aan het grijnzende monster een soort van soliede natuurlijkheid, waaraan zelfs de tot bloemstukken verworpen klauwen niets meer veranderen kunnen. Onder de los gevonden steenen zijn verscheiden fragmenten van versierde banden, in allerlei soorten, het gewone onderband-motief, maar ook ranken en bladeren, kronkelende linten, rozetten en recalcitrante spiralen; opvallend talrijk en afwisselend zijn echter de antefixen; vooral de leeuwenkop in verschillende toepassing en graad van verlijning is ruim vertegenwoordigd en zelfs met den makara in één stuk gecombineerd, maar daarnaast spelen oog- en facet-motieven hun rol. Bij allen rijkdom blijven deze stukken een zeer eigen karakter behouden, dat het tegendeel van vulgair is. Men kan ervan op aan, dat deze tempel met zijn sobere bouwvormen ook in zijn voortreffelijke ornamentatie een waarlijk voorname monument moet zijn geweest.

De tempelkamer heeft 3.15 M. in het vierkant gemeten; zij bevatte onder den vloer een onderbouw van baksteen. In het midden lag een eigenaardige steen, vierkant met een uitstekende pen, en om die laatste heen waren in basrelief een schildpad en twee incengestrengelde slangen gebeiteld. Een tweede soortgelijke steen lag buiten; bij een derde was in plaats van de pen een vierkante indicping met negen cirkelvormige gaten aangebracht. Bij dezen laatsten zou men op grond van die negen bewaarplaatsen aan de berging van het zoogenaamde tempeldepôt willen denken; de twee andere zouden als neuten gediend kunnen hebben, ware het niet, dat een derde dergelijke steen juist boven op de pen nog een ornament draagt. Bedoelde steen, waar de schildpad voor een cirkel met blad-versiering heeft plaats gemaakt, is bovenal merkwaardig, doordat aan vier kanten (althans zeker aan drie) het jaartal 1283 (A. D. 1361) is aangebracht, juist het jaar dus, waarop tot de restauratie werd besloten. Ongevoon is ook een cirkelvormige steen van 60 c.M. diameter; van een kleinen cirkel in het midden gaan acht punten uit, en van een iets grooteren, daaromheen liggenden, wederom acht, juist in het midden tusschen de eerstbedoelde wijzende, terwijl de ruimten tusschen deze laatste punten, welke het geheel op een ster doen lijken, met kleine godenfiguren, natuurlijk dus ook acht, zijn aangevuld. Wij vermoeden, dat die figuren de hoeders der windstreken zijn en de steen zóó werd geplaatst, dat de

HARIHARA VAN SIMPING

PARWATI VAN RIMBI

8 + 8 punten nauwkeurig de richting der hemelstreken aangaven, ten behoeve van de afbakening en de consecratie van den grond voor het heiligdom. Van de verdere op het terrein gevonden stukken verdienen nog de fragmenten van een miniatuur-tjandi als te Papoh, doch onafgewerkt blijkens het ornament, eenige youl's met lingga, en een Nandi vermelding.

Doch nu het middelpunt van vereering in het heiligdom te Simping, het machtige, 2 Meter hooge beeld van Ćiwa, dat in de gelaatstrekken den hoogzaligen koning Krëtarādja's wedergaf (plaat 58, links). Thans kan men het bewonderen in het Museum te Batavia. Een Ćiwa noemden wij het, alhoewel het, niet ten onrechte, gedetermineerd is als Harihara: inderdaad combineert het de attributen van Ćiwa met die van Wishnoe en voert het in rechter voorhand en linker achterhand het aan eerstgenoemden god eigen bidsnoer en driedelig, aan den drietand herinnerend, vlam-attriboot, doch in de linker voorhand en rechter achterhand de knots en de schelp van Wishnoe. Tot zoover wegen dus het Ćiwaitisch en Wishnoëitisch element tegen elkander op, maar daartegenover bewijst de hoofdtooi met de bepaaldelijk Ćiwa toekomende halve maan en doodskop, dat deze god toch de voornaamste plaats in de combinatie blijft behouden en wij dus wellicht het beste doen met deze voorstelling te noemen: Ćiwa als Harihara; dat ook de tijdgenoot er een vorm van Ćiwa in zag, blijkt wel uit Prapañja's mededeeling, dat het een Ćiwaitisch beeld was, hetwelk te Simping werd gewijd. De god staat tegen een met lotusplanten beheitseld achterstuk, tusschen twee kleine vrouwenfiguren.

Dit Ćiwa-beeld nu is een der voortreffelijkste vertegenwoordigers van een kunstrichting die, zich nauw aansluitend bij die van Singhasari, in de periode van het jonge Madjapahitsche rijk tot bloei is gekomen en welke men in min of meer gedegenereerde vormen tot in het begin der vijftiende eeuw kan volgen. De reeds genoemde lotusplanten herinneren dadelijk aan de bij Djago en Singasari beschrevene; thans echter laat men ze bij voorkeur niet uit den wortel, maar uit hooge potten omhoog rijzen. Van kleeding en sieradiën wordt bijzonder veel werk gemaakt; een kegel- of emmervormige hoofdbedekking met opgaande linten tegen de glorie; langwerpige oorsieraden, haartressen met makara's of overeenkomstig ornament; halssnoer, borstsieraad en borstgordel, alles zeer rijk bewerkt; onderkleed met overslag, buikgordel met afhangende slippen, breede, dubbele steunband, kleedslippen terzijde van het lichaam en een z.g.n. zwaluwstaartplooi naast en tusschen de voeten; dubbele en driedubbele bovenarm- en polsringen. Dat is zoo ongeveer het uiterlijk van alle stukken dezer kunst, waarbij de behoefte aan detailvariatie, welke den Javaanschen beeldhouwers zoo in het bloed zat, alle gelegenheid had zich te ontplooiën. Zoo is ook het Ćiwa-beeld van koning

Krētārādjaśa, waarvan ook het aangezicht bijna ongeschonden bewaard gebleven is, zoodat wij ons een denkbeeld kunnen vormen, hoe deze merkwaardige man, de sluwe Raden Widjaya zijner jongelingsjaren, de krachtige stichter en eerste koning van Madjapahit, er uit heeft gezien.

Indertijd hebben wij, zonder nog iets te weten van het verband tusschen dit beeld en genoemden vorst, het op stijl-analytische gronden, vooral door vergelijking met de gedateerde beeldengroep der wachters van Panataran (waarover nader in Hoofdstuk XIX) een plaats aangewezen juist (in de periode van opkomst van het rijk van Madjapahit), en nu die conclusie bevestigd wordt door het bekend worden van den hier voorgestelden koning, kan zij met eenig vertrouwen gebruikt worden, ook waar het andere beelden met dezelfde kenmerken geldt, bijvoorbeeld de fraaie groote Arddhanāri uit het Bataviasch Museum, waarbij het wellicht niet te onpas is op te merken, dat blijkens den Nāgarakrētāgama koning Krētanagara (de man van Tjañḍi Djawi) in een zijner graftempels juist als Arddhanāri vereeuwigd was ¹⁾. Bijzonder groot is echter de overeenkomst van onzen Harihara van Simping met een Pārwati uit Tjañḍi Rimbi (plaat 58, rechts); behalve hun opvallend gelijk kunstkarakter zijn ze precies even hoog, en zoo hebben ze langen tijd als pendanten gegolden en waren wij, voor het tegendeel bleek, geneigd ook den Harihari uit Rimbi afkomstig te achten. Wij weten thans, dat beide beelden in verschillende heilighdommen waren opgesteld, maar daaruit volgt nog niet, dat ze in het geheel niets met elkander te maken hadden. Ongetwijfeld zijn deze beelden niet slechts van één hand, maar ook bepaald in verband met elkander geconcipieerd, en wanneer nu de Śiwa koning Krētārādjaśa voorstelt, ligt het voor de hand, dat de Pārwati een van diens gemalinnen, dochters van zijn voorganger Krētanagara, weergeeft. De vierarmige godin, die de beide thans weggeslagen voorhanden voor het lichaam samenbracht en in de achterhanden rechts een bidsnoer, links een vliegenwaaier tegen de lotusvegetatie doet rusten, zou bijvoorbeeld zeer wel 's vorsten oudste gemalin, de Parameswari Tribhoewanā kunnen voorstellen, en in dat geval ware de Tjañḍi Rimbi voor haar graftempel te houden.

Het te voorschijn komen van nog een beeld in dezen zelfden stijl nabij genoemden tempel, hetwelk in een der nissen gestaan moet hebben, geeft ons in elk geval het recht in de Tjañḍi Rimbi (plaat 59) een schepping van de thans behandelde periode te zien. Bijster veel gegevens staan ons overigens inzake dit monument niet ten dienste; eigenlijk de eenige beschrijving is die van Knebel uit 1907, nadat Veth in zijn «Java» enkele ten deele onjuiste bijzonderheden had ontleend aan een manuscript van

¹⁾ Althans volgens de opvatting van Prof. Kern; Brandes verklaarde de versen op andere wijze.

TJANDI RIMBI

Wisellius. Voorts bestaan er eenige voorloopige fotografische opnamen van de Oudheidkundige Commissie uit 1912.

Van het gebouw, dat ook den naam Tjoengkoeb Poela draagt en Zuid-Oostelijk van Madjawarna gelegen is in de afdeling Djombang, is alleen aan de Noordzijde zooveel over, dat men zich een denkbeeld kan vormen, hoe het was opgezet. Aan dien kant staat zelfs van het eigenlijke tempellichaam nog een wand overeind, terwijl voor het overige slechts het soubasement over is, en ook dat nog in gehavenden toestand, vooral door toedoen van een grooten boom, die met name den Zuid-Oosthoek zeer heeft doen lijden. Op regelmatige wijze verheft zich het monument, met vierkant grondplan en voorsprong naar het Westen, in vier telkens terugspringende bouwdeelen, waarvan de beide eerste het soubasement, de beide hoogste het hoofdstel vormen; ook geheel regelmatig is telkenmale het onderste der twee, hetwelk als voet fungeert, lager en eenvoudiger geprofileerd in vergelijking tot den hooger en meer samengestelden bovenbouw van soubasement en tempel. Opmerkelijk en afwijkend is daarbij echter, dat waar wij als regel de ornamentatie der Hindoe-Javaansche monumenten van boven zagen beginnen, hier aan het bovenste bouwdeel slechts een enkele geornamenteerde band te bekennen valt, doch het overigens geheel glad gelaten is; datzelfde ook het geval blijkt te zijn met de paneelen der beide volgende deelen, en slechts de voet van het soubasement geheel het geprojecteerde decoratieve ornament gekregen heeft. Die voet is hoogst eenvoudig geprofileerd; boven een voetlijstje en een kort rechtopgaand gedeelte, voeren slechts een paar inspringende lijsten naar den teerling en springen daarboven evenzoo weder uit naar de kroonlijst. Nog in een ander opzicht is de opzet veel minder ingewikkeld dan anders, en wel dit, dat bedoelde profileering ook over den zich tweemaal verjongenden voorsprong doorloopt en eerst bij de trap eindigt. Deze is niet tusschen vleugels gevat, maar wordt slechts geflankeerd door twee met recalcitrante spiralen bewerkte posten, waar het gewone profiel zonder overgang tegenaan stuit, slechts aan den teerling afgesloten door een smal verticaal bandje met geometrisch en bloempatroon. Deze voet van het soubasement meet 8.80 M. in het vierkant, de voorsprong en zijn verjongingen treden achtereenvolgens 1.80 M., 1.86 M., 95 c.M. en 1 M. naar voren. Het voorvlak is 2.85 M. breed, de traptreden 71 c.M. Met die trap bereikt men een bordes, waarvan een tweede trap naar de tempelkamer een aanvang neemt.

De reliefs van den teerling zijn in dier voege opgesteld, dat telkens een naar voren springend stuk, tusschen twee vlakke posten gevat en gevuld met sprekend relief, wordt afgewisseld door een terugliggend casement, binnen hetwelk een langwerpige paneel met een viervoetig dier tusschen rank-ornament naar voren treedt; alleen aan de voorzijde

is de afwisseling in verband met de vele hoeken niet volkomen regelmatig. Het is nog niet gelukt, in de sprekende reliëfs een verhaal terug te vinden; wij zullen ze echter in het kort beschrijven, ten einde te doen zien, van welken aard het voorgestelde is. Wij vinden dan: twee uilen in een boom; een man, die de trommel zit te slaan naast iemand met vogelbek; een man, die de hand legt op een door een vrouw gedragen kind; een bhōṭa, die op eenige puntige staken trapt; twee personen in het water, de een de hand uitstreckende naar den ander; een staande figuur; een hardlopende man met pajong, gevolgd door viervoetig dier; een olifant onder een afdak; iemand die, op de knie van een ander steunend, met zijn stok naar iets in de hoogte reikt; een man op den grond en een tweede op de wolken; twee personen in een door stralen en bloemen omgeven medaillon; een bhōṭa gevolgd door iemand met twee korven; een kikker tegenover een man met een grooten knuppel; een voorovergebogen man in onduidelijke omgeving; een man met een groot kabeltouw achter iemand met zonnescerm; een groote pot, waaruit twee menschenhoofden steken; een hurkende man in een kleed gewikkeld; twee hurkende lieden met onduidelijke voorwerpen; een man met tulband-achtige hoofdbedekking tegenover een Garuḍa met soortgelijken hoofdtooi; een man, die de hand op den rug van een groot viervoetig dier legt; iemand met grooten stok; iemand in het water; een vrouw met een doek op de wolken; een man met een door een stralenkrans omgeven voorwerp in de hand; iemand, die een vogel bij den nek pakt; een lotusvijver; een groote kropak op de zich ntergebogen hebbende planten van dien vijver; een koe met een stier, een dikke zittende figuur met een kind er tegenover; een vrouw, omkijkend naar een kind in een pēṇḍapa; drie vrouwen, één wat hooger geplaatst en de derde met zonnescerm; tot tweemaal toe een wanstaltige menschenfiguur. Dan komt een groote lacune. De slottafereelen zijn: staande figuur met buidel; hardlopende man met kruik; nog een hardlopende man met uitgestreken arm; iemand met een pot en een bord voor zich; staande figuur; staande man en in het water liggende vrouw; man, die van een vrouw een doek aanneemt; twee springende mannen, tezamen een onduidelijk voorwerp omhoog houdend; zittende vrouw bij een wegvliegend vogel; staande vrouw met doek in de hand. Men ziet, het maakt den indruk van een doorlopend verhaal, niet van afzonderlijke tooneelen, die op zichzelf zouden staan, en er zijn genoeg romantische episodes om te zijner tijd de herkennings te vergemakkelijken. De volgorde gaven wij volgens de pradakṣiṇā; zij kan echter ook wel omgekeerd zijn, want doorgaans gaan de loopende personen juist van links naar rechts. Bijzondere zorg is er aan de versiering niet besteed; de voorstellingen zijn vrij grof,

in den stijl van Dingo, maar daarmee vergeleken bepaald inferior.

Het lichaam van het soubasement is, zooals wij zeiden, van meer ingewikkelden aard dan de voet, daar het profiel tusschen de ook hier voorkomende gladde lijstjes en den teerling vooreerst een oijef vertoont en vervolgens nog eens extra in een nieuwe lijst met twee overgangslijstjes naar buiten springt en zoodoende een zoogenaamd samengesteld profiel vormt. Het derde bouwdeel, de voet van het hoofdgestel, is dan weer vrij eenvoudig; hij heeft wel een samengesteld profiel als het vorige, maar mist de oijeven. De teerling is in beide gevallen in paneelen verdeeld, die aan het soubasement afwisselend naar voren en terugtreden, aan den tempelvoet op gelijke hoogte liggen, doch overal glad zijn gelaten. Aan het tempellichaam is een geornamenteerde middelband te onderscheiden, en verder de Noordelijke buitennis, met gladde posten, rustend op voetstukvormige onderstukken en omgeven door een afzonderlijk samengestelde profileering in gladde lijsten. Wat in die nis stond, is uit den bodem daar beneden te voorschijn gekomen — voor het overige is het terrein nog niet onderzocht, men ziet er nog een paar monsterkoppen en een aan de voorzijde versierde trapvoluut, waarschijnlijk van de tweede trap — en deze vondst is van meer dan gewoon belang, omdat zij niet slechts het Ciwaitisch karakter van het monument ontwijfelbaar vaststelt, maar het ook in verband brengt met de hierboven besproken kunstrichting van het opkomend Madjapahit. Het is een Ciwa-Goeroe met den bekenden puntbaard, een kruik in de linkerhand (de rechter is verdwenen) en den drietand naast zich; in bewerking sluit het zich volkomen aan bij kunstwerken als de Harihara en de Pärwati, welke wij zoo straks behandelden. Juist van zulke nisbeelden, die in zekeren zin tot de decoratie van den tempel behooren, mag men als regel aannemen, dat zij gelijktijdig met het gebouw, waarvoor ze bestemd waren, tot stand zijn gebracht, en daarom bezitten ze grooter bewijskracht dan de hoofdbeelden in de tempelkamers, van welke verondersteld kan worden, dat ze bij latere restauraties hun heiligheid en hun plaats behouden hebben. De Goeroe van Tjañji Rimbi bevestigt vooreerst het bericht, dat uit dit heilgdom de groote Pärwati afkomstig is en geeft ons vervolgens het recht om het monument te beschouwen als een product van den vroeg-Madjapahitschen tijd.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1794, 2073, 2082, 2123; Verbeek n°. 624.

Brumund, Indiana II (1854) p. 206—209; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 342 sq.,

345—348; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 35—38; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeeling Bangil, Rapp. Oudh. Comm. 1904 p. 42—46; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Djombang, Rapp. 1907 p. 115—120; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Blitar, Rapp. 1908 p. 137—139, 147 en 153—158; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 36 sq. en 42—44; De beelden van Tjandi Rimbi, Tijdschr. Bat. Gen. 54 (1912) p. 470—486; De Çiwabuddha-tempel, Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 237—242; Perquin in Oudh. Versl. 1914, 4, p. 204, 1915, 2, p. 64—67; Van Stein Callenfels, De beelden van Tjandi Ngrimbi, Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 529—532; Bosch, Het heiligdom te Simping, Oudh. Versl. 1916, 2, p. 51—55; Perquin in Oudh. Versl. 1916, 4, p. 134—140; Poerbatjaraka, Het beeld van Tjandi Djawi, Oudh. Versl. 1917, 4, p. 143—151; Aanteekeningen bij de Nāgarakṛtāgama, editie (1919) p. 282—285.

Over Djedong zie men bij Hoofdstuk XVIII.

HOOFDSTUK XVII.

De bloeitijd van Madjapahit.

In een beschrijving van de kunst van Madjapahit tijdens het bloeitijdperk onder Hayam Woeroek en diens moeder, heeft het centrum des rijks, de hoofdstad Madjapahit zelve, zeker aanspraak het allereerst behandeld te worden. Helaas is dat niet, omdat de hier nog voorhanden bouwwerken dien bloei eenigermate zonden weerspiegelen; het zijn slechts zeer schamele restes, die meer een indruk geven van het verval, waartoe de machtige hoofdstad in korten tijd gekomen moet zijn, dan van den luister, die eenmaal van haar uitging. Maar het is dan toch altijd nog de klassieke bodem, waar zich in praal en macht nog ruim vier eeuwen geleden de kraton verhef van het groote, den geheelen Archipel omspannende Javaansche rijk, de plek, waarvan de naam nog steeds in de herinnering van het nageslacht is blijven leven om er te gelden als synoniem met de grootheid dier tijden, die een zoo geheel ander Java zagen dan het tegenwoordige. Wanneer dan echter de Javan van thans zich afvraagt, waarom datzelfde volk, hetwelk in de dagen van Madjapahit hoog heerschte over zijn omgeving, thans slechts met moeite gelegenheid verkrijgt om eigen lot eenigermate te bepalen, dan sta hij een oogenblik stil bij een vergelijking tusschen wat zijn voorvaderen bereikten op het gebied van kunsten en wetenschappen, staatsinstellingen en schoone letteren, kortom alles, wat een innerlijke cultuur aan blijvende waarde kon bijdragen tot de uiterlijke schittering van hofgrootheid en imperialisme, en datgene wat zijn tijdgenooten op dat gebied vermogen. Die vergelijking moge beschamend zijn, zij is be-moedigend tevens. Madjapahit verdiende zijn machtspositie nog door heel wat meer dan het geweld zijner wapenen; het Javaansche volk was waard, anderen den weg te wijzen door de groote geestesbeschaving, die het zichzelf had weten te verwerven. Daarna is het ingezonken, door welke redenen dan ook; maar het ziet aan dat schitterend voorbeeld uit het verleden, waartoe het, bij inspanning van al zijn krachten, zich weder zal kunnen opwerken. Zijn verheffing heeft het in eigen hand; zoodra het in cultuur zijn voorgelacht zal evenaren. — waarmede wij natuurlijk geen terugkeer naar het Hindoe-Javaansche als zoodanig, maar

het bereiken van een gelijk niveau in onvermijdelijk veranderde omstandigheden bedoelen — dan verrijst het nieuwe Madjapahit.

Dat wij nu de bespreking van de oude hoofdstad juist ter hand nemen in verband met de monumenten van Hayam Woeroek's regeering, ligt voor de hand, omdat wij uit dezen tijd zulk een merkwaardige beschrijving van Madjapahit bezitten in den *Nāgarakrētāgama*, en wij dus mogen hopen, dat wij van de situatie der hoofdstad onder dien vorst ons eenig denkbeeld kunnen vormen, ook al geven de weinige overgebleven restes niet veel vaste punten, om er die beschrijving mede te localiseeren. Een groot bezwaar is ook, dat van die weinige overblijfselen nog allerminst vaststaat, dat zij er ook werkelijk al gestaan hebben, toen Prapañtja zijn gezicht schreef; juist bij de hoofdstad van een groot en bloeiend rijk is het zeer aannemelijk, dat men steeds is doorgegaan met bijbouwen en verbouwen, en er dus a priori alle kans is, dat de aangetroffen monumenten van later datum zijn.

Zooals wij in Hoofdstuk II zagen, is de tijd der stichting van Madjapahit bekend; in of na 1292 vestigde zich Raden Widjaya hier op de woeste gronden van Tarik, om van den nieuwen kraton uit sinds 1294 als koning *Krētārādja* zijn rijk te besturen. Overigens zijn er aanwijzingen, dat men die «woestheid» eenigermate *cum grano salis* moet nemen. In dit deel der Brantas-vlakte lag reeds van ouds, nog vóór Singok's regeering, een vrijgebied, welks stichtingsoorkonde slechts weinigen Noorden van het stadsterrein was opgesteld; en, wat meer bewijst, daar dat oude vrijgebied in vergetelheid kan zijn geraakt, in de onmiddellijke nabijheid der hoofdstad, te Tralaja, is een tempelsteen met het jaartal 1204, dus A. D. 1282, gevonden; te Trawoelan, op het terrein van Madjapahit zelf, een andere steen, melding makend van het planten van een bodhi-boom in 1281. Dat zijn dus jaren kort vóór de stichting der stad; en hoewel natuurlijk de mogelijkheid bestaat, dat die steenen zich niet op hun oude plaats bevonden, daar is er aan den anderen kant toch weinig reden voor te geven, waarom men ze zou zijn gaan verslepen. Anders staat het met een merkwaardig steenen beeld uit 1289, hetwelk eveneens in het hart der hoofdstad is aangetroffen, de op pag. 33 genoemde Djaka-Dolok, welke thans te Soerabaja tegenover de residentswoning is opgesteld. Het is een meer dan levensgroote *Akshobhya*, en blijkens de om het kussen gebeitelde inscriptie draagt deze Boeddha de trekken van niemand minder dan koning *Krētanagara*. Het aanzicht is thans te zeer geschonden, dan dat dit portret nog duidelijk tot ons zou kunnen spreken, maar vroeger was dat natuurlijk anders, en het is zeer aannemelijk, dat dit beeld van den laatsten koning van Singhasāri in vergoddelijkten vorm door diens opvolger van zijn oorspronkelijke plaats naar de nieuwe hoofdstad is overgebracht, als een sanctie van het nieuwe bewind en een

onmiskenbaar bewijs van de continuïteit der beide vorstenhuizen en heerschappijen. Wij zouden dus aan de aanwezigheid van dezen Akshobhya geen bewijskracht willen geven, maar de beide andere epigrafische gegevens doen onzes inziens toch wel vermoeden, dat al was de plek, waar Widjaya den grondslag legde voor wat zijn kraton worden zou, onontgonnen terrein, de omgeving toch niet zóó algeheel wildernis was, als de verhalen omtrent de stichting het zouden willen doen voorkomen. Heiligdommen en vrijgebieden kunnen zoomin in dit deel der Brantasvlakte als elders geheel ontbroken hebben.

Bijna twee eeuwen lang is Java van den kraton te Madjapahit uit geregeerd. Hoe het einde der machtige hoofdstad is geweest, ligt, gelijk in hetzelfde Hoofdstuk II werd uiteengezet, in het duister. Voor zoover de beschikbare gegevens ons tot oordeelen in staat stellen, duiden zij niet op een roemrijken val voor den veldwinnenden Islam, doch schijnt de door de inlandsche traditie in het jaar 1478 gestelde verovering van Madjapahit op rekening gesteld te moeten worden van een andere Hindoe-Javaansche dynastie, terwijl zij niet door een bepaalde verwoesting te vuur en te zwaard is gevolgd. De van zijn luister beroofde kraton was voortaan zonder beteekenis; de stad, niet langer centrum des rijks, verviel door den natuurlijke gang der omstandigheden en was binnen een eeuw na haar val roemloos te gronde gegaan.

Dat is echter niet geschied zonder dat ook ter plaatse iets bleef hangen van de voorbijgegane grootheid; de bevolking der omgeving bleef zich bewust, dat hier en nergens anders eenmaal Madjapahit gelegen had. Verder ging de belangstelling niet; tot dat ook hier het ingrijpen van Raffles verandering bracht. Dat de landvoogd zijn aandacht in het bijzonder op deze oude hoofdstad vestigde, spreekt vanzelf, en zoo gelastte hij dan in 1815 een speciaal onderzoek naar de overblijfselen. Het was Wardenaar, bekend door zijn werkzaamheden onder Cornelius te Prambanan, die daartoe de opdracht ontving, zich in October van dat jaar er van kweet, en de resultaten zijner opname ter beschikking van zijn lastgever stelde. Raffles heeft ze in zijn boek verwerkt, zonder dat echter blijkt waaraan deze gegevens ontleend zijn. Het is de verdienste van Verbeek in een tijdschrift-artikel van 1889 duidelijk in het licht te hebben gesteld, waarin de opname van Wardenaar precies had bestaan en wat er op grond daarvan geacht kan worden in 1815 nog aanwezig te zijn geweest; vergelijking met hetgeen de auteur in 1886—7 had aangetroffen, wees uit, dat er sindsdien betrekkelijk weinig verloren was gegaan. Bezocht zijn de oudheden van Madjapahit in dien tusschentijd herhaaldelijk, kort vermeld ook wel, beschreven echter zelden. Als degenen, die van enkele er van de eerste betrouwbare overzichten geven, noemen wij Van Hoëvell in zijn bekende

«Reis over Java» van 1847, en Rigg twee jaar later, terwijl met name ook Veth in zijn «Java» een en ander bij elkaar bracht. In 1907 had een nieuwe opname door Knebel voor de Oudheidkundige Commissie plaats. De eenige jaren na Verbeek's bezoek opgetreden regent van Madjakerta, R. A. Aria Krama Djaja Adinagara, wiens belangstelling in de oudheden zijner afdeeling reeds vroeger door de vondst van nog onbekende overblijfselen beloond was geworden, is vooral in de laatste jaren van zijn bestuur, sinds 1910, door allerlei nieuwe onderzoekingen in staat geweest onze kennis van het oude Madjapahit belangrijk te doen toenemen. Voor zoover die nieuwe gegevens uit losse voorwerpen bestonden, zijn ze grotendeels terecht gekomen in het door hem opgerichte Museum, op welke instelling wij hieronder nog terugkomen.

Vóór we nu de beschrijving van Madjapahit door Prapañtja opslaan, brengen wij even een Chineesch bericht van wat later datum (aanvang 15de eeuw) in herinnering, waaruit wij den indruk van de hoofdstad op den buitenstaander kunnen opmaken¹⁾. De bevolking wordt geschat op 2 a 300.000 gezinnen. «De residentie des konings heeft een baksteenenvoorsteen muur, meer dan dertig voet hoog en meer dan honderd voet lang, zij heeft een dubbele poort en is schoon en wel onderhouden. De huizen daarbinnen staan hoog boven den grond en zijn dertig tot veertig voet hoog; ze hebben een planken vloer, bedekt met fijne rotan-matten of riet-matten in patronen, waar de menschen met gekruiste beenen op zitten; voor de daken hebben zij planken van hard hout genomen, dat gespleten is en gebruikt wordt als dakpannen. De woningen van het volk zijn bedekt met stroo en in ieder huis maakt men een gemetselde voorraads-kamer, drie of vier voet hoog, om zijn goederen in weg te bergen; zij zitten altijd hier bovenop». Uit een en ander blijkt duidelijk, dat de huizen als regel van hout waren, hetgeen voldoende verklaart, waarom van een zoo groote stad zoo weinig is overgebleven. Steenbouw moet beperkt gebleven zijn tot de paleizen en de heilighdommen. Dit wordt bevestigd door den Nāgarakrētāgama, welke bijvoorbeeld van de gebouwen nabij 's konings audientie-hal de «planken en ribben» noemt.

Het is in Zang 8 en volgende van genoemd gedicht, dat Prapañtja de hoofdstad beschrijft²⁾. Ook hij vermeldt allereerst den prachtigen ringmuur van rooden baksteen en begint dan bij den Westelijken stadsingang. Daarvóór ligt een groot plein met in het midden een vijver, en rijen van bodhi-terrassen, elk van een boom voorzien; politie-beambten

¹⁾ Groenewaldt, *Notas*, p. 46 en 48.

²⁾ Voor Kera's belangrijke opmerkingen dienaangaande verwijzen wij naar Verspr. Geschr. VII (1917) p. 267—277, of de afzonderlijke uitgave p. 39—49, met p. 253—257 van de Aanteekeningen; waar men ook een (niet zeer bevredigende) poging tot schematische voorstelling van den plattegrond van den kraton zal vinden.

zijn daar geposteerd. Noordelijk staat de fraaie hoofdpoort, welker ijzeren deuren met figuren versierd zijn; Oostelijk een hooge koepel en van Noord naar Zuid strekt zich langgerekt het marktplein uit, dicht omgeven door gebouwen. Aan de Zuidzijde daarvan is een viersprong. De ruime Mangoentoer draagt een koepel in het midden en een toernooiveld naar alle kanten daar omheen; Noordelijk is een vergaderzaal voor de geleerden en vorstelijke raadslieden, ten Oosten daarvan de plaats, waar Çiwattische en Boeddhistische geestelijken disputeeren, en de benoodigdheden voor het maansverduisterings-offer bewaard worden. Aan de Oostzijde bevinden zich verder drie aan drie in rijen de vuurofferplaatsen en in het midden een Çiwattisch heiligdom; Zuidelijk de verblijven der brahmanen, hoog van verdieping, en ten Zuid-Westen het terras voor hun offerplechtigheden. De woningen der Boeddhistische geestelijkheid zijn in het Noorden, in drie verdiepingen en met gebeeldhouwde spitsen. Zuidelijk van de Mangoentoer op eenigen afstand ligt een galerij, waar audienties plaats vinden; een weg loopt naar het Westen, met fraaie gebouwen en bloeiende mimusops omzoomd. In diezelfde richting, iets meer Zuidelijk, staat weder een koepel, waar omheen zich krijgsvolk beweegt. Een ruim paviljoen, in het midden van het voorplein, is vol vogels.

Daarbinnen (in de richting van het paleis gaande) is wederom een audientie-hal, doorlopend tot de tweede paleispoort. Er staan mooie stevige gebouwen, aaneengesloten, doch met telkens een galerij er tusschen in. Daar wachten de audientie-gangers hun beurt af. Het zijn vooreerst officieren en legeraanvoerders; de lijfwacht is aan de Noordzijde van deze tweede paleispoort opgesteld, de kshatriya's en geleerden hebben aan de Zuidzijde hun plaats. Verder vindt men in een kring, van het Noord-Westen langs het Westen rondgaande tot het Zuiden, de gebouwen voor de mantri's van dienst en andere functionarissen; op eenigen afstand ten Zuiden zijn pëndapa's en huizen voor het gevolg van den vorst van Pagoehan ('s konings zwager, en vader van diens schoonzoon en vermoedelijken opvolger) bestemd. Gaat men de tweede poort binnen, dan vindt men weder een ruim plein met gebouwen en overdekte zitplaatsen, waar zich degenen verzamelen, wien hier binnen gehoor wordt verleend. Aan de Oostzijde staat de prachtige, hooge, rijk versierde witāna, het overdekte paviljoen, waar Zijne Majesteit audiëntie geeft.

Er volgt nu eerst een opsomming van de hoogwaardigheidsbekleeders, die aan deze plechtigheid deelnemen. Dan gaat de beschrijving verder met te vermelden, dat Oostelijk van den eersten paleisingang het verboden is, verder het hof binnen te gaan. Hier bevinden zich verder aan den Zuidkant het paleis van den vorst van Pagoehan en diens familie, aan den Noordkant dat van 's konings vader en moeder. Tezamen met

het paleis van den koning zelf lijken het drie hemelwoningen; de verschillende gebouwen hebben zuilen met beeldhouwwerk, zijn sierlijk beschilderd en dragen topstukken van terra-cotta; allerlei bloemen zijn overal verspreid.

Nu wordt er nog een en ander verteld van de rest van de stad, om den kraton heen. Oostelijk wonen de Çiwattische brahmanen, Zuidelijk de Boeddhisten, Westelijk kshatriya's, mantri's, verwanten des konings. Ten Oosten is voorts, met een plein er tusschen (d. w. z. door een plein van den kraton gescheiden) het paleis van 's vorsten oom en tante, en daaraan grenzend, Zuidelijk, dat van den tweeden zwager des konings. In het Noorden, Noordelijk van de groote markt, ligt de verblijfplaats van den patih van Daha, Noord-Oostelijk die van Gadjamada, den patih van Madjapahit. Ten Zuiden van het paleis wonen de superintenden ten der beide staatsgodsdiensten, tusschen een Oostelijk gelegen Çiwattisch en een Westelijk Boeddhistisch heiligdom. Verdere woningen van mantri's en kshatriya's zullen niet beschreven worden; de groote verscheidenheid der verschillende verblijven is een sieraad der stad. Aldus besluit Prapañtja zijn relaas van de onvergelykelijke hoofdstad, die schittert als Zon en Maan.

Hoe interessant nu ook deze beschrijving is, en hoezeer wij ons ook kunnen voorstellen, dat de tijdgenooten en vooral de hofkringen, waarvoor het gedicht in de eerste plaats bestemd was, haar op den voet hebben kunnen volgen, zoo is zij in haar plaatsaanduidingen te vaag, om er een plattegrond van de hoofdstad, zij het ook in nog zoo groote trekken, mede samen te stellen. Van rechtstreeksch archaenologisch nut kan zij slechts worden als, uitsluitend uitgaande van de overblijfselen ter plaatse, eenige teekening in de onderlinge ligging van de nog aanwezige monumenten en andere resten is onderkend; dan zal zij waarschijnlijk wel kunnen medewerken om enkele dier gebouwen te determineren en de richting aan te geven, waarin naar andere gezocht moet worden. Voorloopig echter zijn wij nog niet zoo ver, en ontbreekt ons nog alle begrip van het verband tusschen de op zich zelf staande ruïnes van Madjapahit.

Zeer terecht heeft dan ook de zoo straks genoemde regent ingezien, dat het allereerst zaak was, den omvang en de juiste plaats van de hoofdstad vast te leggen, en hij is dus begonnen met een onderzoek in te stellen naar wat er van den ringmuur terug te vinden zou zijn. Dat onderzoek heeft ten gevolge gehad, dat er inderdaad fragmenten en fundamenteën te voorschijn zijn gekomen, welke met eenige waarschijnlijkheid aan dien muur konden worden toegeschreven; de uitgestrektheid van het terrein en het feit, dat dit grootendeels door de bevolking is in beslag genomen, maakten het echter onmogelijk dien muur over groote afstanden te volgen, en bij een ontgraving op een

ander punt stuitte men dan dikwijls weer op ander soort muren, die klaarblijkelijk *niet* tot de stadsomwalling, maar tot de omheining van afzonderlijke monumenten behoord hebben. Kortom, het onderzoek heeft wel een menigte gegevens van waarde opgeleverd, maar stelt ons allerm minst in staat, het beloop van den ringmuur ook maar te benaderen.

Beschouwen wij nu een overzichtskaart van de oudheidkundige restes in deze streken (plaat 60), dan blijken die zich over groote afstanden uit te strekken. Westelijk liggen reeds voor Madja-agoeng, in een gehucht Kératon bij Mantjilan, uitgestrekte fundamenteën van baksteen, welke vroeger nog veel omvangrijker zijn geweest; ook waren er overblijfselen van muren, die een groot vierkant vormden, met zijden van ± 3 K.M. en torens op de hoeken. Oostelijk bevond zich bij Bangsal, langs den grooten weg van Madjakerta naar Madjasari, eveneens een hooge, dikke muur van $1\frac{1}{2}$ K.M. lengte, met sporen van een gracht er naast en bastions aan de uiteinden. Men dient zich de vraag voor te leggen, in hoeverre dat alles nog bij de hoofdstad kan hebben behoord.

Aangaande de uitbreiding naar het Oosten en Zuiden hebben wij gelukkig een enkel vast punt in een mededeeling van den Nāgarakṛtāgama (17:4), dat de koning, buiten de stad wandelend, gaarne naar Sima, ten Oosten van de residentie, en Capdi-Lima ging. Dat dorp Sima is wellicht hetzelfde, dat thans als desa Bêloh bekend staat, doch ook nog wel Sima genoemd wordt; het ligt niet ver van Badjang-ratoe. Men zou intusschen kunnen twijfelen, waar Sima een niet ongewone naam is, en datzelfde geldt van het wat verder gelegen Sēmangka, waarin men al of niet het Soemēngka der oude bronnen kan wedervinden. Doch anders staat het geval met het eveneens nog steeds zoo heetende Tjandj Lima, waarvan de plaats aangewezen wordt nabij de suikervabriek Dinaja. Verbeek vond er nog een stuk baksteenen ringmuur en een paar monstertoppen van andesiet in den grond; thans is alles verdwenen en staan de eenige overblijfselen van het Ciwattisch vrijgebied der Vijf Tempels bij genoemde fabriek, in den vorm van vijf mooie monstertoppen, van denzelfden aard als de twee reeds vermelde; deze stukken vertoonen sterker dan elders het geval is, het leeuwenkopkarakter; opmerkelijk zijn ook de doodskoppen boven de opgestoken wijsvingers der klauwen.

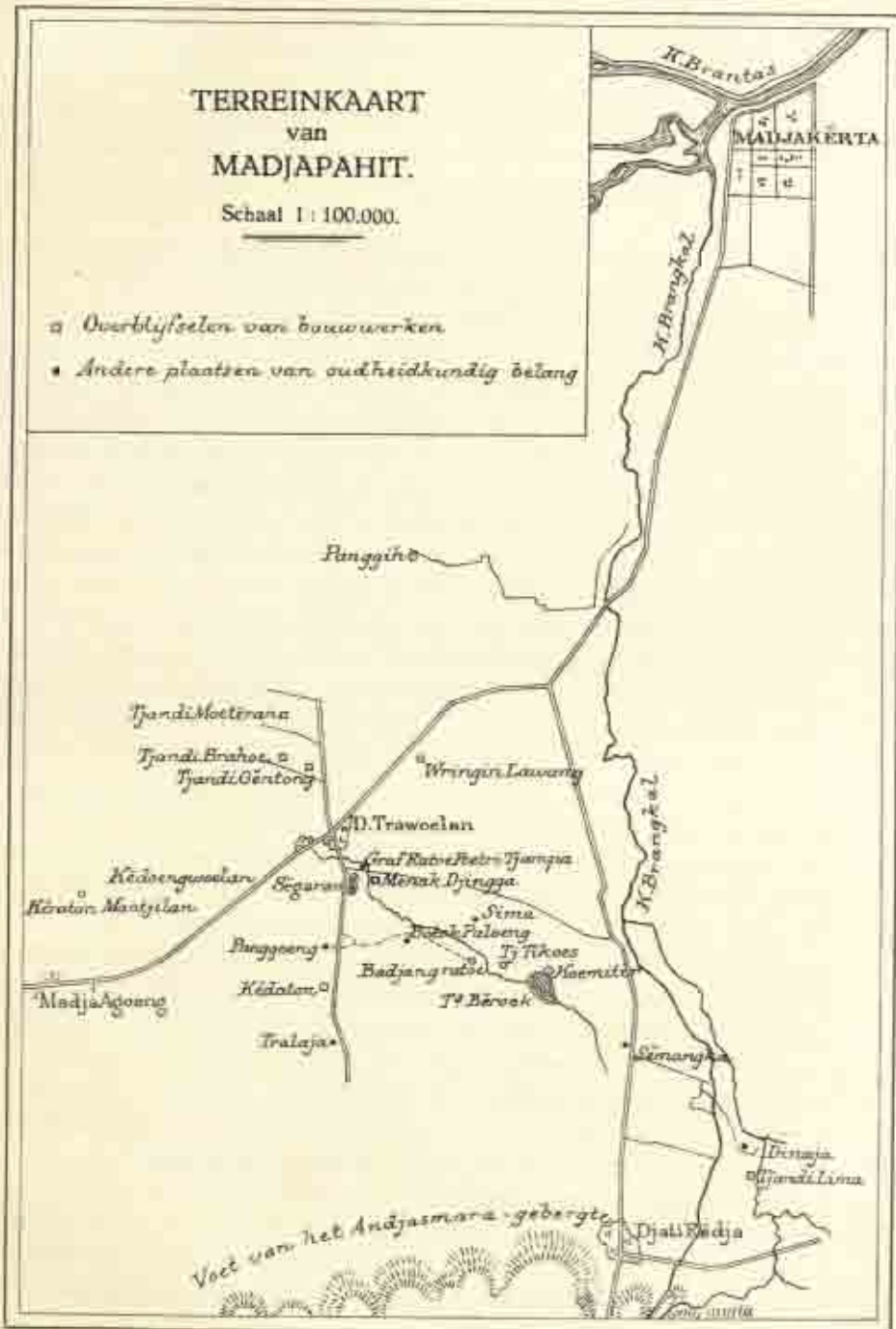
Tjandj Lima is in elk geval een vaste grens voor de hoofdstad naar het Zuiden en Oosten; en het is daardoor duidelijk, dat in geen geval de muur bij Bangsal tot Madjapahit behoord kan hebben. Desgelijks weten wij, dat in Noordelijke richting de plek bij desa Pangloengan (Westelijk van Brangkal) waar een groot voetstuk met het Çāka-jaartal 1294 staat, niet meer deel uitmaakte van de stad; wij zullen deze plek in het volgend hoofdstuk nader bespreken. Van de begrenzing naar het Westen laat zich

echter vooralsnog niets vaststellen, vooral niet, omdat Prapañtja klaarblijkelijk in zijn beschrijving van de Westelijke hoofdboort naar den in het Oosten der stad gelegen kraton gaat, en er eenige kans is, dat Madjapahit juist zulk een langgerekten vorm van poort tot vorstenverblijf gehad heeft, met slechts zeer geringe breedte, als Van Goens dat bij de Mataramsche hoofdstad beschrijft. Zou inderdaad hetgeen thans nog Kēḍaton heet op het gebied van Trawoelan het emplacement van den ouden kraton aangeven, dan is het niet uitgesloten, dat wij den hoofdingang der stad op geruimen afstand Westelijk, dat is dus juist in de richting van Madja-agoeng, hebben te zoeken. Eenige zekerheid bestaat dienaangaande echter allerminst.

Onder verwijzing naar het situatie-kaartje willen wij nu nagaan, wat er thans op het terrein van Madjapahit nog te vinden is. Plaatst men zich op het kruispunt der groote wegen in desa Trawoelan, dan staat men ongeveer in het midden, en heeft in het Noord-Oosten de poort Wringin-lawang, in het Noord-Westen de Tjandj Brahoe met omliggende restes; in het Zuiden en Zuid-Oosten ziet men in zijn onmiddellijke nabijheid de plek van den Djaka-Dolok en de overblijfselen van een vijver, waarbij het zoogenaamde graf der Poetri Tjampa en een steenstapeling, welke het beeld van den «Menak Djingga» droeg. Op eenigen afstand liggen dan nog in het Zuiden de «Kēḍaton», en de begraafplaats Tralaja; in het Zuid-Oosten de poort Badjang-ratoe, en nog weer wat verder, de Tjandj Tikoes. Of, en hoe, er tusschen dat alles samenhang bestond, blijkt uit niets.

De poort Wringin-lawang, ook genoemd Gapoera Djati-pasar en Gapoera Gapi(t), is niettegenstaande haar groote afmeting toch stellig niet een der stadspoorten geweest. Niet slechts zou haar richting, van Oost naar West, in verband met haar Noordelijke ligging op het terrein zich kwalijk met den eventueelen loop der muren laten rijmen, maar haar model is er al evenmin mee in overeenstemming; het is een tjandj-bentar, een gespleten poort, gelijk die op Bali zoo veelvuldig voorkomt, zich niet leenend tot afsluiting en dan ook bepaaldelijk in gebruik bij de voorpleinen der heiligdommen en paleizen. Nauwkeurig opgenomen is dit bouwwerk nog niet, en dus zijn wij niet in staat met onze opmerkingen in bijzonderheden te treden.

Van de beide vleugels is de Zuidelijke bijna geheel blijven staan, tot een hoogte van 15 M.; de Noordelijke meet nog slechts de helft. De geheel gladde binnenmuren laten een doorgang van 3.47 M. breedte en 9.10 M. lengte, waarbij men eerst een trap besteeḡ om die aan de andere zijde weer af te dalen; beide trappen lagen niet buiten, doch binnen de poortvleugels. Het aantal der treden is niet meer na te gaan, daar de baksteen, waarvan het gebouw is opgetrokken, zeer aan afslijting

onderhevig is geweest en daardoor ook de ornamentatie aan de buitenzijde niet heel duidelijk is gebleven.

Zooals gewoonlijk het geval is, werd de poort opgezet in den trant van een tempelgebouw; men kan dan ook duidelijk in de profileering eerst een soubasement met voet en lichaam, dan een hoofdgestel, eveneens met voet en lichaam onderscheiden. Uitspringende paneelen versierden den teerling zoowel van het soubasement als van den voet van het hoofdgestel; in het eerste geval gecombineerd met sterk uitspringende boven- en benedenlijsten. Aan het lichaam van het hoofdgestel valt een middenband op te merken, terwijl aan de Zuidzijde op een hoogte van bijna 7.50 M. overeenkomstig hetgeen bij een tempel te verwachten zou zijn, een nis is aangebracht met eigen profileering en breede bekroning. Aan de Noordzijde is dit deel van den vleugel weg, doch opmerkenswaardig is vooral, wat aan voor- en achterzijde is geschied: een soortgelijk geprofileerde nisvoorsprong is voor de helft aan elk der vleugels geplaatst, zoodat het den indruk maakt, of een oorspronkelijk massief gebouw met nis en al door midden gesneden en in twee helften uit elkander geschoven is. Van de dakbehandeling valt aan den Zuidervleugel te constateeren, dat dit zeer geleidelijk omhoog liep met een opeenvolging van door uitspringende lijstjes gescheiden horizontale banden, afwisselend met lagen van zoogenaamde voetstuk-ornamentjes; de gewone dak-opzet der tempels dus. Een nauwkeurig onderzoek zal hier ongetwijfeld nog veel details aan het licht kunnen brengen.

Van den aansluitenden, 2.75 M. hoogen, muur is slechts zeer weinig over; de profileering zet zich over dit gedeelte voort, maar het is niet gezegd, dat dit bij den geheelen muur ook het geval is geweest. Uit dien muur treedt het poortgebouw met een dubbele verjonging naar voren en naar achteren; in de binnenhoeken der tweede verjonging zijn de gebruikelijke hoekgebouwtjes aangebracht, die voor de valsche profileering zorgen. Het betrekkelijk zeer smalle voorvlak der poortvleugels draagt een afzonderlijk, uitspringend ornament, in den vorm van een op een onderstuk geplaatsten, uitgerekten vijfhoek, die op het eerste gezicht iets van een wapenschild heeft. Al het ornament wacht echter nog op nadere opname.

In Westelijke richting van Wringin lawang lagen op geringen afstand van elkander eenige monumenten, van welke thans alleen de Tjandi Brahoe nog gedeeltelijk terug te vinden is. Van Tjandi Tengah, reeds tijdens Wardenaar geheel ingestort, en Tjandi Gedong, waarvan hij een (verloren) teekening maakte, is niets meer over; zelfs de plaats weet men niet, doch het is waarschijnlijk, dat zij tusschen Wringin lawang en Brahoe lagen. Ook Tjandi Gëntong, 300 M. ten Zuiden van laatstgenoemd heiligdom is weg, en desgelijks de Tjandi Moetëran, die bij

de desa van dien naam, 500 M. ten Noorden van Brahoe, geweest moet zijn; de teekening van Wardenaar geeft een ronden vorm en een, waarschijnlijk onjuist, afgerond dak. Verbeek oppert de verandering, dat deze gebouwen geen afzonderlijke monumenten zijn geweest, doch slechts bastiontorentjes in den gewonen tempelvorm. Moëtëran heeft nog een groote collectie voorwerpen van metaal opgeleverd, tezamen gevonden in een bronzen pot, o.a. een gouden Wairotjana, een Koewera en zijn gemalin, ringen en snoeren, nog geheel onbekende hoofdtooi-versierselen, haarsieraden, en een schaal, gewijd aan den Heere van Abhaya. Wellicht heeft hier dus een heiligdom van dien naam (op een andere schaal voluit Abhayamoekha) gelegen. Een paar spuiers zijn in het Museum te Madjakerta opgenomen. Tjandi Brahoe zelf heeft ook zeer geleden. De voorzijde is geheel weggefallen; de rest verheft zich, ter hoogte van ongeveer 12 M., op een heuvel van ruim 8 M. Daar Wardenaar's teekening het gebouw op den beganen grond plaatst, mogen wij vermoeden, dat, als de teekening in dit opzicht betrouwbaar is (in andere is zij dat stellig niet), in dat heuveltje nog een gedeelte van den benedenbouw verborgen is; de architectuur van het monument zelf doet dat eveneens vermoeden. De tempelkamer heeft dan hoog boven het tempeplein gelegen, juist als bijvoorbeeld bij de Tjandi Djaboeng, welke wij zoo straks zullen beschrijven. Afbrokkeling en instorting had aan het geheel ook in Van Hoëvell's dagen reeds het aanzien van een «ruwe ongevormde steenmassa» gegeven; toch onderscheidde hij nog duidelijk kroonlijsten en andere versierselen. Misschien zal na schoonmaak dus wel weer een en ander voor den dag komen; thans is slechts vaag eenig lijstwerk zichtbaar, onder een kalklaag, en kan men voorts constateeren, dat het grondplan weder een vierkant met uitsprongen vormde. De kamer heeft 4,02 M. in het vierkant gemeten; boven den gladden muur verrijst ter hoogte van 4,05 M. het zeer langzaam trapsgewijs oplopend gewelf, dat eerst ruim 10 M. boven den vloer wordt afgesloten. Gelijk gezegd is de voorzijde, op het Westen, geheel verdwenen; de zwaardere onderlaag langs de drie andere wanden kan er op wijzen, dat zich daar een driezijdige bank of altaar voor de godenbeelden bevonden heeft. Een gat in den Oostwand is misschien het overblijfsel van een nis. Op eenigen afstand van het gebouw zijn stukken van den ringmuur ontgraven.

Volgt men nu verder den grooten weg, die in de nabijheid van Brahoe in Zuidelijke richting loopt, dan bereikt men, na het kruispunt in desa Trawoelan gepasseerd te zijn, vooreerst de overblijfselen van een grooten vijver, Sëgaran, welke geen water meer bevat, doch waarvan de baksteenbekleding aan bodem en wanden nog hier en daar terug te vinden is. Zou men neiging voelen, hierin den vijver van Prapañja's

stadsbeschrijving te zoeken, dan dient daartegen te worden opgemerkt, dat deze laatste geheel aan de Westkant der stad lag en dit met de ligging van Ségaran volstrekt niet zou uitkomen, tenzij men ging aannemen, dat zoo goed als alles, wat voor overblijfselen van Madjapahit doorgaat, eigenlijk niet tot de hoofdstad heeft behoord.

Een begraafplaats ten Noorden van den vijver, welke zooals zij daar ligt, duidelijk van later tijd is, bezit op een der graven een steen met het jaartal 1370, dus A. D. 1448, en dit is, zegt men, de laatste rustplaats der ratoe poetri Tjampā, de vorstin uit Tjampā, die in de geschiedenis van den godsdienstovergang zulk een groote rol heeft gespeeld. Dit deel der Javaansche geschiedenis, en vooral de chronologie er van, is zoo verward, dat het niet mogelijk is deze traditie met zekerheid te aanvaarden of te verwerpen; op zichzelf is het volstrekt niet onwaarschijnlijk, dat hier een prinses van Tjampā zou zijn bijgezet, al dan niet de beoemde, want een verzwagering tusschen beide vorstenhuizen was reeds een reuw vroeger voorgekomen, en ook onder Hayam Woeroek is duidelijk Tjamsche invloed merkbaar in de architectuur der Tjandi Pari.

Oostelijk van den vijver ligt de Sanggar Pamalangan, een opeenstapeling van losse tempelsteen en van andesiet; in hoeverre daarvan nog iets op oude fundamenten rust, is nooit onderzocht, maar in elk geval moet daar of daaromtrent zich een natuursteen tempel hebben bevonden. Bijzonder fraaie fragmenten hebben hun weg gevonden naar het Museum te Madjakerta, vooral hoekstukken in onderscheiden motieven, omgeven door rank-ornament; wij herkennen den monsterkop, waarbij het midden van wat het aangezicht had moeten zijn, wordt ingenomen door één groot oog als hoofd-motief, verder den makara met opgeheven en naar voren gekrulde slurf, dan een gevleugelde schelp, ook een pauw met wijd uitgespreide vlerken. Dan zijn er nog dierpaneelen en andere versierde fragmenten, die een hoog denkbeeld geven van de kunst van dit monument. Naar hetzelfde museum zijn de twee groote beelden overgebracht, die eenmaal op deze steenmassa stonden, en die, gelijk blijkt uit den vorm en de behakking aan de achterzijde, niet als losse stukken bij het monument geprikt hebben, maar deel hebben uitgemaakt van den bouw, waar zij uit de wanden naar voren traden. Het grootste, 1.41 M. hoog (de voeten onthreken), hetwelk in den volksmond bekend is als Menak Djingga, de populaire Roode Roofridder, stelt een gevleugelden rākshasa voor. Het gelaat is geheel monsterkop, met uitpullende oogen en grijnzenden bek met slagstanden; het haar golft in krullen achter den diadeem. De kleeding is het vorstelijk ornaat met alle gebruikelijke versierselen; een slang doet dienst als kastekoord en de rechterhand omvat een dolk, terwijl de linker een kleedslip vasthoudt. Breed staan de vleugels naar buiten uit, geornamen-

teerd met in spiralen gewonden ranken tusschen sierlijke randen, terwijl verder naar boven, naar beneden en naar opzij, de uitstekende veeren den geheelen achtergrond vullen. Daar de aangrenzende steenen, waarop zich de vleugels en veeren hebben voortgezet, verloren zijn, gaat van het beeld slechts ten deele de indruk uit, dien de beeldhouwer gewild heeft; toch is het ook zoo een ware koning der verschrikking. Het andere beeld, iets kleiner, is dat eener kinnari, met het bovenlichaam eener vrouw. Ook zij is rijk versierd; het hoofd wendt zij op bevallige wijze zijwaarts. Hoewel deze figuur niet rechtstreeks in verband staat met den Menak Djingga, als welks pendant zij geldt, bewijst haar bewerking, dat beide beelden ongetwijfeld van hetzelfde monument deel hebben uitgemaakt, een monument, dat zeer zeker ook de plaats van herkomst is der bovenbesproken hoekstukken. Alles is van een geheel overeenkomstige kunst-opvatting, waar wij zoo straks wat meer van zullen zeggen.

Eveneens van Trawoelan afkomstig (al staat de juiste plaats niet vast) is een merkwaardige reeks reliefs (bv. plaat 61), oorspronkelijk lange, aan één stuk doorlopende, teerlingversiering van een tempel-soubasement uit andesiet, thans in de samenstellende steenblokken uiteengevallen en gedeeltelijk in het museum te Batavia, gedeeltelijk in dat te Madjakerta terecht gekomen. Dat is wel jammer, want hoewel de reeks allerminst compleet is — hetgeen men reeds daaruit ziet, dat er slechts twee steenen met afsluiting door een vlakken post rechts en twee met afsluiting links bij zijn, terwijl wij bij een monument met een versiering als bv. Tjandi Djawi minstens drie versierde wanden, en dus zes afsluitingen te verwachten hebben — zijn er toch bijeenbehorende gedeelten te vinden, en die zijn dan soms juist over beide musea verdeeld¹⁾. Het is niet meer mogelijk de geheele reeks te reconstrueeren, nog daargelaten, dat bij de stukken, welke wij met behulp der foto's als bijeenbehorend opvatten, toch nog nameting en onderzoek van de origineelen noodig zou zijn om tot definitieve resultaten te komen. Doch wel valt er iets te zeggen over het typische karakter van het hier weergegevene. Voor een groot deel is er een tocht van enkele personen voorgesteld door een zeer gevarieerd landschap; men ziet den weg zich kronkelen door bergen en bosschen, rivieren zijn overbrugd, ook bewerkte velden en dorpen worden gepasseerd, en desgelijks zijn er steden afgebeeld.

Het is begrijpelijk van welk een belang dat alles is: men krijgt hier Java voor zich, zooals het er toen ter tijde uitzag. Een tjandi-béntar, juist opgezet als Wringin lawang, geeft toegang tot het terrein van een heiligdom, welks muren bastion-monumentjes dragen en waarop allerlei bouwwerken staan; een waterdoorlaat tusschen twee torentjes regelt den

¹⁾ Bv. Madj. 178 en Bat. 438; M. 176 en B. 429.

RELIEF VAN TRAWOELAN

loop der rivier; ompaggender velden dragen hun gewas, de landbouwer is met zijn ossen aan het werk, sawah's en tegalan's zijn te onderscheiden, evenals de woningen der landelijke bevolking en de paleizen der groote stad, met hun complexen van pendapa's, paviljoenen en andere gebouwen, door muren en poorten van elkander gescheiden. Ook de bergtafereelen zijn leerrijk, en wel vooral omdat men hier, zij het nog slechts in bescheiden mate, de neiging ziet om aan de berggevaarten de gedaanten van reuzen te geven¹⁾, een neiging, waarvan wij de sporen reeds bij Djago aantreffen (p. 51), en die wij in de kunst van Panataran ten volle ontwikkeld zullen wedervinden.

Van Ségaran Zuidwaarts gaande, bereikt men de plek Panggoeng (hetzelfde woord, dat herhaaldelijk in Prapañtja's beschrijving voorkomt en met «koepel» werd vertaald), een verhoogd terrein, waar Wardenaar nog een baksteen-beschoefing aantrof en op een der hoeken een pilaar van datzelfde materiaal, denkelijk bestemd om een houtbouw te ondersteunen; langs den weg lagen nog een aantal zeshoekige neuten. Nog een 400 M. Zuidelijk lag opnieuw een verhooging, met wederom neuten, thans achtkantige, op korten afstand; deze verhooging is gedeeltelijk ontgraven en heeft opgeleverd wat men Kêlaton noemt, naar het gehucht, dat dien naam heeft bewaard. Zuidelijk constateerde Wardenaar nog een «kaale plek vlakke grond», door hem als «passeerbaan» (paseban) gedetermineerd.

Behoorlijk beschreven is Kêlaton nooit, en een foto bestaat er ook nog niet van. Aan Knebel's opname kunnen wij een paar cijfers ontleenen; de op het westen liggende voorzijde is 12.51 M. lang, bij een breedte van 7.80 M.; het muurwerk steekt nog 1.62 M. boven den grond. De versieringswijze herinnert in zeker opzicht aan Soembêrdjati, in zooverre als zich op de hoeken uitsprongen bevinden en in het midden tusschen die hoeken en den trapvoorsprong, evenals aan de zijwanden, de uit gladde lijstwerken bestaande profileering wordt onderbroken door een naar voren tredend stuk; ginds waren dat sierstukken, hier zijn ze echter geheel glad. Aan de hoekvoorsprongen is telkens, zoowel op den waren hoek als op de hoeken van dien voorsprong met het tempellichaam, boven den voet een afzonderlijke versiering uitgespaard, welker profiel met dat van het gebouw overeenstemt; de stukken daar tusschenin zijn dan weer glad en steken naar voren, even ver als de voet daar beneden. Juist eenzelfde hoekversiering tusschen gladde stukken is gezet aan den trapvoorsprong, waar deze zich voor de eerste maal gaat verjongen; waar zij dan echter opnieuw naar voren springt, vindt men een bepaald hoektorentje, hetwelk de profileering geheel doet veranderen en dus juist hetzelfde beteekent als de bij het valsche profiel behorende overeenkomstige torentjes aan andere monumenten.

¹⁾ Zie b.v. Bat. 436^b.

Iets ten Zuiden van dit gebouw ligt nog op veel lager niveau een steenen gang, die zich vernauwt en vervolgens in een rechten hoek naar rechts buigt. Daar hij zich tevens weer wat verbreedt, ontstaat er een klein kamertje, dat verder geen uitgang heeft; men heeft het zoowel voor een afzonderingsplaats als voor een grafkelder en een badplaats gehouden. Eerst nader onderzoek van de omgeving zal de bestemming duidelijk kunnen maken. In de buurt zijn nog een drempel met palgaten en een verminkte *rākshasa* gevonden, niet van de gewone andesiet, doch van kalksteen, die een zeer fijne bewerking toeliet, maar veel minder duurzaam is. De geheele buurt is hier verder nog vol baksteen en fragmenten van muren en fundamenteen, te midden van een plantengroei, o. a. van de madja's, waaraan de plaats haar naam ontleent. De bevolking weet te verhalen, dat dicht bij Kédaton een poort lag, en in het geheel drie poorten zich in rechte lijn in de richting van de zoo dadelijk te noemen vischkop bevonden.

Volgt men den weg nog een 700 M. in Zuidelijke richting, dan vindt men te Tralaja een uitgebreide begraafplaats, waar een aantal steenen met jaartallen uit de veertiende en vijftiende eeuw gebruikt zijn; men heeft enkele daarvan in later dagen nog van een Arabische inscriptie voorzien. Op zichzelf is de begraafplaats niet van oudheidkundig belang; van de steenen is, voor zoover ze niet oorspronkelijk als grafsteen bedoeld zijn, toch niet uit te maken, tot welk soort van monument ze behoord hebben. Enkele van de later gedateerde zijn waarschijnlijk dadelijk gemaakt voor de taak, die ze thans vervullen en geven dus eenige aanwijzing voor de wijze van bijzetting in de jaren, die er op vermeld staan; klaarblijkelijk dienden ze ten behoeve van aanhangers van den nieuwen godsdienst, die zich in de vijftiende eeuw meer en meer verbreidde.

Oostelijk van Panggoeng passeert men de plaats, waar indertijd een groote steenen vischkop lag (thans ook in het museum), en dan, wat meer naar het Zuid-Oosten, staat men voor de poort Badjang-ratoe (plaat 62), het beste, wat er van Madjapahit is overgebleven. Het is eigenlijk niet zoo heel zeker, of dit nog wel Madjapahit is, want indien inderdaad de ten Noorden van deze poort gelegen desa Beloh, alias Sima, het door Prapaftja genoemde dorp ten Oosten der hoofdstad is, dan valt Badjang-ratoe ongetwijfeld buiten het stadsgebied. Doch hoe het ook zij, en hoe ook dit voor de topografie van Madjapahit belangrijke vraagstuk opgelost moge worden, in elk geval blijft dit gebouwtje zijn bijzondere plaats behouden in de Oost-Javaansche kunst, waarvan het niet ten onrechte het juweeltje is genoemd¹⁾.

¹⁾ Verder staat het bij de inlandsche bevolking in een kwaden roek; een ambtenaar kan niet niet hoorden zonder schade te lijden in zijn betrekking of promotie, en de

POORT BADJANG-RATOE

Ook voor wie de kunstwaarde niet zoo hoog zou willen aanslaan, is het monument merkwaardig als het eenige, dat zijn dak tot en met de bekroning heeft behouden; het reikt tot een hoogte van 16.50 M. Het baksteen-materiaal heeft op veel plaatsen, vooral aan de uitstekende gedeelten, te lijden gehad, en zoo is vooral aan den benedenbouw de opzet slechts ten deele te volgen. Duidelijk zijn daar slechts de hoeken van den voet, vertoonende een teerling, met vooruitredende, in onherkenbaar geworden relief versierde, paneelen, tusschen de gladde in- en uitspringende lijsten van een samengesteld profiel. Wat daarboven lag is grootendeels verstoord; evenmin is nog uit te maken, wat zich naast deze hoeken bevond, naar de zijde van den doorgang, waar een vooruitstekend gedeelte de trap omsloot, en naar de zijde van den bij het poortgebouw aansluitenden muur, waar zich nog hoek-uitbouwen hebben bevonden. Met een trap van een zestal treden werd de 1.37 M. breede doorloop bereikt, die in het geheel 4 M. lang is, en aan de andere zijde eveneens met een trap verlaten werd; aan trap en gewelf is andesiet gebruikt. Terwijl nu aan den voor- en achteringang de hoogte der poortopening niet minder dan 4.51 M. bedraagt, loopt daarachter het gewelf trapsgewijze met nitschulpingen omlaag, om in het midden slechts 2.04 M. boven den bodem van den doorgang te liggen. Te hier plaatse heeft zich de deur bevonden, waarvan de drempel met de palgaten en de vierkante gaten voor de deurposten nog aanwezig is.

Ongeveer ter halver hoogte van de poortopening wordt de opzet van het gebouw weer duidelijk; het blijkt behandeld te zijn als een tempelgebouwtje van vierkant model met uitsprongen naar alle zijden. De teerling is voorzien van een platten beneden- en bovenband en een middenband met dik opgelegd ornament; de bovenband is versierd met smalle, laaghangende guirlandes, en aan den benedenband is datzelfde motief op zijn kop gezet, waardoor tevens iets in den trant van de zoogenaamde zaadhuisjes van het typische benedenband-ornament ontstaat. Boven dezen teerling treffen wij een uitspringende bovenlijst met twee overgangslijstjes aan, dan opnieuw twee overgangslijstjes en een uitspringende lijst van het samengesteld profiel, ten derden male de overgangslijstjes, thans naar een olijf, en daarboven weer eenige uitspringende lijsten naar de kroonlijst. Alles is glad. De verflwenen profileering onder de nog juist zichtbare benedenlijst zal wel ongeveer hetzelfde in omgekeerde volgorde gegeven hebben.

Europeaan, die het indertijd door jaoren stangen moeders stevigheid gaf, verloor zijn fortuin. Dit geloof zal enkel nieuw voedsel ontvangen door de omstandigheid, dat thans, een paar jaar na de voorloopige voorzieningen door den Oudhaidi. Dienst, de Heer Melville, die ze uitvoerde en de regent, die zijn hulp verleende, gepensioneerd zijn, terwijl schrijver dezes, die er opdracht toe gaf, Java heeft moeten verlaten!

Van dit alles is slechts op de hoeken van het gebouw wat te zien, daar verder de uitsprongen een groote ruimte beslaan. Aan Noord- en Zuidzijde omsluiten zij den ingang, aan de andere kanten zijn ze in nisvorm; overal worden ze gedekt door eenige uitspringende lijsten en een breed sierstuk, hetwelk een monsterkop tusschen krul-ornament bevat en tot de kroonlijst reikt. Voor het overige zijn zij niet geprofileerd. Aan de voorzijde is men begonnen de vlakke stijlen naast de poortopening te bewerken met een staand, naar binnen gekeerd leeuwje en recalcitrante spiralen daarboven. Men is echter niet verder dan aan een eerste begin gekomen.

De nissen aan de zijkanten zijn gebezigd voor de verbinding met de aansluitende muren. Van hier uit liep een zware vleugel, juist als een trapvleugel, naar beneden, om te rusten met zijn ondereinde op een torenvormige verzwaring van den muur, versierd met gladde lijsten en een verticaal paneel. Er is van deze vleugels weinig overgebleven, ook niet genoeg om uit te maken, of ze in een valmuut of op andere wijze eindigden, maar wel ziet men nog op de zijkanten eenig relief, voorstellende strijd met een rākshasa.

Het dak, dat geleidelijk pyramidaal omhoog rijst, is juist zooals wij dat bijvoorbeeld aan Kidal zagen, uit horizontale lagen in regelmatige afwisseling opgebouwd. Tusschen kroonlijst en topstuk telt men veertien zulke lagen. Eerst twee banden met relief, door een diepe insnijding, bestaande uit eerst in- en dan weer uitspringende lijsten, van elkander gescheiden; vervolgens twee, welke zijn samengesteld uit aan elke zijde vijf naast elkander geplaatste voetstukjes, van de gewone profileering; een breede voet, naar binnen springende lijstjes, een rechtopgaand middenstuk, en dan naar buiten springende lijstjes tot de kroonlijst. Doordat de openingen tusschen deze voetstukjes niet met wat anders zijn aangevuld, krijgen zij een sterk dragend karakter en vormen in hun naar boven streven een scherpe tegenstelling tot de liggende reliefbanden. Een vrij zware, naar buiten tredende, gladde lijst scheidt de beide voetstukbanden van elkander. Dan volgen weer, in kleiner afmeting, twee reliefbanden, en zoo vervolgens. De motieven der reliefversiering zijn nog niet in bijzonderheden opgenomen, doch wel is duidelijk, dat de monsterkop er de hoofdrol speelt. Men vindt die weder op afwisselende wijze behandeld, o. a. als gemeenschappelijke kop van twee leeuwen-figuren, van welke de ééne met het verdere lichaam naar links, de andere naar rechts is gekeerd.

Boven den laatsten reliefband krijgt men als overgang naar den top drie horizontale banden, weder door diepe insnijdingen gescheiden, met ornamentstukken op het midden en op de hoeken gelegd, doch overigens glad. Het topstuk zelf rust op een lotusband; het begint vierkant en

massief, terwijl de wanden een weinig naar buiten gaan wijken, juist als b.v. bij het miniatuurtempeltje van Papoh. Een bovenbandje en eenig ornament zijn nog juist te onderscheiden, doch hoe de bovenbekroning was, is niet meer te zien. Niettegenstaande de telkens aangebrachte sterke horizontale onderbrekingen vormt het dak een doorlopend, harmonisch oprijzend geheel, zoodat men niet verstandig zou doen door van verdiepingen te spreken. Wij zien bij een monument als dit eerst recht, welk een belangrijk onderdeel van den bouw het dak uitmaakt, en hoe het, als men vóór het bouwwerk staat, het eerste is, hetwelk de aandacht trekt. Het is goed ons er rekenschap van te geven, hoeveel andere gebouwen, die hun dak niet meer bezitten, moeten missen, en welk een geheel anderen indruk ze zouden maken, als ze in zulk een omhoog strevendend vorm daar nog stonden in plaats van afgeknot, gelijk ze thans zijn. Door het aan Badjang-ratoe geleerde toe te passen op die andere monumenten, zal onze waardeering der Hindoe-Javaansche kunst te zuiverder worden.

Het laatste overblijfsel, dat wij zullen bespreken, ligt nog wat verder Zuid-Oostelijk, en heeft dus nog meer kans geen Madjapahit meer te zijn. Het is Tjajdi Tikoes (plaat 63), waaromtrent wij echter noodgedrongen kort zullen zijn, want de ontgraving heeft nog slechts zeer kort geleden plaats gehad, en een verslag is er niet van gepubliceerd. Het gebouw zat geheel en al onder den grond en niemand wist van zijn bestaan, totdat een enkele te voorschijn tredende steen den regent aanleiding gaf te laten graven, en er een tempelmodelletje werd blootgelegd. Het bleek, dat het voetstuk daarvan op een terrasje rustte en andere soortgelijke monumentjes daarbij hadden gestaan, waarop een algeheele ontgraving door den Oudheidkundigen Dienst onder leiding van Leydie Melville volgde, niet dan nadat groote technische bezwaren ondervangen hadden moeten worden, want het gebouw ligt op zeer laag niveau, in de onmiddellijke nabijheid van een riviértje.

Tjajdi Tikoes nu is een badplaats, grootscheeps ingericht, en de zooeven bedoelde monumentjes zijn daarvan eigenlijk de dakversiering. Daar er nog al wat weggebroken is, was het niet duidelijk, hoe het water binnen dit gebouw kwam, doch wel ziet men, hoe het naar buiten stroomde. Men stelle zich voor een rechthoekig terras, met zijwanden, die eerst in gladde lijsten oploopen en waar dan van boven een breede uitspringende band omheen gelegd is; in dien band zijn op regelmatige afstanden spuiers aangebracht, terwijl tusschen die spuiers de band een profileering van eerst in- en dan uitspringende lijsten krijgt. Zoo was het althans aan drie van de vier zijden. De badenden bevonden zich dus aan den voet van het terras, en stelden zich daar onder de pafitjoerans. De spuiers, verlijnde makara-koppen met veel krullen, zijn

van andesiet, het verdere gebouw van baksteen. Bijzonder fijn is de bewerking niet, en het zou ons niet verwonderen, als de geheele bouw van later datum dan de Madjapahitsche bloeitijd was. Men bereikte de badgelegenheid van buiten door het afdalen van trappen, die gedeeltelijk teruggevonden zijn, terwijl nog andere fundamenteën in de buurt liggen.

Het bovenvlak nu van het terras droeg bij wijze van dakversiering het reeds genoemde samenstel van monumentjes. In het midden verheft zich een tweede terras; terzijde geprofileerd met inspringende lijsten, een smallen teerling met bloemornamentjes en inspringende lijsten naar de kroonlijst, welke laatste tevens op regelmatige afstanden ondersteund wordt door vooruitstekende pilasters, van onderen zeer breed, met een oijef en een vooruitspringenden band, van boven smaller wordend, doch geheel glad gelaten. In het midden van dit tweede terras rees weer een nieuwe verdieping omhoog, waarvan echter slechts een stuk van een vierkanten, hollen koker over is, zonder dat blijkt, waar deze in eindigde of hoe hij bekroond werd. De kleine monumentjes zijn geplaatst rondom dien koker, en rondom het tweede terras. Die van laatstgenoemde soort stonden op de hoeken en in het midden der zijden; voor zoover is na te gaan althans, want het was nog niet te zien, of het gebouw algeheel symmetrisch was. Slechts een paar zijn er over, en dan nog alleen het benedendeel; het waren tempelmodelletjes met een voetstukvormig soubasement, een hoofdstel met oijef, beneden- en bovenband, poort en trap tusschen twee vleugels. Op het tweede terras hebben aan de hoeken van den koker soortgelijke gebouwtjes gestaan op een wat hooger voetstuk, dat een rozetje aan den teerling droeg; in het midden van twee tegenoverliggende zijanten zijn eveneens zulke tempeltjes geplaatst geweest met wat grooter grondvlak en daarvan is één (dat, hetwelk de ontdekking van het geheele gebouw tengevolge had) nog gespaard tot en met het onderste, stuk van het dak; men ziet een poort aan de voorzijde, paneelversiering opzij, en een geheel gladden achterkant, die tegen den koker aansloot. Aan de beide andere kanten van dien koker zijn gaten gebroken, die wellicht vroeger in verband hebben gestaan met de watervoorziening, doch in elk geval door vandenhand verwijd zijn en het onmogelijk maken te zeggen, hoe het er daar heeft uitgezien en of er ook zulke monumentjes hebben gestaan.

Wij betreuen het aan ons overzicht van Tjandi Tikoes, zooals deze was toen de eerste voorloopige foto's genomen werden, slechts zeer weinig te kunnen toevoegen van wat het verdere onderzoek aan het licht bracht. Dit deed vooreerst de buitenwanden van het bassin te voorschijn komen en leidde voorts tot de ontdekking van een tweetal kleine, afzonderlijk van spuiers voorziene, badkamertjes. De spuiers der buitenwanden worden gevoed door voor het oog onzichtbare, ingebouwde

TIANDI TI KOES

goten, op ongeveer 1 M. van den rand van het bassin, en hun water ontvangend uit een leiding, die beneden den vloer van een verbindingsdam tusschen het boven beschreven bouwwerk en den Zuider buitenwand ligt. Al het water kwam dus uit dit bouwwerk; doch hoe kwam het er in? Wellicht door een bron ter plaatse, of door een onderaardsche leiding met toepassing van de wet der communicerende vaten. Tenslotte werd het dan uit het bassin door een baksteengoot in Noordelijke richting afgevoerd. Spoedig zullen wel meer gegevens bekend zijn, en wij willen daar al van tevoren de bijzondere aandacht van alle belangstellenden op vestigen, want deze groote badgelegenheid is een unicum.

Zooals wij reeds zeiden, heeft van de opgegraven oudheden in Madjapahit en in de afdeeling Madjakerta in het algemeen, een groot deel een plaats gevonden in het Museum ter hoofdplaats. Deze verzameling is daardoor uiterst belangrijk geworden, en geeft een voortreffelijk overzicht van de beeldende kunst uit dit centrum van Oost-Java, vooral die van de Madjapahitsche periode. Behalve het voordeel voor wetenschappelijke bestudeering, hetwelk zulk een volledige plaatselijke collectie geeft, en het practisch nut van een veilige bergplaats te zijn voor oudheden, die anders weg zouden raken, vervult het Museum van Madjakerta ook nog een opvoedkundige rol van beteekenis, doordat de stichter, tevens eere-conservator, dadelijk heeft begrepen, dat het dienstbaar kon en moest worden gemaakt aan het opwekken van belangstelling bij de Javaansche bevolking in haar groot verleden. Het drukke bezoek en de graagte, waarmede van de uitgebreide, bij de verschillende stukken gevoegde verklaringen kennis wordt genomen, bewijzen, dat hij juist heeft gezien.

Na de hoofdstad besproken te hebben, zullen wij eenige andere monumenten in oogenschouw nemen, waarvan wij weten of vermoeden, dat zij tijdens de bloeiperiode van Madjapahit zijn tot stand gekomen. Het eerst noemen wij dan de Tjandi Djaboeng (plaat 64), iets ten Oosten van Kraksaan in de residentie Pasoeroehan gelegen. Hebben wij in dit Boeddhistisch heiligdom, dat den wijdingsnaam Badjradjināparamitāpoera droeg, terecht den uit een reisverhaal in den Nāgarakrētāgama bekenden tempel van Kalayoe herkend, dan stond het er ten tijde dier reis, in het jaar 1359, reeds geruimen tijd, en was het de bijzetplaats van een familielid van koning Hayam Woeroek. Raffles kende zoowel den tempel zelf als de in de nabijheid gelegen zoogenaamde kleine Tjandi Djaboeng, waarvan eerst Verbeek den waren aard, dien van een hoektorentje op den ringmuur, aan het licht bracht; van beide gebouwen zijn dan ook afbeeldingen in de «History of Java» opgenomen, doch een beschrijving is daar niet bijgevoegd. Ook in latere bronnen wordt het

monument wel betrekkelijk dikwijls vermeld (het lag dan ook zoo dicht aan den grooten weg van Prabalingga naar het Oosten) maar slechts oppervlakkig, of in het geheel niet, beschreven; alleen voor Rigg in 1848 moet een uitzondering worden gemaakt. Zoo is eigenlijk Verbeek de eerste, die in 1887 voor een voorloopige opname gezorgd heeft, in 1904 gevolgd door de eveneens slechts weinig bijzonderheden gevende van Knebel. Het jaar daarvoor echter had Brandes gelegenheid gevonden tot eenige mooie beschouwingen over de ornamentatie van het gebouw, daarbij de beteekenis er van voor de Oost-Javaansche kunst scherp erkennend en duidelijk formuleerend. Het door hem noodzakelijk geachte detail-onderzoek heeft nooit plaats gehad; slechts een enkele foto (o.a. van Van Kinsbergen) staat ons ten dienste.

Het merkwaardige in den opzet van Tjandi Djaboeng is de ronde vorm van het tempellichaam boven een vierkanten voet en een vierkant soubasement. Al deze bouwdeelen zijn aan de vier zijden van uitsprongen voorzien, en aangezien deze ook bij den rondbouw den hoekigen vorm hebben behouden, krijgt men daar afwisselend rond en vierkant werk. Het dak, dat zoo goed als geheel verdwenen is, was weer hoekig. Van het monument als geheel zegt Brandes terecht, dat de schoonheid van dit schitterend stuk werk voor een goed gedeelte schuilt in de harmonische schikking, waarmede de verschillende profielen als het ware in elkander vloeien, terwijl de decoratie, frisch en krachtig, in haar proporties op meesterlijke wijze de afmetingen van de vlakken volgt.

Het soubasement is, met de uitsprongen mee, 9.57 M. in het vierkant, waarbij aan de Westzijde de trapuitbouw nog weer 3.45 M. naar voren treedt. De uitsprongen zelve zijn naar verhouding flauw; hun zijanten bedragen slechts 36 c.M. Het rust niet op een als afzonderlijk bouwdeel behandelde voet, doch is inplaats daarvan aan de onderzijde verzwaaard door een beugel, in den vorm van een doorlopenden band met relief-versiering; deze ligt niet onmiddellijk aan den voet, doch wordt voorafgegaan door een geheel glad gelaten stuk. Er boven volgt na een overgangslijstje het beneden-oijef met de op Oost-Java gebruikelijke lotusblad-ornamentatie en dan, na een uitspringende benedenlijst met opnieuw twee overgangslijstjes, de teerling, die tusschen een versierde beneden- en bovenband is gevat. Ook deze beide dragen hun gewone ornament, zij het ook in een bijzondere variatie; beneden de vierkante lotushuisjes, boven de guirlande met krullen. Dit profiel loopt niet door over de uitsprongen; wel is het daar uit juist dezelfde bestanddeelen samengesteld, doch aangezien de versierde band van den beugel er breeder is, schuift alles wat er volgt wat naar boven; op den trapvoorsprong wordt evenmin een nieuwe profileering begonnen, doch deze is geheel overeenkomstig het eigenlijke lichaam van het soubasement

behandeld. Het hoofdmotief van den beugel bestaat uit lintachtige krullen, die juist als recalcitrante spiralen beurtelings naar boven en naar beneden gebogen zijn, doch veel gerekter vorm hebben dan genoemd ornament; er tusschen in zijn leeuwen aangebracht; op de voor-kanten der uitsprongen in loopende houding (waarbij hun staarten in de krullen van de versiering overgaan), op de hoeken zittende. De teerling is voorzien van dubbel uitgediepte paneelen tusschen met reliefs versierde pilasters. In het midden dier casementen treedt opnieuw een geornamenteerd stuk naar voren, en wel op het lichaam van het soubasement een ruit met in trapvorm gekartelde zijkan-ten; ten rechte is slechts een halve ruit zichtbaar, daar op de plaats, waar de andere helft had moeten komen, de voorsprong uitschiet. Op die voorsprongen zijn de ruiten vervangen door medaillons met relief. De toestand van het gebouw laat niet toe, het ornament in bijzonderheden op te nemen; wel zijn op de pilasters menschenfiguren te zien en kunnen ook eenige tooneeltjes herkend worden, b.v. een paar vogels bij een vijver met visschen, een landman met zijn ossen voor een gebouwtje, een aap; ook in een der medaillons staat nog een vogel. Op de ware hoeken is leeuwenkop-ornament gebezigd.

Boven den teerling van dit soubasement heeft de tempel zeer geleden; zoodat de aansluiting met het volgend bouwdeel, den voet van het eigenlijke hoofdgestel, niet duidelijk meer is na te gaan. Het profiel van dien voet is, gelijk men verwachten kon, veel eenvoudiger, slechts de beide versierde olijven en twee overgangslustjes sluiten den teerling in. Deze is eveneens geornamenteerd met relief-pilasters en dubbel uitgediepte casementen; doch langwerpige uitspringende paneeltjes met eenigszins afgeronde hoeken vervangen in het midden daarvan de ruiten en medaillons. De uitsprongen hebben opnieuw een zelfde profileering, iets hooger opgeschoven; de paneelen zijn hier wat smaller. Op de ware hoeken is de leeuwenkop weder aangebracht; in de ovale paneelen speelt die eveneens, en face en verlijnd, de hoofdrol; op de pilasters vindt men dit motief ten derde male, telkens in trois-quarts met eigen type, meer of minder verstileerd, zoodat een bijna een wapenbord is geworden, bij een ander een rad de middenpartij vormt. Het is weder een oneindige variatie, gelijk de Hindoe-Javaansche kunst die zoo gaarne toepast, bij strenge handhaving van het hoofdmotief.

Overgaande tot het tempellichaam zelve, beschouwen wij allereerst de ronde gedeelten die, in tegenstelling tot de uitsprongen, het normale profiel doen zien van dit bouwdeel. Om den voet vinden wij ook hier een beugelvormigen, versierden band met groote lintkrullen tusschen arabesken. De verdere profileering is zeer samengesteld; ongerekend de telkens tusschengevoegde overgangslustjes krijgt men, zoowel van den

beugel als van de kroonlijst naar den teerling toe, het ojief, de uitspringende lijst van het zoogenaamd samengesteld profiel, en de opnieuw uitspringende beneden- en bovenlijst. Het beneden-ojief draagt lotusbladeren, het boven-ojief een ornament van verticaal opgaande, beurtelings naar links en naar rechts omkrullende takjes. De uitspringende lijsten zijn alle glad; de teerling is versierd met boven-, beneden- en middenband. De beide eerstgenoemde vertoonen de gebruikelijke motieven, en wel heeft de bovenband de guirlandes thans met linten gecombineerd. De middenband heeft een zeer dik opgelegd middengedeelte met facetjes, en daar langs van boven en van beneden een gekronkeld bandje; in het midden van het vak is een monsterkop-antefix aangebracht. Ten slotte dragen ook de zijkanten dezer ronde vakken, daar waar zij tegen de voorsprongen aansluiten, nog ornament, en wel banden met recalcitrante spiralen.

Tegenover het ronde tempellichaam treden de hoekige voorsprongen, met weder afzonderlijke geprofileerde nissen, sterk op den voorgrond. Daar zij elk op een eigen voet rusten, kan men met Brandes geneigd zijn, deze vier voeten als den door de ronde beugels onderbroken tempelvoet te beschouwen, en dan hetgeen wij hierboven den tempelvoet noemden als een tweede soubasement op te vatten; wij voor ons volgen liever de bovengegeven zienswijze. Deze voetjes der voorsprongen vertoonen de merkwaardigheid, dat zoowel de voetlijst als de kroonlijst zijn geornamenteerd met rank-motieven; daar tusschen in voeren slechts een drietal gladde lijstjes, regelmatig inspringend, naar den teerling, die er weer juist zoo uitziet als de laatst beschrevene: reliëfpilasters en dubbel uitgediepte casementen met langwerpige, afgeronde paneelen. De vierkante pilaster-tableaux geven luchtige illustraties van verhaaltjes, of van één verhaal; de ovale paneelen leeuwen en profiel, welker staart in krullen uitloopt, juist als aan den beugel van het soubasement. De profileering van den uitsprong boven dezen voet komt overeen met die van het ronde tempellichaam, in zooverre als ook hier ojief, uitspringende lijst van het samengesteld profiel, en uitspringende benedenlijst op elkander volgen; zij beginnen natuurlijk, tengevolge van de aanwezigheid van dien voet, veel hoger, maar door het weglaten van eenige overganglijsten wordt bereikt, dat de teerling slechts weinig hoger loopt dan die van het ronde vak; dat de middenband, die hier veel smaller is en een oog-antefix vertoont, met de andere gelijk komt; en dat de bovenband zelfs als één stuk om ronden en hoekigen bouw doorloopt. Boven den teerling volgt de voorsprong echter weer een afzonderlijken opzet; na de bovenlijst wordt met het samengesteld profiel herhaald, doch komt daadlijk het ojief, en vervolgens, na een lijstje met palmet-antefixen, een tweede ojief. Beide deze hollijsten dragen hetzelfde ornament als

TJANDI DJABOENG

de ééne van de ronde vakken. Drie overgangslijsten dragen een uitspringende, smalle kroonlijst, waarboven een met linten versierde, breede band weer wat naar binnen treedt. De kroonlijst reikt ongeveer tot midden in de oeffen van den rondbouw.

Vóór den uitsprong is dan nog de eigenlijke nis aangebracht, welke posten met rank-ornament ook nog leeuwen vertoonen, zoowel aan den voet als bovenaan de nimbogen. Deze posten rusten op een verbreeding, waaruit slange-voortijven naar voren schieten, op dezelfde plaats, waar wij bij Kidál trapvleugels vonden; de samenhang in den vorm der beide ornamenten is duidelijk. Gladde uitspringende lijsten voeren boven de nisomlijsting naar de grijnzende monsterekoppen, niet verlijnd, doch met de eigenaardigheid, dat de vleugelvormige oorranden zich ombuigen naar het midden, zoodat de punten boven de gewone horens komen te liggen. Slangen komen achter de klauwen te voorschijn; krullen bevinden zich om en boven den kop en reiken tot de hoogte van het tweede boven-oijef van den voorsprong zelf.

Aan de Westzijde is de voorsprong, die den ingang bevat, juist op dezelfde manier behandeld als die met de nissen; alleen zijn in den voet nog twee kleine bijnissen, aan elke zijde één, uitgespaard. Van het trappenhuis, dat aan het soubasement eerst bijna $2\frac{1}{2}$, daarna nog 1 M. uitspringt, is slechts weinig over; aan het bovengedeelte ziet men, nabij den ingang, nog een niet zeer fijn relief van een reus met een zwaard. Beneden aan den ingang is nog langs den drempel een ornament van leeuwen aangebracht, gelijk men die ook nog, zittend tegenover elkander en van elkander afgewend, in de reeds genoemde versierde kroonlijsten aantreft. Het leeuwen-motief, in allerlei vormen en varianten, is overal aan dit monument toegepast, zooals uit het voorgaande kan zijn gebleken; de geregelde reeks leeuwenkoppen en face op de ware hoeken, van boven naar beneden, moet bijzonder krachtig en fraai gewerkt hebben.

Boven de poort is de monsterekop weggevallen. De deur bevond zich op eenigen afstand daar binnen; de van voren veel hogere portiek loopt met drie uitschulpingen schuin omlaag tot den bovendrempel van de deur, met den benedendrempel en de strekken boven de nissen, de eenige natuursteenen stukken in den baksteenbouw. In beide drempels zijn de ronde palgaten en de vierkante gaten voor de deurramen te zien; in de zijwanden zijn uitsparingen gelaten voor de deurknoppen. Met vier treden omlaag bereikt men den vloer van de tempelkamer, 2.60 M. lang en breed, met gladde wanden en een trapsgewijs oplopend gewelf. De hoeken van de kamer zijn afgestompt; in de achterste helft is een verhooging, ongetwijfeld voor een troon, later aangebracht, zooals uit de verticale voegen aan weerszijden blijkt. Halverwege de zijwanden zijn uitsparingen te zien; nissen zijn er niet en het gat in den achter-

wand is waarschijnlijk ook niet afkomstig van een vergroote oorspronkelijke opening. Beneden den vloer dezer tempelkamer is het inwendige van het gebouw hol; er was daar dus een tweede, niet toegankelijke kamer, evenals bij Singasari en Djawi, waar echter juist de benedenste wel, de bovenste niet betreden kon worden.

Het monument is thans bijna 16 M. hoog, doch mist het dak geheel en al. Wel is nog te constateeren, dat dit hoekig was, en de ronde vorm van Raffles' plaat op een misverstand berust. Ook verder heeft de tempel veel geleden; niettemin blijft hij met zijn warme roode kleur, harmonischen opzet en fijngevoelde ornamentatie een mooi specimen van de Madjapahitsche kunst uit den bloeitijd. De sterk sprekende eigenaardigheden, waardoor hij zich in dien opzet en ornamentatie van andere monumenten onderscheidt, strekken daarbij ten bewijze, in hoe hooge mate de architect de vrijheid had om zich van het traditioneele los te maken, en hoe met dat al, waar een echt kunstenaar op zulke innovaties zijn stempel drukte, het prachtige geheel, dat hij schiep, toch weer Hindoe-Javaansch bleef, in den besten zin.

Het hoektorentje ligt ruim 100 M. naar het Zuid-Westen, een tempel-modelletje met ingestorten top. De onderbouw, waarbij aan Noord- en Oostzijde de muur aansloot en aan de beide andere kanten medaillons zijn aangebracht, is 2.55 M. hoog; het geheele monument 5.90 M. Het is massief en heeft een nis met monsterkop, doch nergens een poort of trap. Overigens is het met zijn uit- en inspringende lijsten en banden geheel als een tjandi behandeld.

Djaboeng's monsterkoppen zijn van baksteen en op één na nog aanwezig, en dus kunnen de bij den assistent-resident van Kraksaän liggende drie monsterkoppen uit andesiet, onmogelijk van hier afkomstig zijn. Een Boeddhistisch heiligdom bevond zich blijkens den Nāgarakrētāgama niet ver van hier te Kambang-rawi (iets Westelijker); zouden deze kāla's daarmede in verband te brengen zijn, dan moeten ze ook uit den tijd vóór 's konings reis van 1359 dateeren. Het zijn groote, mooi bewerkte stukken, waarvan het jammer is, dat de herkomst onbekend is.

Ook in het Këdirische kennen wij enkele gebouwen, die evenals Djaboeng uit het begin van den Madjapahitschen bloeitijd dateeren. De Tjandi Kalitjilik draagt zelfs een jaartal, 1271, dus A. D. 1349, boven den ingang en geeft daarmede weder eens een bepaald vast punt in de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis. Het tempeltje is gelegen in de afdeeling Blitar, ten Noord-Westen van Panatara; het wordt door Raffles als Tjandi Genengan vermeld en door Hoepermans beschreven als Tjandi Poetton. Na in 1908 door Knebel bezocht te zijn, is het in 1915 voor den Oudheidkundigen Dienst door Perquin opgenomen en tegen verder verval beschermd.

Het soubasement van dezen baksteenbouw is geheel afgebrokkeld, zoodat zich onder het hoofdstel slechts een onregelmatige massa bevindt, en de meting eerst 3.85 M. boven den grond kan beginnen. Ook daar is aan den tempelvoet nog lang niet alles duidelijk en kan bijvoorbeeld slechts uit flauwe sporen worden opgemaakt, dat zich aan weerszijden van den ingang kleine nisjes hebben bevonden; evenmin is de profileering hier beneden goed te volgen. In hoofdzaak zal zij wel gecorrespondeerd hebben met wat boven den teerling gevonden wordt; met name ziet men, dat deze door twee overgangslijsten met een uitspringende boven- en onderlijst was verbonden. Boven eerstgenoemde voeren drie nieuwe uitspringende overgangslijsten naar een olijf, en daarop treden nog weer drie, thans breedere, lijsten naar voren, van welke de laatste de kroonlijst is. Het stuk van de kroonlijst tot boven aan den teerling is 1.41 M. hoog, de teerling zelf 2.13 M. Laatstgenoemd bouwdeel meet 3.23 M. in het vierkant, terwijl de kroonlijst in het geheel 1.11 M. overspringt.

De gewone drie banden zijn om den teerling gelegd, doch waar de bovenband het verwachte ornament van de door afhangende stengels onderbroken guirlande draagt, mist de onderband de gewone zaadhuisjes en heeft die vervangen door een geplooid lint boven krulmotieven. De middenband wordt gevormd door een aaneenschakeling van horizontaal gerekte, ruitvormige bloemstukken, welke met de punten elkander bijna raken en waarlangs van boven en van beneden een lint met kronkels is gelegd. In het midden der vier zijden springen de uitbouwtes voor nissen en ingang naar buiten, met onversierde, gladde omlijsting boven een verbreedend voet, en bekroond met eenige gladde, uitspringende lijsten, waar bovenop de monsterkop rust. Naar den ingang, op de Westzijde, voerde een trap, waarvan nog een paar treden in andesiet over zijn; met de stukken boven de nissen en poort, de posten van de deur en den sluitsteen de eenige in hardsteen uitgevoerde deelen van den bouw.

De monsterkoppen hebben een goedaardige, bijna zou men zeggen oolijke, uitdrukking, waaraan de dubbele slagstanden, de doodskop-hangers aan de vlengelsgewijs uitstaande groote ooren, soortgelijk ornament boven die ooren en boven de neuswortelversiering, en de slangen, welke naast de klauwen te voorschijn komen, niets kunnen veranderen. Het haar is eerst glad omhoog getrokken en dan samengebonden als een wrong, terwijl het boven den daartoe gebezigten band overgaat in het krul- en lint-ornament, dat de omgeving van dit sierstuk vult. In gladde, krullende haarlijnen zijn ook baard, snor en wenkbrauwen geteekend. Door al deze eigenaardigheden nemen de overigens natuurlijk gehouden monsterkoppen van Kali-tijik een zeer bijzondere plaats in te midden van de vele variaties van dit ornament.

Het gewelf van den 1.69 M. hoogen, slechts 47 c.M. breedten ingang daalt weder met inschulpingen naar de deurposten welke, gelijk gezegd, van andesiet zijn, evenals de bovendrempels, waarin, behalve de inschulpingen, ook binnen een vierkante omlijsting, het jaartal is gehouwen. De tempelkamer is 1.45 M. in het vierkant; zij heeft een put in het midden, gladde wanden tot op 2.45 M. hoogte en een om de drie steenlagen trapsgewijs inspringend gewelf, dat 3.85 M. boven den vloer wordt gedekt door een sluitsteen, met een cirkel op een achtpuntig vlak behakt.

Wij moeten nu nog in oogenschouw nemen, wat er van het dak over is. Dadelijk op de kroonlijst rust een breede band met reliefwerk en, door een paar gladde in- en uitspringende lijsten daarvan gescheiden, volgt een iets smallere band, eveneens met relief; daar weer boven zijn de voeten van een rij pilasters of voetstukken, zeven aan elke zijde, zichtbaar. Analogie met Badjang-ratoe en Kidā maakt het aannemelijk, dat deze rij pilasters door een tweede werd gevolgd, er dan weer twee reliefbanden, telkens in kleiner formaat, kwamen en zoo vervolgens, tot de bekroning. In den opzet is klaarblijkelijk overal veel overeenkomst geweest, in de details de grootste verscheidenheid. Dat blijkt ook hier uit de bewerking der banden, welke weder anders is dan bij de twee genoemde bouwwerken.

Beide banden zijn fraai behakt met een blad- en krul-ornament, hetwelk bij den ondersten, 40 c.M. breedten, de er tusschenin geplaatste gestileerde dierfiguren verbindt, en bij den bovensten, die slechts 25 c.M. breed is, op eigenaardige wijze onderbroken wordt, vooreerst omdat op het midden en de hoeken de band over een kleinen afstand naar voren springt met afzonderlijk ornament, maar verder doordat in de terugliggende gedeelten indiepingen gemaakt zijn, drie aan elke zijde van het middenstuk, in schuine lijn van beneden naar boven en naar buiten (van het midden af) gewend.¹⁾ Zoodoende ontstaan telkens twee heele en twee halve parallelogrammen met eigen rank-ornament om een bloem-motief in het midden. Het geheel krijgt door die afscheidingen een meer stijgend en lichter karakter dan de zware band daar beneden. Op een enkele plaats valt aan het vooruitstekend middengedeelte nog een antefix op te merken, dat zijn afkomst van den leeuwenkop verraaft. Hoewel de betrekkelijk geringe hoogte van het gewelf daarbinnen eerder op het tegendeel zou wijzen, doet de opvatting van dit ornament een rijzig dak veronderstellen.

Op het tempelterrein staan een paar beeldjes, waarvan het eene een Goeroe-figuur met drietand en waterkruik voorstelt en ongetwijfeld Ciwaitsch is. Wanneer het niet van elders hierheen gebracht is —

¹⁾ Zien variant dus van het te Kidā opgemerkte (plaat 43).

Hoepermans trof geen enkel beeld aan — zou Kali-tijlik dus een Çiwaitisch heiligdom zijn geweest. Het beeldje is echter te klein om een belangrijke plaats in den tempel gehad te hebben; het andere, een god met knots, zou wellicht als Mahakāla in een der nisjes naast de deur hebben kunnen staan.

Nog van een ander gebouw, dat echter slechts zeer ten deele over is, weten wij wellicht het jaar der stichting, en wel van de Tjañdi Bajalangoe (Poenden Gilang), indien althans Van Stein Callenfels deze overblijfselen terecht in verband heeft gebracht met het heiligdom van Bhayalango, waar, gelijk de Nāgarakrētāgama mededeelt, in 1361 de beroemde Rādjapatni, Hayam Woeroek's grootmoeder, werd bijgezet, en waar in 1428 haar achterkleinzoon, koning Wikramawarddhana, een laatste rustplaats zou vinden. De wijdingsnaam van den tempel was Wiçesha-poera, of ook Paramawiçesha-poera. De veronderstelling van den Heer Callenfels achten wij, hoewel niet onomstootelijk bewezen, geenszins onaannemelijk en wij zullen dan ook de overblijfselen van Bajalangoe, eenige palen ten Zuiden van Toeloeng-agoeng, te dezer plaatse behandelen.

Vóór het onderzoek door den Oudheidkundigen Dienst, in najaar 1916, kende men er, behalve een paar waarschijnlijk van elders gebrachte Çiwaitische beeldjes, een aantal zware neuten, klaarblijkelijk van een pëndapa, een groot beeldvoetstuk met lotuskussen en een zeer verminkt hoofdeloos Boeddhistisch vrouwenbeeld, dat nog alleen sporen droeg van een vroegere prachtige bewerking. Op drie van de neuten werd intertijd het jaartal 1291, A. D. 1369, gelezen (thans is er nog één van), op een vierde (1211 of) 1311, dus A. D. 1389. De Heer Callenfels maakte uit, dat het beeld, hetwelk op het voetstuk paste, hoogstwaarschijnlijk een Pradžñāpāramitā is geweest, ook om de groote afmeting, 1.05 M., hoewel zittend en zonder hoofd; een geschikt hoofdbeeld dus voor een heiligdom. Het portretbeeld der Rādjapatni dan wel, waarvan dubbel te betreuren zou zijn dat het hoofd is verdwenen! De vroegere aanwezigheid van een gebouw was ook op te maken uit de vondst, reeds geruimen tijd geleden, van een bronzen deurpal.

De ontgraving, waarvan wel een kort verslag maar geen foto's hier te lande ontvangen zijn, bewees dat inderdaad voetstuk en neuten bovenop een soubasement stonden van ongeveer 1.50 M. hoogte, opgetrokken in baksteen, hoewel ook een paar andesietblokken met een klapperboom-relief en eenige vlak bewerkte steenen voor den dag kwamen, de laatste vrij zeker traptreden. De trapvoorsprong, die wel hoekuitbouwingen gehad heeft, maar waarvan verder geen vleugels of andere deelen over waren, lag tegen de Westzijde van het nagenoeg vierkante monument, niet precies in het midden. De profileering van dit soubasement vertoont een teering tusschen uitspringende boven- en benedenlijst; daar-

beneden een olijf en nog weer drie uitspringende lijsten naar den voet, terwijl van boven datzelfde het geval bleek, voor zoover nog was na te gaan. De teerling is versierd met dubbel uitgediepte casementen tusschen pilasters, niet geheel regelmatig, want de Noord- en Oostkant hebben elf pilasters met tien casementen, de Zuidkant acht en negen, de Westkant links van den uitbouw vijf en vier, rechts drie en twee. Evenals bij Djaboeng steekt midden in het casement een paneel naar voren, hier in den vorm van een schijf met halfronden buitenomtrek (ellipsoïde). Reliefversiering is er niet. De afwezigheid van verdere bouwfragmenten en de aanwezigheid der neuten doet vermoeden, dat er geen gebouw op het soubasement gestaan heeft, doch de deurpal wijst op het tegendeel; ook kan nog wel een ander monument in de buurt hebben gelegen.

Het merkwaardigste van den bouw is wel, dat de buitenmuur om een oudere is heengelegd, gelijk door een onderbreking in de bovenste laag aan het licht kwam. Ook deze oude muur had pilaster- en paneelverdeling; het ornament in de casementen was hier echter anders, een opstaande ruit met trapsgewijs oplopende randen, het soort kruis dus van Djaboeng en elders. Een ingebouwd hoekprofiel, dat door den trapopgang bedekt moet zijn geweest, kan doen besluiten, dat in een oudere bouwperiode die opgang elders was ontworpen.

Twee kleinere monumentjes lagen aan de Noord- en Zuidzijde, geprofileerd als de nieuwe bouw van het groote soubasement. Aan het Noordelijke vielen eveneens sporen van een vroegeren bouw waar te nemen. Er is dus heel wat gewijzigd; mogelijk staat dat in verband met de nieuwe bijzetting. Het spoedige verval der tempels, waarvan Djawi zulk een treffend voorbeeld gaf, kan in 1428 een ingrijpende restauratie wenschelijk hebben gemaakt. Het monument, hetwelk er thans staat, zou dan van later tijd zijn dan de periode van Hayam Woeroek; doch men heeft er zich wel zoo veel mogelijk bij den ouden vorm aangesloten.

Op eenigen afstand Westelijk liggen de overblijfselen van een baksteen-tempel bij een vijver, en vindt men een paar groote nāga-koppen.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1632, 1635, 1637, 1641—1643, 1644, 1649, 1650, 1729, 1784, 1937, 2080; Verbeek n°. 638.

Raffles, *History of Java* (1817) II p. 37, 51, 54 sq., 63, 134; Rigg, *A trip to Probolinggo*, *Journ. Ind. Archip. and East. Asia* 2 (1848) p. 548—553; dezelfde, *Tour from Sourabaya enz.*, *ibid.* 3 (1849) p. 80—84; Van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali* I (1849) p. 174—184; II (1851) p. 156 sq.; Brumund, *Indiana* II (1854) p. 260; Hoepermans, *Hindoe-*

oudheden van Java (1864—67), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 341 sq.; Verbeek, De oudheden van Madjapahit in 1815 en in 1887, Tijdschr. Bat. Gen. 33 (1890) p. 1—15; Rapport van den regent van Modjokerto en Djombang aangaande diens voorloopig onderzoek van oudheden in het gehucht Kédaton, Not. Bat. Gen. 1899, Bijl. XVI; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 41—45; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeelingen Prābālinggā, Kraksaān en Loemadjang, Rapp. 1904 p. 104 sq. en 107 sq.; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Mādjakertā, Rapp. 1907 p. 40—69 en 76—78; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Blitar, Rapp. 1908 p. 147 sq. en Toeloeng-agoeng, p. 186—189; Rapp. 1910 p. 40 sq.; Hayam Wuruk en de Tjandi Djaboeng, Tijdschr. Aardr. Gen. 2:30 (1913) p. 652 sq.; Perquin, Kort verslag aangaande de werkzaamheden aan de Tjandi Kali Tjilik, Oudh. Versl. 1915, 1, p. 15—20; Bosch in Oudh. Versl. 1916, 3, p. 75—77; Van Stein Callenfels, De graftempel te Bhayālangā, Oudh. Versl. 1916, 4, p. 150—167; De oudheden van Modjokerto, Ned. Indië Oud en Nieuw 1 (1916—17) p. 99—106; Perquin in Oudh. Versl. 1917, 1, p. 4—7.

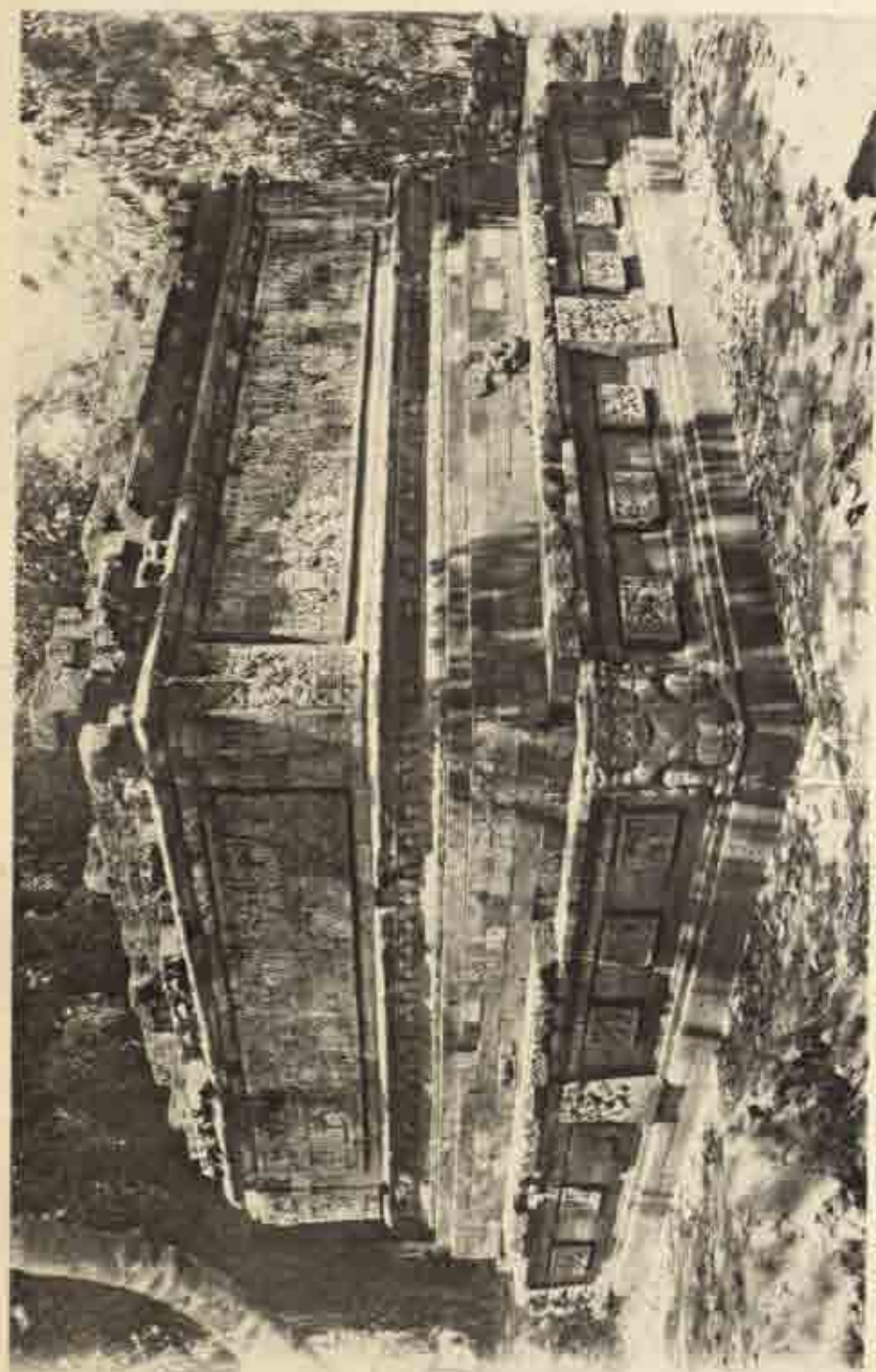
HOOFDSTUK XVIII.

De bloeitijd van Madjapahit (vervolg).

De beide tempels, die wij thans gaan bespreken, Tigawangi en Soerawana, worden doorgaans in één adem genoemd; ze liggen dan ook slechts op een paar paal afstands, niet ver van Paree, ten Oosten van Kediri, en zijn dus dikwijls door onderzoekers en belangstellenden bij een zelfde gelegenheid bezocht. Van beide is Hoepermans de eerste beschrijver, Verbeek de eerste opnemer, in 1908 gevolgd door Knebel en in 1915 door Perquin, die de twee gebouwen behoorlijk schoonmaakte en de noodige voorzieningen trof om ze in stand te houden. Het blijkt nu, dat er nog nauwer band tusschen beide tempels bestaat dan nabijheid en gemeenschappelijke geschiedenis; reeds de Nāgarakṛtāgama vermeldt ze in één zelfde strofe, als stichtingen van jongen datum, door twee der prinsen uit het koninklijk huis. Ze zijn dus ongeveer even oud, en bestonden in 1365 nog slechts betrekkelijk kort.

Tjaṇḍi Soerawana (plaat 65), het oude Çōrab(h)āṇa, ook wel naar de desa, waar het onder ressorteerde, Tjaṇḍi Bloran genoemd, is mogelijk iets ouder dan Tigawangi; althans wanneer koning Hayam Worek in 1361 deze streek doorreist, vertoeft hij wel te Çōrabhāṇa in den tempel en overnacht er zelfs, maar van het andere heiligdom neemt hij geen notitie. Misschien was dat er dus nog niet. Soerawana was een stichting van 's konings oom, den vorst van Wēngkēr. Daar er bepaaldelijk van een graftempel sprake schijnt te zijn, rijst de vraag, of deze vorst het gebouw ook voor zichzelf bestemd had, juist zooals hieronder blijken zal het geval te zijn geweest met de stichting van Tigawangi. Z. H. van Wēngkēr is overleden in 1388 en bijgezet te Manjar; de wijdingsnaam van zijn laatste rustplaats is Wishyoebhawanapoera. Niet uitgesloten lijkt het, dat dit dan de latere officiële benaming van Soerawana is.

Wat er van dit heiligdom rest, is een soubasement, opgetrokken in andesiet boven een baksteen-fundament; het heeft een afzonderlijken voet van 1.38 M. en verheft zich nog 3.20 M. daarboven. Het fundament begint 30 c.M. beneden het niveau van het tempelplein. De vorm van den plattegrond is weder een vierkant, thans 7.80 M. aan alle zijden, met op den Westkant een forschen uitbouw, die zich tot driemaal toe verjongt en ten slotte de trap in zich opneemt. Het geheel ligt schilderachtig in de schaduw van een grooten waringin.

TJANDI SOERAWANA

Een gladde voerlijst van 27 c.M. en een kroonlijst van 15 c.M., met het ornament van het gekronkelde touw, zijn de beide bestanddeelen aan den voet van het soubasement, welke zich ononderbroken handhaven en ook langs den voorsprong ongewijzigd worden voortgezet. Met wat er tusschen die beide lijsten ligt, is dat niet het geval. Bij het lichaam van den voet voeren twee gladde overgangslijstjes naar een teerling, welke tusschen de beide gebruikelijke banden is gevat, een bovenband met guirlande, een benedenband met het zaadhuis-motief. De teerling is versierd met uitspringende rechthoekige paneelen, gevuld met reliefvoorstellingen, tusschen vlakke pilasters. Aan den voorsprong zijn posten en paneelen gebleven, de laatste alleen in wat smaller vorm, doch de overgangslijsten zijn vervangen door ojieven met palmbiad-versiering, en de boven- en onderband door een uitspringende vischbek-lijst. Onafgebroken doorloopen doen deze lijsten en banden noch aan den voorsprong, noch aan het lichaam van het soubasement. Op de ware hoeken van het monument, alsook op den eersten en den derden hoek van den voorsprong, zijn groote uitspringende hoekstukken aangebracht, reikende van even onder de kroonlijst tot even boven de voerlijst, en voorstellende een dragenden rākshasa, hurkend met naar buiten gebogen knieën en de beide handen omhooggeheven, getooid in rijk ornaat en tegen een achtergrond van krul-ornament; soortgelijke rākshasa's zijn ook te vinden op de posten onmiddellijk naast den trapopgang. In het midden van achter- en zijkanten vindt men eveneens zulk een groot, naar voren tredend paneel, thans met een reliefvoorstelling, terwijl op den tweeden en vierden hoek van den voorsprong (waar geen hoekstuk staat), de elders gladde post desgelijks van relief is voorzien. Bestaat nu deze laatste versiering uit een enkel dier tusschen-krulmotieven, op de paneelen zijn klaarblijkelijk bepaalde verhaaltjes geïllustreerd; men herkent bijvoorbeeld een olifant tegenover een rhinoceros; een man, die een aap den kop inslaat; een geitebok met een vogel; een viervoetig dier bij een visch, die zijn kop uit het water steekt; een tweetal jakhalzen, en verder soortgelijke tafereelen met menschen of dieren, nāga, schildpad, eend, slang, kameel enz. In het algemeen dus wel voorstellingen uit de fabellitteratuur. Aan achter- en zijkanten van het gebouw zijn er telkens drie zulke paneelen aan iederen kant van het groote middenpaneel, aan voorzijde en uitsprong vijf aan weerszijden van de trap; in het geheel dus 28 kleine en 3 groote paneelen.

Het tweede bouwdeel, het lichaam van het soubasement, vangt ook weder met een rechtopgaande voerlijst aan, geheel glad gelaten behoudens één in het midden van elke zijde (behalve natuurlijk de voorzijde, waar de trap loopt) aangebracht sierstuk; twee er van zijn verminkt, het derde geeft een hurkenden rākshasa te zien.

Boven dit rechtopgaand gedeelte draagt een tweede, smallere, vlakke lijst het beneden-ojief, waarmede naar gewoonte boven-ojief en kroonlijst corresponderen: beide ojieven zijn van lotusblad-versiering voorzien. Hetgeen tusschen deze ojieven inligt, is nu echter geprofileerd op een geheel andere wijze, dan wij tot nu toe aantreffen. Het verschil bestaat daarin, dat de elders voorkomende uitspringende boven- en benedenlijsten vervangen zijn door (eveneens sterk uitspringende) lijsten van het vischbek-type, en dat tusschen die vischbek-lijsten en de ojieven een eigenaardige versiering is gezet, te beschrijven als een terugliggende vlakke band met een serie kraagsteentjes. Tegen de voorzijde dier kraagsteentjes is een driehoekig ornament aangebracht; in de tusschenruimte staan kleine kruikjes. Deze ongemeene versieringswijze maakt een eleganten indruk en geeft aan het overigens vrij zware soubasement iets luchtigs terug. De met relief getooide teerling heeft ook iets opvallends: geen hockige lijsten of vlakke banden, maar een gladde afschuining vormt den overgang naar het, binnen een rechthoekige omlijsting naar voren springend, paneel, hetwelk telkens de geheele beschikbare ruimte van achter- en zijkanten beslaat, met uitzondering van de hoeken. Die hoeken zijn namelijk voorzien van uitspringende pilasters, eveneens met reliefs bewerkt; de beide vlakken dezer pilasters zijn hooger dan de middenpaneelen, aangezien hun omlijsting dadelijk aan de vischbek-lijsten grenst en de afschuining is achterwege gelaten; op die wijze krijgt men dus smalle, hooge hoekpaneelen in tegenstelling tot de groote, langgerekte middentaferelen.

Op volkomen dezelfde wijze loopt deze profileering over den voorsprong en de eerste verjonging daarvan verder. Bij de tweede verjonging eerst wijzigt zich het profiel; de voetlijst versmalt zich, en op de hoogte van de onderste vischbek-lijst is nu een vlakke lijst te vinden met het ornament van het gekroukelde touw. Deze lijkt als kroonlijst te fungeeren van een afzonderlijk bouwdeel, hetwelk zich laat vergelijken met de elders voorkomende hoektorentjes; althans tusschen deze kroonlijst en de voetlijst voeren regelmatig boven- en beneden-ojief naar een door twee kleine vischbek-lijstjes omsloten middengedeelte, dat zelf kussen-vormig is geprofileerd. Boven dit «hoektorentje» is ter hoogte van de reliefpaneelen ook hier een stuk relief nog gedeeltelijk zichtbaar; het stelt aan beide kanten een menschenfiguur op een rijdier voor. Echter zijn voor- en bovenkant geheel verdwenen; desgelijks is de derde verjonging van den voorsprong grootendeels verloren gegaan, zoodat wel te zien is, dat hier het profiel zich opnieuw wijzigde, maar niet, hoe het was samengesteld. De stand van de trap bewijst overigens, dat deze verjonging niet van groote afmeting kan zijn geweest.

Van wat er boven op dit soubasement stond, is niets meer over, en

dus rest ons nog slechts de bespreking van het door de reliefs voorgestelde. De hoekpaneelen der eerste verjonging, die zich onmiddellijk bij de rijdende personen aansluiten, zijn uitsluitend decoratief; een naar boven strevende rank, afwisselend een krul naar links en naar rechts makend en zodoende duidelijke verwantschap vertoonend met de recalcitrante spiraal. De overige paneelen zijn alle sprekend; de smalle hoekcasementen bevatten elk één scène, de langgerekte middenpaneelen meerdere, die niet gescheiden worden door lijsten, maar door van beneden naar boven kronkelende twijgen, met rozetten tusschen de windingen. Zonder eenigen overgang staan zij tusschen, en loopen over in, de *mise-en-scène* der tafereelen, en ook op die tafereelen zelf zijn soortgelijke ornamenten gebezigd om opengelaten ruimten aan te vullen. Alles is namelijk tot overladens toe vol, met boomen, rosen, wolken en daarmede overeenkomende versieringsmotieven. Over het geheel verhoogt dat het effect niet; het geeft iets onrustigs in de compositie der tooneelen, en men kan er van zeggen, juist als van de ornamentatie van den tempel in het algemeen, dat hoe mooi en fijn alles ook moge zijn bewerkt, en hoe harmonisch de opzet ook nog moge heeten, men toch gedwongen wordt te bekenen, dat de grens wordt genaderd, waarbuiten overdaad gaat schaden.

Over de beteekenis der reliefs heeft Brandes zich uitgelaten; in de groote paneelen herkende hij den *Ardjoenawāha*, in de kleine op de hoeken het *Rāmāyaṇa*. Aan dat eerste is geen twijfel mogelijk, aangaande het tweede maken wij eenig voorbehoud. Bezien wij eerst de *Ardjoenatafereelen*, voor het verloop der geschiedenis verwijzend naar Hoofdstuk XV (p. 57 sq.), waar wij denzelfden tekst op Tjandi Djago aantreffen. Op het eerste relief van deze soort, aan de Noordzijde van den tempel tegen den voorsprong, staat *Niwātakawatja* en spoedt de hinde, die *Ardjoena* met zich lokken zal, zich weg; op het volgende vinden wij den ever tegenover den door twee *panakawans* gevolgden *Ardjoena*. Dan komt het lange relief met drie tafereelen, vooreerst de woordenwisseling tusschen *Ardjoena* en *Āwa* in jagersgedaante bij den door een pijl getroffen ever, dan *Ardjoena* met los gemaakte haren knielend voor zijn tegenstander, die den pijl *Paçoepati* reeds in de hand houdt, en eindelijk de huldebetuiging aan den in zijn ware gedaante verschijnenden god. Op de achterzijde van het gebouw weer drie tafereelen op één relief, behalve nog een obscene voorstelling bijwijze van genre-stukje in den rechterhoek¹⁾; de drie tafereelen moeten hier echter in omgekeerde volgorde genomen worden van links naar rechts en geven dan eerst *Indra* in zijn hemelhof, de nymfen opdragend *Ardjoena* te beproeven; in het midden de nymfen zich opstierend en mooimakend, en eindelijk

¹⁾ In de daar geplaatste hemelnymf herkende Van Stein Callenfels weder *Nini Towong*; vgl. hierboven p. 57.

hun vergeefsche pogingen bij den standvastigen, in meditatie nederzittenden held. Waar het vorige lange relief de goede volgorde had en het derde dat ook zal hebben, is de afwijking van dat aan de achterzijde zonderling; wij moeten ons er echter bij neerleggen, want hoe men het ook verklaren wil, de sier der nymfen gaat toch in elk geval aan de verleidingsscène vooraf. Klaarblijkelijk heeft de beeldhouwer zich tot taak gesteld op de drie achtereenvolgende reliefs drie hoofdstukken van zijn verhaal weer te geven, maar zich vrij gevoeld om elk hoofdstuk als een afzonderlijk geheel te beschouwen en het in eigen volgorde te componeeren, zonder rekening te houden met de wijze, waarop de rest gerangschikt was. Het lange relief aan de Zuidzijde bevat Indra, weder in zijn hemel aan de knielende nymf Soeprabhā en Ardjoena bevelgevend tot hun tocht naar den reuzenvorst; dan die beiden op weg gaande, en in gesprek met twee andere nymfen, en tenslotte Soeprabhā in Niwātakawatja's tegenwoordigheid. Tegen den voorsprong vinden wij daarop den demon, aan zijn voor hem knielende volgelingen den aanval op Ardjoena bevelend, en op het volgende paneel van deze soort heeft de strijd plaats. Het eigenaardige is nu, dat op dat tooneel alleen de demonenvorst en zijn ten deele reeds vluchtende troepen een plaats gevonden hebben, doch dat Ardjoena met zijn boog op het aansluitende hoekpaneel gezet is. Hier is dus ook de hoekpilaster bij het Ardjoena-verhaal getrokken; het voorafgaande smalle paneel (tusschen het bevel van Niwātakawatja en den strijd) kan er dus ook wel bijhooren; het bevat een held, te paard over demonenlijken voortschrijdend. Eindelijk vindt men dan, als allerlaatste tafereel, ook op een hoekpilaster nog eenige neerstortende demonen.

Lijkt het dus, of aan het slot ook de hoekpaneelen voor het groote verhaal zijn gebruikt, elders is dat klaarblijkelijk niet het geval en schijnen zij tezaamen iets anders te illustreeren. Wat dat andere is, weten wij niet, want Brandes' opvatting als Rāmāyana ¹⁾ achten wij niet aannemelijk. De vechtende demonen van daar straks determineert hij als het maken van de brug naar Langkā; behalve hun strijdende en vluchtende houding verzet zich daar de afwezigheid van water tegen en de omstandigheid, dat het bepaald geen apen zijn. Gaan wij de kleine paneelen volgens de pradakṣiṇā langs — hoewel geenszins zeker is, dat zij in die volgorde gelezen moeten worden — dan zien wij eerst een schaking (door een gewonen held, en dus wel niet die van Sitā door Rāwana), dan een zittenden persoon met volgelingen, ten derde twee tegenover elkander staande vrouwen; dit laatste paneel voorzien van een opschrift, slordig ingehouwen en ongetwijfeld een aanwijzing voor den beeldhouwer bevattend; het is gelezen: *jaruman siji* (een koppelaarster), doch de

¹⁾ Voor den inhoud van het gedicht zie men I p. 335—357.

eerste en laatste letter zijn onzeker. Nu volgt een vrouw, die op den rug van een grooten visch door het water gevoerd wordt; een tafereel, hetwelk een aanknooppingspunt geeft bij het pëndapa-terras van Panataran (zie volgend hoofdstuk). Dan zit er iemand (dezelfde?) aan den oever van het water, en zoekt in een volgend tooneel hulp bij een kluizenaar, om vervolgens in gesprek gezien te worden met een tijger, alweer overeenkomstig Panataran. Een vrouw tegenover een bhōṭa, twee personen bij een boom, een man, die een vrouw in zijn armen wegdraagt, en iemand, die bij een slapende vrouw staat, vormen de laatste tafereelen, vóór den reeds genoemden, misschien bij dit verhaal te trekken held te paard. Zooveel is duidelijk, bij de Ardjoenawiwāha behoort dat alles niet. Nader onderzoek zal moeten uitmaken, of het wellicht om den tijger in verband te brengen is met den op Panataran weergevonden Boeboekshah-tekst.

Op het terrein liggen nog eenige steenen, versierd en glad, o. a. een hoeksteen met een vierarmigen god. Deze zal wel aan den bovenbouw bevestigd zijn geweest. Bij de verdere fragmenten is een groote Goerokop, met bidsnoer. Het heiligdom is dus Çiwaltisch, in elk geval niet Boeddhistisch, geweest.

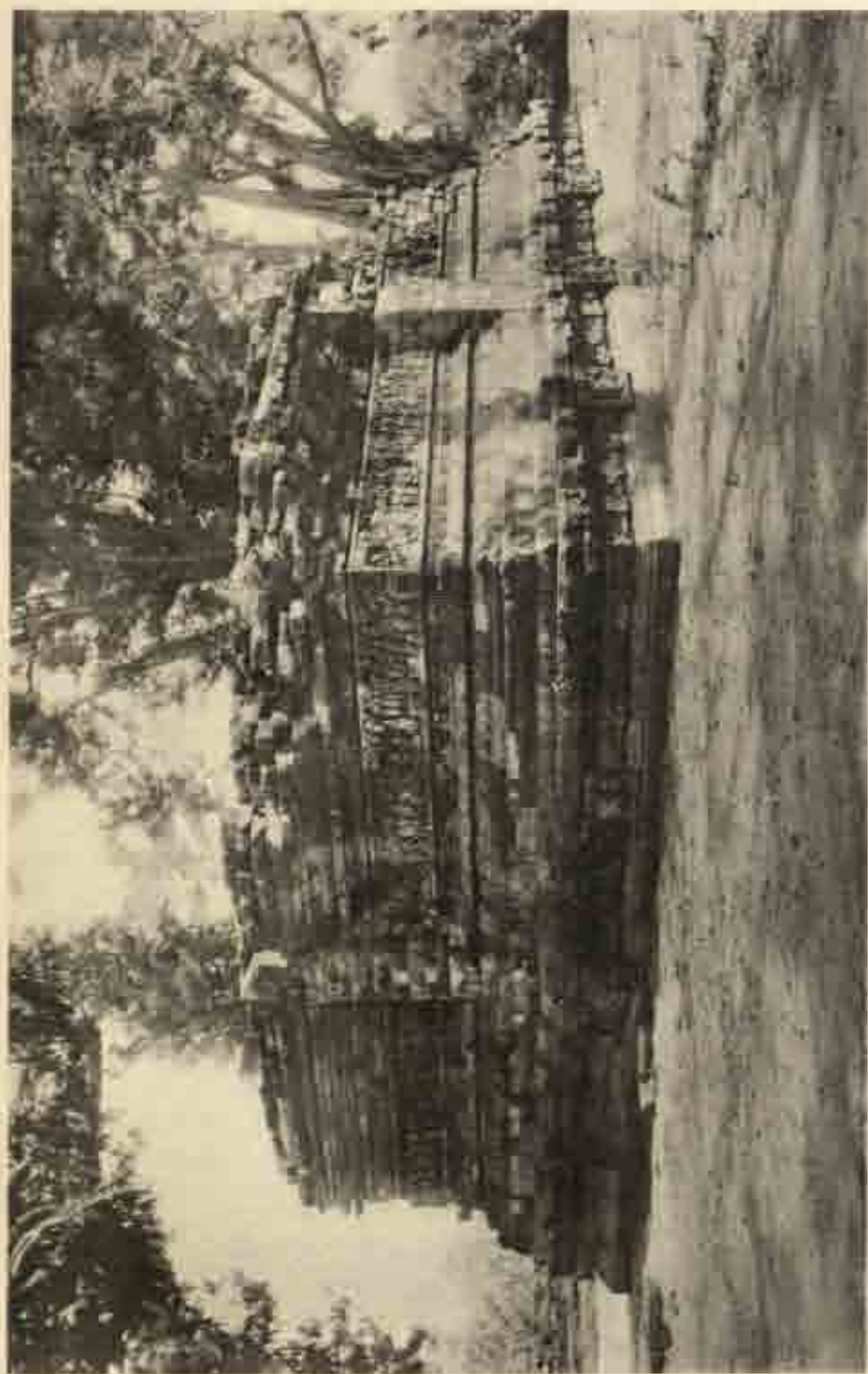
Drie paal Westelijk van Soerawana ligt Tjanḍi Tigawangi (plaat 66), ook wel naar de nabijliggende desa Tjanḍi Sentoel genoemd, en onder dien naam reeds aan Raffles bekend. Tigawangi is blijkens den Nāgarakrētāgama inderdaad de oude naam, en uit datzelfde gedicht leeren wij (82:2), dat het een stichting was van den vorst van Matahoen, Hayam Woeroek's zwager. De Pararaton vult dit nog aan met de mededeeling (30:21), dat deze prins er na zijn dood in 1388 werd bijgezet en dat het heiligdom gewijd werd als Koesoemapoera. Het soubasement, hetwelk er thans nog staat, is dus dat van een gewonen graftempel; het is noodig, dit nog even te constateeren, omdat in het midden van het gebouw Raffles een «onderaardsche cel» vond en deze ruimte aan latere beschrijvers aanleiding gegeven heeft om over een «geheimzinnigen kerker» te fantaseeren. Het onderzoek heeft uitgewezen, dat dit vertrek niet tegelijk met den tempel is geconstrueerd, doch later is gehakt door middel van ruwe afkapping; ongetwijfeld hebben de gewone schatgravers ook hier zich toegang verschaft en naar buit gezocht. Het gat in den baksteen fundeeringmuur — ook hier rust de tempel van andesiet op een fundeering van baksteen — waardoor zij die binnenruimte bereikten, is thans gedicht; zeer ten ongenoege der booze geesten, die zich over dezen maatregel van den Oudheidkundigen Dienst hebben gewroken, door in de desa Tigawangi 16 menschen krankzinnig te laten worden en 4 te doen sterven! Aldus het rapport van den inlandschen bewaker.

Het soubasement, 11.20 M. in het vierkant, met een zich tweemaal

verjongenden uitbouw aan de Westzijde, ten behoeve van den ingang, reikt met de enkele nog aanwezige steenlagen van het eigenlijke tempelgebouw daarboven tot 4.35 M. boven het terrein, en bestaat uit een voet van 1.10 M. en een lichaam van 2.85 M. hoogte. De voet vangt aan met een gladde lijst en eindigt met een versierde kroonlijst, waar tusschenin ojieven met een variant van de gewone lotus-ornamentatie naar den teerling buigen; deze laatste is over zijn geheele breedte voorzien van een als een beugel er omheen gelegden, breeden sierband. Het ornament van dien laatsten verschilt in principe niet van dat aan de kroonlijst; het is een rankmotief, telkens onderbroken door opgelegde sierstukken: aan de kroonlijst nemen deze het karakter van antefixen aan; op den teerlingband zijn het afwisselend vierkante vierbladige en gerekt ruitvormige bloem-motieven. Daarenboven is nog op andere wijze voor verlevendiging van de decoratie zorg gedragen, want ten getale van drie aan elk der (zij- en achter)kanten treden over de geheele breedte van teerlingband en ojieven nog weer afzonderlijke, rechthoekige versieringen naar voren, voorstellend een dragenden rākshasa of garocila, al dan niet door een paar menschenfiguren geflankeerd. Over den uitbouw loopt de kroonlijst door, doch de gladde voetlijst is een steenlaag minder hoog en daardoor is de tusschenliggende ruimte grooter van afmeting. Men heeft hier nu den teerlingband verbreed en in verband daarmee is ook het aanzien der opgelegde versiering gewijzigd: van de ruiten, die juist op de hoeken komen, treedt het hart in facetvorm naar voren, en de vierkante bloemstukken zijn vervangen door zittende leeuwen. Na de tweede verjonging loopt deze geheele profileering dood tegen vlakke pilasters naast den trapopgang.

Het eigenlijke lichaam van het soubasement rust ook weder op een vlakke voetlijst van 48 c.M. hoogte; als overgang tusschen de kroonlijst van daar straks en deze voetlijst fungeert een omgelegde ojief-lijst met de gewone lotusbladeren. Het is dus iets in den trant van Tjandj Djago, doch waar bij genoemd monument het ojief van de kroonlijst naar den terrasvloer leidde, sluit het thans direct bij het volgende bouwdeel aan. Op de hoeken, zoowel de ware hoeken van het gebouw als de eerste van den voorsprong, is tegen de gladde voetlijst een antefix-ornament angebracht, en door nu ook de volgende lijsten, ojief en zoogenaamde onderlijst van den teerling, van iets dergelijks te voorzien, heeft men deze hoeken een sterk sprekend karakter weten te geven, hetgeen vooral daarom noodig was, omdat de bij andere gebouwen veelal op de hoeken onderbroken reliefs van den teerling hier zonder meer omloopen. Of ook bij bovenlijst en boven-ojief een soortgelijk hoek-ornament voorkwam, is niet duidelijk meer te zien.

De profileering van dit bouwdeel is, zooals reeds uit het bovenstaande

TIANDI TIGAWANGI

blijkt, veel minder ongewoon dan die van Soerawana. Een versierd beneden- en boven-ojief, een krachtig uitspringende beneden- en bovenlijst, met overganglijst, en een teerling met de gebruikelijke banden langs boven- en onderzijde zijn de reeds zoo dikwijls opgemerkte bestanddeelen. Ook het ornament dier banden, guirlandes en zaadhuisjes, wijkt niet van het gewone af. Een insnijding scheidt die beide banden van de diens-tengevolge weder naar voren tredende, in een smal lijstje gevatte paneelen met reliefs. Deze reliefs missen de overdaad van vulsel, die wij aan Soerawana vonden; de tafereelen, die zonder afscheiding of overgang naast elkander staan, herinneren meer aan die van Tjandj Djawi, doch te Tigawangi is minder de aandacht gewijd aan de entourage, en hoewel de noodige gebouwen enz. ook hier niet ontbreken, valt het volle gewicht op de handelende personen. Het verhaal, de lotgevallen dier personen, is in alle opzichten de hoofdzak gebleven en heeft niets geleden van de behoefte om tot een kunstrijke mise-en-scène gelegenheid te scheppen.

In dat verhaal heeft Van Stein Callenfels de Soedamāla herkend ¹⁾. De godin Doergā is door Ćiwa vervloekt om gedurende twaalf jaar als rākshasi op aarde te leven, waarna zij door Sahadewa, den jongste der Pāṇḍawa's, verlost zal worden. In dienzelfden tijd vertoeven ook twee gandharwa's in reuzengestalte op de aarde, en hebben er zich aangesloten bij het leger der Kaurawa's. Dit veroorzaakt ontsteltenis bij de Pāṇḍawa's, en daarom trekt hun moeder Koentī naar de verblijfplaats van Doergā, om haar te bewegen die reuzen terug te roepen. Koentī's aankomst is het eerste tafereel op Tigawangi; Doergā's woning is er voorgesteld in tempelvorm, met een poort door kāla-hertenkop-ornament omlijst. Het tweede tooneel is het onderhoud; als tegenpraestatie vraagt Doergā, om haar Sahadewa te offeren, hetgeen zijn stiefmoeder weigert. Onverrichter zake keert Koentī dus terug; wij zien haar op het derde tafereel op weg, gevolgd door een van Doergā's duivelinnen, die in opdracht heeft in haar te varen. Op het vierde tafereel is dat klaarblijkelijk gebeurd; Koentī is wedergekeerd in het verblijf der Pāṇḍawa's en pakt op het vijfde Sahadewa bij haren en arm, om hem naar Doergā te sleepen. Als de Pāṇḍawa dan echter weigert mede te werken tot de bevrijding der godin zien wij, op het volgend tooneel, haar woede; allerlei spookgestalten komen den held plagen, zoodat de panakawan Śemar, die bij hem is, vol vrees geraakt. Eindelijk laat Sahadewa zich vermurwen en op het zevende tafereel heeft de godin haar ware gestalte terug; als belooning zal hij de dochter van een blinden kluizenaar uit de buurt krijgen. Hij trekt er heen.

¹⁾ De volgende verklaring der reliefs is ontleend aan een persoonlijke mededeeling van genoemden oudheidkundige, die de resultaten van zijn onderzoek spoedig zelf hoopt te publiceeren, doch ons inmiddels verlof gaf om er de hoofdzaken van te vermelden.

zooals het volgend tooneel te zien geeft, geneest den kluizenaar, huwt de dochter, en ontvangt nog een tweede dochter er bij (negende en tiende tafereel), welke laatste hij echter, na terugkeer bij zijn broeders, aan Nakocla afstaat. Dit is het elfde tooneel, het laatste dat op Tigawangi is afgebeeld, want een heel stuk van de voor de reliefs bestemde ruimte is nog glad gelaten. Men had er nog op moeten weergeven hoe Saha-dewa, met Doerga's hulp, de twee reuzen verslaat die, van hun vloek verlost, naar den hemel terug kunnen keeren.

De voorsprong is geheel overeenkomstig de rest van het soubasement opgezet, en eerst met de eerste verjonging verandert het profiel. Op dezelfde wijze als te Soerawana is er een onderstuk aangebracht als van een hoektorentje; een met het gekronkelde touw versierde kroonlijst ligt op de hoogte, waar zich om het gebouw zelf de benedenband bevindt, en tusschen die kroonlijst en de voetlijst vinden wij de beide ojieven en een middenstuk, hetwelk zeer smal is en uit één; door twee insnijdingen begrensde, vooruitspringende vischbek-lijst bestaat. Boven de kroonlijst zijn nog groote figuren en relief aangebracht, waaronder aan de eene zijde een vrouw met een handtrommel te herkennen is, doch die het bovengedeelte geheel missen. Ook van de tweede verjonging, die een afwijkend profiel had, is bijna niets meer over; waarschijnlijk liep ook dit profiel dood tegen de vlakke pilasters van den voet.

Aan de versiering naast de trap blijkt opnieuw, dat niet alles afgewerkt was, en datzelfde geldt ook van een bij geen enkel ander heiligdom aangetroffen merkwaardigheid in den bouw: het feit, dat aan achter- en zijkanten de geheele profileering boven den voet onderbroken wordt door een zwaren, vierkanten, 80 c.M. breedten, uitspringenden pilaster, doorlopend tot de met twee overgangsiijstjes aan het boven-ojief aansluitende kroonlijst, waarop daar ter plaatse een fors en krachtig, evenmin uitgewerkt, antefix had moeten komen. Van deze drie pilasters is slechts één gedeeltelijk bewerkt, en wel met een zeer groote mannen- en vrouwenfiguur. De eigenaardige en zeer voorname plaats van deze pilasters, die, reliefs en profiel verbrekend, alle aandacht tot zich trekken, heeft de vraag doen stellen, of deze beeltenissen ook den vorstelijken stichter en diens gemalin hebben moeten weergeven. Onmogelijk is dat zeker niet, maar men zou dan wel gaarne willen weten, wat op de twee andere pilasters had moeten komen.

De onvoltooide toestand van het gebouw is te meer opmerkelijk, daar wij hier nu eens zeker weten geen monument voor ons te hebben, hetwelk men misschien niet belangrijk genoeg achtte om alles tot in bijzonderheden af te werken, of tot welks algeheele volmaking de tijd zou hebben outbroken. Vóór 1365 begonnen, werd het eerst in 1388 voor zijn doel als graftempel in gebruik genomen, en wie er werd bij-

gezet was niemand minder dan de zwager van den regeerenden koning, welke laatste toen ter tijd nog leefde, want Hayam Woeroek overleed zelf in 1389. Alle reden dus om een volkomen gaaf en welverzorgd heiligdom te verwachten. De feiten zijn geheel anders; zelfs een monument als dit werd niet voltooid en wij doen goed ons dat te binnen te brengen, wanneer wij van het onafgewerkt blijven der tempels de verklaring zouden trachten op te sporen in de politieke omstandigheden gedurende den stichtingstijd.

Van het tempelgebouw, dat boven op dit soubasement stond, werden nog een paar gladde lijsten langs den voet aangetroffen; verder is nog de yoni aanwezig, die in de tempelkamer prijkte. Het is een groot, rijk belakt stuk, van 90 c.M. hoogte en 1 M² oppervlakte; de tuft rust op een nāga. Het niveau van den vloer was door den ontredderden toestand der steenmassa's niet meer te bepalen.

Op 13.70 M. afstand van den Zuid-Oost-hoek ligt nog een klein tempeltje, 4.34 M. in het vierkant, met trapuitbouw op het Westen. De opzet is zeer origineel. Boven twee gladde lijsten geheel beneden krijgt men iets, dat op zichzelf beschouwd een voet zou kunnen zijn: beneden en boven-oijef met de gewone versiering, en daar tusschenin een teerlingband, gelijk bij den grooten tempel; die band is hier voorzien van het gekronkelde touw-motief, met als opgelegde sierstukken de gerekte ruit, afwisselend met medaillons, in welke dieren zijn afgebeeld. Het opvallende is nu verder, dat op dezen «voet» geen tweede afzonderlijk bouwdeel volgt, doch bij het boven-oijef direct een rechtopgaand gedeelte met reliëfs, bij wijze van teerling, aansluit, hetwelk op zijn beurt aan de bovenzijde wordt gevolgd door een herhaling van den «voet», juist hetzelfde samenstel van ojieven en teerlingband. Het geheele gebouwtje kan dus niet anders opgevat worden dan als één bijeen behoorend bouwdeel, een soubasement zonder afzonderlijken voet, doch met een samengestelde lijstencombinatie onder en boven den teerling.

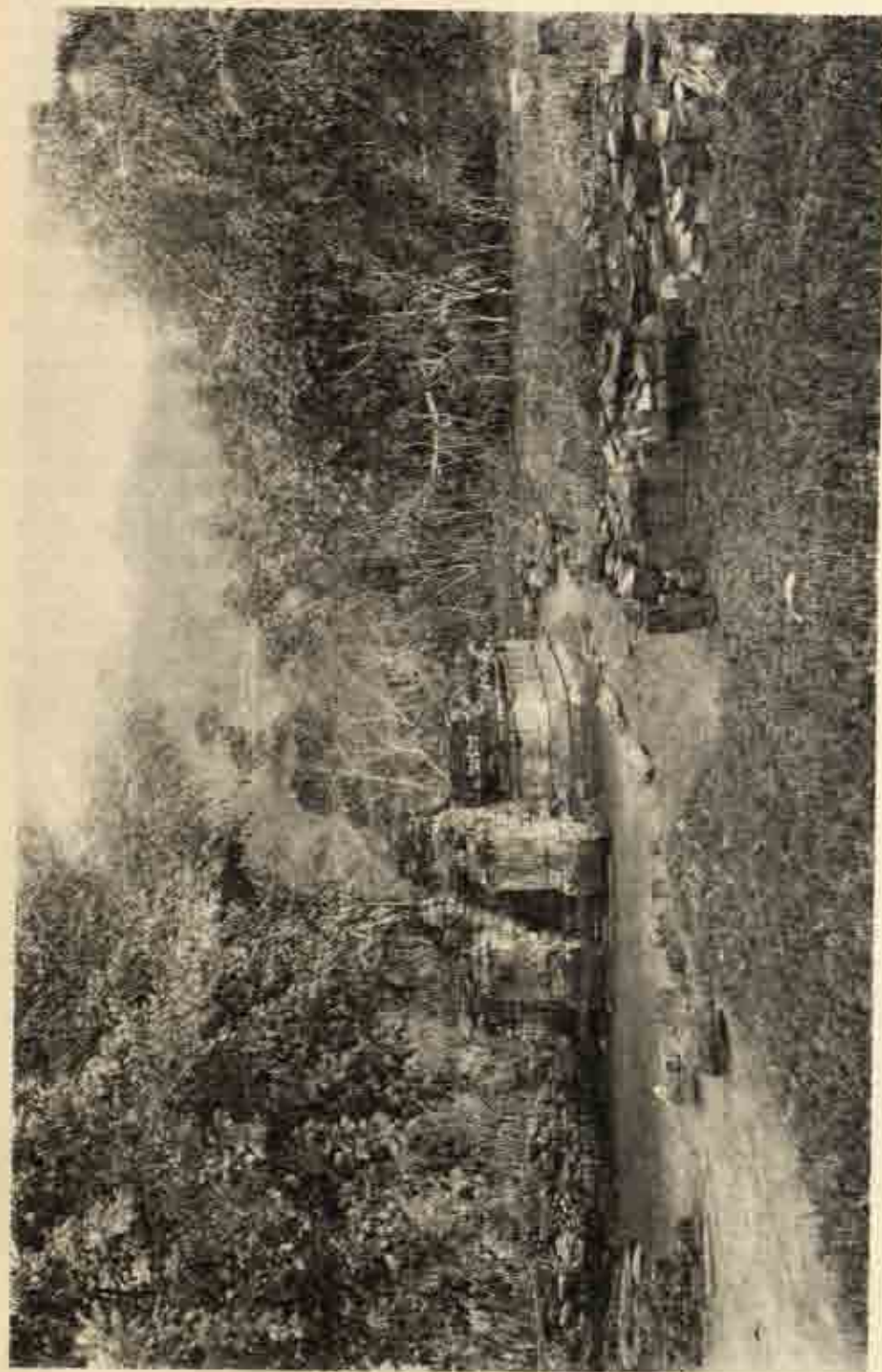
Die teerling zelf geeft afwisselend met reliëf gevulde pilasters en afgeschuind uitgediepte casementen te zien, in welke laatste een liggende ruit met een dier, tusschen rank-ornament, naar voren treedt. Door de geringe afmeting van het gebouwtje zijn er aan elke zijde slechts drie pilasters en twee casementen. Op de reliëfs der pilasters zijn menschen afgebeeld, waaronder lieden met draagjukken en een man met een olifant tegenover een slang. Wat er van den uitbouw over is, blijkt van een andere profileering te zijn geweest; beneden, op gelijke hoogte als de «voet», is hier reliëf aangebracht: een fraaie bewerkte slang tegen een achtergrond van krul-ornament, en daarboven, door gladde lijsten er van gescheiden, een overblijfsel van een menschengedaante. Er is echter maar weinig van gespaard. Van den bovenbouw is nog een kleine

monsterkop aanwezig en een paar hoek-antefixen, met leeuwenkop- en oog-motief.

De kleine zoowel als de groote tempel zijn door een niet oorspronkelijk baksteenmuurtje omgeven; ook de groote muur, die om het geheele terrein loopt, is waarschijnlijk niet oud. Van de op dat terrein gevonden stukken noemen wij nog een voetstuk, een verminkte Pārwati, een Garoeda met menschelijk lichaam, een zeer fraai torso met kop van Arddhanārī. Opvallend zijn ook een paar exemplaren van een vierarmigen god, een vlamachtig attriboot in de rechter, een soort schelp in de linker achterhand voerend en met de voorhanden de teugels vasthoudend van zijn rijdier, welks kop op dien van een schaap lijkt, doch dat als geheel eerder een zeemonster schijnt te zijn; een vooralsnog raadselachtige voorstelling. Een mooie Ćiwa-Goeroe en een daarmee overeenstemmende Doergā zijn er vroeger eveneens geweest, maar nu weggevoerd; ook dit heiligdom blijkt dus Ćiwaitisch te zijn geweest. Het schijnt, dat aan deze godenbeelden, evenals aan de reliefs, meer zorg is besteed dan aan de verdere ornamentatie, welke hier en daar niet van slordigheid is vrij te pleiten. In dit opzicht staat Tigawangi zeer bepaald bij Soerawana ten achter; overigens geven ondanks alle verschil in den opzet beide monumenten duidelijk blijk, vooral in de toepassing van het ornament, aan eenzelfde kunstrichting hun ontstaan te danken te hebben.

Wij stappen nu over naar een geheel ander deel van Java, waar de chronologie ons heenvoert en waar wij een gebouw zullen aantreffen, voorzien van het jaartal 1292, A. D. 1370, ook gelezen 1296 = 1374, wat later dus in elk geval dan de zooeven besproken tempels. Het is de Tjandi Kēdaton (plaat 67), vroeger ook Andoengbirōe genoemd naar de desa, gelegen in het Zuiden van de afdeeling Kraksaan, op de grens van Besoeki en nabij de koffie-onderneming Kēdaton. De oudheid wordt het eerst door Junghuhn vermeld; in 1857 deelde Bosch er eenige bijzonderheden over mede, doch een duidelijk inzicht in den aard van het monument en zijn omgeving gaven eerst de bezoeken van Brandes en Knebel in 1903-'04. Nauwkeurig opgenomen of onderzocht is Kēdaton nog niet, zoodat ons slechts zeer onvolledige gegevens ten dienste staan. Van Stein Callenfels giste, dat te dezer plaatse de beroemde woudkluizenarij van Sāgara heeft gelegen, bekend door Hayam Woerok's bezoek in 1361.

De overblijfselen van Kēdaton liggen tezamen op een terras aan den voet van een berghelling, terwijl aan de andere zijde een riviertje voorbijstroomt. Het hoofdgebouw, met zijn ingang op het Noorden, had een klein pēndapa-terrasje tegenover zich, en in Noord-Westelijke richting lagen een tweetal estrades tegenover elkander, waarvan één, bijna 10 M. in het vierkant en met een trap aan de Noordzijde, door reliefs was omgeven. Op elk dezer estrades werden een negental neuten

TJANDI KĒDATON

gevonden, op een kleiner in de nabijheid nog vier. Vervolgens werd onder aan de helling nog weder een lange estrade aangetroffen, eveneens van reliëfs voorzien, doch door een afschuiving grootendeels onder de aarde geraakt en dus niet verder op te meten; zij moet in elk geval minstens een kleine 20 M. lang geweest zijn. Aan de andere zijde werd het plateau eveneens door zulke estrades begrensd, weder een lang-gerekte, een hoogere, en nog twee andere, onderscheidenlijk met negen en zes neuten. Op deze wijze zijn er om den hoofdbouw acht estrades gesteld; ze waren opgestapeld van z.g.n. schieferplaten en er omheen werd dan de bekleding in tufsteen aangebracht, die nu voor een groot deel weer weggevallen en weggedragen is, het inwendige als een recht-hoekig heuveltje overlatend. Terecht wijst Brandes op de overeenkomst tusschen dit plein met de estrades in de tempel-enceintes op Bali; eerst nader onderzoek zal intusschen kunnen uitwijzen, of die overeenkomst anders dan toevallig is, en wat nu eigenlijk het Kêdaton-complex geweest is.

Het hoofdgebouw is slechts klein, ruim 6 M. in het vierkant, met een uitsprong op het Noorden van 1,80 M., over een breedte van 2,50 M. Het grootste deel van die breedte nemen de zware trapvleugels in, waartusschen de tien treden van een slechts 85 c.M. breede trap bovenop dit soubasement leiden. Een bovenbouw is er niet.

De trapvleugels zijn weer van het hooge massieve model, dat op Oost-Java zoo geliefd is, en waarvan wij o.a. aan Djago zulke fraaie voorbeelden vonden. Ook hier zijn ze zoowel aan het recht neergaande gedeelte als aan de voluit versierd met een driehoekige slip, waarin het leeuwenkop-motief is verlijnd, en dat aan de bovenzijde neerhangt uit een bekroning in gladde lijsten. Aan den linker trapvleugel staat het jaartal. Ook verder volgt het tempeltje in hoofdzaak de oude bouwwijze, die rechtstreeks aansluit bij de school van Singasari, en wij hebben hier dus, indien dat noodig ware, het duidelijk bewijs voor ons dat, waar de eene bouwmeester zijn heil zocht in nieuwerwetsche opvattingen als te Soerawana en Tigawangi, de andere zich gelijktijdig bleef houden aan de oude, beproefde, overgeleverde methodes. Zoo keeren dan ook weder tusschen trapuitbouwen en tempeltje de bekende hoektorentjes terug, zij het ook met een variatie, d. w. z. hun voet staat in den hoek, doch de torentjes zelve zijn tegen de trapvleugels aangeplaatst, waaruit ze half naar voren treden. Hun voetstukvormig onderstel wordt gevormd door de gladde uit- en inspringende lijsten van een tempelgebouwtje, en draagt boven de met antefixen getoonde kroonlijst een dak in horizontale lagen, eerst twee met een kronkelenden band, dan twee met kleine voetstukjes naast elkander geplaatst, dan weer twee met den band, steeds natuurlijk in kleiner afmeting, vervolgens de

ook reeds herhaaldelijk opgemerkte drie door indiepingen gescheiden gladde banden als overgang tot de bekroning, en eindelijk deze zelve, rustende op een lotuskussen en bestaande uit een breed, vierkant topstuk met naar buiten uitwijkende zijden, tegen welke een palmet-ornament is gelegd. Het topstuk is afgedekt op dezelfde wijze als de trapvleugels, door een ojiesje en een paar gladde lijstjes. Het hoektorentje geeft dus volkomen een tempelmodelletje weer.

Het lichaam van het soubasement biedt ook geen verrassingen. Het rust niet op een als afzonderlijk bouwdeel behandelde voet, doch heeft slechts een voetlijst en een paar overgangslijsten, een beneden-ojief en een uitspringende beneden-lijst (beide weer met de gewone overgangslijstjes), dan den teerling, en vervolgens de reeds opgenoemde profielderlen in omgekeerde volgorde tot de kroonlijst. Boven deze laatste is nog een weder wat terugliggende, versierde band te onderscheiden; de ojieven daarentegen zijn, voor zoover op de foto te zien is, glad gelaten. De teerling is tusschen den gebruikelijken boven- en benedenband gevat, voorzien van hun motieven; hij zelf bestaat uit een afwisseling van pilasters en terugliggende casementen, waaruit omlijste panceelen flauw naar voren treden. Zoowel die panceelen als de pilasters zijn van sprekende reliefs voorzien en daar er aan iedere zijde vijf pilasters en vier panceelen te vinden zijn, doch aan den voorkant de drie middelste plaats hebben moeten maken voor de trap, krijgt men in het geheel 33 tafereeltjes.

Klaarblijkelijk zijn hier niet als op Soerawana de pilasters voor de illustratie van een ander verhaal gebruikt dan de panceelen, want aan de achterzijde treft men op beide soorten reliefs een Garoeda-figuur aan, en in den aan dien kant opgevolgden tekst bekende Brandes dan ook een Garoedeya; de Oostzijde met de drie aansluitende tooneelen van de voorzijde zou den Ardjoenawiwaha weergeven volgens denzelfden geleerde; de Westzijde, ook met de aansluitende stukken naast de trap, een derde, nog niet teruggevonden, geschiedenis.

Hoewel nu de eerste reliefs inderdaad aanwijzingen voor den Ardjoenatext bevatten, valt het niet te ontkennen, dat er een zekere verwarring in de volgorde is en de beeldhouwer of niet precies op de hoogte is geweest of een geheel andere lezing van het verhaal heeft gevolgd dan de ons bekende. Een zittende vrouw op relief n°. 1 behoort wellicht bij de groep n°. 2, waar een man in groot ornaat aan drie knielende personen een opdracht geeft; wellicht Indra en de nymfen. Althans op n°. 3 zit een persoon met den hoogen tulband, ook elders voor Ardjoena als asceet gebruikelijk, tusschen twee vrouwen, wat dan de verleidings-scène zou kunnen zijn. Vreemd is dan echter, dat eerst op n°. 4 de nymfen haar toilet maken; wij herinneren ons dadelijk het bij Soerawana opgemerkte en vinden als verder punt van overeenkomst ook hier aan de ééne zijde

een obscene voorstelling van een omhelzing tusschen een tweetal bhôeta-figuren terug. In de volgende tooneelen is de everzwijn-episode voorgesteld, en ons vaste punt is daar n°. 7, waar Ardjoena en de god over het gedooide dier twisten, maar niet duidelijk is, waarom reeds op n°. 6 Ardjoena (na op n°. 5 tegenover een naakten man met een gevorkten staf gestaan te hebben) den god hulde betuigt, hij op n°. 8 zijn tegenstander in de wolken ziet, vervolgens op n°. 9 die beiden op elkander willen schieten, en op n°. 10 een nieuwe huldebetuiging volgt. Men ziet, dat 7—10 overeenkomstig onzen tekst te verklaren zouden zijn, doch 5 en 6 niet; de twee resterende, 11, met drie voorname lieden en hun panakawans en 12, een vorst, die een sambah voor een tempel maakt, geven geen verder uitsluitel, doch zooveel is duidelijk, dat de geheele Niwātakawatja-geschiedenis ontbreekt.

Ook van den Garoedeya is lang niet alles helder. Het betreft het verhaal, dat deze god, om zijn moeder los te koopen, de onsterfelijkheidsdrank gaat stelen; op dien tocht mag hij alles opeten wat hij wil, behalve wat van brahmaansche afkomst is, en dus braakt hij een brahmaan (die bij ongeluk mee opgeslokt is, als een aantal lieden een toevlucht hebben gezocht in Garoeda's muil, dien zij voor een grot hielden), met zijn gezellen weder uit, doch voedt zich wel met een tweetal koninklijke broeders, die elkander in de gedaante van een olifant en een schildpad bestreden. Na zou op n°. 13 Garoeda afscheid nemen van zijn vader Wishpoe en op 14 zien wij dan eenige menschen den geopenden muil binnenloopen¹⁾; op 15 maakt hij een sambah voor een onduidelijk iets of iemand; op 16 zijn olifant en schildpad in gevecht, gelijk de god op 17 zit aan te zien; op 18 verorbert hij ze; op 19 komen weer menschenfiguren voor, die dan de uit den maag verlost en zouden zijn; 20 is een niet nader verklaarde worsteling met een tegenstander in menschengedaante, en op 21 zit de god dan na zijn avonturen uit te rusten. Die verklaring zou zeker op goeden grond rusten, als olifant en schildpad maar duidelijk genoeg waren om ons houvast te verschaffen, doch ongelukkigerwijze is dat niet het geval en kon Knebel beide dieren niet meer terugvinden. Eerst als wij over goede foto's beschikken, zullen Brandes' op het geheugen gebaseerde opmerkingen nader onderzocht kunnen worden.

Het derde verhaal ligt nog geheel in het duister. Na een gesprek

¹⁾ Dit raaisel heeft nog een andere verklaring gevonden; Knebel ziet er Krishna's gezellen in, den muil van een slangenmens binnentredend, terwijl Van Hinloopen Labberton nog wijst op de o.a. in de Adji Saka bewaarde trek van een in ascese levende reuzen-slang, wier muil eveneens door herderskoopeu te kwader ure voor een grot wordt gehouden. De aanwezigheid van Garoeda op de aangrenzende rebofs doet echter aan een Garoedeya-episode de voorkeur geven. Over deze kwestie is een (ons nog onbekend) artikel van Van Stein Callenfels te verwachten.

tusschen twee mannen (22), ziet men een gevecht tusschen een vorstin en twee rākshasi's (23), en dan opnieuw twee dier wezens, welke een liggende persoon van den schoot van een ander willen sleuren (24); een prinses op een rustbed met haar gevolg (25); een mannetje, dat op een gong slaat (26); weder een rustende vrouw en een vorst, die vijanden ter dood brengt (27); een vorstin met dienaress tegenover een vorst (28); een hoog getulbanden man, als de Ardjoena van straks, in zijn schoot het hoofd van een liggenden persoon houdend (29); diezelfde getulbanden man in gesprek met een god of vorst (30) en in gezelschap van iemand anders hem hulde betuigend (31); een eerbiedige begroeting van de dame op de rustbank (32) en ten slotte nog een vrouw met een bloem in de hand, waar een kind naar grijpt (33); ziedaar de korte inhoud der tafereelen. De uitwerking der tooneeltjes, gelijk trouwens de geheele opvatting van het ornament, doet sterk aan Panatavan denken, en in verband daarmee mag ook gewezen worden op de neiging om in wolken en boomen de lijnen van versieringsmotieven, monsterkoppen vooral, aan te geven, een neiging, waarvan wij reeds elders sporen vonden, en die ook te Soerawana flauw merkbaar is.

Van boven is het soubasement glad afgewerkt en vertoont geen teekenen, dat er ooit eenige muren op hebben gestaan; zelfs kunnen de links en rechts van de trap geplaatste, aan drie zijden geprofileerde steenen, zonder eenige aansluiting aan eventuele muren, als bewijs gelden, dat inderdaad dit soubasement niet bestemd was om een verder gebouw te dragen. Aldus de meening van Perquin, die het in het midden aanwezige voetstuk van 80×80 c.M. herkende als den onderbouw van een miniatuur-tempeltje gelijk bij Tjandi Papoh, een overtuiging, die hij staakt met de voor een gewoon beeldvoetstuk ongewone uitsprongen aan de zijden, en met de aanwezigheid van verschillende, bij zulk een gebouwtje behoorende fragmenten.

Tegenover de kunst van dit hoofdgebouw, in goeden stijl en met groote vaardigheid behandeld — Brandes wets o.a. nog op de makara's, die zich met die van Tjandi Djawi laten vergelijken — is die van de estrades in zekeren zin minderwaardig. De beide terrassen, die hun bekleeding behouden hebben, gelijken veel op elkaar, voor zoover ze zichtbaar zijn: gladde lijsten omsluiten een teerling, welke van een boven- en benedenband voorzien is en daartusschen uit verdiepte casementen smal omlijste reliefpaneelen naar buiten doet treden, terwijl telkens tusschen twee van die casementen een groot naar voren springend sierstuk bij wijze van pilaster de profileering, ook van de banden en de aansluitende lijsten, onderbreekt. Hoewel wij nu niet weten, wat er nog onder den grond zit en de eventueel verborgen voet den indruk van het geheel nog zou kunnen wijzigen, is het toch wel reeds opvallend, en geheel in strijd

met de oude versieringstraditie, dat boven- en benedenband hetzelfde motief vertoonen, bij de eene estrade de eigenlijk aan den bovenband thuishoorende guirlande, bij de andere het gekronkelde touw. Op zichzelf zal men den sierkunstenaar niet ten kwade duiden, dat hij eens wat nieuws probeert, doch bevredigend uit een oogpunt van stijl is de uitkomst hier toch niet. De sierstukken zijn staande menschenfiguren tegen een krullen-achtergrond, ook een gekleede apenfiguur valt op te merken (Rāma-cyclus?); in één geval, groter van afmeting en dus een zwaarder afscheiding vormend, is het een gevleugelde Garoeda, een op zichzelf niet onverdienstelijk stuk. De paneelen met de reliefvoorstellingen zijn geen van alle onderzocht; klaarblijkelijk zijn het weer illustraties van een bepaald verhaal, terwijl zij in compositie en bewerking met het tweede terras van Panataran aanknoopingspunten schijnen te vertoonen. Verloopen zijn zij nog in geenen deele, en wij aarzelen dan ook niet, de kunst dezer estrades voor gelijktijdig te houden met die van het hoofdgebouw, d.w.z. haar ook in den bloeitijd van Madjapahit te dateeren. Het mindere stijlgevoel in de decoratie schrijven wij niet aan de in het algemeen verslechterde kunst van later tijden toe, doch eerder aan het minder juist inzicht van een beeldhouwer of bouwmeester, die overigens in zijn techniek nog geheel de kunst van den bloeitijd vertegenwoordigt. Dat laatste geldt echter niet van den lompen makaraspuier, die in een hoek van het terrein bij een waterbak als pafitjoeran dienst doet en een product van een latere, geheel vergroofde kunst is.

Ware niet het jaartal 1293, A. D. 1371, boven de poort van Tjajadi Pari (plaat 68), ten Noord-Westen van Porrong gevonden, om te bewijzen dat dit gebouw in ongeveer denzelfden tijd als Këdaton is tot stand gekomen, dan zou men niet licht op het denkbeeld zijn gekomen, dat deze bouwwerken slechts door een zeer kort tijdsverloop gescheiden worden. Trouwens in het algemeen zou het dan uitermate lastig geweest zijn, aan dit monument de hem toekomende plaats toe te wijzen, want het staat geheel apart, en men kan zelfs de neiging gevoelen te betwijfelen, of het eigenlijk wel van Hindoe-Javaanschen oorsprong is. In uiterlijk toch vertoont de Tjajadi Pari een opvallende en merkwaardige gelijkenis met de bouwwerken uit het oude Tjampā, en hoewel bij nader toezien er genoeg punten van overeenkomst met andere Javaansche monumenten overblijven om te constateeren, dat het zeker *niet* een door Tjamsche architecten op Javaanschen bodem opgerichte tempel is, daar valt aan den anderen kant een zeer directe Tjamsche invloed niet te ontkennen. Het lijkt, of hier een Javaansch bouwmeester de opdracht heeft gekregen een Tjamschen tempel te ontwerpen en zich daarvan heeft gekweten door het aanbrengen van zooveel mogelijke Tjamsche eigenaardigheden, zonder daarom natuurlijk zich los te kunnen maken van de Javaansche traditie

en techniek, waarin hij was opgegroeid. Een dergelijke opdracht is allermintst ondenkbaar. Tjampā heeft met Java een levendig verkeer gehad en het bestaan van een Tjamsche kolonie op Java is dus zeer aannemelijk, temeer waar de vele oorlogen in dat ongelukkige land de vestiging van sterke groepen in den vreemde ten gevolge kunnen hebben gehad; ook zijn ons de gevallen van verzwagering tusschen beide vorstenhuizen bekend, en dus kan zoowel de aanwezigheid van een Tjamsche koningin als die van een Tjamsche kolonie aanleiding hebben gegeven tot de stichting van een heiligdom, dat moest herinneren aan die van het vaderland.

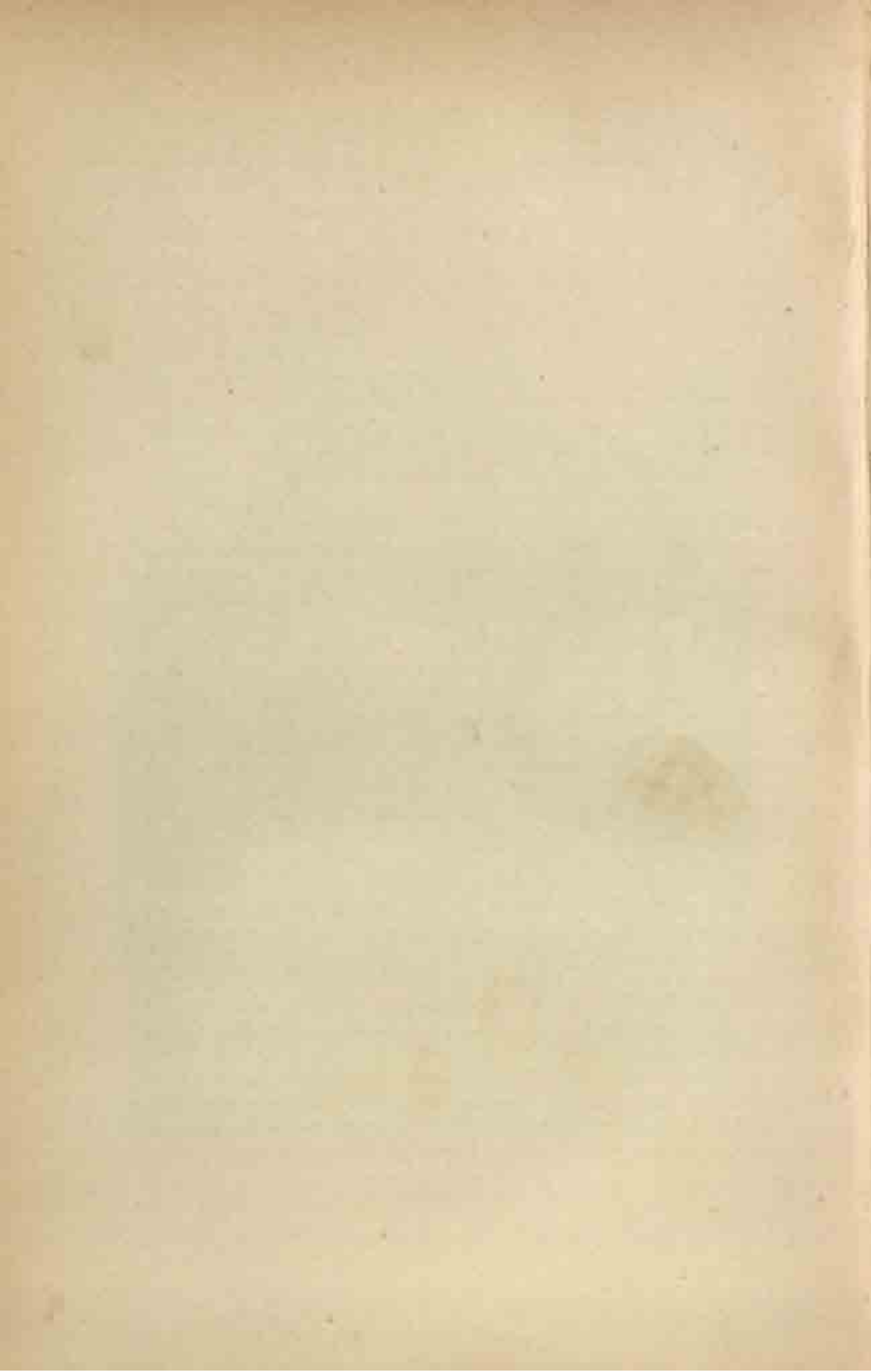
Op dit eigenaardig karakter van Tjandī Pari heeft Brandes in 1903 het eerst de aandacht gevestigd, en de Fransche oudheidkundige Parmentier heeft het in 1909 nader kunnen toelichten. Het gebouw was reeds sinds 1854 bekend uit een beschrijving van Hageman; na Verbeek heeft Knebel het in 1906 opgenomen, en in 1911 werden door de Oudheidkundige Commissie eenige foto's vervaardigd.

Weinig sprekend van ornament en flauw van profileering is het monument in hooge mate. Het ligt op een verhoogd pleintje en rust op een soubasement, dat echter aan alle kanten te veel is afgebrokkeld om meer te constateeren — althans zonder nauwkeurig onderzoek, hetwelk eerst onlangs begonnen is — dan dat er gladde uit- en inspringende lijsten onder en boven langs liepen, en dat het aan de voor- of Westzijde een uitsprong had, welke in het midden zich verjongde om de beide van links en rechts komende trappen op te nemen. Deze voerden dan naar een voor den ingang van het gebouw liggend bordes. Het bronze materiaal, alles baksteen, behalve de benedendrempel en de strekking boven de poort, heeft ook langs de onderkanten van het hoofdstel groote verwoestingen in de hand gewerkt, en zoo is met name de voet zeer geschonden. Hij blijkt versierd te zijn geweest met paneelen tusschen pilasters, welke paneelen rozet-ornament droegen. In het midden van zij- en achterkanten valt een kleine uitsprong op te merken, juist onder de nissen, die zich tegen het tempellichaam bevinden, terwijl aan weerskanten van de deur in dezen voet de sporen over zijn van kleine zijnisjes. De onderbouw meet een kleine 10 M. en is 2.20 M. hoog; het daarop verrijzend middenstuk verheft zich tot een hoogte van 5.40 M.

Het is eerst hier, aan het tempellichaam, dat zich de profileering wat nauwkeuriger laat nagaan. Op de kroonlijst van den voet volgen eerst drie gladde voetlijsten, twee smalle en één breede, dan een overgangslijstje en een stijl olijf, en verder een verdubbelde benedenlijst, d. w. z. de gewone uitspringende lijst wordt op geringen afstand nog eens herhaald; men zou dus ook van één breede lijst met een ingleving in het midden kunnen spreken. Hoe vervolgens de overgang naar den toerling geschiedde, is niet geheel duidelijk, maar

TJANDI PARI

voor zoover blijkt werd deze, evenals langs de bovenzijde van dien teerling het geval is, gevormd door een bijlijstje, en een breeden benedenband, die op zijn beurt insprong tot een tweeden breedten benedenband, beide geheel glad. De teerling zelf verschilt ook slechts weinig van algeheel vlak te zijn; er zijn uitsluitend zeer flauwe, langwerpige paneelen in aangebracht, die niet den minsten indruk maken, daar zij even vlak zijn gebleven als de aangrenzende pilasters. Men vindt er twee aan elke zijde van nissen en ingang, met dien verstande, dat de twee naast den ingang gelegene slechts op halve breedte zijn gehouden. De bovenafsluiting van den teerling is niet volkomen overeenkomstig de zoo juist beschreven beneden-profiëering, en wel in zooverre als het ook hier stijle ojief direct aansluit bij de bovenlijst. Deze laatste is weder verdubbeld, en in de gleuf is nu nog een ornament zichtbaar, bestaande uit een herhaling, op geringe afstanden, van twee miniatuur-pilastertjes met een rozetje er tusschen. Verder worden boven het ojief dezelfde lijsten als aan den voet gevonden, tot de kroonlijst.

Met name dit ornament is on-Javaansch en rechtstreeks aan Tjampā ontleend — het komt o.a. voor te Mî S'on — en nog meer aanwijzingen geven de uitsprongen voor de nissen en den ingang. Eerstgenoemde zijn aan den onderkant weder zeer verminkt; zij rusten op een eigen voet en zijn geprofileerd met een glad middengedeelte tusschen eveneens gladde uitspringende lijsten en ojieven. In het midden van den voorsprong treden dan de gladde posten van de eigenlijke nis naar voren, afgedekt door een kila-kop, die eenigszins plomp de ruimte tusschen die posten en de kroonlijst van den voorsprong vult. Slechts in een van de drie gevallen is men aan de uitbeiting van dien monsterkop toegekomen. De afstand tusschen de posten is bijzonder gering, zoodat in het nisse nauwelijks een beeld kan zijn geplaatst geweest. De afdekking van de nisvoorsprongen geschiedt door steeds kleiner wordende horizontale lagen van naast elkander gezette, onuitgewerkte antefix-vormen, met rozetjes er tegenaan. Als dit dak geleidelijk naar boven toegelopen is, draagt het een vierkant topstukje, waarboven nog een gevleugelde schelp als bekroning is aangebracht. Ook van die schelpen is één niet uitgebeiteld. Aan elke zijde van de nisvoorsprongen is in den tempelwand een klein licht- en luchtgat uitgespaard; deze venstertjes zijn van onderen vierkant en van boven trapsgewijze uitgehakt.

De ingang is weer heel eenvoudig. Gladde posten omsluiten den ingang, waarboven een, thans weggenomen, andesietblok het jaartal 1293, A. D. 1371, bevatte; dan volgt een boven-afdekking van gladde uit- en inspringende lijsten, waartusschen een rechtopgaand middengedeelte weder van een simpele versiering voorzien is: uitgediepte casementen tusschen vlakke pilasters, en in die casementen een geprofileerd pilastertje. Een

iets zwaardere kroonlijst ondersteunt een driehoekig fronton, waarin de monsterkop had moeten komen, welke al evenmin aan een begin van uitvoering is toegekomen.

Van de dakconstructie is weinig te zien, maar er schijnen genoeg gegevens voorhanden om te zijner tijd den vorm der onderste lagen te reconstrueeren. Onmiddellijk boven de kroonlijst zijn op enkele plaatsen sporen van reliëf waar te nemen, behoorend tot een elders onafgewerkt gelaten antefixen-reeks, en daarboven volgen nog twee soortgelijke lagen van naast elkander geplaatste, grootendeels onafgewerkte antefix-ornamenten. Daarna verandert zich de opzet en komt er, naar Javaanschen trant, een rij van voetstukken, en dan niet, zooals wij elders vonden, een groot getal kleine, weinig uitgewerkte exemplaren, maar slechts enkele en dan ook breede stukken, welke in pilasters en casementen verdeelde teerling door gladde lijsten werd afgesloten. Deze voetstukken schijnen als aparte bouwwerkjes behandeld te zijn en als Midden-Javaansche daktorentjes een eigen bekroning te hebben gedragen, terwijl dan daarachter met een gladden wand de nieuwe dakverdieping omhoog rees, om boven een weder wat uitspringende kroonlijst opnieuw eenige antefix-banden te gaan vertoonen. Op hun beurt maken die dan weder plaats voor daktorentjes. Wat daar boven lag, is verdwenen; daar het dak tot dusver zeer geleidelijk omhoog gaat, kan men een groote hoogte veronderstellen en aannemen, dat nogmaals antefix-banden en een derde torentjes-verdieping zijn gevolgd, alvorens de overgang tot het topstuk een aanvang nam.

Van binnen komt men in een tempelkamer van 5.80 bij 6.20 M., waar een trap van vijf treden vanaf de stoep heenleidt. Het gewelf loopt trapsgewijs omhoog; de wanden zijn glad, behoudens een ruggestuk in nisvorm tegen den achterwand, onder de vensters, over een breedte van 1.75 M. Van welken aard het godenbeeld was, dat hier zetelde, is niet na te gaan, want wel is in 1864 een groote groep beelden, hoofdzakelijk van Tjandj Pari afkomstig, in het Museum te Batavia gekomen, maar daar waren zoowel Gwattische als Boeddhistische onder en bovendien heeft de desa Tjandj Pari meer heiligdommen bezeten dan dit ééne. Het is intusschen een feit, dat enkele beelden in genoemd Museum bepaald Achter-Indische trekken vertoonen en ook in de ornament-behandeling aan de kunst van Tjams en Khmers doen denken. In zulk een geval, waar bijvoorbeeld de typische, aan Achter-Indië ontleende, wenkbrauwbelijning met een uit diezelfde streken afkomstige hoofd-versiering samengaat, hebben wij een parallel met de architectuur van Pari, nog daargelaten de mogelijkheid, dat zulk een beeld bepaaldelijk bij dezen tempel behoord heeft. In groote massa zijn baksteen en van de gebouwen door de inlandsche bevolking benut, zoodat er nu niets meer

over is van de nog door Hageman aangetroffen overblijfselen «van putten en drempels, poorten en terrassen». Wat men nu nog vindt, is de ruïne van Tjandj Soemoer, een kleine honderd meter naar het Zuid-Westen. De zoogenaamde derde Tjandj Pari, op een zelfden afstand in diezelfde richting achter Soemoer gelegen, was reeds in Hageman's dagen «een omheinde hoop begroeid puin en steenen» en is thans geheel verdwenen.

Tjandj Soemoer daarentegen staat nog overeind voor zolang als het duurt. Het eveneens van baksteen gebouwde monument is aan alle kanten afgebrokkeld en beantwoordt nog meer aan Hageman's vergelijking van door witte mieren afgeknagd te zijn, dan toen deze bezoeker er nog een dak en een trachietsteen strekking boven den ingang zag. Er staan nu nog twee wanden boven een vormeloozen, hoogen onderbouw; aan die wanden gaat een voet met gladde lijsten vooraf en wat er van het dak rest, toont de sporen van een bouw in verdiepingen; het gewelf, dat op 3.40 M. begon, sprong weer trapsgewijs in, en in den vloer der tempelkamer is een diepe put aanwezig; beneden ligt nog de natuursteen benedendrempel. Het gebouw was niet groot, het meet aan den geprofileerden voet slechts 4.40 bij 4.20 M.; ook hier lag de ingang aan de Westzijde. Zelfs het weinige, dat er over is, bewijst afdoende de onjuistheid van Hageman's bewering, dat deze tempel precies op de groote Tjandj Pari geleken heeft. Een nauwkeurig onderzoek naar den vroegeren vorm van het monument wordt op het oogenblik door den begroeiden toestand geheel belemmerd.

Wederom een jaar later, in 1372, werd ten Noorden van de hoofdstad Madjapahit een heiligdom gewijd te Panggih, van hetwelk zoo goed als niets meer rest (plaat 69), maar dat toch onze aandacht een oogenblik moet bezig houden, omdat het een plek is van historische beteekenis. Hier in den graftempel van Pāntarapōerwa had in genoemd jaar de bijzetting plaats van niemand minder dan de koningin-moeder, de regentes, wier krachtig bewind gedurende meer dan twintig jaren, vóór de geboorte en tijdens de minderjarigheid van Hayam Woeroek, het Javaansche rijk naar het hoogtepunt van zijn glorie voerde, de vrouw, die Gadjā Mada aan het bewind riep en diens wijs beleid in binnen- en buitenlandsche politiek heeft ondersteund. Al wie van Java's toekomstige verheffing droomen, moesten in Tribhoewanā's graf een bedevaartsplaats zoeken, als symbool van den grootsten luister, dien Java heeft gekend.

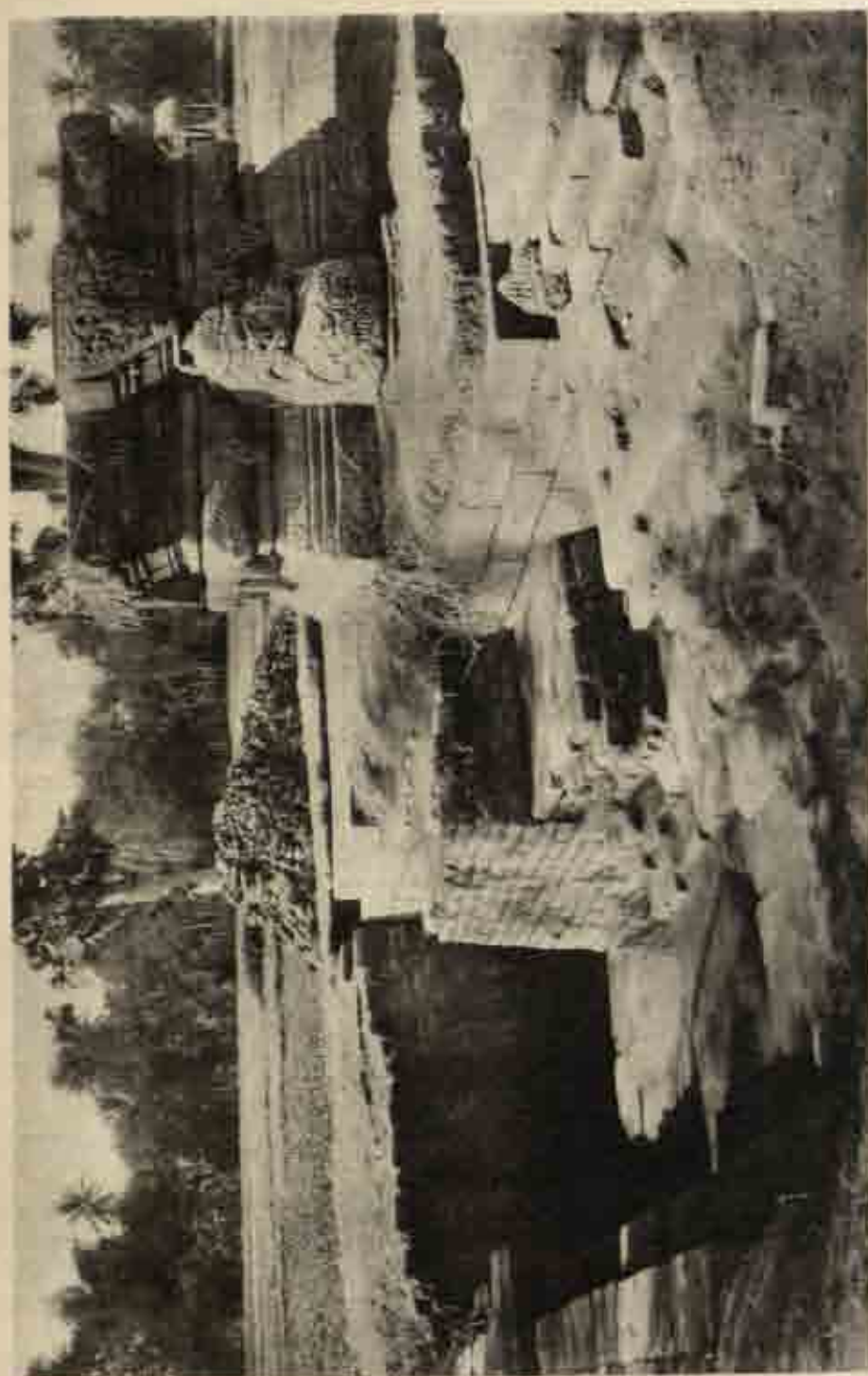
Op het oogenblik roept intuschen Panggih wel allereerst gedachten aan het *in transit* op. Een heuveltje met een onderstboven gekeerde yoni en een paar neuten op het gebied der voormalige desa Pangloengan was alles, tot voor eenige jaren Krama Djaja Adinégara het belang van deze plek vaststelde; nu is het voetstuk recht gezet en het heuveltje ontgraven, maar dat onderzoek heeft ons inzake den aard van het heilig-

dom niet verder gebracht. Er is een gladde, vierkante opeenstapeling van onversierde andesiet-blokken gevonden en daar omheen, gedeeltelijk er tegenaan, gedeeltelijk op eenigen afstand, baksteenbouw, zich voortzettend in de aangrenzende bewerkte velden. Fundamenten klaarblijkelijk, waarvan nog niet gebleken is, wat ze gedragen hebben; de eigenlijke tempel moet $\pm$ 9.50 M. in het vierkant bedragen hebben, met een trapuitsprong van 2.25 M. Zoo hebben wij dus eigenlijk alleen het voetstuk over, en dat is inderdaad een koninklijk stuk werk.

Vooreerst imponeert het al door zijn afmetingen (1.25 M. hoogte bij een oppervlakte van 1.95×1.81 M.), en dan verder door zijn rijk ornament. Als andere voetstukken is het juist zoo opgezet als het hoofdgestel van een tempeitje, breede voet en kroonlijst, boven- en beneden-otief met aan weerskanten twee overgangsljsten en een teerling tusschen twee uitspringende ljusten; de ruimte van het middengedeelte is bijna geheel ingenomen door een breed, dik opgelegden band. De otieven zijn voorzien van het gewone Oost-Javaansche lotusblad-motief; de middenband, voet- en kroonlijst dragen ruit-ornamenten van ranklijnen met een facet in het midden, groote op de hoeken en het midden der zijanten, kleinere daar tusschenin. Guirlandesnoeren hangen van de kleinere ruiten af; soortgelijke doch zwaardere snoeren, tot een driehoekige versiering vereenigd, van de middenstukken. Aan een zijde is het middenornament der kroonlijst vervangen door een rechthoekige omlijsting met het jaartal 1294, A. D. 1372. De breede en forsche tuit, 52 bij 54 c.M., volgt aan de kanten het profiel van het voetstuk en is van voren met een krachtige rank-ornamentatie bebeiteld, waarin het moete kost den leeuwenkop te herkennen, die er aan ten grondslag ligt. Een groote, rijk versierde nāga fungeert als tuitdrager. Het geheel is een kostelijk stuk Oost-Javaansche kunst, zweemende naar overlading weliswaar, maar toch nog binnen de perken blijvend, en in zijn rijkdom juist beantwoordend aan hetgeen een prachtlievend hof de Groote Koningin waardig kon achten.

Een onbeschreven, doch voor een inscriptie bestemde steen kwam met een paar neuten op het terrein te voorschijn. Voorts staat er een kleine Gāṇeṣa, waarvan de herkomst onzeker is, en die stellig niet voldoende grond oplevert om het heilgdom voor Ćiwaitisch te houden.

De thans in tijdsorde volgende oudheid ligt wederom in Kēdiri, te Ploembangan, Noord-Oostelijk van Wlingi, hetwelk reeds op pag. 3 sq. even ter sprake kwam. Een nog ter plaatse aanwezige oorkonde maakt melding van een stichting te Panoembangan, hetgeen bewijst, dat de oude naam zich gehandhaafd heeft en dat het vrijgebied al heel wat ouder is dan de Madjapahitsche tijd; er was, naar de Nāgarakrētagama mededeelt, een gewijde plaats der Boeddhistische seculiere geestelijkheid. Hoewel nu blijkens die oorkonde er ook zeer wel oudere gebouwen

BEGRAAFPLAATS TE PANGGIH

gestaan kunnen hebben, is hetgeen op het oogenblik nog over is, een poort, uit 1296 C., dus A. D. 1374, naar de onlangs teruggevonden bovendrempel uitwijst. Een achtkantig zuiltje, waarboven een vierkante plaat een afgeknotte pyramide draagt en dat van het jaartal 1282 (A. D. 1360) voorzien is, werd naar Blitar vervoerd, en ten slotte waren er dan nog een steen uit A. D. 1352 en een reusachtige bovendrempel met 1312, dus A. D. 1390.

Dit laatste wijst er op, dat er nog meer gebouwen geweest moeten zijn en datzelfde kan ook afgeleid worden uit de tempelsteen, welke Hoepermans, de eerste en, tot Knebel's bezoek in 1908, de eenige beschrijver er aantrof op $\frac{1}{4}$ paal afstands naar het Zuiden. Er lagen daarbij ook eenige Çiwattische beelden, een Goeroe, een Ganeça, een Nandi, een paar voetstukken met steigerende tijgers (waarschijnlijker leeuwen) als tuitophouders en, wat zeker een zeldzaam stuk is geweest, een met zeven paarden bespannen wagen, niet door den te verwachten zonnegod, doch door een vrouwelijke godheid bereden, met een lotus in iedere hand en een zon achter het hoofd, en dus zoowel door dien vorm van glorie als door haar attributen aan Sōrya herinnerend. Het beeld is naar Wlingi en later naar Kēdiri gebracht en sedert verdwenen. In elk geval schijnt er dus zoowel een Çiwattische als een Boeddhistische stichting geweest te zijn, hetgeen overigens niets bevreemdends heeft, want wij kennen voorbeelden genoeg van vestigingen der beide gezindten in elkanders onmiddellijke nabijheid.

De poort uit 1374 is volgens Hoepermans geen als afzonderlijk bouwwerk opgerichte poort, maar het voorfront van een tempel, waarvan de rest gebruikt is bij den bouw van tabaksschuren. Daar deze oudheid ons persoonlijk niet bekend is, kunnen wij de juistheid dezer opmerking niet controleeren. Ornament of lofwerk was er niet te zien, en ook Knebel's beschrijving is zeer sober. Deze vond een poort van andesiet, geheel vervallen en ontzet. De doorgang, waartoe drie treden aan Oost- en Westzijde toegang geven, heeft een lengte van 1.75 M. bij een breedte van 65 c.M. De hoogte bedraagt aan voor- en achterkant 2.64 M.; het gewelf loopt dan echter, evenals bij Badjang-ratoe en elders, naar het midden toe omlaag, zoodat daar de doorgang slechts 1.85 M. hoog is. Pilasters flankceeren de poort aan beide zijden, waarbij muurwerk aansluit, dat over ongeveer 1.75 M. bewaard is gebleven. Al het muurwerk is glad, met enkele inspringende banden opgetrokken.

Voor zoover zich uit die beschrijving gevolgtrekkingen laten maken, is het bouwwerk dus niet bijster belangrijk. Mogelijk zal later plaatselijk onderzoek echter nog verrassingen bereiden; het zou niet de eerste maal zijn, dat een oogenschijnlijk waardelooze ruïne toch belangrijke gegevens bleek te verschaffen. Het onderzoek is vooral daarom aan te bevelen,

dat het jaartal 1374 een vast punt van uitgang kan verschaffen om die gegevens in het kader van hun tijd te plaatsen.

Ten slotte keeren wij dan voor een bespreking van de laatste in Hayam Woeroek's regeering gedateerde oudheid terug, naar het reeds in een vorig Hoofdstuk even genoemde¹⁾ Djedong. Een nabij de daar besproken baksteen-poort gevonden losse steen met 1298, A.D. 1376, verwijst reeds naar dezen tijd, doch van meer belang is, dat van de twee poorten uit andesiet, die er nog staan, de ééne boven den ingang de sengkala *bramana-wora-kaya-humi*, dat is dus 1307, A.D. 1385, heeft. Beide poorten behoreen naar haar bouw en ornament ontegenzeggelijk bijeen en wij kunnen dan ook ons onmogelijk aansluiten bij Verbeek's veronderstelling, dat het nog niet weergevonden, door Holle in zijn «Alphabetten» afgebeelde jaartal 1189 (dat zou dus A.D. 1267 zijn) op die andere poort stond; een tusschenruimte van meer dan een eeuw lijkt ons bij deze overeenkomstige bouwwerken onaannemelijk, doch daar de ééne uit 1385 is, moet o.i. de andere in ongeveer dienzelfden tijd tot stand zijn gekomen²⁾.

Beide poorten bevinden zich aan de Westzijde van een terras, tot hetwelk zij toegang verleen, zoodat men ze aan den Westkant met een hooge trap betreedt, om ze aan den Oostkant ongeveer gelijkvloers te verlaten. Ze staan 82 M. van elkander, terwijl dan een paar meter van de Noordelijkste de baksteen-poort gelegen heeft met, zooals wij zagen, een ingang van Noord naar Zuid.

De Zuidelijkste en grootste poort (plaat 70) reikt thans, nu het boven-deel van het dak verloren is, 7.40 M. boven het terras en 11.20 M. boven het lagere niveau aan de Westzijde. In den bouw komt dat niveau-verschil op deze wijze tot uiting, dat, waar de poort naar gewoonte als een tempeltje behandeld is, dit aan de Westzijde op een soubasement rust, hetwelk tot den beganen grond reikt, doch aan de Oostzijde geen soubasement heeft. De voetlijst van dat Westelijk soubasement is geheel glad en ongeprofileerd; dan volgt na drie inspringende overgangslijsten een flauw olijf, een uitspringende beneden-band, en weder een paar overgangslijsten en een breede band, om zich met een onbeduidende wijziging aan gene zijde van den teerling te herhalen tot de kroonlijst is bereikt; alles is glad gelaten en datzelfde geldt van den teerling zelf met zijn ondiepe casementen naast pilasters; daar ook verder het monument niet blijkt te zijn afgewerkt, is het niet onwaarschijnlijk, dat er nog ornament had moeten worden aangebracht en de thans in het oog

¹⁾ Zie pag. 87 sq.

²⁾ Indien het aan de Zuidelijke poort ingekraate 1297, A.D. 1315 (Oudh. Versl. 1914, p. 54) juist blijkt gelezen te zijn, zouden echter beide monumenten van vroeger datum kunnen zijn, dan de sengkala aangeeft.

POORT TE DJĒDONG

springende groote eenvoud van het gebouw niet zoo bedoeld was. De breede trapvleugels, waartusschen een veertien treden naar boven voeren, hebben hun versiering reeds ontvangen: de gewone, uit den leeuwenkop ontwikkelde, afhangende driehoeken op bovenvleugel en voluut, en de gebruikelijke lijstjes daarboven. Het zoogenaamde valsche profiel ontbreekt niet: twee hoektorentjes zijn tusschen vleugels en soubasement gezet, met een profileering in gladde uit- en inspringende lijsten, waarboven een oeff de bekroning draagt, in hoofdzaak bestaande uit een rechthoekig staand topstuk op een lotuskussentje.

Boven het soubasement is het gebouw naar alle zijden op dezelfde wijze opgetrokken: een voet met gladden teerling tusschen slechts een paar in- en uitspringende gladde lijsten en dan een hoofdstel, dat weer hetzelfde profileerings-principe volgt als het soubasement, zoodat men in wat grooter afmeting overgangsljsten, stijl oeffen, uitspringende beneden- en bovenlijst enz. terugvindt. De handen aan weerskanten van den teerling zijn ook hier glad: daarentegen is er een middenband, welke geornamenteerd is met een facettenreeks tusschen rankkrullen, en waar dan aan de hoeken de langwerpige ruit is opgelegd, eveneens met een facet in het midden. Aan alle vier de zijden treedt uit het midden van den wand een uitbouw, met gladde posten aan weerskanten, naar voren; als bovenafsluiting fungeert een door twee kleinere lijstjes geschraagde kroonlijst, en deze torst dan op haar beurt een monstertop. Aan Oost- en Westzijde bevatten die posten den doorgang, welke 4.90 M. lang, 2.46 M. hoog en 1 M. breed is en van af het soubasement met nog twee treden bereikt wordt. Deze posten hadden blijkens de uitspringende verbreeding van het benedendeel versierd moeten worden, doch men is niet verder gekomen dan een paar op voetstukjes rustende trapvleugels aan den Westkant; aan diezelfde zijde prijkt boven den ingang de reeds genoemde sengkala. Aan de zijanten sluit, bij wat aan een tempel de nissen zouden zijn, het muurwerk aan, waarvan een gedeelte is blijven staan, die aansluiting geschiedt door een wijd uitstaande trapvleugel-voluut boven een eenvoudig voetstuk, en eerst onder dat voetstuk vindt men de gladde muursteenen, die zich verder naar rechts en links moeten hebben voortgezet.

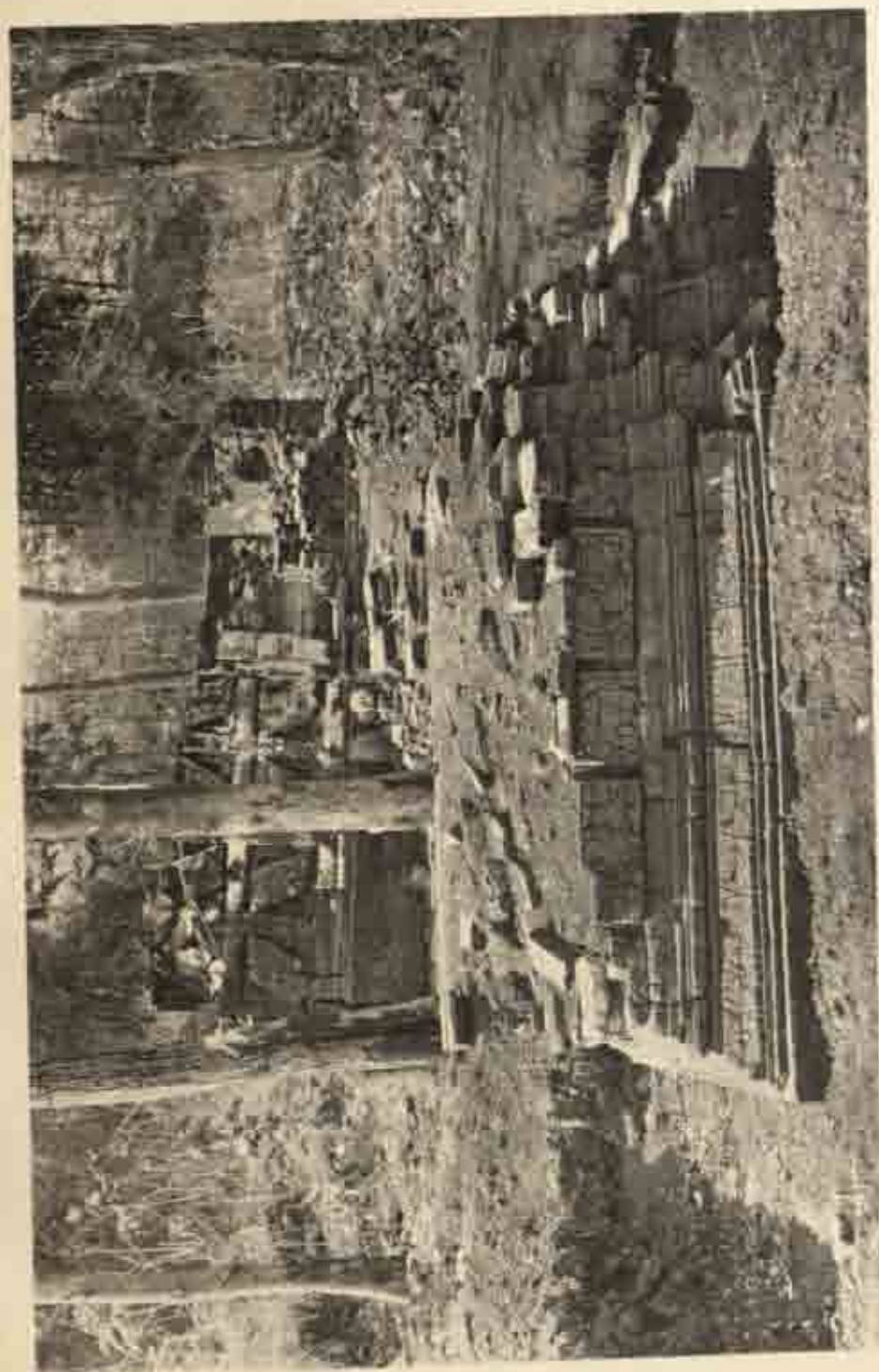
De monstertoppen zijn alle vier gereed gekomen; de hoeken van den wijdgeopenden, met vier slagstanden prijkenden muil zijn evenals wenkbrauwen, neuswortel enz. van het gewone ornament voorzien, doch er is niets verlijnd; door de eigenaardige plaatsing der oogen lijken zij scheel te kijken. Breede krullen waaien terzijde uit, daarenboven zijn (aan Oost- en Westkant alleen) klauwen en zich naar binnen omwendende slangen aangebracht.

Ook aan het dak was de versiering nog maar in haar eerste begin,

en heeft men nog pas enkele der antefixen in het midden van de opeenvolgende lagen kunnen behandelen. De dakconstructie vertoont weer dezelfde afwisseling, die wij zoo dikwijls opmerkten, van horizontaal doorlopende en verticaal onderbroken stukken. Een opstaande, wellicht voor versiering bestemde band boven de kroonlijst, wordt door een aantal eerst in- en dan weer uitspringende lijsten van een tweeden, dergelijken band gescheiden, waarop de gebruikelijke reeks van voetstukjes volgt, met een tweede reeks er boven geplaatst; dan komen weer de horizontale banden en lijsten, en zoo vervolgens. Gelijk gezegd, ontbreekt het bovenste gedeelte.

Na deze beschrijving van de Zuidelijke poort kunnen wij aangaande de Noordelijke kort zijn. Deze is kleiner en eenvoudiger en van de decoratie is er nog minder af, maar zij volgt getrouw het model van de zoo juist behandelde. Dat wil dan natuurlijk zeggen, volgt in de hoofdzaken, want copieeren doet de Hindoe-Javaansche kunstenaar nu eenmaal nooit. Het gebouwtje is aan de Oostzijde 5.10, aan de Westzijde 6.72 M. hoog, de doorgang meet 3.24 M. bij 85 c.M. en is 3 M. lang. Het soubasement zit voor een groot deel nog onder den grond; trapvleugels of hoekgebouwtjes zijn er niet te zien. Het is nu aan den Oostkant, dat de inscriptie boven de poort staat; zij is vrijwel onleesbaar. De monsterkoppen zijn wat eenvoudiger, maar overigens geheel beantwoordend aan die van de andere poort; aan de zijanten echter zijn ze weggelaten en de aansluitende muur reikt hier dan ook hooger; alleen voor de onmiddellijk tegen het gebouw aanliggende steenen is andersiet gebruikt; dadelijk daarop begint, met tanden er in grijpend, de baksteenmuur. Het dak komt ook weer met het vorige overeen in de opeenvolging van, door vlakke lijsten gescheiden, breede banden en voetstukreeksen. Hooger dan de tweede voetstukkenrij reikt het echter niet meer. Waar in de andere poort binnen in den doorgang een bepaalde deuromlijsting is aangebracht, en afgeschuinde casementen in de zijwanden ter opoeming van deurknoppen, heeft men hier hetzelfde bereikt door enkel klampen beneden aan den zijwand uit te houwen en daarachter in dien wand een, als een groote nis, van boven tot beneden doorlopende uitsparing te laten, welke de geheele deur kon bevatten, waarvan dan het handvat in een binnen die nis aanwezige, eenvoudige holte greep. Palgaten zijn aan beide poorten aanwezig. Van binnen is het gewelf behandeld als dat van een tempeltje, met trapsgewijze verspringing.

Bij de poorten liggen eenige verminkte beeldjes, een paar makaraspijers, enz.; Brumund herkende nog een Gaṇeṣa en Nandi. Ook zijn er sporen van een badplaats. Vroeger was er echter nog meer te zien, want de oudste bezoeker, Domis, spreekt van vijf tempels, waarvan vier in natuursteen en één van baksteen. Onder die «tempels» vallen natuurlijk

TIANDI PASETRAN

ook de poorten, maar in elk geval moet er toen toch meer aanwezig geweest zijn dan thans, al valt de aard daarvan dan ook niet na te gaan. Het ligt trouwens voor de hand, dat een plateau, hetwelk door een muur omringd was en waartoe zulke fraaie poorten toegang verleenden, wat anders moet hebben bevat dan de ledige ruimte van thans.

Ongeveer 450 M. naar het Noorden lag binnen een baksteenmuur nog een uit datzelfde materiaal opgetrokken gebouwencomplex, hetwelk Tjandj Gedong en ook wel Pasetran genoemd wordt (plaat 71). Voor den ouderdom zijn er geen directe gegevens en naar den stijl te oordeelen zou men eerder aan later datum denken; toch willen wij het nu maar dadelijk na de zoo nabij gelegen poorten bespreken. Van den ringmuur is niets meer over dan een fragment van de toegangspoort, een vleugel en een stukje muur, en daarvan dan nog alleen maar het onderste gedeelte. De vleugel loopt van onderen in een voluut uit, welke op een voetstuk rust, en het profiel van dat voetstuk zet zich voort in den aangrenzenden, tusschen vleugel en muur geplaatsten, hoekbouw. Een halfronde sluit aan dien hoekbouw het voetstuk af en wordt gevolgd door een tempelprofiel met uit- en inspringende lijsten, onder- en bovenlijst en een leerling met pilasters en casementen. Boven de kroonlijst volgt opnieuw een voetstuk-profiel en dit vindt men, iets hoger geplaatst, ook weer aan den muur terug, waar het den (verdwenen) zijvleugel van het poortgebouw kan hebben gedragen. Alles is echter te verweerd en te fragmentarisch om zich een duidelijk beeld van den bouw als geheel te kunnen vormen.

Hoogst eigenaardig is het grootste der bouwwerken, hetwelk zich binnen die ommuring bevond: een langwerpig gebouw, dat boven een gladde, hoogen voet (1 M.) en twee inspringende lijsten geen verdere profileering vertoont, doch dadelijk rechtopgaande wanden doet zien, waarin door smalle banden gescheiden, vierkante casementen de geheele oppervlakte vullen. Telkens zijn er twee boven elkander zichtbaar; of de versiering nog hooger doorging, is niet uit te maken, want het bovenstuk is afgebroken en daarmee natuurlijk ook het dak. De casementen hebben een dubbele uitdieping, doch boven op de omraming (niet er binnen in gepast) zijn merkwaardige figuren gelegd, beurtelings naar rechts overhellend en bestaande uit een dikke neergaande, opgaande en weer neergaande lijn, en naar links met een opgaande, neergaande en weer opgaande lijn; zoodoende gelijken de figuren op schematische voorstellingen van de Kawi-letters *ka* en *la*. Zeven van zulke dubbele vakken beslaan de achterzijde, drie elk der zijkanten, zes den voorkant, omdat daarin ruimte voor de deur is gelaten, doch die deur, tusschen gladde posten gevat en met een stoep er voor, staat niet in het midden, maar opzij tusschen vier vakken links en twee rechts. De binnenruimte

is eveneens glad; zij meet 1 bij 5.65 M. bij een hoogte van nog 1.90 M.; een drempel met gaten voor deurpallen en houten posten ligt daarbinnen. De bestemming van het gebouw ligt geheel in het duister.

Nog twee kleinere overblijfselen worden in Brumund's beschrijving genoemd, waarvan het eene weergevonden en ontgraven is; daar genoemde auteur van rozetversiering spreekt en dit gebouwtje deze mist, ligt het voor de hand zulk een ornament aan het verdwenen tempeltje toe te schrijven. Het ontgraven monument is alleen een soubasementje, op eenigen afstand vóór de zooeven beschreven grootere ruïne; voetlijst, een op twee overgangslijstjes rustend beneden-oijef met grove lotusbladeren, uitspringende benedenlijst met weer een paar bijlijstjes en dan het teerlingvlak en hetzelfde profiel in omgekeerde volgorde; hooger dan het boven-oijef is nergens iets gespaard. De teerling bestaat uit pilasters en casementen met een rechthoekig, naar voren tredend paneel; zoowel paneelen als pilasters zijn gevuld met dieren, o. a. gevleugelde leeuwen en ganzen, temidden van ranken, alles grof en ietwat verlopen, hoewel ook de afgesleten toestand eenigermate schuld kan zijn van den ongunstigen indruk. Een voetsprong op het Westen behoudt dezelfde profileering om eerst bij een verjonging het valsche profiel te krijgen en dan in een tweede verjonging de trap op te nemen. Het gebouwtje zat zoo goed als geheel onder den grond verborgen en op dezelfde wijze zou ook het tweede monumentje nog wel in het terrein verstopt kunnen zijn en te zijner tijd voor den dag komen.

De bewerking der reliefs gelijk geheel op die, welke wij bij later gedateerde tempels zullen waarnemen en dus zullen deze gebouwen ook wel buiten den Madjapahitschen bloeitijd vallen; dat te Djedong ook later nog gebouwd is, wordt bewezen door het jaartal 1378, A. D. 1456, op een lossen steen bij een der andesiet-poorten aangetroffen. In Hoofdstuk II maakten wij melding van een hypothese, dat de Girindrawardhana's in de tweede helft der vijftiende eeuw niet meer te Madjapahit zetelden; zij zouden hun kraton in deze buurt gehad hebben en een groote, zware baksteenmuur, stellig geen tempelringmuur doch geschikt voor verdedigingsdoeleinden, te Koetagirang op 1½ paal afstands, wordt daar dan mede in verband gebracht. Bewezen is die hypothese daarmede zeker niet; toch zal men met haar mogelijkheid bij het verder nagaan dezer omgeving rekening kunnen houden.

Litteratuur.

- Inventaris n°. 1600, 1640, 1696, 1894, 1920, 2101; Verbeek n°. 647.
 Domis, De Oosterling 2 (1836) p. 95; Brumund, Indiana II (1854)
 p. 256—258; Hageman, Tjandi-Pari, Tijdschr. Bat. Gen. 2 (1854) p.

394—402; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Comm. 1913 p. 313 sq. en 348 sq.; Brandes in Not. Bat. Gen. 1898 p. 86—88; dezelfde in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 45—49 en 56—58 en pl. 42; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeelingen Prébalinggâ, Kraksaan en Loemadjang, Rapp. Oudh. Comm. 1904 p. 113—118; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Sidâ-ardjâ, Rapp. 1905/6 p. 97—99; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Madjâ-kertâ, Rapp. 1907 p. 69 sq. en 80—84; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Blitar, Rapp. 1908 p. 49, 162, en Kêdiri, p. 277—281 en 289—292; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 33 sq. en 37—39; Van Hinloopen Labberton, Wat geeft de achterzijde van Capdi Kêdaton te zien? Tijdschr. Bat. Gen. 51 (1909) p. 169—189; Parmentier, Inventaire descriptif des monuments çams de l'Annam, I (1909) p. 566—569; De begraafplaats van Bhre Kakuripan, Tijdschr. Bat. Gen. 54 (1914) p. 317 sq.; Perquin in Oudh. Versl. 1915, 2, p. 59 sq.; dezelfde, Kort verslag aangaande de werkzaamheden aan de Tjandi's Tegawangi en Soerawana, Oudh. Versl. 1915, 3, p. 104—114; Van Stein Callenfels in Oudh. Versl. 1918, 1, p. 7—12.

HOOFDSTUK XIX.

Panataran.

Onder de groote heiligdommen van het Madjapahitsche rijk moet Tjandj Panataran wel een zeer voorname plaats hebben ingenomen. Naar zijn afmetingen is het verreweg het grootste gebouw, dat wij op Oost-Java over hebben, en ook wanneer wij Midden-Java vergelijken, blijkt alleen Baraboejoer dit monument in omvang te overtreffen. Daarenboven stond het op een uitgestrekt tempelterrein, met een overvloed van kleinere bouwwerken, terrassen, tempeltjes, voetstukken en wat niet al. Het is een machtige, rijke stichting, waarvan hier de overblijfselen voor ons liggen.

Het spreekt van zelf, dat die stichting niet in haar geheel binnen een beperkt aantal jaren tot stand is gekomen en dat wij a priori niet mogen verwachten haar aan één tijdperk der Madjapahitsche geschiedenis te kunnen verbinden. De betrekkelijk vele, op het tempelterrein aange troffen jaartallen beslaan dan ook een groote periode; een beschreven steen dateert reeds uit 1197; aan de bouwwerken zelf is men stellig in de eerste jaren der veertiende eeuw bezig geweest en heeft men voortgewerkt tot diep in de vijftiende.

Men moet dan ook ongetwijfeld dit complex niet als een bijeenbehoorend geheel beschouwen in den zin van bijvoorbeeld Tjandj Sewoe, waar ook een groot aantal gebouwen gevonden wordt, en waarvan de oprichting zeker eveneens een aanzienlijk aantal jaren in beslag heeft genomen; het verschil is, dat daar klaarblijkelijk gewerkt is volgens een vast, van te voren opgesteld ontwerp, zoodat elk der bijgebouwtjes zijn eigenaardige, onmisbare plaats inneemt in het geheele samenstel. Bij Panataran heeft men zich de zaak zoo voor te stellen, dat men in het begin der veertiende eeuw, in de eerste decennien van Madjapahit dus, een heiligdom, dat reeds een eeuw bestond, is gaan vernieuwen en er den grooten hoofdtempel is gaan bouwen, en dat men later, al naar gelang er behoefte aan uitbreiding was, dan wel eenig vorst of ander bouwheer het bestaande monumentencomplex nog wat wilde verfraaien, overgegaan is tot het toeroegen van andere, nieuwe bouwwerken. Vandaar de groote afstand in tijdsduur, welke het eene monument van het andere scheidt, vandaar ook de verwarrende indruk, welken de door

elkaar liggende gebouwen en gebouwtjes op het terrein teweegbrengen. Hier geen vast, in groote lijnen van te voren opgesteld plan, dat latere bouwmeesters slechts te volgen hadden, maar integendeel een onafhankelijk voortwerken van den éenen na den anderen, met gebruikmaking van de ruimte, die er toevallig nog over was.

De bovenbedoelde inscriptie van 1197, gevonden aan de Zuidzijde van den grooten tempel, heeft betrekking op een stichting ten behoeve van den Bhatāra van Palah door koning Çrēngga. Ook uit den Nāgarakrētāgama is ons die naam Palah bekend; uit de reisroutes des konings blijkt duidelijk, dat het niet ver van Blitar en tusschen laatstgenoemde plaats en Madjapahit moet hebben gelegen. Daar wij nu verder door de zoo dadelijk te noemen jaartallen weten, dat er in de dagen van 's konings reizen te Panataran een heiligdom stond, daar de ligging hiervan juist met die van Palah overeenkomt, en ten oversloede bij den tempel van Panataran de stichtingsoorkonde van Palah bewaard gebleven is, kan het aannemelijk geacht worden, dat inderdaad Palah de oude naam is van Tjandi Panataran. Hier was dus de heilige plek, die meermalen het doel van Hayam Woeroek's tochten vormde; hier was het, dat de vorst zijn hulde neerlegde aan de voeten van den Goddelijken Bergheer.

Een reusachtige bovendrempel van een ingang met het jaartal 1245 (A.D. 1323), en het voorkomen van het jaar 1242 (A.D. 1320) op twee groote rākshasa's, terwijl twee kleinere 1241 (A.D. 1319) dragen, bewijst dat in die jaren, onder Djayanagara dus, bouwwerkzaamheden hebben plaats gehad of beëindigd zijn ¹⁾; het schijnt dus, dat door dezen vorst of zijn voorganger, in elk geval tijdens den aanvang der Madjapahitsche dynastie, het initiatief is genomen tot een herstel of uitbreiding van het oude heiligdom. De groote tempel kan niet veel jonger zijn; immers de vier groote rākshasa's, die aan weerszijden van de trappen zijn opgesteld, hebben op hun voetstukken het jaar 1269 (A.D. 1347), en deze voetstukken staan vast aan het tempelfundament gebouwd en behooren ongetwijfeld tot den opzet van het monument, welks reliefkunst trouwens met die der tempelwachters de grootste verwantschap vertoont. Over Hayam Woeroek's belangstelling in den tempel spraken wij reeds; het meest daadwerkelijk is deze echter eerst na de verschijning van den Nāgarakrētāgama gebleken, want juist in de latere jaren zijner regeering is er weer veel bijgebouwd, getuige het jaar 1291 (A.D. 1369), op het eenige nog overeindstaande kleine tempeltje; 1295 (A.D. 1373) op een lossen bovendrempel, en 1297 (A.D. 1375) op het zoogenaamde pëndapateras. Veertig jaar later, onder Soehitā dus, kwam de badplaats van

¹⁾ Bovendien wordt nog door Crawford het jaartal 1242 (A.D. 1320) boven een poort opgegeven.

1337 (A. D. 1415) tot stand, en nogmaals zooveel jaren waren er verlopen, toen in 1376 (A. D. 1454) een ons onbekend bouwwerk tot stand kwam, waarvan de steen met de dateering toevallig bewaard gebleven is. Nog tot in de nadagen van Madjapahit is men dus bezig gebleven met het verfraaien, vergrooten en herstellen van dit ongetwijfeld hoog vereerde heiligdom. Opkomst, bloei en ondergang van het groote rijk moeten zich in de bouwgeschiedenis van het tempelcomplex hebben weerspiegeld.

Hoe ontoereikend nu ook de aan bovengenoemde data ontleende gegevens mogen zijn, om die bouwgeschiedenis ten opzichte van het complex als geheel te reconstrueeren, zij geven ons in elk geval het recht om de overblijfselen van Panataran te bespreken in aansluiting aan het Madjapahitsche bloeitijdperk. De wijding van den grooten tempel valt naar alle waarschijnlijkheid onder het Regentschap, die van de beide in belangrijkheid daarop volgende monumenten, pëndapa-terras en kleinen tempel, onder Hayam Woeroek. De rest is daartegenover van secundair belang en kan het best in combinatie met de nabijliggende groote ruïnen in behandeling komen; het zou trouwens ons alle overzicht over het geheel doen verliezen, indien wij anders handelden en bijvoorbeeld de badplaats naar een ander hoofdstuk verwezen. Wij bespreken dus Panataran als één bijeenbehorend tempelcomplex, doch stellen op den voorgrond, dat het in zeer verschillende tijden, uit zeer heterogene bestanddeelen (heterogeen uit kunst-oogpunt vooral), is samengesteld.

Als de ontdekker van Panataran kan Horsfield gelden, die de overblijfselen in 1815 bezocht en wiens aantekeningen door Raffles in de «History of Java» zijn overgenomen. Zijn beschrijving is kort, maar zeer nauwkeurig en zij bevat allerlei bijzonderheden, die later niet meer waren na te gaan. Het tweede, uitvoerige relaas omtrent deze oudheden komt eveneens van Engelsche zijde; het is dat van Rigg uit 1849 en staat op gelijke hoogte als de voortreffelijke beschrijvingen van dienzelfden bezoeker, waarvan bv. bij Singasari en Djaboeng gebruik kon worden gemaakt. In 1866 volgt de onvermoeide Hoepermans, die hier zijn zwerftochten besloot; even later was er Van Kinsbergen werkzaam, die bij de opnamen voor de groote collectie zijner foto's een bijzondere voorliefde voor Panataran aan den dag heeft gelegd, zoodat ongeveer een vierde van de geheele verzameling betrekking heeft op deze oudheden. De tot dusver genoemde auteurs deden hun opnemingen aan het geheele terrein ten goede komen; de eerstvolgende meer uitgebreide beschrijving, die van André de la Porte en Knebel uit 1892—93 (eerst gedrukt in 1900) heeft bepaaldelijk betrekking op den hoofdtempel. Helaas trok de bouwvallige toestand van dat monument ook de aandacht van het plaatselijk bestuur te Blitar en achte dit zich geroepen de regeering een voorstel tot restauratie te doen, waar die regeering, vreemd

genoeg, op inging, zoodat, even voor de instelling der Oudheidkundige Commissie, het gebouw werd prijsgegeven aan de ergerlijkste onkunde en wansmaak. In het eerste hoofdstuk hebben wij van deze ramp reeds melding gemaakt; alles wat los zat werd vastgepleisterd en soliede in elkaar gemetseld, en daarbij werd gaarne gebruik gemaakt van alle mogelijke bouwfragmenten, ongerukend of ze op plaatsen kwamen, waar ze behoorden of niet; de reliefs werden bijgewerkt en bijvoorbeeld van ontbrekende koppen voorzien; ook een der tempelwachters ontving een geheel verkeerd hoofd. Dat alles was nog niet het ergste, want het kon, zij het met groote moeite, weer ongedaan gemaakt worden; doch onherstelbaar verlies leed het heiligdom, doordat allerlei gegevens voor den vroegeren toestand van het bouwwerk weggehakt en weggepleisterd werden, zoo bijvoorbeeld de putten en steenlagen, die aangaven, hoe er op het bovenste terras verder was gebouwd, en waar zich de zijkapellen hadden bevonden. Uit de oude berichten kunnen wij eenigszins opmaken, hoe die gegevens er uit hebben gezien: aan het monument zelf zijn ze grootendeels verdwenen. De restauratie van Panataran is een der droevigste episodes in Java's oudheidkundige geschiedenis.

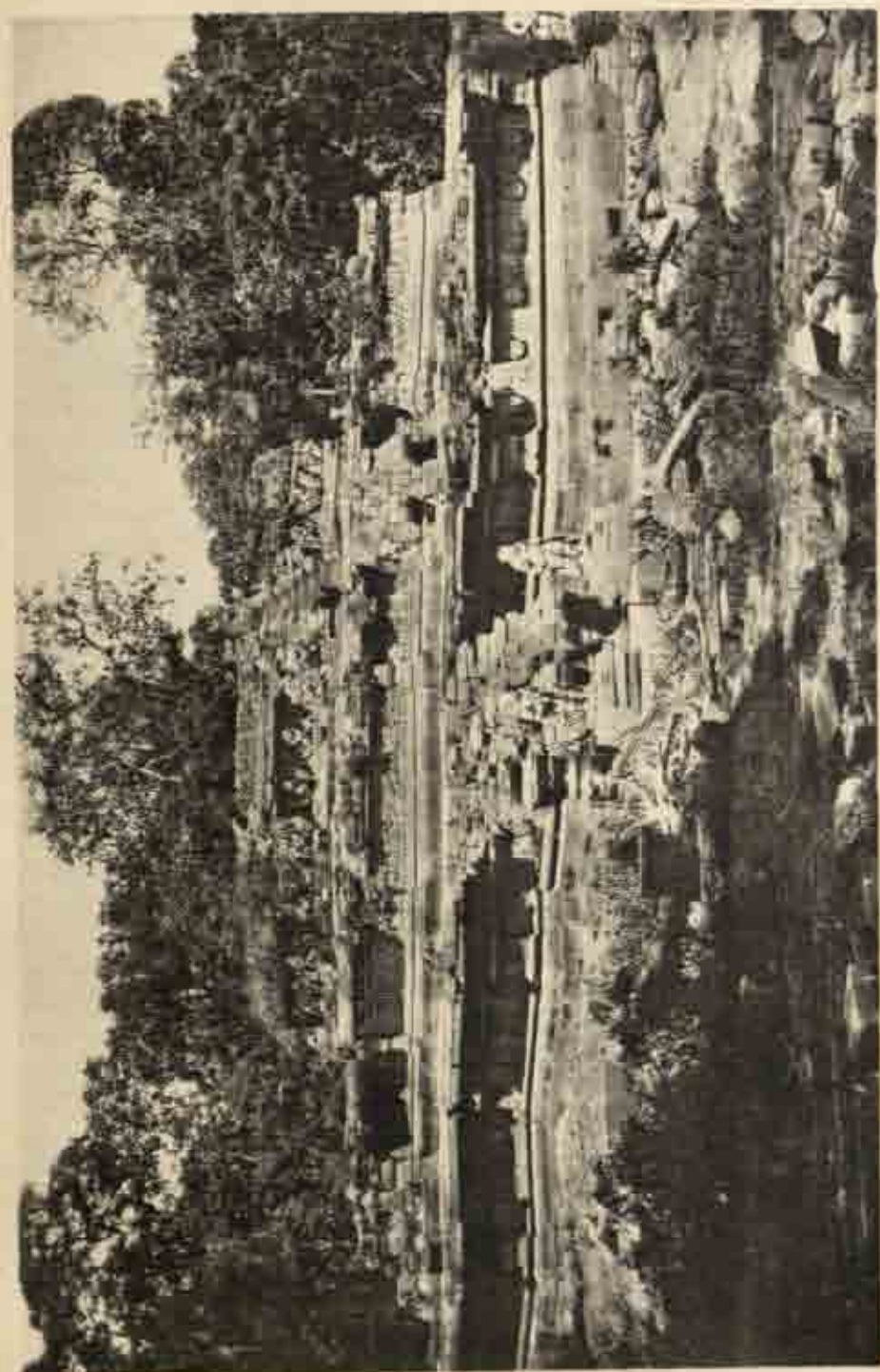
Al kwam nu de instelling der Oudheidkundige Commissie juist iets te laat om dit onheil te verhoeden, in ander opzicht is de werkzaamheid dier Commissie het monument zeer ten goede gekomen. Het spreekt wel van zelf, dat Brandes zich gehaast heeft dit merkwaardige gebouw te leeren kennen, en het verwondert ons niet, dat hij er dadelijk allerlei in zag, wat nog geen ander had opgemerkt. Zijn studies hadden vooreerst betrekking op de voorstellingen en inscripties van het pëndapa-terras; de dierfabels op de rākshasa's en dergelijke, maar bovenal werd hij getroffen door de reliefs van den hoofdtempel, «niet alleen om hun kunstwaarde, maar misschien meer nog door den Javaanschen geest, die er uit spreekt»; het blad-ornament der medaillons in zijn samenhang en afwijking van het oude Midden-Javaansche, vond zijn verklaring, doch in het bijzonder was het Brandes' verdienste de groote waarde te onderkennen van de onderste reliefreeks aan den hoofdtempel, waar in de optredende personen zich reeds de wajang-vormen gaan verraden en waar tegelijkertijd in de bijgevoegde wolk- en bergpartijen zich een verrassende impressionistische kunst openbaart. Een uitgebreide verhandeling over deze laatste reliefreeks is, rijk geïllustreerd, tegelijk met de Singasari-beschrijving in de, vier jaar na den dood van den auteur verschenen, tweede groote monografie der Oudh. Commissie, in het licht gegeven. Daarbij was tevens gelegenheid de beteekenis dier reliefs uit het Rāmāyana te verklaren, nauwkeuriger dan door vroegere onderzoekers was geschied.

De opname van Panataran door Knebel in 1908 is teleurstellend, vooral als men bedenkt, hoe goed deze oudheidkundige door zijn vroeger

verblijf te Blitar van de omgeving op de hoogte kon zijn. In plaats daarvan wordt niets anders dan een beschrijving der reliefs aan het tweede terras gegeven en een afteekening van verschillende jaartallen, doch over de rest geen woord; een poover geheel, zelfs als men het hier gepubliceerde als aanvulling van de vroegere studie uit 1893 beschouwt. Bedoelde reliefs werden eerst in 1915 bevredigend verklaard, toen Van Stein Callenfels er den Kreshnāyana-tekst in terugvond. In datzelfde jaar nam een uitgebreid terrein-onderzoek door den Oudheidkundigen Dienst onder leiding van Perquin een aanvang, waarbij talrijke merkwaardige gegevens voor den dag gekomen zijn, die ons eenig inzicht verschaffen in den samenhang en den plattegrond van het tempelcomplex als geheel. Van de fouten der restauratie van 1901 werd hersteld, wat nog mogelijk was; en slechts is het te betreuren, dat de Oudheidkundige Dienst heeft gemeend zijn werk te Panataran bij de beëindiging te moeten doen culmineeren in de niet onbedenkelijke reconstructie van een aantal, slechts in fragmenten teruggevonden, monumenten en bouwdeelen.

Het tempelterrein was door een ringmuur omgeven en had zijn hoofdingang naar het Westen. Het was door twee dwarsmuren in drie afdeelingen verdeeld, iets in den trant dus der Balineesche tempels. In de achterste, Oostelijkste, afdeeling lag, met den ingang eveneens op het Westen, de hoofdtempel (plaat 72). Dezen zullen wij het eerst in behandeling nemen.

Staat men thans voor het gebouw, dan ziet men drie boven elkander gelegen, steeds kleiner wordende terrassen; het eigenlijke heiligdom, waar men binnen kon gaan en dat zich bovenop het hoogste terras verhief, is verdwenen. Waar het nu elders doorgaans gemakkelijk is, de plaats van zulke terrasvormige bouwdeelen in het ontwerp van het geheele monument te bepalen, en er een soubasement met afzonderlijken voet en den voet van het hoofdstel in te herkennen, is dat hier niet het geval. Het sterke terugtrekken van het tweede bouwdeel ten opzichte van het eerste, en het derde tegenover het tweede, stemt deze terrassen tot gelijkwaardige bouwdeelen, en volkomen daarmede in overeenstemming is, dat de profileering van het eerste en tweede bouwdeel eveneens geheel gelijkwaardig is, en niet, zooals bij een soubasement met voet gebruikelijk is, het onderste een meer eenvoudig karakter draagt dan het meer samengestelde tweede. De beide onderste terrassen van Panataran zijn, juist als op geheel andere wijze met de terrasvormige gaanderijen te Baraboejoer het geval was, twee opeenvolgende, van elkander onafhankelijke onderdeelen van den bouw; geen van beide is als ondergeschikt aan het andere te beschouwen. Het derde terras met zijn hoofddornament van dragende wezens is in zooverre weer iets anders,

HOOFDTEMPEL VAN PANATARAN

dat hier duidelijk uitkomt, dat het bestemd was om nog iets boven zich te heffen, en het is dit derde terras, dat men als een onderdeel van een grooter geheel zou kunnen opvatten. Het wegwerken van alle sporen van den bovenbouw heeft ten gevolge gehad, dat niet meer te zien is, op welke wijze die bovenbouw zich er bij aansloot, en of dit derde terras dus te beschouwen is als voet van het hoofdgestel, of wel als soubasement. In het eerste geval zou men in de beide onderste terrassen een dubbel soubasement kunnen zien, in het tweede geval zouden zij een reusachtigen, monumentalen onderbouw voor het soubasement vormen. Hoe men het nu ten slotte wil opvatten, doet er eigenlijk weinig toe, daar wij nu eenmaal met den bovenbouw geen rekening kunnen houden en dus alle drie de terrassen afzonderlijk dienen te beschouwen.

Voor wij ze nu meer in bijzonderheden nagaan, moet nog op den opzet van het monument als geheel gewezen worden, en wel bepaaldelijk op de kunstige wijze, waarop de bouwmeester door elk der terrassen een afwijkenden plattegrond te geven (plaat 73), niet alleen een zeer fraai samenstel van uit- en inspringende stukken en daarmee samenhangende licht- en schaduwwerking heeft gekregen, maar ook plaatsruimte gewonnen heeft voor de kleine kapellen, waarmede hij het gebouw heeft versierd. Het benedenste terras is een vierkant met zeer groote en breede voorsprongen op het midden van elk der zijden; terwijl de assen van het gebouw 33.80 en 30.44 M. meten, bedraagt de breedte der voorsprongen niet minder dan 10.65 M. en treden deze 3.10 à 3.20 M. naar buiten. De ongelijkheid der beide assen spruit daaruit voort, dat de voorsprong aan de voorzijde wat verder uitspringt dan de andere (6.30 M.); hij is daartegenover ook iets smaller (10.12 M.). De trap is niet tegen dezen voorsprong aangebracht, maar in plaats daarvan zijn er twee trappen, één aan elke zijde van den voorsprong tegen het terraslichaam oplopend, zoodat men aan den voorkant eigenlijk drie voorsprongen heeft, de grootere, met die der andere zijden corresponderende, in het midden, en de beide trapuitbouwen aan de kanten.

Het tweede terras is ook een vierkant, 19.07 bij 18.89 M., maar hier vinden wij in het midden der zijden geen uitsprongen, doch integendeel springen de wanden juist terug, over een breedte van 6.35 en 6.16 M. tot een diepte van 2 M. Het gevolg daarvan is, dat in het midden van den omgang telkens de vloer uitspringt en de wand inspringt en er zoodoende een groote ruimte vrijkomt, die benut is, om er kleine gebouwtjes, zijkapelletjes, op te plaatsen. Aan den voorkant is de toestand een weinig anders; de insprong is daar minder diep en in het midden daarvan was een trapuitbouw aangebracht, doch door de veel grootere uittreding van het bordes was er toch genoeg plaats over voor het

kapelletje, hetwelk hier iets grooter was dan de drie overige. Daar het derde terras vervolgens een vierkant grondplan zonder in- of uitsprong heeft, 11.25 bij 11.15 M., krijgt door den zoo juist beschreven vorm van het tweede, de omgang daarboven zijn smalle gedeelten in het midden en een verbreding aan de hoeken: als gevolg daarvan zijn de ook hier eenmaal aanwezige kapelletjes telkens aan elk der vier hoeken geplaatst. Ook hier bevat de voorzijde een uitbouw voor den trap. Men kan zich dus voorstellen, dat toen zich het eigenlijke tempelgebouw nog bovenop het derde terras bevond, dit omgeven was door acht in het rond gelopen bijkapellen, vier op de hoeken van den tweeden, en vier in het midden van den eersten omgang. Deze bouw moet wel een verrassend en origineel effect gehad hebben, en ook in dit opzicht moet het heiligdom van Palah iets geheel apart hebben gehad, dat elders nergens werd gevonden. Zoals wij reeds zeiden, heeft men bij de restauratie van 1901 gerricht alle sporen, zoowel van den bovenbouw als van de zijkapellen, zorgvuldig weg te werken. Van die laatste waren inderjijd juist met hier en daar nog een steenlaag over; met behulp van nieuw gevonden fragmenten en een foto van den ouden toestand, door Van Kinsbergen vastgelegd, heeft men thans ergens op het terrein een reconstructie van zulk een kapel kunnen beproeven. In het midden van het derde terras werd eveneens een put, hier van grooter afmeting, aangetroffen. Verder was reeds lang de gangbare meening, dat het gebouw, hetwelk hier boven moet hebben gestaan, niet een eenvoudige vierkante tempel was, maar uit verschillende afdelingen bestond. Horsfield trok die laatste conclusie uit de aanwezige *remains of various foundations*. Voor den binnenbouw rondom de put bleek baksteen te zijn gebezigd. Zoo straks zullen wij zien, op welk een verrassende wijze deze gegevens bij de laatste onderzoeken bevestigd en aangevuld zijn.

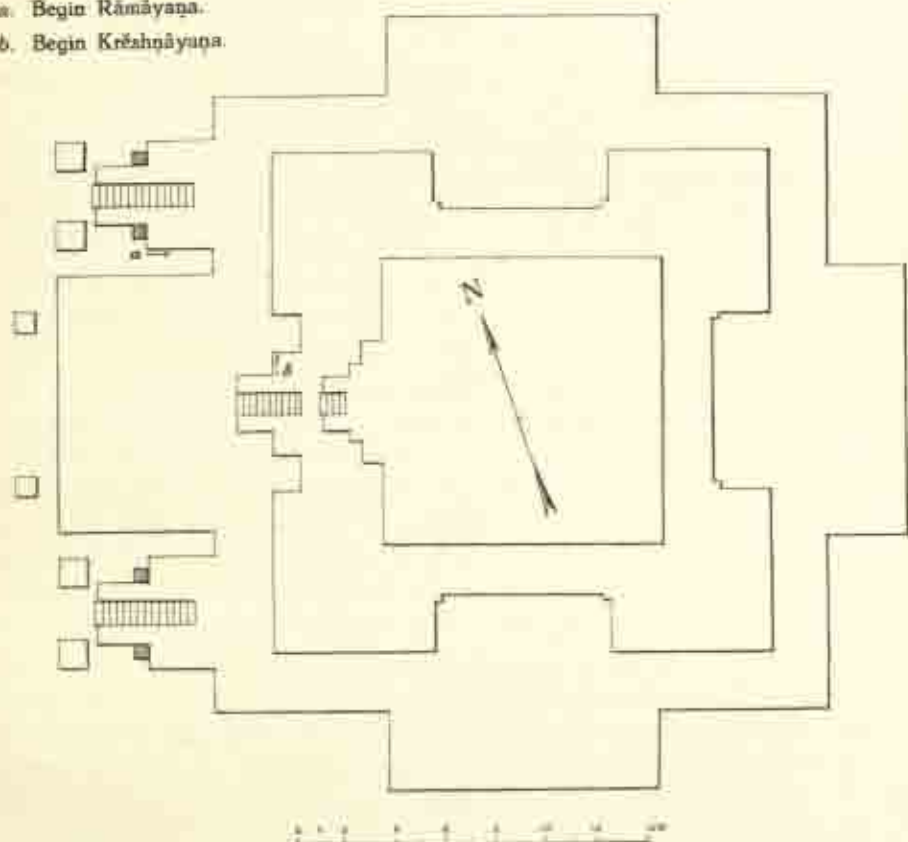
Hoewel het eerste terras zich door zijn ornament veel zwaarder voordoet dan het tweede, vertoonen beide in opzet en profileering een groote overeenkomst. Voet- en kroonlijst, beneden- en boven-*oijef*, uitspringende beneden- en bovenlijst, vormen met de noodige overgangslijstjes de bestandtheelen, die bij beide terrassen dezelfde zijn; desgelijks ziet men in beide gevallen een *oijef* boven de kroonlijst als overgang naar den volgende terrasvloer, en een onderbreking van de hier beschreven profileering, door middel van sterk sprekende pilasters op de uitspringende hoeken. De *oijeven* zijn onversierd, gelijk ook de andere genoemde lijsten glad gelaten zijn.

De pilasters treden over de geheele hoogte der profileering naar buiten en spelen daardoor in den opzet van het geheel een voorname rol, dan elders het geval is, waar zij slechts den teetling onderbreken. Bij die van het eerste terras draagt de pilast een versierde

VERKLARING.

PLAAT 73.

- a. Begin Rāmāyaṇa.
b. Begin Kṛṣṇāyaṇa.

PLATTEGROND VAN DEN HOOFDTEMPEL
VAN PANATARAN.

voetlijst met een variatie van het *trigōna*-motief, een reeks van afzonderlijke, door een lukeping gescheiden sierstukken, met naar links en rechts afhangende krullen. De olieven en uitspringende lijsten zijn ook hier aanwezig; de teerling is in het midden glad, doch wordt gevat tusschen een beneden- en een bovenband, de laatste met guirlande-ornament, de benedenband met een versiering, welke zich in principe aansluit bij die van de voetlijst en eveneens losse stukken naast elkander vertoont, waarop de als een liggende acroterie gebouwen krullijn nog wat verder van den oorspronkelijken *trigōna* afstaat. Op dezelfde wijze als de benedenband in ornament met de voetlijst overeenkomt, is er ook verwantschap tusschen den bovenband en de op het boven-olief volgende, met de voetlijst corresponderende kroonlijst, waarvan alleen de guirlande wijder windingen heeft en, van boven zich verbreedend en in één stuk doorlopend, een kronkelijns vormt. Deze kroonlijst sluit den pilaster in tusschen nog niet af; want na een paar gladde tusschenlijstjes volgt nog een brede band als dominerende bekroning, welke band van een kronkelend rank-ornament is voorleert, terwijl op de hoeken bij wijze van acroterien menschenfiguren, hoofd en armen, tusschen krullen naar buiten steken.

De hoekpilasters van het tweede terras wijken in bijzonderheden af; het vervallen van de versierde voet- en kroonlijst, het vervangen van de olieven door hoekige lijsten, en het teerling-ornament. De teerling is naar verhouding ruder en tusschen boven- en benedenband, welke laatste thans het gebruikelijke *asthuis*-motief draagt, is nog een middenband gevoegd, gevat tusschen *parallanthes*- en *kratjes* van zaadhuisk-ornament en verder voorzien van opgelegde ruitversiering. Ook in zake de trappen bestaat er tusschen de behandeling van beide terrassen verschil. Op het tweede zijn de trapvleugels zonder meer tegen een kleinen voorsprong van den tempelwand aangeschoven; op het eerste zijn zij, zooals wij zagen, tegen afzonderlijke uithoofjes geplaatst. Die uithooften volgen in hoofdzaak het profiel van de rest van het terras, doch men heeft alles wat laten zakken, en voorts zijn in de hoeken, die de voorzijde van den uitbouw met de trapvleugels maakt, hoek-torentjes aangebracht, glad gehouwen met sterk uitspringende boven- en benedenlijsten. De trapvleugels zijn in beide gevallen van de zware Oost-Javaansche soort, stijl aequaande in een groote voluut en zoowel op die voluut, als tegen den voorwand daarboven, geornamenteerd met de bekende afhangende driehoeken, waarvan de bewerking in een geheel verlijnden leeuwenkop, hier bijzonder fijn en smaakvol is. Ze rusten op voetstukjes, in welker teerling bij de onderste exemplaren een kruik-motief te onderkennen valt. De breedte dezer trapvleugels, 70 c.M., versterkt den zwaren, massieven indruk, dien zij tegenover de trappen van slechts 90

en 86 c.M. maken. Veertien treden voeren naar het eerste, negen naar het tweede terras.¹⁾

De teerling-versiering van de terrasmuren bestaat bij het tweede terras uit doorlopende reliefs, die door boven- en benedenband begrensd worden; geen van beide vertoonen precies het op deze plaats gebruikelijke ornament, doch in overeenstemming met hetgeen voet- en kroonlijst der pilasters van het benedenteras te zien gaven, vinden wij ook hier aan den benedenrand een nieuwen variant van de naast elkander gezette, tot krul-ornament verworpen triçöela-stukken, en aan den bovenrand de zich in kronkels steeds voortzettende guirlande. Aan het eerste terras is geen boven- of benedenband aanwezig, doch is een regelmatige verticale verdeling toegepast. Op korte afstanden zijn casementen uitgespaard, die binnen een drievoudige uitdieping een medaillon, met een dierfiguur in rank-ornament, naar voren doen treden. De ruimte tusschen de casementen is met de sprekende reliefs gevuld; men zou aan die ruimten den naam van pilasters kunnen geven, als men slechts in het oog houdt, dat deze pilasters niet, zooals gewoonlijk, een stuk naar huiten springen. Overeenkomstig hetgeen wij aan Tjandi Kidjal opmerkten²⁾, komt hier duidelijk uit, dat de dragende deelen het zwaarste ornament hebben en de pannels het lichtere.

De ranken, welke de dierfiguren der medaillons omgeven, zijn in haar windingen naar rechts en links een voortzetting van de Midden-Javaansche recalcitrante-spiraal, doch dit in zijn oorsprong klimmende ornament bij uitnemendheid is hier, naar Brandes' karakteristieke uitdrukking, omgevallen en heeft daardoor zijn karakter verloren; een ontwikkeling, waarbij Chineesche invloeden zouden hebben kunnen medegewerkt. De dieren zijn van allerlei soorten, olifanten, paarden, rhinocerossen, verschillende runderen, stekelvarkens, herten, tijgers, geiten, ichneumons, ratten, kakatoe's, pauwen, kippen, ganzen, eenden en wat niet al. Het opmerkelijke feit, dat er ook op Java niet voorkomende dieren onder zijn, met name ezel, casuaris en spookdier, deed Brandes veronderstellen, dat de kunstenaars van Panataraan meer van de wereld gezien moeten hebben dan Java alleen, of wel dat het eiland in hun tijd een eigenaardig cosmopolitisch verkeer moet hebben gekend. Vermoedelijk is dat laatste wel de juiste verklaring van het voorkomen dezer dieren; de Nāgarakṛtāgama heeft ons niet alleen van dat verkeer beter kennis doen krijgen, maar bewijst alvast van de ezels³⁾, dat deze als curiositeit in die dagen wel degelijk naar het eiland waren overgebracht.

De sprekende reliefs der pilasters hebben in denzelfden geleerde hun

¹⁾ Hoerpermann telde twaalf en tien; wellicht is diens opgave juistere.

²⁾ Pag. II.

³⁾ Zang 58:7.

verklaarder gevonden, en de vele belangwekkende opmerkingen, welke dienaangaande te berde worden gebracht en die het onmogelijk zou zijn in dit korte bestek tot haar recht te doen komen, doen ons met nadruk den lezer, die er meer van weten wil, naar Brandes' magistrale studie verwijzen.

De voorgestelde geschiedenis is een deel van het Rāmāyana, namelijk de episodes, waarin Hanoemān en de apen zulk een groote rol spelen; het loopt van de komst van den apenkoning op Langkā, tot den dood van Koemblaकर्त्ता. Dat de volgorde van links naar rechts is, dus tegengesteld aan de pradakshinā, is bij een Oost-Javaansch monument niets bijzonders, doch wel merkwaardig is de plaats, waar de reeks aanvangt. Deze is namelijk niet, zooals men zou vermoeden, ergens aan den voorwand, naast een der trappen of aan den midden-voorsprong, doch aan den Westelijken hoek van den uitsprong der Westzijde. Een geheel willekeurig punt, zou men op het eerste gezicht zeggen. Stelt men zich echter op eenigen afstand vóór het monument, dan ziet men, dat voor den beschouwer de voor-façade, van links naar rechts genomen, juist op die plek een aanvang neemt. Natuurlijk is dat slechts een voor-façade in schijn, want factisch behoort dat gedeelte nu eenmaal tot den zijwand, en in zooverre mag men met Brandes van een onlogische plaatsing spreken, daar immers de Hindoe-architecten hun bouw-constructies opzetten en zagen per gevel, van waren hoek tot waren hoek. Het neemt echter niet weg, dat nu eenmaal de aanwezigheid van den midden-voorsprong en de beide trappenhouten aan den voorgevel ten gevolge had, dat er in dien gevel geen aangewezen aanvangspunt voor de relief-reeks was, het zijn practisch voordeel had te beginnen bij den uitersten hoek, welken de van eenigen afstand naderende bezoeker aan het gebouw opmerkte. De architectonische opzet leed er natuurlijk volstrekt niet onder, dat tusschen al die met gelijksoortig ornament gevulde pilasters het begintafereel op een in bouwkundig opzicht zonderlinge plaats lag; voor den tempelganger was het gemakkelijk, niet ergens naast trappen of voorsprong naar den aanvang van het verhaal te moeten zoeken, doch zich direct te kunnen wenden naar den uitersten linkerhoek en van daar zijn omwandeling te beginnen.¹⁾

Gaat men nu de reliefs een voor een na om er telkens een afzonderlijk tooneeltje in te zoeken, dan komt men tot geen bevredigende resultaten en het is wederom de verdienste van Brandes te hebben begrepen, dat dikwijls meerdere pilasters dienen te worden samengevat, om in het geheel der daar afgebeelde voorstellingen een volledig tafereel te kunnen herkennen. De beeldhouwer heeft op deze ingenieuze wijze het bezwaar

¹⁾ Vergelijk het op pag. 52 aangaande Tjandi Djago opgemerkte.

van de geringe plaatsruimte der enkele pilasters weten te overwinnen. Wanneer men bij de verklaring op deze wijze te werk gaat, zal men wellicht hier en daar eens twijfelen, of sommige reliefs al dan niet bij elkaar behoren, maar over het geheel is de geschiedenis gemakkelijk te volgen. Allereerst wordt Hanoemān ten tonele gevond, in menschelijken vorm behoudens staart en apengesicht, na staartegenover zijn vijand Rāwaja, in rijk ornaat en met een anor, doch zonder de hem toekomende en te Lata Djonggrang dan ook aanwezige, tien hoofted, geketen tusschen zijn vrouwen. Daarna begint het eigenlijke verhaal: Hanoemān is er in een boom gevinge van, hoe de trouwe Sitā Rāwaja's voorstellen afwijst, en als deze laatste vertrokken is, begeeft hij zelf zich tot de vorstin en biedt haar eerbiedig den ring van Rāma aan; daarna bijt Sitā treurende achter in haar pendapa. De apenvorst geraakt dan in strijd met de dienaren van zijn vijand, welke in bhōeta-vorm optreden; hij behoudt de overhand en vernielt het slotpark, waarvan de verschrikte poortwachter aan Rāwaja het gebeurde gaat mededeelen. Op diens bevel treden krachtiger toepen tegen den indringer op, ook deze deiven het onderspit¹⁾; opnieuw krijgt Rāwaja bericht en steeds geweldigere zijn de bhōeta's, die op den apenvorst afgezonden worden en door hem worden verslagen, totdat zelfs aan Aksha, Rāwaja's zoon, de arm wordt afgeslagen. Na een bad genomen te hebben in zee, begint Hanoemān weder het park te vernielen, en nu zendt Rāwaja zijn zoon Indradjit, die zijn tegenstander eerst met een pijl wondt en dan met een slangenpijl weet te omwinden en te vellen. Op draagstukken wordt de aap naar Rāwaja gebracht, die hem den staart doet ontweeten met in olie gedrenkte lappen, welke vervolgens in brand worden gesloken. Dan scheurt Hanoemān de slang met een sprong in stukken en smelt op het dak der kratongebouwen, welke hij met de lappen om zijn staart in brand steekt. Alles vlugt weg. De aap vliegt heen, neemt afscheid van Sitā, en bereikt over de zee den vasten wal, waar hij de andere apen terugvindt en aan Rāma verslag doet van zijn bevindingen. Men trekt op naar het strand, waar de beroemde dam wordt gemaakt. Aan den overwal angekommen, zitten Rāma, Lakshmana en de voornaamste apen aan den maaltijd; vervolgens begint het apenleger den opmarsch. Ook in Rāwaja's verblijf wordt krijgsraad gehouden, tengevolge waarvan het leger der bhōeta's den vijand tegemoet trekt. De strijd onthraant, en verschillende episodes daarvan worden weergegeven, totdat op het slottafereel Kotmbhakarya, de geweldigste der bhōeta's, die talloze apen aan het verslinden is, door Lakshmana met pijl en boog wordt geveid. Enkele hier weergegeven toneelen stellen hetzelfde voor, dat wij ook

¹⁾ In deze groep staat op een vaandeltje een kleine inscriptie *dhawa* (vaandel), met de lettertrekken onder elkander, naar Chinesischen trant. Vgl. hierboven pag. 56, noot, voor een dergelijke kleine inscriptie te Tjondj Djago.

RELIEFS MET WOLKENTOONEELEN TE PANATARAN

te Lara Djonggrang aantreffen (I p. 357). In beide gevallen was het een Hindoe-Javaansch kunstenaar, die een eensluidende opdracht ontving, en hoe verschillend is het resultaat. Een verschil, hetwelk voor een klein deel zeker wel samenhangt met de omstandigheid, dat de beeldhouwer ginds langgestrekte vlakken ter beschikking had, hier een aantal kleine paneelen had te combineeren; dat diensengevolge noodzakelijkerwijze de compositie een andere zijn moest, behoeft geen betoog. Maar ook afgescheiden daarvan is de vergelijking der afzonderlijke figuren en hun opvatting leerrijk: de rustige, harmonische, klassieke kunst van Midden-Java tegenover de fel bewogen, barokke, impressionistische van het Oosten.

Dat impressionisme heeft vooral uiting gevonden in de volkpartijen, waaraan in deze tafereelen een voornamelijk plaats is toebedeeld (plaat 74). Reeds in de berglandschappen zijn hier en daar de lijnen van dierviguren te onderkennen, olifanten en leeuwen, en daarnaast heeft vooral de monsterkop toepassing gevonden, gelijk men die eveneens in beschpartijen kan terugvinden. Maar bovenal de wolken hebben zich uitnemend er toe geleend, de grillige gestalten, die men ook in de echte wolken zoo vaak kan waarnemen, mettenlaad door middel van enkele lijnen vast te leggen, leeuwenkop, paard, vogel, draak, voorts aanstormende reuzen, en in het bijzonder afzonderlijke koppen, bovenal de kâla-kop, en in een enkel geval zelfs het geheele kâla-makara-ornament, zoowel in een volkomen duidelijken vorm, met vervanging der makara's door hertenkoppen (wellicht weder onder Chineesch invloed), als nauwelijks herkenbaar in arabesque verlijning.¹⁾ Deze eigenaardige wolkenkunst vindt men nergens in zoo groote mate en zoo gedurfd doorgevoerd als te Panataran, en dit verschijnsel geeft dan ook aan genoemden tempel iets geheel eighens.

Opmerkelijk is het nu dat bedoeld impressionisme, en evenzeer het sterk sprekende wajang-achtige karakter der optredende personen, beperkt blijft tot de reliëfs van het onderste terras, en het is voor ons inzicht in de Hindoe-Javaansche kunst wel een bijzonder groot geluk, dat er nog wat meer van den tempel is gespaard gebleven. Had men uitsluitend dat eerste terras over, dan zou men er licht toe gekomen zijn te meenen, dat de ontwerper van dit heiligdom of althans de kunstenaar die het versierde, deze ééne bepaalde kunstrichting was toegedaan, dat

1) „Men ziet leeuwen, apen, slangen, olifanten, reuzen en wat er nog meer door het zwerk jagen en op zich ademen, en neus en profiel, dan weer en driekwart, dan weer en face. Diverse tableaux, allen zijn impressionistisch, met slechts hier en daar de noodzakelijke lijnen scherp en duidelijk getrokken, maar het overige is wattige, volle, bolle vormen en krullen, vindt men dan weer in 't groot, grootsch, grotesque, dan weer in kleiner afmetingen. Men vindt er vol gezetond, duidelijker, sprekender, en dan weer in enkel sierlijnen aangehucht, als waren het slechts bloemstukken, arabesken, verloopend dood ornament". Aldus de voortreffelijke karakteristiek van Brandes (Rijp. 1901 p. 10).

men Panataran te beschouwen had als deze richting, met uitsluiting van alle andere, vertegenwoordigend, en men was dan zeker maar al te geneigd geweest daar conclusies aan vast te knopen over de geheel afzonderlijke plaats van dien tempel in de Hindoe-Javaansche kunst en over het heerschen van die bewuste kunstrichting in zekere periode. Thans heeft echter de aanwezigheid van het tweede terras, met zijn doorlopende reliefs van een geheel ander karakter, ons voor zulke voorbarige gevolgtrekkingen gevrijwaard.

En toch is onzes inziens zelfs Brandes niet geheel aan het gevaar van generaliseeren ontkomen, een zaak, die niet zonder belang is, daar zij in verband staat met de dateering van het monument. De reliefs aan de badplaats (uit 1415) en vooral die van het pëndapa-terras (uit 1375) bewijzen, dat de reliefs van den hoofdtempel ouder moeten wezen, *zoo* redeneert deze geleerde, en overweegt men nu dat die reliefs aan het pëndapa-terras zich zeer nauw aansluiten bij die van Tjandi Djago-Toempang «dan moet men concludereen, dat de hoofdtempel van Panataran anterieur moet wezen ook aan Tj. Toempang». Dit heiligdom is van omstreeks 1268, en dus Panataran uit de laatste helft der twaalfde eeuw¹⁾.

Deze sluitreden kunnen wij niet volgen. Zij zou alleen opgaan, als men zich had voor te stellen, dat de ééne kunstrichting geheel moet hebben afgedaan, voor een andere toepassing vindt; dan kon men redeneeren: a en b behooren bij elkaar, c is anterieur aan a, dus is het dat ook aan b. Was deze opvatting de juiste, dan zou de consequentie van de overeenkomst tusschen Djago en het pëndapa-terras deze zijn, dat in de honderd jaar, welke die beide monumenten van elkander scheiden, uitsluitend deze kunst en geen andere beoefening had gevonden. Men behoeft slechts aan Tigawangi en Soerawana te denken, om van het tegendeel overtuigd te zijn. Het beste bewijs geeft echter de hoofdtempel van Panataran zelve, die op de wajang- en wolkenkunst van het eerste terras een tweede serie reliefs doet volgen van de ouderwetsche soort, zonder ook maar één enkele wolk en zelfs zonder de vele andere opvulsels, welke de kunstenaars elders zoo noodzakelijk hebben gevonden. Aan één en hetzelfde heiligdom van Panataran hebben beeldhouwers van volkomen uiteenlopende kunstopvattingen medegewerkt. A fortiori mag worden aangenomen, dat aan verschillende gelijktijdige monumenten verschillende kunstrichtingen tot niting kunnen zijn gekomen, en dat overeenkomst in kunst van den éénen tempel met den anderen op zichzelf geen voldoende reden is om ze in eenzelfde periode te dateeren. Djago en het pëndapa-terras van Panataran, met hun overeenkomstige kunst en hun eeuw verschil in stichtingstijd, blijven een waarschuwend voorbeeld.

Wij zouden dan ook den hoofdtempel van Panataran niet gaarne naar

¹⁾ Zie pag. 14* sq. der monografie.

zijn kunst willen dateeren, die eenerzijds zeker naar Djago, maar anderzijds even goed naar Tigawangi aanwijzingen geeft. De jaartallen van den ingang naar het tempelterrein en van de groote rākshasa's zijn het allereerst, die ons aan de eerste helft der veertiende eeuw doen denken; in het bijzonder zijn die tempelwachters, welke daar hun vaste standplaats hebben, een zekere terminus ante quem, want het is nog wel mogelijk, dat men ze vóór een lang bestaanden tempel heeft gezet, maar niet zeer aannemelijk, dat men het monument bij de rākshasa's gebouwd heeft. Zeer zeker is het niet uitgesloten, dat het heiligdom er al geruimen tijd was, toen de drempel van 1323 werd gebruikt, maar wat wij aan de ornamentatie opmerken, lijkt toch wel allermeeft op den Madjapahitschen tijd, en zoolang niet het tegendeel blijkt, achten wij een dateering in omstreeks 1330 verreweg het waarschijnlijkste.

In de reliefs van het tweede terras (plaat 75, boven) heeft, zooals wij zeiden, Van Stein Callenfels het Krēshṇāyana gevonden, volgens een redactie, die ons niet geheel bekend is, maar in de hoofdzaken toch zeker overeenstemt met de bewaard gebleven Oud-Javaansche bewerking van dien tekst. Deze vangt aan bij Krēshṇa's vlucht voor Kālayawana en de reeds op Djago aangetroffen (pag. 58) Moetjoekoenda-episode, om zich verder vooral bezig te houden met de omstandigheden, die leidden tot de schaking van Roekmini, en te eindigen met het gelukkig leven van Krēshṇa en genoemde vorstin. Op het monument vinden wij juist hetzelfde, doch zijn er alleen nog een paar episodes ingevlochten, waarvoor het gedicht geen verklaring geeft.

Men ziet vooreerst Kālayawana beraadslagen met zijn rijksbestierder, en daarna Krēshṇa met zijn volgelingen zich in veiligheid stellen voor den hem bedreigenden geweldenaar. Op het volgend tooneel ligt de rēshi Moetjoekoenda op zijn legerstede, waarachter Krēshṇa en diens gezellen wegschuilen, terwijl Kālayawana binnen dringt en met een schop den heilige doet ontwaken. Met zijn blik doet deze den indringer in vlammen opgaan en vervolgens is men getuige van het afscheid, hetwelk hij van den geredden Krēshṇa neemt.

Voor de hierbij aansluitende tafereelen geeft de tekst geen aanwijzing. Een man haalt een koffertje uit een pēndapa en loopt er mee heen, doch een ander, met een kris gewapend, wil hem tegenhouden; door eenige soldaten worden een aantal vrouwen voortgeleid, waarvan de voorste knielend een sēmbah maakt voor een paar van volgelingen vergezelde ruiters. Dit laatste zou op de overbrenging van de vrouwen uit Kālayawana's veroverde hoofdstad naar Krēshṇa's kraton te Dwarawati kunnen slaan, doch de onzekerheid in de aangrenzende tooneelen maakt ook deze identificatie hoogst twijfelachtig. Een gesprek tusschen twee aanzienlijken; een onderhoud op de hemelwolken tusschen een persoon

in vorstelijk ornaat en één, die den grooten tulbandvormigen hoofdtoel op heeft, welke ook Moetjoekoenda sierde en in het algemeen voor rishi's gebruikelijk schijnt; een derde gesprek, thans op aarde, van een vorst en twee hemelingen; dan een wandeling van drie vorstelijke lieden; een onderhoud tusschen die lieden, en eindelijk een aanbidding van Wisnôus. Dat alles is vooralsnog onbegrijpelijk.

Verder kunnen wij ons echter aan het Kreshnayana houden. De koning der Tjedi is op weg naar Koendina om er de vorstendochter Roekmini als bruid te ontvangen; doch, zoodra daarnaast te zien is, beraadsluagt de moeder der bruid er reeds over, hoe zij het huwelijk ongedaan kan maken ten behoeve van Kreshna; zij zendt dus een bode tot hem, en deze verzoekt den vorst zoo snel mogelijk te komen. Na een offer gebracht te hebben, doet Kreshna zijn wagen inspannen, en de stoet trekt op de bosschen binnenrijdende. Een tafereel moet dan weer onverklaard blijven: een oude rishi, voor wien een drietal leerlingen met soortgelijken hoofdtoel nederknielen. Vervolgens krijgt Kreshna, geheel overeenkomstig den tekst, van een vertrouweling raad in zake de te volgen gedragwijze; men gebruikt den maaltijd in het bosch, en overnacht daar eveneens. Den volgenden dag wordt verder gereisd; men ontmoet de menschen, welke zich tusschenwaarts begeven, en eindelijk trekt Kreshna Koendina binnen. Koning en koningin krijgen bericht van zijn aankomst; intusschen zendt Kreshna een bode met een brief naar Roekmini, haar uitmoedigend tot de vlucht, en deze bode weet haar dat schrijven in den luiftoel te overhandigen. Overklaard is daarop weer een scène, waar de rishi tegemoet de prinses staat. Wat er dan volgt, is zeer geschilderd, maar zooveel is duidelijk, dat eerst Roekmini in gesprek is met haar vrouwen, die haar de vlucht aanraden, en daarop de prinses buiten de stadspoort haar minnaar ontmoet en met hem den wagen bestijgt. Van het voorgevallene krijgt men in den kraton bericht. De bruidegom beraadsluagt, wat er gedaan moet worden om den schaker te vatten. Het meest oorlogszuchtig is Roekma, de broeder der prinses; deze legt de gelofte af niet te zullen terugkeeren dan na Kreshna gedood en Roekmini teruggehaald te hebben. Strijdwagens, olifanten en voetvolk maken zich gereed. Van het gevecht is alleen het hoogtepunt afgebeeld, door Kreshna's pijl getroffen stort Roekma uit zijn wagen, terwijl zijn wagenmennis reeds gedood is en de paarden steigeren. Kreshna staat nog met de boog in de hand op zijn eigen wagen, en Roekmini omvat hem de knieën met de smeekbede, haar broeder verder te sparen. De held geeft daaraan gehoor, en zoo loopt alles goed af en kunnen de laatste tafereelen gewijd zijn aan het jonge paar in de lusttuinen van Dwarawati.

Ook buiten de eigenlijke geschiedenis is er veel belangrijks op deze

RELIEFS VAN PANATARAN
(HOOFDTEMPEL EN PĒNDAPA-TERRAS)

reliefs, in de kleeding der personen, de gebouwen, de wagens enz. Opmerkelijk, in verband met iets soortgelijks in de Rāma-tafereelen van daareven, is nog de in twee herten eindigende regenboog boven Krēṣṇa op het strijdtoneel, en (zeer geschonden) eveneens boven Roekma. De reliefs zijn minder typisch dan de eigenaardig Javaansche van Tjandi Djago, doch staan in kunstwaarde ongetwijfeld hooger, natuurlijker, stutiger, evenwichtiger van compositie.

Na het groote onderscheid tusschen de reliefbehandeling van het eerste en die van het tweede terras, brengt het derde opnieuw een verrassing. Hier geen doorlopende reeksen van sprekende tafereelen, maar een afwisseling van dragende figuren, die aan dit bouwdeel onmiskenbaar het karakter van een voet verleen en van iets, waarop nog iets hoogers volgen moest. Zelfs al waren er geen oude beschrijvingen, die van de sporen van een verderen bouw boven op het terras gewaagden, en hadden wij uitsluitend den gladde, gecementeerden vloer der restauratie over, dan nog zouden deze dragers de vroegere aanwezigheid van een tempelbouw daarboven bewijzen, en de groote kracht, in die dragende figuren gelegd, wijst tevens op een bouw van niet geringe beteekenis; onder een lichte constructie zouden zij ten eenenmale misstaan, nog daargelaten dat de zware onderbouw der twee voorgaande terrassen al evenzeer een krachtig aandoend monument daarboven doet veronderstellen. De eenvoudige profileering stempelt dit bouwdeel niet minder tot een voet. Het zijn slechts een paar gladde lijsten, die den teerling omsluiten, naar kroon en voetlijst voerend. De teerling zelf is behandeld volgens de gewone methode van afwisselende pilasters en ingediepte casementen. Gevleugelde nāga's steken uit die casementen hun koppen naar voren, gevleugelde leeuwen met omhooggeheven achterpooten zijn tegen de pilasters aangebeiteld, waar ook hun voetstukken naar buiten treden uit den benedenband. Het eigenaardige is, dat wel die benedenband langs den teerling ligt, met het gewone zaadhuis-motief onder arabesk-lijnen, doch dat de corresponderende bovenband ontbreekt of, juist gezegd, onzichtbaar blijft onder de elkander daar rakende vleugels van leeuwen en nāga's. Vooral in de leeuwen is de dragende kracht gelegd, gelijk het best uitkomt bij de hoekpilasters, waar die dieren meer dan elders vrij komen te staan. Boven de kroonlijst is nog iets over van een wat terugliggenden band met krul-ornament; daarboven ziet men reeds op Van Kinsbergen's foto's allerlei opgestapeld dat er niet behoort, onder andere een aantal op antefixen gelijkende sierstukken, met naar links en rechts gewende menscheelijken figuren. De restauratie heeft het ook hier onmogelijk gemaakt, om nog de noodige zekerheid aangaande den oorspronkelijken toestand te verkrijgen.

Aan de voorzijde is een uitbouw van 4,54 M. breedte, waar de trap

tegenaan is gezet. Die uitbouw vertoont het zoogenaamde valsche profiel; het is niet minder eenvoudig met zijn gladde lijsten, doch de afmetingen zijn onderling gewijzigd, en het ontbreken van de ruimte voor een casement en dus ook voor den nāga, heeft de bovenband hier te voorschijn doen komen, welke blijkt te zijn voorzien van een ander ornament dan het gebruikelijke; afhangende driehoekjes wisselen af met eveneens neerhangende, naar rechts en links gedraaide krullen. De combinatie, welke op die wijze ontstaat, herinnert aan den triṣṣṭā, en inderdaad zal dit het motief wel zijn, waaraan het ornament is ontleend. Een fraai effect is verder verkregen, doordat in de hoeken, tusschen de voorzijde van den uitbouw en de trapvleugels, wederom gevleugelde leeuwen zijn geplaatst, die op origineele en treffende manier de hoektorentjes van andere monumenten vervangen. De trap zelf is even breed als de vorige, 86 c.M., tusschen vleugels van 63 c.M., welke met die der andere terrassen overeenkomen; het aantal treden bedroeg volgens Hoepermans negen. De laatste onderzoekingen hebben doen blijken, dat aan de voorzijde der vleugels slangen waren gebeiteld, waarvan de koppen, met stukken der horizontaal tegen het terras aanlopende lichamen, teruggevonden zijn.

Het opbreken bij diezelfde gelegenheid van den in 1901 «gerestaureerden» terrasvloer leidde tot opmerkelijke resultaten, zoowel door hetgeen er nog van de vroegere binnenverdeling te voorschijn kwam, als door de aangetroffen, bij die restauratie gebezigde, fragmenten van het tempelgebouw. Vooreerst bleek, dat binnen den tegenwoordigen natuursteen buitenwand van het terras zich een andere van baksteen, met eigen trapuitbouw bevindt, en ditzelfde verschijnsel werd ook aan het tweede terras geconstateerd. In dien baksteenbouw hebben wij dus waarschijnlijk een ouderen vorm van het heiligdom voor ons, waaromheen, zooals ook elders het geval is geweest, bij den nieuwen bouw de andesietwand is gelegd. Wat aangaat den tempel, die zich boven het derde terras verheft, kon worden nagegaan, dat zich hier boven een voet de beelden van Āiwa, Brahmā en Wishṇoe bevonden moeten hebben. De Harṣa, Brahmā's drager, is geheel compleet, en het beeld van dien god zelve werd indertijd nog door Horsfield op dit terras aangetroffen. Deze drie goden moeten geplaatst zijn geweest in het midden der zijden, dus in de buitennissen, van den bovenbouw, niet binnen een afzonderlijke cella. Ook verdere dragers werden geheel of gedeeltelijk teruggevonden; behalve Nandi en Garuḍa waren er Agni's ram, Indra's olifant en Kārtikeya's pauw, evenals fragmenten van Indra en Kārtikeya zelf, alsook van Wāyue. De dragers maakten bepaaldelijk deel uit van den eigenlijken tempelmuur, terwijl bleek, dat zich tusschen die op de hoeken en in het midden, nog andere beelden bevonden moeten hebben. Voor zoover is na te gaan, kunnen Çakti's de drie groote goden geflankeerd hebben

en moeten de windstreekhoeders op de hoeken hebben gestaan. Ook van een groote hoeveelheid slangfragmenten bleek de oorspronkelijke plaatsing in den tempelwand, doordat een deel van den Garoeda-vleugel met zulk een slang uit één steen gehakt was. Minder duidelijk was de samenstelling van den tempelvoet, hoewel waarschijnlijk kan worden geacht, dat daartoe paneelen met diervoorstellingen en verschillende hurkende bhōṭa's hebben behoord. Hoewel, mede door het ontbreken van de gegevens voor lengte en breedte, van een reconstructie van het gebouw geen sprake kon zijn, kan men zich toch als resultaat van deze fragmenten-combinatie eenigermate een denkbeeld vormen, hoe de groote tempel van Panataran er moet hebben uitgezien.

Zijn wij nu van verschillende op en bij dezen hoofdtempel aangetroffen fragmenten en beelden niet zeker of die er oorspronkelijk wat mede te maken hebben, een ander geval is het met de vier groote tempelwachters, die op hun gladde kubusvormige voetstukken, aan weerszijden vóór de beide toegangstrappen van het eerste terras staan. De voetstukken dragen, zooals wij reeds zeiden, elk het jaartal 1269, A. D. 1347, en daardoor vormen deze beelden een der weinige vaste punten, van welke men bij een beschouwing der kunstarchaeologie van Madjapahit kan uitgaan. De beelden zijn alle, met inbegrip van het door doodskoppen omgeven kussen, waarop ze staan, 1.90 M. hoog; ook verder zijn ze alle vier op overeenkomstige wijze gebeeldhouwd en er kan geen twijfel aan zijn, of ze werden dadelijk ontworpen voor het doel, waartoe wij ze thans nog gebezigd zien. Ze zijn twee-armig en steunen met de eene hand op de knots, terwijl aan de andere zijde een vrouwenfiguur staat, die tot aan de dij van het groote beeld reikt; de knots is telkens naar de trapzijde, de vrouw naar de buitenzijde gewend. Achter en naast dat vrouwenbeeldje verrijst uit een pot een lotusvegetatie, welke aan deze beelden reeds dadelijk een plaats aanwijst naast die andere voortbrengselen der vroegere Madjapahitsche kunst, van welke wij een der schitterendste vertegenwoordigers in den Harihara van Simping beschreven, en ook in andere opzichten sluiten deze tempelwachters zich tot in alle bijzonderheden bij de daar behandelde kunstrichting aan. Alleen heeft de beeldhouwer natuurlijk rekening moeten houden met de eigenaardige eischen van zijn onderwerp in de woeste gelaatsuitdrukking, uitpuilende oogen, vooruitstekende tanden en het hoog opgekamde, krullend afhangende haar; ook is de gestalte op zichzelf wat plomper, gelijk den rākshasa betaamt. Toch wordt door de rijke versiering en de fraaie kleeding het schrikwekkend karakter weer grootendeels geneutraliseerd, en als geheel genomen zijn deze beelden zeer zeker meer godenfiguren dan monsters; men heeft ze dan ook wel als Āiwa-Kāla opgevat en een determinatie als rākshasa onjuist geacht; ten onrechte onzes inziens, want hun functie is die van den tempel-

wachter, maar een duidelijk bewijs, hoezeer ze een anderen indruk maken dan de gewone afschrik inboezemende wakers.

Het merkwaardigste aan deze vier beelden zijn wel de ruggestukken, aangebracht tegen de benedenzijde van het afhingende gewaad, onder het zich daar kronkelende slange-lichaam, dat zich over den linkerschouder als kastekoord voortzet (plaat 76). Op deze stukken had men dus het gezicht, wanneer men de trappen afdaalde. Het is een geweldige rotspartij met wolkenmaesa's (taarhoven); deze zijn behandeld overtreukomstig wat wij aan het eerste terras zagen — een aanwijzing temeer voor den nauwen band tusschen deze rākshasa's en den tempel — en hebben de betijning van reuzen, dieren, monsters, of ook van een verslinderden leeuwenkop gekregen. Tegen dezen achtergrond nu, afsteekend tegen en toch een harmonisch geheel vormend met, de fantastische beheitseling is een zoo hoog bas-relief, dat het bijna hant-relief lijkt, zijn in natuurlijke vormen de handelende figuren van een dierfabeltje geplaatst. Bij een der stukken zitten op den grond twee honden tegenover elkaar, terwijl in de lucht een gans vliegt, met in den bek een stok, waaraan twee schildpadden zich vastbiten; drie honden zitten te wachten tot hun slachtoffer naar beneden zal vallen, en in het geheel hebben wij de Oost-Javaanische lezing van de reeds meermalen aangetroffen fabel van de ganzen en de schildpad te zien, die wij onder meer op Tjandi Diago aantreffen (p. 53, vgl. I p. 292 en 392). Een andere voorstelling is onverklaard; een vogel, gelijkend op de gans van daareven, vliegt onder hoven, en daar beneden kruipt een leguaan. Het derde stuk geeft de ook elders herhaaldelijk voorkomende geschiedenis van den ondukkuren kaaiman op den rug van den stier; hij wordt door dien laatste uit gevaar gered, en stort tot belooning zijn helper in het verkeer (verg. p. 52 en 53). Ten slotte een hert, dat gevolgd wordt door een man met een schildpad aan zijn draagstok; door vermoedheid voor te wenden, weet het hert den jager te bewegen tot een vervolging, waarbij hij de reeds gevangen schildpad neerlegt, en deze dus gelegenheid heeft om te ontsnappen. Klaarblijkelijk is dit dus een meer eenvoudige lezing van het verhaal, hetwelk wij kennen als dat van de vriendschap tusschen vier dieren: hert, schildpad, kraai en muis, en dat op dezelfde wijze verloopt, met medewerking bij de ontsnapping door de beide laatstgenoemde. In techniek en compositie zijn deze tafereelen prachtstukken, en zij geven bovendien een diepen blik in de aesthetische aspiraties van de kunstenaars uit den bloeitijd, in deze gelukkige combinatie van de impressionistische verlijning van wolken en bergen met de levendige en natuurlijke dierfiguren. Deze combinatie in haar geheel vormt dan weer een onderdeel der groote rākshasa-beelden, welke men, de ruggestukken niet ziende, voor zuivere representanten der vroeg-Madjapahitsche kunst van Simping en Rimbi

TEMPELWACHTER VAN PANATARAN. ACHTERKANT.

zou houden. Mogelijk is bij die ruggestukken Chineesche invloed niet uitgesloten; in elk geval zijn deze kunstwerken als geheel, Hindoe-Javaansch in de beste betekenis.

In afwachting van plattegronden en foto's, die het mogelijk zullen maken ons ook van de omgeving van den hoofdtempel na de jongste opgravingen een duidelijk beeld te maken, moeten wij hier volstaan met een korte opsomming¹⁾. In het Zuiden werd een tempelbasement van natuursteen aangetroffen, waaraan verbonden een tweede natuursteen voet; verder nog een basementje van baksteen en een tempelvoet van natuursteen; later kwamen ook hoeksteen en een baksteen-gebouwtje in den Zuid-Oosthoek te voorschijn. Aan de Noordzijde lag eveneens een natuursteen tempelvoet, in het Noord-Westen een basement van baksteen; in het Westen (dus aan den voorkant) lagen de fundamente van een langwerpig gebouwtje in baksteen; eerstgenoemde voet is thans weer opgebouwd, evenals gedeeltelijk gescheide met een der Zuidelijke monumentjes. Dit alles stond in de derde, Oostelijke, afdeling van het tempelterrein, en werd door een dwarsmuur van de middelste afdeling gescheiden. Dit middelste stuk is door een anderen muur van West naar Oost in tweeën gedeeld, in het Zuidelijke deel werd een toegang tegenover de Zuidelijke trap van den hoofdtempel teruggevonden, en in het Noordelijke zal de toestand wellicht dezelfde zijn geweest, althans ook in den afscheidingsmuur naar de eerste, Westelijke, terreinafdeeling, zijn twee toegangen aanwezig. Hier stonden een paar rākshasa's zonder jaartal; daarentegen behooren twee wachters met 1241, A. D. 1319, bij de poort tusschen de tweede en derde afdeling, en in diezelfde buurt lag ook een hovendorpel met het jaartal 1240, dus A. D. 1318. Men kan dus veronderstellen, dat deze aanleg in 1318—19 tot stand gekomen is.

Beide helften van de middelste afdeling waren ook met gebouwen bezet. De Zuidelijke bevatte baksteenfundamente van een terras van 10 bij 20 M., met trap op het Zuiden, waarbij een paar rākshasa's; verder de fundamente van een vierkant gebouwtje uit hetzelfde materiaal. In de Noordelijke afdeling lagen de voeten van een baksteen-tempeltje en van één in natuursteen; fundamente van een klein vierkant gebouwtje in baksteen; van een langwerpigen bouw in baksteen, waarop in natuursteen is voortgebouwd, en van nog een baksteengebouwtje, waarbinnen drie teerlingen waren opgezet. Het voornaamste echter, dat in deze helft nog over was, is een natuursteen soubasement, waarop thans het bijbehorende tempellichaam gereconstrueerd is en dat bekend is geworden als «het Nāga-tempeltje».

¹⁾ Deze is ontleend aan de Oudh. Verslagen; voor de juistheid staan wij niet geheel in, daar de samenvatting in den Inventaris er niet mee klopt.

Het soubasement heeft een zeer gewoon beloop, met de gebruikelijke twee ojieven, uitspringende boven- en benedenlijsten, bijbehorende gladde overgangslijsten en gladden teerling; aan de Westzijde bevindt zich een trap met het ornament van afhangende driehoeken, en tusschen de trapvleugels en het lichaam van het soubasement staan hoektorentjes van soortgelijke, eenvoudige profileering. Boven de kroonlijst voert een nieuw ojiefje met lijstjes naar het begin van een tempelvoetje, waarvan reeds vroeger te zien was, dat er op verschillende plaatsen versierde steenen met relief naar voren traden, o.a. een (nog niet herkende) dierfabel bevattend van een landman, die zijn land beploegt na twee krabben onder het juk te hebben gespannen. De rest van het gebouwtje was verdwenen.

Het terugvinden van allerlei fragmenten van dit tempeltje heeft het mogelijk gemaakt het hoofdstel weer op te bouwen. De genoemde versierde steenen zijn de voeten van pilasters, waarop menschenfiguren gebeiteld zijn, geen rākshasa's, maar slanke, goed geproportioneerde goden of hemelingen, die één hand omhoog heffen en in de andere een bel houden. Tusschen deze pilasters, welke zich op de hoeken, in het midden der zijden en aan weerskanten van de deur bevinden, loopt het teerlingprofiel, met dubbel uitgediepte casementen, waarin diarmedaillons naar voren springen, tusschen de gebruikelijke uitspringende lijsten en ojieven. Wat echter ten eenenmale ongewoon is, is datgene wat door die godenfiguren wordt ondersteund; het zijn namelijk slangen, die zich om het gebouwtje slingeren ter hoogte van de kroonlijst en daarbij haar lichamen laten neerhangen in groote kronkels, welke tegen den teerling tot op de casementen neerhangen. Een geheel unieke voorstelling, en daarbij voortreffelijk van uitvoering, fijn en bevallig en smaakvol.

Dat de bijzondere kwaliteiten van dit beeldhouwwerk er toe geleid hebben een reconstructie te doen uitvoeren, is begrijpelijk, en inderdaad krijgt men op deze wijze een indruk van wat dit gebouwtje geweest moet zijn. In zooverre is door den herbouw Panataran zeer zeker verrijkt. Dit neemt echter niet weg, dat onzes inziens toch de bezwaren blijven overwegen. Een verantwoording van de reconstructie op grond der gevonden fragmenten is nog niet gepubliceerd, doch wij nemen gaarne aan, dat er in alle onderdeelen de meest volkomen zekerheid bestond. Echter blijft aesthetisch hetgeen er tot stand is gebracht, enigszins onbevredigend, zoowel door de vele ingevoegde onbewerkte steenen, als vooral doordat de afwezigheid van gegevens voor het dak, het werk boven de kroonlijst in een horizontaal vlak doet eindigen. Daarenboven voelt men bij een reconstructie als deze, toch maar al te zeer het halfslachtig karakter der resultaten; een goed bedoelde misleiding van den bezoeker, die hier als product der Hindoe-Javaansche bouwkunst iets voor zich krijgt, dat, zij het dan ook

uit authentieke fragmenten, in anno 1917 is opgetrokken. Kortom, het ware ons liever geweest, indien de scherpzinnige reconstructie er een op papier gebleven was en men slechts het soubasement voor verval had gevrijwaard, dankbaar dat de losse fragmenten zooveel leerden over den oorspronkelijken toestand van het monument, doch zonder een poging om het onherstelbare verlies op onvolkomen wijze te willen verhelpen, en daardoor slechts te meer voelbaar te maken.

In de eerste, Westelijke afdeeling van het tempelterrain, waar het niveau ongeveer 50 c.M. lager ligt, bevinden zich behalve eenige baksteenrestes nog een drietal monumenten, vooreerst (als men uit de middenafdeeling komt) een tempeltje met jaartal 1291, A. D. 1369, in de as van den hoofdtempel; dan, ongeveer in het midden, het pëndapa-terras van 1297, A. D. 1375, en eindelijk in den Noord-Westhoek nog een onversierd terras. Als hoofdingang tot het gehele tempelterrain, hetwelk ongeveer 60 M. breed en 180 M. diep is, vindt men dan in den Westelijken muur een breede, open poort van ongeveer 4 M. doorgang, geflankeerd door twee groote rākshasa's, knielend en met een knots gewapend en voorzien van het jaartal 1242, dus A. D. 1320. In verband met de jaartallen bij den tweeden dwarsmuur is het aannemelijk, dat de aanleg van het complex in ongeveer deze jaren zijn beslag gekregen heeft, en de aanvankelijk opengebleven ruimte in later tijd is volgebouwd.

Vóór het tempeltje van 1369 staat een Gaṇeṣa, terwijl in deze omgeving ook een aantal fragmenten van het nāga-tempeltje en de reeds genoemde groote bovendorpel uit 1323 werden aangetroffen. Het monumentje zelf (plaat 77) is van vierkant model en rust op een laag, eenvoudig soubasement, slechts bestaande uit een voetlijst, twee inspringende lijsten, een teerling, twee uitspringende lijsten en de kroonlijst, alles geheel glad, behoudens kleine antefixen op de hoeken der kroonlijst. Tegen de Westzijde zijn de trapvleugels aangezet, waarnaast ook de hoektorentjes nog gedeeltelijk voorhanden zijn. De voet van het eigenlijke tempelgebouw is nog simpeler van profileering, slechts een plint en twee gladde lijstjes. Het tempellichaam daarentegen is van de noodige profileering en versiering voorzien; het blijft evenzeer vierkant, maar heeft bovendien uitsprongen in het midden der zijden voor nissen en ingang. Het profiel is van de samengestelde soort, daar tusschen de beide ojieven en den teerling eerst een gladde lijst naar buiten springt, door een paar overgangsljsten gevolgd, en dan datzelfde zich met de gebruikelijke boven- en benedenlijst herhaalt. De teerling draagt de drie zoo vaak wederkerende banden, beneden met het zaadhuis-motief, boven met de guirlande in den vorm van een kronkelend lint met tusschengevoegde, afhangende driehoeken, en in het midden een facettenband, die op de hoeken een antefix met het oogmotief vertoont. Het beneden-ojief is van de gewone

lotusbladeren voorzien; het boven-ojief heeft de o.a. van Djaboeng bekende, afwisselend naar rechts en links ombuigende krullen. Doch hoogst opmerkelijk is het ornament van de steunlijst, die op dat boven-ojief volgt; deze is beheeld met een afhangende doek, welke zich aan de benedenzijde tot breede plooiën vormt. Drie gladde lijsten voeren vervolgens tot de eveneens gladde kroonlijst, waarboven, gelijk wij ook reeds meermalen opmerkten, een versierde band iets terug ligt. Op dezen band zijn tusschen ranken, leeuwen en andere dieren geheeld, terwijl op de hoeken en in het midden antefixen naar buiten treden met de bovenlichamen van menschen. Achter den versierden band vormt een schuin oplopende daklijst den overgang tot een tweede laag van de dakconstructie, waarin, zooals elders eveneens het geval was, de eerste zich herhaalt: een paar gladde uitspringende lijsten en dan de versierde band, wederom met dieren te midden van rank-ornament, doch met leeuwenkop-motieven in de antefixen. Van de rest van het dak is niets over¹⁾; daar de tweede laag nog al terug ligt en gewoonlijk de verhouding in den afstand der daklagen ongeveer dezelfde blijft, zou daaruit volgen, dat de bekroning van dit gehouwtje niet zeer hoog verheven zal zijn geweest.

De nis-uitsprongen zijn met hun gladde uit- en inspringende lijsten weer vrij eenvoudig en ook de naar boven tredende nis- en poort-omlijsting is onversierd. Aan de voorzijde is het eenige onderscheid, dat boven de trapvleugels, welke weder de gewone afhangende, driehoekige, versiering dragen, kleine voetstukjes tegen den tempelvoet geplaatst zijn, welke de poort-omlijsting schragen, en dat op een rechthoekig plaatje aan den bovendorpel het jaartal prijkt. Daarentegen zijn aan alle zijden de uitsprongen verder vollkommen gelijk, ook wat aangaat de fraaie, daarboven aangebrachte monsterkoppen, met klauwen en slangen tegen een achtergrond van krulwerk. Zij zijn in hun opzet van denzelfden aard als die te Djedong; trouwens het geheele monumentje doet sterk aan de poorten daar ter plaatse denken, welke, als zij haar verdere ornament gektegen zonden hebben, ongetwijfeld nog duidelijker de verwantschap in het oog zouden doen springen. Van binnen biedt het gebouw, met zijn trapsgewijs oplopend gewelf, niets bijzonders. Tegenover de gedurfd innovatie van den hooftempel en het naga-monumentje, vertegenwoordigt deze kleine tempel de oude, klassieke Madjapahitsche kunst; hij is daardoor in deze omgeving minder opvallend, maar op zichzelf beschouwd een mooi en gaaf voorbeeld van een kunstrichting, welke er alle recht op had, te midden van het streven naar nieuwe vormen voor nieuwe denkbeelden, haar eervolle plaats te behouden.

Van het onversierde terras in den Noord-Westhoek heeft de ont-

¹⁾ Bijkans de laatste berichten is thans ook hier een reconstructie uitgevoerd.

KLEINE TEMPEL VAN PANATARAN

graving geen andere bijzonderheden opgeleverd dan de aanwezigheid van vier toegangstrappen, één aan de Zuidzijde, één aan de Noordzijde en twee op het Oosten ¹⁾, aan welken kant ook beschadigde rākshasa's werden te voorschijn gebracht. Er lagen in deze buurt verder een groot aantal neuten. Een paar versierde voetstukken, Westelijk van het pēndapa-terras uit 1375, bleken op een baksteenfundering te rusten, die echter geheel vervallen was. Het eenige overblijfsel, dat ons dus in deze eerste terreinafdeeling nog ter beschrijving rest, is bedoeld pēndapa-terras met de reliefs. Wij willen ons met de beteekenis dier reliefs niet al te zeer in bijzonderheden bezighouden; indertijd heeft Brandes eenige gegevens voor de verklaring aan de hand gedaan, doch een bevredigende oplossing vermocht deze geleende nog niet te geven. Kort geleden is het aan Van Stein Callenfels gelukt van een vijftal tafereelen de verklaring te vinden, en wel aan de hand van den Boeboekshah-tekst, zooals wij zoodadelijk zullen zien.

Het terras ligt met zijn lengte-as van Noord naar Zuid en is geheel van natuursteen. Aan de voor- of Westzijde zijn twee trappen aangebracht, waardoor deze wand in drie vakken wordt verdeeld. De trapvleugels dragen van boven tegen den voorkant den afhangenden driehoek; tegen de voluut echter heft zich een nāga met den kop omhoog, en het lichaam dezer slangen loopt dan verder door langs den benedenrand van het terras, te beginnen met de kleine uitbouwjes, die in de hoeken van vleugels en terraslichaam geplaatst zijn en die hier niet een torentje weergeven, doch een hoeksierstuk met een gevleugelden rākshasa, knielend op het eene been. Om het slangenlijf, dat geleidelijk dunner wordt, slingert zich een naar evenredigheid dikker wordende staart van een tweede slang; op die wijze blijft de uit beide slangen gevormde onderband steeds dezelfde afmeting behouden. Deze band wordt op overeenkomstige wijze om het geheele terras voortgezet; de staarten zijn telkens ineengestrengeld, de voorlijven steken omhoog, op pilasters, die zoowel op de hoeken van het terras zijn aangebracht als op twee plaatsen aan de achterzijde, zoodat deze laatste ook weer in drie vakken wordt verdeeld. Men heeft op die pilasters telkens twee voorlijven van aansluitende slangenfiguren; die voorlijven kronkelen zich ineen, doch ze dragen te zamen slechts één kop, waar beide, met een band versierde, nekken in uitloopen.

Boven den slangenband is tusschen de slangenpilasters het terras omgeven door een fries met reliefs tusschen opeenvolgende en overgangslijstjes, terwijl daarboven als kroonlijst een vooruitspringende reliefband fungeert, versierd met een kronkelende twijg, tusschen welker windingen ranken en

¹⁾ Volgens Hoopermans had ook de Westkant twee trappen, zoodat er zes in het geheel waren.

rozetten, maar ook dierfiguren zijn aangebracht, en wel zoo, dat er klaarblijkelijk dierfabeltjes door geïllustreerd worden. Ze komen alleen op voor- en achterzijde voor. Men herkent een paard, een tijger tegenover een aap (vgl. p. 53 en 1 p. 234), en dan verschillende toonselen van leeuw en stier met een jakhals; dat laatste ongetwijfeld het bekende verhaal van de vijandschap dier vroegere vrienden door het stoken van een jakhals (vgl. p. 52 en 1 p. 293); ook de geschiedenis van stier en kaalman (p. 53 sq. en 174) is vertegenwoordigd. Dan vindt men eenige menschen, een nāga, een varken en een stekelvarken, nog een tijger; deze laatste verhalen zijn nog niet herkend. In het middenvak aan de achterzijde staat in dezen zelfden bovenband het jaartal. Geheel symmetrisch zijn de labels niet aangebracht.

Bij de reliefs op den friesband (plaat 75, beneden) valt allereerst het duidelijke in hun wijze van voorstellen op; er zijn episodes, die men ook zonder den tekst te kennen kan aflezen, en die vroeg of laat het terugvinden van den tekst tengevolge moeten hebben. De korte inscripties, zeker weder aanwijzingen voor den beeldhouwer, die hier en daar nog aanwezig zijn, een 18 stuks in het geheel, bieden naar gewoonte voor de verklaring weinig hulp; echter blijken ze toch den weg te hebben gewezen naar den tekst van het voorgestelde, want een hunner luidt *bubuksah!* Van de sprekende episodes noemen wij het optreden van een gevleugelde slang; van *rēshi*'s met hun tulbandvormigen hoofdtooi, en van eenige *bhōeta*-figuren; een tijger, die eerst op een man aanstormt, doch hem later tot rijdier strekt; een bosch, waarin zich verschillende spookgedaanten vertoonen en ook de boomen tot spoken vermoed zijn; een tocht per boot over het water, waarbij een der beide inzittenden in het water valt, om hulp vraagt aan een slangenkoning en vervolgens op een zeemonster den overtocht doet met een kistje in de hand; een dame, die per draagstoel wordt vervoerd; een papegaai, die een brief ontvangt, er mede over het water vliegt en hem aan een jeugdige schoone overhandigt; een *rēshi*, met een vrouw op een gambang-achtig muziek-instrument spelend, terwijl een tafel met spijzen gereed staat, doch die later de instrumenten omver gooit en aan zijn gezellin attenties wijdt, welke haar weinig aangenaam schijnen te zijn; een orkest van trommelslagers; nog weer eens een tocht over het water, thans van een vrouw op een zeemonster, en nog weer eens een brief-episode. Zoals men ziet, een zeer avontuurlijk geheel, een geïllustreerde roman die, voor zoover is na te gaan, van links naar rechts loopt. De vrouw op het zeedier herinnert aan Soerawana.

Het door Van Stein Callenfels herkende stuk dezer reeks is dat, waarin de tijger optreedt. Het heeft geen nut hier de geheele Boeboekshah-geschiedenis te verhalen; van belang voor de verklaring der reliefs is het volgende.

Twee broeders, Boeboekshah en Gagang aking, zijn kluizenaar op den Willis; zij volgen daarbij een verschillende methode, zooals ook reeds in hun naam ligt opgesloten, want de eerste eet van alles, ook dieren, die hij vangt, en de tweede houdt zich slechts met de hoogst noodige planten in het leven ¹⁾. Om hen op de proef te stellen zendt Bhatāra Goeroe zijn dienaar Kālawidjaya in de gedaante van een witten tijger, die zich bij hen vervoegt met de mededeeling, dat hij menscheinvleesch wenscht te eten. Gagang aking zegt, dat hij zelf veel te uitgeteerd is om behoorlijk voedsel op te leveren en verwijst den tijger naar zijn broeder; deze laatste blijkt volkomen bereid zich te laten verslinden: hij heeft zelf ook levende wezens opgegeten slechts met het doel hen in hoogerer staat herboren te doen worden. Alleen Boeboekshah is dus de ware heilige; hij wordt door den tijger op zijn rug naar den hemel gevoerd, en Gagang aking moet er zich mee tevreden stellen den tijger aan den staart vast te houden. De hoogste hemel wordt aan Boeboekshah toegewezen, doch zijn broeder moet zich met een gering aandeel in de hemelsche genietingen vergenoegen. Op de reliefs nu zien wij allereerst de beide broeders in de kluizenarij disputeeren, waarbij de dikke, weldoervoede Boeboekshah duidelijk van den mageren Gagang aking te onderscheiden is. Vervolgens vindt men den tijger in gesprek met den laatste, en op het derde tafereel springt het dier op Boeboekshah toe (dit is het tafereel met de inscriptie). Daarna heeft de hemelvaart plaats, met Boeboekshah op den rug, Gagang aking aan den staart van den tijger, en eindelijk leidt Kālawidjaya in godengedaante de beide broeders tot Bhatāra Goeroe.

Hierboven hebben wij melding gemaakt van Brandes' gevoelen, dat deze reliefs in hun kunst zich zeer nauw aansluiten bij Tjapdi Djago. Hoewel er in het algemeen zeker overeenkomst is, kunnen wij niet verhalen dien band veel minder duidelijk te achten dan genoemde geleerde; Djago met zijn horror vacui in de mise-en-scène en het geprononceerd wajang-achtige in de optredende figuren, onderscheidt zich onzes inziens onmiskenbaar van deze pendapa-reliefs, die wij liever met de Krēṣṇāyāga-reeks van den hoofdtempel, of met Tigawangi in verband zouden willen brengen. Intusschen heeft men bij de studie der verschillende Hindoe-Javaansche stijlen nog te weinig vaste punten, om met eenige zekerheid conclusies te trekken en niet de kans te loopen zich door toevallige niterlijke overeenkomsten of verschilpunten van het wezen der zaak te doen afleiden.

Voor de beschouwing van het laatste monument van Panataran be-geven wij ons naar den anderen kant van het terrein, aan de Zuid-Oost-zijde achter den hoofdtempel, buiten den ringmuur en geheel beneden aan

¹⁾ Zieer terecht wijst Van Stein Callenfels erop, dat dit verschil van opvatting zich weerspiegelt in de leefregels van den Padanda Boeddha en Padanda Grewa op Bali.

de heuvelhelling, waar de overblijfselen der badplaats van 1413 liggen (plaat 78). Wat er van rest is een langwerpige waterbak, open aan de ééne lange zijde, op het Oosten. De drie wanden hebben een onderbouw van baksteen en daarboven een reeks andesietblokken met reliëfvoorstellingen; het in den baksteen aangebrachte lijstwerk is geheel afgesleten. Boven de reliëfs zijn zonder eenigen overgang een paar lagen andesietsteenen te zien, die daar echter oorspronkelijk niet hooren. Aan den voorkant worden de zijwanden afgesloten door een pilaster van andesiet, aan welks twee zichtbare zijden een groote menschenfiguur in eenvoudige kleeding is gehouwen.

In hun vervallen staat vormen deze schamele resten onder het overhangend groen, met de vischjes in het heldere water en de schaduw rondom, een idyllisch plekje. De reliëfs doen weder dierfabels zien, waarbij doorgaans twee tafereelen aan één verhaal schijnen te zijn gewijd. De eerste voorstellingen, van links te beginnen, zijn ons niet duidelijk: een rund, een aap, een slang en een man, die een sembah maakt, dan wat hooger geplaatst nog eens drie dieren, waaronder het rund opnieuw te herkennen is, vervolgens een berg, waar een hagedis (of krokodil) tegenaan kruipt en een vogel bovenop zit, en ten slotte een man met een mes, omkijkend naar een slang. Dan komt het verhaal van de onvoorzichtige schildpadden, op dezelfde wijze als op het zoo straks beschreven ruggestak van den grooten rakshasa (p. 174). Deze fabel moet van rechts naar links gelezen worden: de gans zit op den grond en laat de twee schildpadden zich aan den stok vastklemmen; daarna vliegt zij door de lucht met haar last, terwijl twee honden op den grond zitten, en eindelijk vliegt zij alleen verder, en zijn haar reisgenooten klaarblijkelijk neergestort. Het derde verhaal is ons weer onbekend: een leeuw drijft twee runderen voor den ploeg, en daarnaast zit hij alleen in het bosch; ditzelfde reliëf bevat het jaartal. Nu volgen stier en kaaiman, eerst tegenover elkander, dan de stier door het water zwemmend met den kaaiman op zijn rug. En eindelijk de jager met het hert en de schildpad (zie eveneens p. 174); hij loopt met zijn eerste prooi aan den draagstok en daarnaast ziet men hem jacht maken op het hert, en zoodoende de schildpad gelegenheid geven in het water te verdwijnen. Deze laatste fabels loopen dus links-rechts, zoodat de volgorde in de afzonderlijke gevallen niet dezelfde blijkt. Mogelijk dient men nit te gaan van het midden, waar het jaartal staat, en dan naar rechts en naar links te lezen. Zooals men ziet, zijn het drie van de dierfabels op de rakshasa's, met nog minstens twee andere.

Het heiligdom van Palah, als geheel, was toegewijd aan Çiwa, den Goddelijken Bergheer. Schijnbaar is daarmede het feit in strijd, dat Horsfield in 1815 alleen een Brahmā-beeld op het bovenste terras vond, schijnbaar, niet slechts omdat Brahmā nergens zelfstandig als tempelheer

BADPLAATS VAN PANATARAN

op Java voorkomt, doch uitsluitend als lid der Driecenheid, maar vooral omdat, zooals wij zagen (p. 172), de op dat bovenste terras gevonden sporen en fragmenten van den bovenbouw, eveneens de aanwezigheid van meerdere goden bewijzen. Klaarblijkelijk werd de Bergheer door Wisnue en Brahmā geflankeerd en was toevallig alleen dit laatste beeld overgebleven. Het wordt door Horsfield zeer geprezen om zijn bewerking, zoodat het te betreuren valt, dat het thans verloren is gegaan, evenals een ander beeld, dat diezelfde onderzoeker op het tweede terras aantrof.

Van verdere losse beelden verdient een Çri bijzondere vermelding, die in een paar stukken buiten het terrein lag: een rijk versierde godinnengestalte, vierhandig, met een lotusknop in de voor het lichaam gehouden voorhanden en een schelptrompet in de eene achterhand (de andere is geschoonden). Tegen de achterzijde een fraai ornament van rijstplanten met gevulde aren. Voorts nog eenige rakhasa's, één met knots en worpkoord, een ander met knots en dolk; ook Van Kinsbergen fotografeerde een merkwaardig exemplaar met slang om het middel, opgeheven knots en een klein wachttertje aan zijn voeten. Ook zijn er een groote menigte bouwfragmenten, o.a. met diervoorstellingen, en andere dergelijke brokstukken. Van dit alles zal, als de sorteering der fragmenten geheel is doorgevoerd, eerst recht de waarde kunnen blijken. Ook het omliggend terrein kan wellicht nog wat opleveren: in de koffielanden werden reeds de neuten voor een pëndapa gevonden, 36 stuks in 3 rijen van 12, op regelmatige afstanden boven een terras, dat ongeveer 6 bij 50 M. gemeten kan hebben en ongetwijfeld eertijds een steenen omwandeling had. Het riviertje ten Noorden en Noord-Westen van den tempel leverde, behalve een reeds door Hoepermans beschreven bovendrempel met het jaar 1295, A. D. 1373, door hem nabij den hoofdtempel aangetroffen, nog eenige fragmenten van miniatuur-tempeltjes, waarvan een paar door combinatie met andere steenen gereconstrueerd konden worden. Bij den grooten weg, ten Noord-Oosten van het terrein, werd de ringmuur van een badkamer blootgelegd, welker binnenruimte een Çri-beeld en geornamenteerde spuiers bevatte, terwijl, blijkens de profileering van den Noordelijken muur, zich aan die zijde een tweede badkamer moet hebben bevonden. De waterleiding en de bron, die het water leverde, werden teruggevonden; het geheele net en daardoor tevens plaats en aantal der spuiers kon worden nagegaan¹⁾. Nog weer $\pm$ 100 M. naar het Noorden kwam een stuk van een grooten rijweg van $\pm$ 5.50 M. breedte voor den dag, nagenoeg in Oost-Westelijke richting; in het Westen loopt hij verder onder de sawalis door, naar het Oosten verliest hij zich onder de

¹⁾ Volgens de laatste berichten is ook hier de Oudh. Dienst tot reconstructie overgegaan, waarbij gebrek aan de noodige gegevens enkele onderdelen „mit een veggant van goeden vorm“ en „naar een persoonlijke noeming“ deed uitvoeren (Oudh. Versl. 1919, I, p. 8 sq.).

heavels. Een en ander zal nog nader worden onderzocht, evenals de restes van een ongeveer 200 M. Noordelijk van den tegenwoordige grooten weg gelegen oudheid, misschien eveneens een badplaats, waarvan thans slechts een stuk muur van natuursteen en een van baksteen te zien zijn.

Over de beteekenis van Panataran uit kunsthistorisch oogpunt spraken wij daarstraks reeds; thans willen wij nog even wijzen op het belang van dit complex in een ander opzicht. Waar elders een enkel gebouw met hoogstens één of meer bijtempeltjes gespaard is gebleven, hebben wij hier een groot terrein, in zijn drie afdeelingen met allerlei soorten van monumenten en bouwwerken gevuld. Het nauwkeurig vaststellen van den plattegrond van dat alles en de onderlinge verhouding dier gebouwen zal een belangrijke stap voorwaarts wezen om ons te leeren zien, hoe een groot Oost-Javaansch tempelcomplex *als geheel* ingericht was, welk samenstel van heiligdommen en profane monumenten deze eeredienst behoeftte en in hoeverre daarvan nog de nawerking is te bespeuren op Bali. Voor het onderzoek in deze richting, de studie der Hindoe-Javaansche sacrale antiquiteiten, wordt Panataran, zooals de laatste opgravingen dat aan het licht brachten, een onzer voornaamste bronnen.

Litteratuur:

Inventaris n°. 2045.

Horsfield bij Raffles, *History of Java* (1817) II, p. 38—40; Rigg, *Tour from Sourabaya enz. Journ. Ind. Arch.* 3 (1849) p. 236ma—247ma; Hoepermans, *Hindoe-oudheden van Java* (1864—1867), *Rapp. Oudh. Dienst* 1913 p. 355—361; Brandes in *Not. Bat. Gen.* 1893 p. 76—82; André de la Porte en Knebel, *De ruïnen van Panataran*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 42 (1900) p. 263—296; Brandes in *Rapp. Oudh. Comm.* 1901 p. 9—14; dezelfde, *Notulen Bat. Gen.* 1902, Bijl. II en III; dezelfde in *Rapp.* 1903 p. 19—21 en 23—27; Knebel, *Beschrijving van de Hindoe-oudheden in de afdeeling Blitar*, *Rapp.* 1908 p. 78—131; Brandes, *De wolkenooneelen van Panataran* (Singasari-monografie, 1909); *Het heiligdom te Palah*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 56 (1914) p. 233—237; Van Stein Callenfels, *De bas-reliefs van het tweede terras van Panataran*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 56 (1914) p. 345—349 en 57 (1915) p. 219—240; Perquin, *Kort verslag aangaande de werkzaamheden aan Tjandi Panataran*, *Oudh. Versl.* 1915, 4, p. 148—153, en verdere opgravingsverslagen in *Oudh. Versl.* 1916—1917, in het bijzonder 1916, I, p. 3—6; 2, p. 44 sq.; Perquin, *De herbouw van het Naga-monumentje te Panataran*, *Oudh. Versl.* 1917, 4, p. 128—130; Van Stein Callenfels, *Verklaring van Basrelief-series, A. De Bubukyah-serie aan het pendapa-terras te Panataran*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 58 (1918) p. 348—361; *Oudh. Versl.* 1918, 2, p. 56—61,

HOOFDSTUK XX.

Ongedateerde Oost-Javaansche tempels.

Terwijl wij in de vorige hoofdstukken die overblijfselen op Oost-Java beschreven hebben, welke wij om bepaalde redenen aan een min of meer nauwkeurig vast te stellen tijdperk der Javaansche geschiedenis meenden te kunnen toeschrijven, en in het volgend hoofdstuk nog eenige tempels zullen behandelen, die met zekerheid of waarschijnlijkheid tot de latere, vijftiende-eeuwsche periode behooren, daar resten nog een aantal gebouwen, van welke niet voldoende gegevens beschikbaar zijn om hun indeeling binnen een dier tijdvakken te wettigen. Ook wanneer zij zich in hun architectuur of kunst wel degelijk bij een bepaalde groep aansluiten, moeten wij toch voorzichtig zijn in hun toevoeging tot de groep in kwestie; wij hebben voorbeelden genoeg gezien, dat een of andere kunstrichting zich gedurende vele tientallen van jaren is blijven handhaven, ook al werd in dienzelfden tijd aan andere, nieuwere richtingen een zekere voorkeur geschonken, en dat monumenten, welke een groote overeenkomst in opzet en decoratie vertoonden, niettemin door een belangrijke tijdsruimte gescheiden bleken te zijn. Wij zullen het dan ook niet wagen, de thans te behandelen gebouwen op kunsthistorische gronden in een tijdvak te plaatsen en constateeren hoogstens, welke de richting, de school is, waarbij zij zich aansluiten. Er is dan misschien een zekere waarschijnlijkheid, dat zij werden opgericht in den tijd, dat die richting de overhand had, maar zekerheid bestaat er allerminst.

Wij hebben hier dan vooreerst het oog op die overblijfselen, welke de sporen vertoonen van nog buiten twijfel kunstwerken te zijn geweest en geen blijk geven van den verloopenden, zich vergroevenden kunst-smaak, die in de producten der vervalperiode een noodlottigen invloed doet gelden. Het zijn heilighdommen die, wat hun kunst aangaat, een waardige plaats zouden innemen in den Madjapahitschen bloeitijd, en die dan ook zonder al te groote onwaarschijnlijkheid in de veertiende eeuw gesteld zouden kunnen worden, maar waarvan om de boven gegeven redenen toch veiligheidshalve de mogelijkheid moet worden opengelaten, dat zij nog in de vijftiende eeuw de oude tradities hebben voortgezet, of wel in den Singhasārischen tijd (of het eind van den Kadirischen) de voorbeelden hebben gesteld, die latere geslachten bij voorkeur zouden volgen. Van een chronologische strenge afscheiding is

nu eenmaal geen sprake en het zou al even verkeerd zijn te meenen, dat tegelijk met de opperbeerschappij van Madjapahit in den Archipel, zich opeens kant en klaar een klassieke Madjapahitsche kunst had geopenbaard, als dat met het overlijden van Hayam Woeroek even plotseling het verval van het rijk en dat der kunst zou zijn ingetreden.

Het vermelden van den dood van den grooten koning geeft ons aanleiding ook een enkel woord aan zijn, helaas niet meer teruggevonden, grafstempel te wijden. Dat wij dien niet kennen en hij waarschijnlijk niet meer bestaat, is zeker te betreuren, want hoe vaak hebben wij bij de voorafgaande hoofdstukken niet in de koninklijke grafmonumenten vaste aanknoopingspunten voor onze beschouwingen gevonden, en welk een schitterend gedenkteken hadden wij voor dezen prachtlievendsten vorst op het hoogtepunt van Madjapahit's luister mogen verwachten. De Pararaton vermeldt zelfs de bijzetplaats niet, en slechts langs een omweg kunnen wij enkele gegevens dienaangaande bemachtigen. In een der door genoemd geschiedwerk bewaarde namen van dien vorst, Bhra Hyang Wêkas ing Soekha, meenen wij op grond van dat «hyang» een aanduiding te zien van den koning in vergoddelijkten toestand, na zijn bijzetting; dus bij voorkeur, waarbij dan Wêkas ing Soekha de plaats van vereering zou aangeven. Van 's vorsten eveneens als Wêkas ing Soekha bekenden kleinzoon nu wordt vermeld, dat hij begraven is in het heiligdom Paramasoekhapoera (juist het Sanskrit-aquivalent van Wêkas ing Soekha) te Tadjoen, en dat zou dus de plek kunnen zijn, waar grootvader en kleinzoon beiden een laatste rustplaats vonden. Tadjoen, aan Ćiwa geheiligd, lag blijkens een inscriptie, in het tegenwoordige Bêrbêk niet ver van het heiligdom Ćri-Djayâmrêta, welks stichtingsoorkonde hij de op pag. 399 van Deel I besproken Tjandi Lor is gevonden. In die buurt zal dus ook de plaats van Paramasoekhapoera gezocht moeten worden: dat er nog veel van het heiligdom over zou zijn, is wel uitgesloten, maar mogelijk zal de bodem toch nog wel gegevens van eenig belang te voorschijn kunnen brengen.

Het eerste bouwwerk van de thans te behandelen categorie, ligt niet ver van de hoofdstad; het is Tjandi Bangkal (plaat 79), in de Brantasvlakte ten Noorden van den Pénanggoengan, in de richting van Djedong. Litteratuur bestaat er heel weinig over: een korte mededeeling in Veth's Java, aan een handschrift van Wiselius ontleend, een eveneens zeer beknopte vermelding bij Verbeek, en de voorloopige opname door Knebel in 1907. Eenige foto's zijn in 1912 door de Oudheidkundige Commissie vervaardigd, doch verder onderzoek heeft nog niet plaats gehad.

Toch zal het monument dat alleszins waardig zijn. Het is in hoofdzaak een baksteenbouw en heeft door dit broze materiaal weer veel te lijden gehad van afbrokkeling en afslijting. Er staat echter nog heel wat van overeind. Voor het gebouw, dat naar het Westen gericht is, ligt

TJANDI BANGKAL.

evenals bij Tjandi Kidul nog een terras, hetwelk 10 bij 6 M. meet. Een andere eigenaardigheid, die dadelijk opvalt, en welke wij dan ook direct willen vermelden, is de opgang. Tegen het soubasement is een bordes uitgebouwd en daar staat de trap niet recht van voren tegenaan, maar er zijn twee trappen, één aan elken zijkant van het bordes, Noordelijk en Zuidelijk dus. Eerst van boven op het bordes voert een middentrap naar den ingang. De treden van die trap zijn van andesiet en diezelfde steensoort is niet slechts gebruikt, gelijk zoo vaak, voor de strekken boven ingang en nissen, maar eveneens voor de daarop rustende bovenafdekking van deze bouwdeelen en de bijbehorende monstertoppen. Daardoor hebben juist deze versieringen meer stevigheid gekregen, dan anders het geval zou zijn geweest. Behalve den sluitsteen van het gewelf is verder alles van baksteen.

Het soubasement is 6.48 M. in het vierkant en 1.76 M. hoog, terwijl het bordes 3.93 M. vooruitspringt. De opzet is, zooals dikwijls op Oost-Java, een afwisseling van pilasters en casementen, waaraan hier intusschen toch weer een eigen karakter is gegeven. Doorloopen om het soubasement doen alleen de drie gladde voellijsten en, naar men vermoeden mag, de kroonlijsten, van welke door afbrokkeling niet precies de samenstelling blijkt. Daar tusschen in hebben de pilasters, op de hoeken en langs de wanden, opnieuw eigen gladde lijstjes langs beneden- en bovenkant, terwijl de casementen tusschen twee oeffen zijn gevat. Die casementen, drie aan elken wand, en twee aan den voorkant, worden door een insnijding van de oeffen gescheiden en lijken daardoor geheel omlijst te zijn, de uit de dubbele indieping te voorschijn komende figuur is het ook reeds herhaaldelijk aangetroffen kruis met trapsgewijs gevalde hoeken, een soort gekartelde ruit dus; doch wat hier het bijzondere uitmaakt is, dat de zijarmen telkens zich in bandvorm voortzetten, zoodat er een soort van middenband van het ééne kruis over den pilaster heen naar het andere gaat. Midden op den pilaster is dan een klein soortgelijk kruisje als ondergrond voor een rechthoekige, opstaande ruit aangebracht, die dus min of meer als antefix lungeert, en op de hoekpilasters vindt men grootere sierstukken in leeuwenkop-vorm.

Tegen dit soubasement is zonder eenigen overgang het bordes met een eigen profileering aangeschoven, waarin wel een casement voorkomt, doch van kleiner afmeting en met geheel anderen inhoud, een opstaanden smallen ellipsvorm. De trapvleugels wijken dan opnieuw af; alleen het ondergedeelte, met kleine, gladde pilasters en ledige langwerpige casementen, is nog duidelijk te zien. Tusschen deze vleugels en den zijwand, waarop zij aansluiten, onderbreken hoekgebouwtjes het profiel opnieuw, en ten slotte keert aan de voorzijde van het bordes het oorspronkelijk aanzien van het soubasement zelf weder terug. Datzelfde motief van

de paneelen met de kruisen, is ook de versiering van het afzonderlijke terras, dat ook daardoor bewijst bij den tempel te behooren en in samenhang daarmede te zijn geconstrueerd.

De bovenzijde van het bordes ligt grootendeels in puin, evenals de vleugels der trap, die dezen stoep met den ingang verbond. Het vierkante tempelgebouw rustte dan verder op een afzonderlijken voet, die ook zeer verminkt is, maar waarvan toch nog is vast te stellen, dat hij tusschen de gladde voet- en kroonlijsten weder een samenstel van pilasters en casementen bevatte, gelijkend op, doch eenvoudiger dan, dat van het soubasement. Alles is gedrukt en daardoor meer in de breedte gehouden; de middenband ontbreekt, evenals de oeffen en de insnijdingen boven en beneden de casementen, die zonder meer bij de gladde lijsten van voet en bekroning aansluiten.

Van het nu volgende hoofdstel is het onderste gedeelte ook zoodanig geschonden, dat het juiste beloop slechts in bijzonderheden valt na te gaan, met behulp van de overeenkomstige teruglopende lijsten aan de bovenzijde. Het blijkt een samengesteld profiel te zijn geweest, met tusschen oeff en teerling de gebruikelijke uitspringende bovenlijst en nog een tweede uitspringende lijst, beide voorzien van een tweetal overganglijsten. Onder de bovenlijst is ook nog een versierde bovenband zichtbaar, en wel een dubbele, d. w. z. het ornament zet zich op een tweeden, iets naar achteren liggenden band voort. Het versieringsmotief is door afslijting zeer moeilijk te herkennen; de gewone guirlandeband is het in elk geval niet. Zien wij goed, dan ligt er een verlijnde leeuwenkop aan ten grondslag, waarvan de bovenhelft, met tot ahangende krullen verworden ooglijnen en wangstukken in bladornament, op den eersten band staat, en de benedenhelft door twee naar binnen gewende kaakstukken, met daartusschen hangend bladmotief, op den ondersten band is vertegenwoordigd. Van de versiering, die op den corresponderenden benedenband onder den teerling verwacht zou mogen worden, is niets overgebleven, evenmin als er iets aangaande een middenband blijkt. Een kleine verdikking aan de tempelhoeken ter hoogte, waar die middenband gezeten zou moeten hebben, doet vermoeden, dat hij inderdaad eenmaal aanwezig was en aan die hoeken antefixen droeg.

Met de verminking van dit deel van den teerling zijn ook de omlijstingen van ingang en nissen afgebrokkeld, zoodat wij er alleen de in gladde lijsten gehouden bovenafdekking van andersiet van over hebben. Aan den ingang draagt die een grooten monstertop, terwijl boven de nissen van achter- en zijwanden, welke betrekkelijk laag en van geringe afmetingen zijn, een overeenkomstige kleinere kála-kop prijkte, waarboven dan de nis klaarblijkelijk nog een, eerst van glad lijstwerk voorziene en vervolgens zich toespitsende, bekroning heeft gedragen; ook hier zijn

de bijzonderheden verloren gegaan en is ternauwernood zop ongeveer het beloop te volgen. Naast den ingang bevonden zich eveneens een paar kleine nissen, wederom met andesiet-aldekking en een hoog oplopende bekroning; als sierstuk dient hier echter geen gewone monsterkop, maar een geheel tot krullijnen en arabesken versierde leeuwenkop. De groote kila boven de deur en de kleinere der andere nissen zijn daarentegen op hunne wijze natuurlijk gebleven, met betrekkelijk sobere versiering aan den kop zelf, langs muil en wenkbrauwen, een vlamornament tusschen de horens, klauwen terzijde en, bij den grooten kila, doodskop-oorhangers en wijd uitwaaiende lokken, welke aan de zijkanten tot krullen zijn gedraaid. De ingang zelf is opmerkelijk nauw, 51 c.M. bij eene hoogte van 1.83 M.

De kroonlijst, door een paar overgangsljsten van het boven-oijef gescheiden, draagt nog een deel van het dak, hetwelk zich in zijn tegenwoordigen staat tot 10.60 M. boven het tempelterrein verheft. De versiering is weder vrij sober, de opzet volgt de gaarne toegepaste afwisseling van horizontale en dragende gedeelten. Wij vinden dus vooreerst twee horizontale lagen, door een insnijding gescheiden, welke glad zijn gelaten behoudens de verminkte en ten deele verdwenen antefixen op de hoeken en in het midden. Dan komen twee lagen met de bekende rijen van als voetstuk behandelde pilasters, alle glad van lijsten en zeer eenvoudig; en daarboven is bij den nieuwen horizontalen band het dak afgebroken. In de ruimten tusschen de bovenste rij pilasters zijn ahangende driehoekige versieringen aangebracht, van denzelfden aard als de zoo dikwijls voor trapgevels gebezigde. Dat zij in de onderste reeks pilasters ontbreken, zal wel een gevolg zijn van het feit, dat zij op die plaats van den beganen grond af toch niet te zien zouden zijn geweest.

Gaat men den tempel binnen, dan passeert men een dubbelen drempel met ronde pal- en rechthoekige postgaten. De bovendrempel vertoont de gewone luitschulpingen. De tempelkamer, 1.86 M. in het vierkant, heeft geheel gladde wanden, die op een hoogte van 2.50 M. in het gewelf overgaan, hetwelk, zich bij telkens vier steenlagen trapsgewijs vernauwend, op een hoogte van 4.95 M. den sluitsteen bereikt. De vloer van de tempelkamer lag vrij hoog boven den beganen grond, zooals men reeds kan opmaken uit de twee trappen, welke bestegen moeten worden om de kamer te bereiken. Er bevindt zich daaronder dan ook een diepe put, thans door schatgravers verwijld, die ook door een breed gat in het soubasement naar binnen zijn gedrongen. Verbeek kon nog boven de eigenlijke tempelkamer een tweede ruimte constateeren, om den druk der steenmassa te verminderen, in den trant als te Singasari.

De sluitsteen is beheild met een vierarmigen god te paard, een ronde glorie achter zijn lagen hoofdtooi, met den rechter voorarm op het

zadel, de linker den vliegenwaaier hanteerend, en in de achterhanden zwaard en schild. Het ligt voor de hand in dien ruitser de Kalki-swatāra van Wishpoe te zien; hoewel het niet gemakkelijk gaat zulk een veronderstelling te bewijzen. Trouwens, ook al is zij juist, dan moet toch het voorbeeld van de Garoeda's aan de Ćiwattische Tjandi Kidān ons er voor behoeden om Tjandi Bangkal alleen op grond van dien Wishpoe voor Wishpoeitisch te houden. Niet geheel uitgesloten lijkt het, dat deze plaats, welke ook Bangkal genoemd wordt, overeenkomt met het oude Woengkal; laatstgenoemd heiligdom, dat Ćiwattisch was, kan volgens de door een oorkonde verstrekte gegevens zeer wel in deze buurt hebben gelegen. Meer dan een mogelijkheid is dat echter niet. Het terrein heeft nog niets opgeleverd, dat eenige aanwijzing geeft omtrent den eeredienst, waaraan deze tempel was gewijd. Men heeft het gebouw ook voor een crematorium gehouden; de daartoe aangevoerde gronden lijken ons weinig overtuigend. Op eenigen afstand Noord-Westelijk bevatte de desa Bangsri indertijd een tempeltje van andesiet, dat volgens de beschrijving een piramidaal oplopend dak en versieringen aan de wanden bevatte. Het is waarschijnlijk het oude heiligdom Kēmbangcŕi, uit inscripties bekend; thans is er geen spoor meer van te vinden.

De eigenaardige sluitsteen vormt een punt van overeenkomst tusschen dit monument en dat, hetwelk wij thans gaan bespreken en dat zich op aanmerkelijken afstand er van bevindt, de Tjandi Sawēntar (plaat 80), ten Noord-Oosten van Blitar, wellicht het oude Lwa-wēntar, hetwelk volgens den Nāgarakṛtāgama in de nabijheid van Blitar en Palah lag.

Hoepermans is de eerste, die dit gebouw vermeldt, in een bij uitzondering al zeer weinig degelijke beschrijving; hij noemt het monument Tjandi Tjēntong, naar het nabijgelegen gehucht. Meer positief, doch uit den aard der zaak uiterst beknopt, is het door Verbeek medegedeelde, zoodat Knebel met zijn opname van 1908 de eerste wat meer uitgebreide gegevens verschaft. In 1915 nam de Oudheidkundige Dienst het gebouw in behandeling en had onder leiding van Perquin een algemeene schoonmaak plaats, gepaard met de noodzakelijke conservatie-maatregelen. Tegelijk werd het monument opgenomen en in teekening vastgelegd. Door zand van den Keloet had de omliggende bodem een belangrijke verhooging ondergaan, zoodat het gehele soubasement verborgen lag. Het is thans ten deele ontgraven, en de constructie van onderbouw en trap is daardoor duidelijk geworden; de gesteldheid van het terrein maakte een algeheele blootlegging vooraf nog niet wenschelijk.

De sluitsteen was reeds lang geleden naar Blitar gebracht, en lag daar op het regents-erf. Het is een vlakke steen van 78 bij 64 c.M., waarvan het ornament gemakkelijker is waar te nemen dan op het zich nog in situ bevindende exemplaar van Bangkal. Het relief is omsloten binnen

TJANDI SAWENTAR

een door stralenbundels omgeven medaillon en stelt een ruiter voor op een diër met paardenstaart en groote opstaande ooren, vermoedelijk wel een paard. De ruiter houdt in de linkerhand den teugel, welke uit een boven den neus gebonden touw bestaat, de manier dus, waarop ook nu nog de karbouwen worden geleid.

Het is intusschen niet om de overeenkomst in het sluitsteen-ornament, dat wij Tjandi Sawentar naast Bangkal gaan beschrijven, maar omdat ook op zichzelf beschouwd dit monument alle kenmerken vertoont van tot de beste Oost-Javaansche bouwkunst te behooren. Het is van andesiet opgetrokken en vooral het soubasement is, dank zij den Keloet, in voortreffelijken toestand bewaard gebleven. Er is veel omgewerkt gelaten; het constructief ornament is natuurlijk aanwezig; aan de decoratie is men nog slechts bij het dak, de onderste trapvleugels en de monsterronnen toegekomen. Dit is misschien eenigszins misleidend, want het strakke en eenvoudige, hetwelk de tempel op die manier gekregen heeft en dat ons zoo bijzonder weldadig aandoet, heeft ten slotte niet in de bedoeling van den ontwerper gelegen. Daarentegen laat deze afwezigheid van ornament te meer de schoone verdeeling en fraaie proporties van het gebouw uitkomen. De bijzondere kwaliteiten van het breede, krachtige soubasement onder den wel geschonden, maar meesterlijk opgezette bovenbouw, doen van dit monument een grooten indruk uitgaan, waartoe zeker ook wordt medegewerkt door de ligging, op een door boomen (onder meer een paar prachtige waringins) overschaduwde plek, temidden der sawah's. Westelijk van het tempelterrein, dat ongeveer 36 M. in het vierkant is, stroomt een klein riviértje. Het is naar dit water, dat de voorzijde van het heiligdom is toegekeerd.

Het soubasement is 2.75 M. hoog en heeft een vierkant grondplan met uitbouw aan den voorkant. Gladde lijsten boven de plint, een beneden- of fies en een uitspringende benedenlijst met overgangsljsten, voeren naar het opgaand gedeelte, en herhalen zich daarboven in omgekeerde volgorde tot een kroonlijst, die bestemd was om met opgelegd ornament te worden versierd; antefixen met uitstekende punten op de hoeken en in het midden, en gerekte ruiten daartusschen. De teerling herinnert weer dadelijk aan veel reeds besproken monumenten, door de geliefkoosde afwisseling van, hier volkomen vlakke, pilasters en uitgediepte casementen met het bekende, trapsgewijs in de hoeken aangevulde kruis. Doch ook hier is de bouwmeester er in geslaagd, er weer iets bijzonders van te maken. Binnen in het kruis vindt men namelijk een indieping uitgespaard in juist denzelfden kruisvorm, doch natuurlijk op kleiner schaal, en binnen in die uitdieping is een liggende cylinder zichtbaar, die zich naar beide zijden onder het opgelegde kruis schijnt voort te zetten, zoodat men de uiteinden links en rechts van de zijarmen van het kruis weder

te voorschijn ziet komen, steeds binnen de omlijsting van het casement. De paneelen hebben daardoor een langwerpigen vorm, tengevolge waarvan er zich dan ook slechts drie aan elke zijde van het monument bevinden.

Tegen den uitbouw, die met de trapvleugels mede 2.50 M. naar voren steekt, zet zich dezelfde profileering in de hoofdzaken voort, dat wil zeggen voet- en kroonlijsten en de sterk uitkomende boven- en benedenlijsten loopen door, en dientengevolge trekt het niet dadelijk de aandacht, dat de oeffen door gladde lijsten zijn vervangen. Het groote verschil is, dat de teerling-versiering van pilasters en casementen is losgelaten en vervangen door een middenband, die opgelegd, met oeffjes boven en beneden, en gerekte ruiten als hoofd-ornament: een en ander thans nog glad, maar uit den aard der zaak bestemd voor verdere decoratie.

De trapvleugel is natuurlijk als iets geheel afzonderlijks behandeld. Zien wij doorgaans de voluut op een klein voetstukje rusten, ook hier is dat het geval, doch met dien verstande, dat de bovenlijst langs den geheelen zijkant van den vleugel doorloopt, terwijl de voetstukvormige profileering tusschen bovenlijst en plint zich beperkt tot den naar voren gewenden hoek en, zoowel naast de traptreden als aan den zijkant, tegen een afdamming doodloopt. Tegen de zijden der vleugels zijn voorts kleine zijgebouwtjes geplaatst, in gladde lijsten, met uitspringende boven- en benedenlijst, kroonlijst met antefixen, en een eventens in uit- en inspringende lijsten oplopend dak, welks breed topstuk het zich tot de voluut omhoogende bovendeel der vleugels schijnt te schragen. Van boven vertoonen de vleugels het gewone lijstwerk met oeffjes; aan de voorzijde zijn zij niet van de gebruikelijke twee driehoeken voorzien, maar is juist boven de voluut een leeuwenkop geplaatst, onder welken slechts de onderste driehoek afhangt. Dit is niet het eenige opmerkelijke aan de trapvleugels van Sawentar; tegen hun buitenzijde, naast en boven het zijgebouwtje, zijn namelijk de uiteinden van groote vogelvleugels gehakt, de achterste gedeelten van veeren, die als het ware voor de rest achter den voorsprong van het subasement verborgen zitten. Het lijken de uiterste staartveeren van een reusachtig dier, dat den tempel op zijn rug draagt, en men heeft dan ook de vraag gesteld, of aan de achterzijde van het gebouw bij blootlegging niet de kop van dat monster te voorschijn zou kunnen komen. Daar de veeren niet verder uitgewerkt zijn, gelijken zij ook zeer op bladeren, en dit aan, mede in verband met de vondst van een Griekje in de nabijheid, tot de onderstelling kunnen leiden, dat er ten rechte een rijk-vegetatie of iets dergelijks mee bedoeld is ¹⁾. Oplosbaar lijkt ons dit vraagpunt in het tegenwoordig stadium niet, maar in elk geval is dit ornament iets heel bijzonders. De trap zelf is 70 c.M. breed.

¹⁾ De boven genoemde cylindrische in het ornament zouden dan de rijkstampers kunnen representeren.

Het volgende bouwdeel, de 95 c.M. hooge voet van het hoofdgestel des tempels, ligt 80 c.M. terug, zoodat er een kleine omgang overblijft. Buiten het vierkante grondplan treden in het midden der zijden de voetstukjes en vleugels der trappen naar buiten, welke hier, evenals bij Tjandi Kidā, niet alleen voor den ingang, maar ook voor de nissen zijn aangebracht; juist als aan het soubasement was er ornament bovenop de volaut ge-projecteerd. De voet zelf is thans al buitengemeen strak met zijn gladde lijsten, doch zou er bij voltooiing van het monument heel anders hebben uitgezien, daar niet alleen de kroonlijst antefix-versiering had moeten dragen, maar ook de teerling bijna geheel wordt ingenomen door een opgelegden middenband, welke ongetwijfeld eveneens ornament zou hebben gekregen. Ook aan de hoeken van de plint, waarop het eigenlijke tempel-lichaam zich boven dezen voet verheft, waren antefixen van groote af-meting ontworpen, die de hoeken scherp zouden hebben doen uitkomen. De verdere profileering, met ojieven en uitspringende beneden- en bovenlijsten, zou ook een geheel ander aanzien hebben ontvangen, dan zij thans bezit, want er blijkt zoowel gerekend te zijn op de versiering van beneden- en bovenbanden langs den teerling, als van een middenband met de bijbehorende hoek-antefixen.

Het ontbreken van het ornament maakt, dat ook van de in elk geval zeer eenvoudige omlijsting van ingang en nissen niet veel te vermelden valt. Ze zijn alle vier van gelijke grootte en dragen een wel gedeeltelijk uitgevoerden, maar nog niet afgewerkten monstertop. Die aan Zuid- en Oostkant bestaan uit één stuk, aan den Noordkant uit twee, terwijl aan de Westzijde de steenlagen van den tempel gewoon doorloopen. Twee kleine nisjes aan weerszijden van den ingang waren met gladde lijstjes en afzonderlijk breed topstuk afgedekt. Dit deel van het monument meet 3.05 M. in het vierkant.

Het dak is gedeeltelijk over, tot op een hoogte van 10.64 M. boven het tempelplein. De opzet er van verschilt niet van de gewone, en vangt dus aan met twee horizontale lagen, door een insnijding van elkander gescheiden. De onderste is onversierd gebleven, de tweede draagt onmiddellijk naast elkander geplaatste antefix-stukken, waarop een vierkant 'zaadhuisje' door opstaande, naar rechts en links gewende krullen wordt geflankeerd. Dan komen de twee lagen met voetstukjes, waarbij aan de onderste reeks veel werk blijkt te zijn gemaakt van kroonlijst-antefixen en op de terugliggende bovenste een rijk versierd, hoog oplopend hoek-ornament is blijven staan. Twee nieuwe antefix-banden dragen dan vervolgens het begin van weder een pilaster-reeks. De rest is weg; trouwens ook van het hier beschrevene is slechts één zijde (het Noorden) geheel over, met de aansluitende stukken van de wanden daarnaast.

Tot de tempelkamer kwam men door een 50 c.M. breedten, 1.60 M.

hoogen ingang, met de drempelgaten voor de deuropallen en een consólesteen in een der muren er naast. De kamer is 1.67 M. in het vierkant, heeft gladde muren tot op 2.70 M. en dan een trapsgewijs oplopend gewelf, hetwelk door den reeds vermelden sluitsteen werd afgesloten. Onmiddellijk daarboven springen de wanden weder terug en ontstaat er een uitsparing van 1.40 M. in het vierkant en 2.70 M. hoogte. In de kamer bevond zich een put, op welks bodem het voetstuk gezakt was, dat er vroeger bovenop gestaan had en dat thans weder is herplaatst. Het is op den onderste band behakt met een vliegenden Garoeda.

Moeten wij nu bij de uitwendige tempelversiering altijd zeer voorzichtig zijn met het trekken van conclusies aangaande de gezindte waaraan het heiligdom was gewijd, het aanbrengen van zulk een figuur op het voetstuk, dat op de meest heilige plek van het gebouw stond en waar schijnlijk het beeld van de te vereeren godheid droeg, geeft ons heel wat meer recht om gevolgtrekkingen te maken, en deze kunnen dan niet anders zijn, dan dat godenbeeld en tempel vermoedelijk Wisnhoetisch waren. Daarop wijst ook het reeds even genoemde Çri-beeld, hoewel aan den anderen kant ook het Çiwattische Panataran een beeld van deze godin heeft opgeleverd. Intusschen is er op een groot complex als daar ter plaatse, meer gelegenheid geweest om ook allerlei andere godheden te huldigen en bewijst zulk een vondst dus meer bij het beknoptere heiligdom van Sawentar. Deze Çet is vier-armig; zij houdt in de naar beneden hangende voorarmen de stengels der rijstaren en in de achterhanden schelp en werprad. Het beeld is mooi versierd en geheel onbeschadigd; datzelfde geldt ook van een in het riviertje gevonden Gageça. Verder leverde het terrein nog een aantal geornamenteerde steenen op, waaronder de fragmenten van een miniatuur-tempeltje. Daar er slechts een betrekkelijk klein deel van de omgeving blootgelegd en onderzocht is, kan er nog heel wat meer verborgen liggen, en de uitnemende toestand van het, door het zand beschermde, soubasement wekt hooge verwachtingen op voor hetgeen hier misschien nog eenmaal aan het licht zal kunnen worden gebracht.

Uit het Blitarsche begeben we ons nu weder naar de afdeling Madjakerta en de omgeving van den Pénanggoengan, thans bij den Zuid-Westelijken voet, op eenigen afstand waarvan een klein maar merkwaardig tempeloverblijfsel ligt, de Tjajdi Késiman-tengah (plaat 81). Voor Verbeek wist men zelfs van het bestaan van dit gebouwtje niets af; het is genoemde geleerde, die het ontdekte en kort beschreef, waarop Knebel in 1907 een iets uitvoeriger opname deed volgen en de Oudheidkundige Commissie in 1912 eenige voorloopige, en niet alle even goed geslaagde foto's liet maken.

Het is slechts een soubasement, dat hier over is en een stuk van een

TJANDI KESIMAN-TENGGAH

tempelvoet, alles van andesiet. Een groot gebouw is het niet, slechts 7.20 M. in het vierkant met een uitsprong aan de naar het Westen gerichte voorzijde. Bijna deze geheele zijde wordt ingenomen door dien uitbouw en de beide trappen, welke aan weerskanten zijn aangebracht; niet zooals bij Bangkal in haaksche richting op de zijden van den voorsprong staande, doch evenals bij Tjandi Djago naast den uitbouw recht tegen het soubasement aangezet. Het gedeelte tusschen de trappen steekt als een bordes vooruit, het is in het midden 2.50 M., (aan den voet 3.52 M.) breed en treedt in het geheel 2.83 M. naar voren. Daar ook de trapvleugels vrij breed zijn, schiet er voor de trappen zelf maar weinig ruimte over, en de treden hebben dan ook geen grooter breedte dan 45 c.M.

Aan de voorzijde van den uitbouw, het stuk tusschen de trappen, is de profilering dezelfde als aan het lichaam van het soubasement; daarentegen zijn de naar buiten gewende trapvleugels op afwijkende wijze behandeld en zijn de binnenvlakken van de trappen, de zijkanten van den uitbouw dus, onbewerkt gelaten. Het normaal-profiel begint met een plint en een vrij hooge voetlijst, bestaat verder uit een teerling, omsloten door uitspringende boven- en benedenlijsten en door de oijeven (alles met zeer kleine bijlijstjes), en eindigt in een steunlijst, met een smallen band langs de bovenzijde, en een uitspringende kroonlijst, waar boven een terugliggende breedere band wellicht ornament had moeten dragen. Naar ook elders blijkt, is namelijk de decoratie van het monument niet gereed gekomen, en dus blijft het een open vraag, wat er nog versierd had moeten worden; ook de steunlijst zou daarvoor eventueel in aanmerking hebben kunnen komen. De boven- en benedenlijst vertoonen de eigenaardigheid, dat de zijkanten geen rechten hoek met den voorkant maken, doch eenigszins zijn afgeschuind.

De teerling is gevat tusschen een weinig geprononceerden boven- en benedenband. Aan de achterzijde zijn die banden onversierd gelieven; aan de andere kanten bevatten zij een ornament, hetwelk bestaat uit een aaneenschakeling van afzonderlijke stukken, elk een zich vlinder-vormig uitspreidend bladmotief weergevend. Bij den teerling zelf, die 60 c.M. hoog is, heeft men een verdeling in pilasters en paneelen gevolgd, doch deze verdeling is uitsluitend decoratief aangegeven, daar alles in één vlak ligt en noch de pilasters vooruit treden, noch de paneelen zijn verdiept. Eerstgenoemde stukken zijn rondom in een blokkenlijstje gevat en worden bovendien door een verticale lijst met wat grooter blokken geflankeerd; zij bevatten op de hoeken staande dragertjes en, tusschen de als paneel behandelde exemplaren, een tot boomornament gestileerden leeuwenkop. De paneelen dragen in het midden een langwerpig medaillon, met een haas (de zij-medallions) of

een hemeling (de midden-medaillons) tusschen blad en rankverniering, terwijl ook aan weerskanten van de medaillons soortgelijke bladmassa's zich bloemvormig naar buiten uitspreiden. Het ornament is moeilijk te onderscheiden, want het is zeer vlak gehouden, en ten deele niet afgekomen. Aan de voornijde bevindt zich één lang relief tusschen de twee hoekpilasters; het is zeer onduidelijk, doch voor zoover te zien stelt het de karning van de melkzee voor (vgl. I, pag. 75), waarbij de schildpad, die den als karnstok fungerenden berg op den rug torst, het middelpunt vormt en aan beide zijden goden en demonen de slang als karnkoord doen wentelen.

Van de zijkanten der trappen is het eerste stuk (dat, hetwelk bij het soubasement aansluit), te beschouwen als de aanzet van den uitbouw, waar dan de eigenlijke trapvleugel tegenaan is geplaatst. Dat eerste gedeelte heeft, zooals wij reeds opmerkten, reeds dadelijk een afwijkend profiel; van beneden is het behandeld als een voetstuk met gladde lijsten, eerst in-, dan uitspringend, en dan volgt na een breede kroonlijst van dien voet een teerling, welke op dien van den hoofdbouw gelijk, doch hooger geplaatst en van andere proporties is. Het voor reliefwerk bestemde gedeelte is behandeld in den trant der reeds beschreven pilasters, op wat grooter schaal; het vertoont evenzeer een drager. De bovenafsluiting is verloren gegaan aan beide kanten, en van de aansluitende trapvleugels is er nog slechts één gedeeltelijk over. De vleugel rust op een voetstukvormig ondergedeelte, lager dan het zoeven bedoelde, en doet daarboven in relief een zeer geschonden figuur op een misteekend paard zien. Vergelijking met de ruiters tegen de trapvleugels van Soerawana valt zeer zeker in het voordeel van die laatste uit.

Boven op dit soubasement, dat bijna 3 M. hoog is, is nog een klein gedeelte van een tempelvoet blijven staan, bestaande uit geheel glad lijstwerk, 5.20 M. in het vierkant en zich $\pm$ 1 M. verheffend. Midden in den voorkant treedt uit den wand, over een breedte van 1.47 M., het onderste gedeelte van een langwerpig voetstuk te voorschijn, met otf en uitspringenden benedenrand; men denkt daarbij onmiddellijk aan het bovenbordes van Tjandi Djago (p. 44). Het stuk boven den uitbouw is geheel verstoord, en evenmin is het duidelijk, op welke wijze de tempelkamer eenmaal werd betreden. In het midden van wat de vloer van die kamer geweest moet zijn, ziet men slechts een put van 1.55 M. vierkant, die geheel ledig is en tot welke schatgravers zich, door middel van een gat in den achterwand van het soubasement, toegang hebben weten te verschaffen. Een spuisbeeld, een tweetal onafgewerkte nāga's tegen een zwaar inzetstuk en een paar eveneens onvoltooide makara's met mannenfiguur in den geopenden muil, zijn naar Madjakerta vervoerd en geven evenzeer getuigenis, dat de tempel nooit is voltooid.

Dat dit met de makara's het geval is, valt te meer te betreuren, omdat aan Oost-Javaansche tempels dit ornament veel minder algemeen is dan aan Midden-Javaansche en het bovendien, dank zij de onderzoekingen van Brandes, meer bestudeerd is dan de andere siermotieven; de makara's van Késiman-tengah zouden allicht als zeer bruikbaar studie-materiaal hun plaats in de serie hebben kunnen innemen en meteen eenig licht kunnen werpen op de kunst van dit heiligdom. Nu is slechts te zien, dat hun oogen bestemd waren om van natuurlijken vorm te worden en dat de slurf in een korten kronkel was opgerold. Ook de toestand der reliefs maakt een oordeel over de hier gehuldigde opvattingen uiterst bezwaarlijk, en als wij dat toch willen uitspreken, geschiedt het slechts aarzeland. Onze indruk dan is deze, dat er in de behandeling der reliefs eigenaardigheden vallen op te merken, welke verwant zijn aan Midden-Javaansche verschijnselen. Daarmede willen wij volstrekt niet zeggen, dat deze tempel zich direct bij Midden-Java aansluit, integendeel er is allerlei, bijvoorbeeld in den opzet der trapvleugels en bijbehorende stukken van den voorbouw, hetwelk als typisch Oost-Javaansch kan gelden en dan ook verhindert den ouderdom van het monument al te hoog op te voeren. Met dat al zou het ons niet verwonderen, als Tjandi Késiman-tengah tot de oudere tempels van Oost-Java bleek te behooren en reeds vóór den Madjapahitschen tijd bestond. Men zal zich herinneren, dat aan deze zelfde zijde van den Pénanggoengan de badplaats Djalatoengja uit het jaar 977 ligt; dat is nu natuurlijk op zich zelf geen bewijs, vooral niet omdat nog veel dichterbij Késiman-tengah inscripties uit 1486 gevonden zijn, maar er blijkt toch wel uit, dat ook in vroegere periodes van de Oost-Javaansche geschiedenis deze streek voor de stichting van heiligdommen in aanmerking is gekomen.

Toen men in het begin der vorige eeuw aan de ontwakende belangstelling in de oudheden voornamelijk uiting gaf door het weghalen van beelden uit de plaatsen waar ze hoorden, en het bijeenbrengen ervan in pasanggrahan's en buitenverblijven, waar hun aanwezigheid van geen nut was, schijnt Trawas een middelpunt te zijn geweest voor het verzamelen van allerlei meubels uit de omgeving, niet eens de allernaaste, want zooals wij hierboven zagen (I pag. 409) is er zelfs een zwaar beeld uit Belahan naar toe gesleept. Deze verzamelwoede heeft vooral verwarring moeten stichten in een buurt, waar voortbrengselen uit zes eeuwen, van de tiende tot de vijftiende, doorengemengd konden worden, want natuurlijk werd van de vindplaatsen niet de minste aantekening gehouden, en tot overmaat van ramp is ook in het museum te Batavia, toen daar omstreeks 1845 «de fraaiste en best-geconserveerde» heen werden gebracht, evenmin van de aanwinst nauwkeurig boek gehouden. Men mag aannemen, dat de beste stukken uit deze omgeving verscholen zijn in de

oudheidkundige verzameling te Batavia, waar ze natuurlijk uitnemend worden verzorgd, maar door de onmogelijkheid hun identiteit vast te stellen, hun documentaire waarde grootendeels hebben ingeboet. Had men ze stil in de bouwvallen gelaten, waar ze behoorden, dan zouden er nu wellicht eenige mooie exemplaren minder zijn, verminkt of gestolen, maar van hoeveel meer nut zou wat er restte voor de oudheidkundige wetenschap zijn. De domme manie, om zulke voorwerpen, die men begrijpt noch waardeert, curiositeitshalve bijeen te stapelen, grijpt ook in de laatste jaren weer om zich heen; zoodra zij gepaard gaat met het wegwisschen van alle gegevens omtrent de herkomst, is zij stellig geen onschuldige liefhebberij meer te achten.

Thans gaan wij een baksteen-overblijfsel in de afdeeling Sida-ardja bespreken, dat zich in ornament bij de behandelde aansluit. Het is geen tempel, maar een poort, de ten Oosten van Krian gelegen Tjapdi Dërma, langen tijd geheel onbekend en eerst door Verbeek ontdekt. Knebel's beschrijving uit 1906 en eenige foto's van de Oudheidkundige Commissie uit 1912, zijn al het studie-materiaal, waarover wij ten opzichte van dit monument beschikken. Het is eerst kort geleden schoongemaakt, en resultaten van het onderzoek zijn nog niet gepubliceerd; wat wij er van kunnen mededeelen, bepaalt zich dan ook tot enkele algemeene opmerkingen.

Het is een poort van baksteen, niet van het gespleten model als Wringin lawang, doch behandeld in tempelvorm, gelijk Badjang ratoe, welk laatste gebouw intusschen heel wat fijner en eleganter is. De opzet is die van het vierkant met uitsprongen naar de vier zijden, in welke uitsprongen aan Oost- en Westkant de doorgang zich bevindt, en aan de twee andere kanten een muur aansluit. Voor het grondvlak geeft Knebel aan voor- en achterzijde 7 M., aan de zijkanen 9.60 M.; het lijkt ons niet onmogelijk, dat bij die meting in het ééne geval een stuk uitbouw wél, in het andere niet medegerekend is, want het gebouw als geheel is als vierkant ontworpen. De hoogte van wat er over is, bedraagt 12.73 M.

Zoowel door de begroefing als door den afgebrokkelden toestand was het vroeger niet mogelijk de profileering in bijzonderheden na te gaan. Het geheel rust in elk geval op een soubasement, met gladde uit- en inspringende lijsten, en daartusschen een teerling, die de ons zoo bekende afwisseling vertoont van pilasters en dubbel uitgediepte casementen, waarop het kruis met rechthoekig ingevulde hoeken naar voren treedt. Daarop is een voet gevolgd, waarvan het beloop niet meer blijkt, evenmin als van het eigenlijke tempellichaam alles duidelijk is. Naar de afmetingen en de sporen der lijsten te oordeelen, is er geen reden om te veronderstellen, dat dit gebouw op bijzondere wijze van den gewonen normalen Oost-Javaanschen bouwtrant zal hebben afgeweken. De teerling

was met boven-, onder- en middenband voorzien, de laatste versierd met een langwerpig gerekt facet-ornament, en een als oog-motief behandeld facet-antefix op de hoeken. De benedenband was niet te zien; voor den bovenband was slechts een kleine ruimte beschikbaar, daar juist op deze hoogte de toch al vrij breede uitbouw hun nog weer opnieuw uitspringende bekroningslijsten droegen. Zoodoende is van dien bovenband slechts een enkele, zich terzijde ombuigende, afhangende lintkrul aan weerszijden van den hoek angebracht. De uitsprongen droegen een overeenkomstig profiel, doch van andere afmetingen en minder hoog klimmend; de middenband was hier hetzelfde gebleven, doch de bovenband verstoonde in de aanzenschakeling zijner krullen thans duidelijk het guirlande-motief. Daarboven kwamen dan een aantal gladde lijsten, in de eerste plaats de uitspringende bovenlijst. Tegen het voorvlak van den uitbouw was de afzonderlijke omlijsting van nissen en ingangen angebracht; in de nisopening was de muur aangebouwd, zooals aan de uitstekende steenen nog te zien is. Deze hoogte is veel te aanzienlijk, dan dat de geheele muur op zulk een schaal zou zijn voortgebouwd, en er is dus alle aanleiding tot de veronderstelling dat, evenals bij andere poorten, de aansluiting heeft plaats gehad door middel van een grooten vleugel met voluut, nederdalende op een lager gelegen versterkt stuk muur, waarnaast de rest van dien muur op geringer hoogte verder liep.

Van West en Oost bracht een trap, die geheel verstoord was, tot den ingang, die 1.72 M. breed is en thans een hoogte heeft van 3.16 M.; er is echter gebroken en het staat niet vast, hoe de oorspronkelijke toestand was. De geheele doorgang mat 5.15 M.; de drempels zijn van andesiet geweest. Het gewelf is juist zoo behandeld als dat van een tempeltje, trapsgewijs van de vier zijden omhooglopend en door een sluitsteen gedekt. Deze laatste ligt 7.25 M. boven den vloer. Aan de buitenzijde is de dakconstructie door den plantengroei moeilijk te onderscheiden; zooveel is intusschen duidelijk, dat ook hier horizontale banden, waaraan geen versiering te zien is, afwisselden met reeksen voetstuk-pilasters. De top is afgebroken. Door het wegvallen van een stuk zijwand is in het inwendige een uitsparing bloot gekomen.

Voor zoover de staat van het monument beoordeeling toelaat, lijkt ons het ornament zorgvuldig bewerkt en de verhouding tusschen de onderdeelen van den bouw logisch en wel doordacht. Wij achten deze poort dan ook stellig geen product van den vervaltijd en zouden het meest geneigd zijn haar toe te schrijven aan de kunst der veertiende eeuw.

Nog in deze zelfde afdeeling en hetzelfde district Krian, heeft waarschijnlijk een tempel gelegen in de desa Watoe-toelis; althans nog een menigte fragmenten ligt daar bijeen: steenen met in- en uitspringende lijsten, met bloem- en rankornament en arabesken, een antefix, blokken

met een verlijnd leeuwenkop-motief en een basrelief, voorstellende een mannenfiguur tusschen twee vrouwen. Het gebouw wordt in geen enkele oude beschrijving vermeld, en eerst Knebel trof de bovengenoemde fragmenten daar ter plaatse aan; hoe het er uitgezien heeft, is dus zelfs niet bij benadering aan te geven. Of er ook sporen van een fundament in den grond zitten, is nog niet onderzocht.

Veel meer Oostelijk, niet ver van de kust, bevat deze afdeeling nog een tempelruïne te Kalang-anjar. Deze ligt op een heuveltje, opgeworpen door een modderwel, wat meer naar het Westen bevindt zich een soortgelijk heuveltje bij de modderwel Poeloengan. Hageman, die deze overblijfselen in 1867 beschreef, vestigt den indruk, als zouden zich op beide heuvels tempelrestes bevinden. Gelijk Verbeek opmerkte, heeft hij ze klaarblijkelijk verward, want Poeloengan bevat (en bevatte, voor zoover is na te gaan) niet anders dan inlandsche graven van baksteen, en losse roode steenen, maar verder niets. Bij Tjajel Kalang-anjar (desa Boetjitan-tani) daarentegen zijn bepaaldelijk restes van een gebouw aanwezig, van welks niterlijk wij sinds Knebel's bezoek in 1906 iets meer weten, doch dat, behoudens een oppervlakkige schoonmaak in 1915, nooit nader onderzocht is. Wat er bij dien schoonmaak voor den dag kwam, vestigde intusschen den indruk, dat na behoorlijke ontgraving er nog wel wat opgemeten en in teekening gebracht zal kunnen worden.

Het overgebleven muurwerk is ongeveer 1 M. hoog; het is een klein gebouw geweest, welks achterzijde ongeveer 4 M. breed is. De voorkant met de trap is naar het Westen gekeerd. De tempelkamer bevat in het midden een regelmatig gebouwde, baksteenput van 1.35 M. in het vierkant. Op deze ruïne staan nog een verweerde kleine yoni en een paar half vergane lingga's. Een Kāla of rākshasa, eveneens van bescheiden afmeting, wordt nog in de buurt bewaard, evenals een Brahmā. Deze vrij onbelangrijke overblijfselen zullen dus wel van een Ćiwaitisch heilighdom afkomstig zijn.

Ook in het Malangsche vallen nog eenige oudheden van twijfelachtige dateering te vermelden. Wij noemden reeds de overblijfselen op den heuvel Wëdon, Noordelijk van Lawang (p. 16), waarvan de mogelijkheid bestaat, dat zij van een in 1359, het jaar van Hayam Woeroek's reis door den Oosthoek, reeds bestaanden tempel stammen. Meer naar het Zuiden treft men bij de badplaats Wëgdit een aantal beelden en fragmenten aan, doch geen overblijfselen van een gebouw, en hoewel de naam er op duidt, dat dit het terrein van het uit de oude bronnen bekende Walandit is, zijn er geen voldoende aanwijzingen om dat vrijgebied nauwkeurig te localiseeren ¹⁾. Te herkennen zijn een Harihara en een Wishnoe,

¹⁾ Ook met Boerëng is het aac gesteld. Zie hierboven pag. 16.

en op het kerkhof nog een Goeroe, Gageça, Nandi, enz. Ten deele zijn die beelden klaarblijkelijk van lateren datum, doch ook de Madjapahitsche bloeitijd is vertegenwoordigd. De aanwezige reliefs laten geen twijfel, of zij zijn van een bepaald heiligdom afkomstig, dat zich in de buurt moet hebben bevonden; behalve enkele sprekende tafereelen ziet men een Garoeda, die in zijn uitbeelding aan Tjandj Kidal herinnert, doch minder rijk van afwerking is en een plomper indruk maakt. Gaan wij dan weer meer naar het Westen, dan vinden wij halfweg tusschen Malang en Batoe te Ngëndat de plek, waar tot omstreeks 1840 het overschot van een tempeltje uit andesiet stond, klein en ingestort, maar niet zonder belang, want hoogstwaarschijnlijk is van deze plaats de groote steen-inscriptie van Widjayaloka uit 924 afkomstig (de zoogenaamde Minto-steen, verg. p. 15), en lag hier dus een der oudste ons bekende Oost-Javaansche vrijgebieden, dat van Sanggoeran.

Zijn dit dus alle verdwenen oudheden, waaraan wij niet veel meer ontleenen kunnen dan de wetenschap, dat iets wellicht zeer merkwaardigs voorgoed verloren is gegaan, iets meer is er over van de Tjandj Sanggariti, een paar palen Westelijk van Batoe. Hoewel het hier aangetroffene bij nader inzien teleurstelt, want alles boven het soubasement is een latere willekeurige opstapeling, zien wij althans den onderbouw nog in situ voor ons. Het gebouwtje wordt reeds genoemd in een rapport van Van IJsseldijk uit 1799, en is in 1849 voor het eerst wat uitvoeriger beschreven door Rigg. Herhaaldelijk wordt het dan nog genoemd — Batoe heeft altijd veel bezoekers getrokken — en in het bijzonder dient Brumund's verslag uit 1863 geprezen. Knebel verrichtte zijn inventarisatie in 1902, sindsdien is het monument aan zijn lot overgelaten; d. w. z. wat een meer diepgaand onderzoek aangaat, want gecontroleerd is het wel en voor het onderhoud wordt door den eigenaar van het hôtél, op welks terrein het gelegen is, goed gezorgd.

Wat er van het monumentje over is, bestaat uit een soubasement van ongeveer 10 M. in het vierkant, in andesiet opgetrokken, en met uit- en inspringende gladde lijsten geprofileerd. Aan de Oostzijde waren in de kroonlijst een paar spuiers aangebracht, aan de Noordzijde sloot bij het soubasement een fundament van baksteen aan, en aan diezelfde zijde wordt het met een trapje betreden. Waarschijnlijk is die trap van later datum, althans het tempeltje zelf vertoonde, toen het er nog stond, zijn ingang aan den Oostkant¹⁾. Dit gebouwtje had den vorm van een vierkant met uitsprongen, en in de nissen werden door Brumund nog een Doerga (op het Noorden) en een Gageça her-

¹⁾ In het aangeven der windrekenen zijn Brumund en Rigg niet geheel in overeenstemming, daar volgens den laatste de zijde met de spuiers de Zuidkant was.

kend. Ook hij vond echter in hoofdzaak slechts een bouwval, waarvan twee zijden reeds bijna geheel waren weggestort. Fragmenten van monsterkoppen en steenen met lofwerk gaven nog een flauw denkbeeld van de verdere versiering.

Het merkwaardige van het monument, iets, dat het tot een unicum maakt, is het feit, dat uit de put in de voormalige tempelkamer het water van een warme bron te voorschijn kwam, die het soubasement met een okerachtige korst heeft bedekt. Het gebouwtje is bepaaldelijk met het oog op die bron opgericht; het is een Hindoe-Javaansch bron-gebouw. De warme en koude bronnen, die men hier vindt, zijn om haar geneeskrachtige werking steeds zeer in eere gebleven; klaarblijkelijk hebben zij zich verlegd, en dit is niet zonder invloed geweest op den toestand van het monument. Wat oorspronkelijk de hoofdbron moet zijn geweest, die in de tempelkamer, is zeer in capaciteit verminderd; daarentegen zijn er andere te voorschijn gekomen, welke men met van het vervallen gebouwtje afkomstige steenen heeft omlegd, en ten slotte blijkt men ook het verdwenen heilighdommetje weer zoo goed en zoo kwaad als het ging te hebben herstapeld. Een en ander maakt het uiterst lastig om den oorspronkelijken toestand nog na te gaan; Knebel veronderstelt op grond van stukken kroonlijst, overeenkomende met die van het soubasement, bij het omheinde moderne badplaatsje achter den tempel, dat dit soubasement zich oorspronkelijk verder heeft voortgezet. In de omgeving liggen nog een aantal beelden en fragmenten. Vooreerst is een der reeds genoemde monsterkoppen nog gedeeltelijk aanwezig, waaraan te constateeren valt, dat de klauwen in ornament zijn overgegaan en de onderkaak ontbreekt; dan liggen er een yoni en lingga, een Wishpoe, antefixen en een stuk trapvoluut, terwijl er vroeger ook een Çiwa lag, en fragmenten van basreliefs herkend konden worden. Bovengenoemde monsterkop herinnert volgens Dr. Bosch aan Gëdong Sanga; zoo zien ook andere ornamentstukken, hoekantefixen, bloklijsten, kèben-vormige topstukken er zeer bepaald Midden-Javaansch uit, en moet de bovenbouw, het vierkant met uitsprongen, op ongeveer dezelfde wijze behandeld zijn als de overeenkomstige monumenten van Midden-Java. Dit alles geeft reden tot de veronderstelling, dat Sanggariti tot de oudste bouwwerken van Oost-Java moet hebben behoord. De verstoorte toestand maakt echter, dat dit voornamelijk (misschien zal nader onderzoek nog verdere gegevens aan het licht brengen) niet met zekerheid kan worden bewezen.

Iets ten Westen van Batoe vindt men nog een badplaats, Soembertandjoeng te Ngaglik. Deze houde men niet voor Hindoe-Javaansch; het is een nieuw bouwwerk (uit 1850 ongeveer) met gebruikmaking van oude steenen, gebakken en natuursteen, en een achttal makara-spieters.

Dat er vroeger hier ook een badplaats geweest is, is dus aannemelijk, maar hoe die er heeft uitgezien, valt niet meer uit te maken. De makara's zijn interessant, door de onderlinge verschillen, die ze in bewerking en opvatting vertoonen, terwijl zij toch klaarblijkelijk bij hetzelfde gebouw hebben behoord. De verlijning is hier meer, daar minder ver doorgevoerd; ook de figuren in de open muil zijn zeer afwisselend, o.a. een vrouw met een kind aan de hand, staande op een diertje; een man met een stok achter een ruid, tegen een gebouw als achtergrond. Het schijnt dus wel, dat men eenige van deze makara-spuiers tevens dienstbaar gemaakt heeft aan het weergeven van een verhaaltje, een elders niet aangetroffen eigenaardigheid, welke den zeer verweerden toestand dezer stukken dubbel doet betreuren.

Wij zullen ten slotte ook in het Këdirische eenige bouwwerken nagaan, welker dateering in het midden moet worden gelaten. Voor we daartoe overgaan, werpen we ook nog een blik op Madioen, waar in het bijzonder de afdeeling Magëran enkele overblijfselen bevat. Daar is vooreerst Sadon, waar Hoëpermans op een kleinen, vergraven heuvel, behalve een paar steenen met inscriptie, nog een collectie tempelfragmenten aantrof, een nāga, een paar monsterkoppen, en Knebel bovendien de aanwezigheid van kebën-stukken, drempels, gladde blokken met lijstwerk, steenen met triççela-motief en bloem-ornament, benevens een reliëf met een viervoetig diertje, beschrijft. Zonder eenigen twijfel heeft hier dus een tempel gestaan, waarvan de aard intusschen niet blijkt. Anders staat het geval met de badplaats Simbatan-wetan in diezelfde afdeeling; deze is nog gedeeltelijk gespaard, maar behoudens een korte vermelding door Junghuhn en Hoëpermans was zij eigenlijk niet bekend, voordat Knebel in 1906 zijn beschrijving gaf. De reden van die onbekendheid is een zeer eenvoudige: het bouwwerk staat op den bodem van een vijver en is dus onzichtbaar. De inlandsche bevolking heeft intusschen de herinnering eraan niet verloren, en doet het eens per jaar weder te voorschijn komen. Wij veroorloven ons, Knebel's relaas hier geheel te citeeren; niet slechts is dit het eenige rapport omtrent een door hem het eerst opgenomen monument, maar bovendien geeft het een aardig kijkje op de verhouding der hollendaagsche inlanders tot de bouwwerken van hun voorgelacht. In het algemeen ligt het natuurlijk niet op onzen weg, ons bezig te houden met de vraag, wat de omwonende bevolking van een oud gebouw denkt of er mee uitvoert, maar een enkele maal kan het toch geen kwaad ons te binnen te brengen, dat de Hindoe-Javaansche monumenten niet uitsluitend voorwerpen van archaeologisch onderzoek zijn, maar ze toch ook nog in betrekking staan tot de nazaten der oprichters, die ze nu weliswaar benutten voor in ons oog zonderlinge doeleinden, maar ze wellicht eenmaal op juister waarde zullen leeren schatten.

Hooren wij dus den Heer Knebel, wiens rapport¹⁾ wij met onbeteeknende wijzigingen woordelijk weergeven.

«In de schaduw van een reusachtigen rasamala-boom is een vijver, die, bij gelegenheid van een djoemahat pahing, — een dag waarop de versterking der geesten geen nadeel berokkent aan mensch, vee of gewas, — door een 70 tal menschen met mandjes (tjéting, roembœ) werd leeggesciept. Op dien dag is het de «slamétan bréih doesoën» en de bijdrage van het lid der Commissie voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, schrijver dezes, had te bestaan uit f 2.40 voor drie flesschen jenever, f 2 voor een schaap, f 2 voor 50 kattj's bras, f 0.60 voor boembœ en kedélé en f 2 voor gamelan en tandak.

«Die vijver meet 13.40 M. op 12 M., was vroeger beschoeid met een muurwerk van metselsteenen (Madjapahit-type) en werd leeggesciept tot eene diepte van 3 M. aan den Oostkant en 4 M. aan den Westkant, gemeten van het maaiveld.

«Uit den slappen modder verrees toen een vierkant bouwwerk, waarvan nog opstaand muurwerk te constateeren was, ter hoogte van 1 en 1.50 M. Het front, dat op het Oosten ligt, meet 3.40 M., evenals de Westelijke of achterzijde; de Noordelijke en Zuidelijke zijden meten ieder 2.22 M.

«In het midden van de voorzijde nu is een ingang, breed 0.98 M., die met een neergaande trap, waarvan nog ééne trede overbleef, toegang verleent tot eene vierkante kamer of ruimte, die 1.40 M. in het vierkant meet en geheel gladde wanden heeft. Wanneer men in die kamer is afgedaald, dan heeft men vóór sich, in den achterwand, eene tweearmige voorstelling van Çri, hoog 0.58 M., die met de beide handen de borsten ondersteunt. Die borsten, waarvan de tepels doorboord zijn, lieten twee stralen bronwater neer en deden dus in deze vorstelijke badkamer dienst als pañtjoeran.

«De godin is overhuifd door een verornamenteerd kála-ornament van 1 M. strekking. Aan de voorzijde resten nog, aan de rechter- of Zuidzijde, een gedeelte van een pilaster, bewerkt met in- en uitspringende gladde banden, en met een verornamenteerd kála-ornament op het voorvlak, en links en rechts van den ingang, een gedeelte van de trapvleugels. Uit het midden van den Noorder wand loopt een muurwerk naar den Noorder oever van den vijver, en op dat muurwerk staan nog de restanten van twee met in- en uitspringende gladde banden bewerkte pilasters.

«Dat deze ruïne nimmer een beschrijver vond, zal wel daaraan liggen, dat ze zich 364 dagen van het jaar anderhalve meter diep onder het water bevindt.

¹⁾ Rapp. Oudh. Comm. 1905/6 p. 63 sq.

«Met den eersten visch door hen gevangen werd door twee scheppers een dans uitgevoerd, die aan de dansers een glas jenever en aan de toeschouwers een schat van hilariteit bezorgde. En telkens bij een mooie vangst weer een dans, die veel oponthoud veroorzaakte in den arbeid, en eene mate sufheid bij den beschrijver door de gamelan-musiek (?) en het soms razend gejoel van de feestgenooten.»

Tot zoover het opnemingsverslag. De residentie Madioen heeft overigens, behoudens het in Hoofdstuk XIII vermelde en de schamele overblijfselen, een trap en een monsterkop, van een geheel vervallen gebouw te Siral-kéting (waar ook een inscriptie uit 1104 vandaan komt) en te Kédoeng Gong, waar o.a. een Nandi stond, doch thans niets meer te vinden is, niets bijzonders op het gebied van monumenten opgeleverd. De jaartallen strekken zich uit van de tiende tot de vijftiende eeuw.

In Kediri noemen wij vooreerst een paar plaatsen ten Noord-Oosten van de hoofdstad, in de richting van Tigawangi-Soerawana. Het zijn de Tjandi Gèmpoer en de een paar K.M. meer Westelijk gelegen Tjandi Proedoeng. Er heerscht eenige onzekerheid in de benamingen en het schijnt, dat Horsfield, de eerste, die Proedoeng vermeldt, eigenlijk het oog heeft op wat wij thans Gèmpoer noemen, en met Hoepermans is datzelfde het geval, terwijl Junghuhn één van beide overblijfselen den naam Tjandi Boedang geeft. Dat de juiste stand van zaken zoo moeilijk uit te maken valt, is een gevolg van het weinige, dat zelfs de eerste bezoekers nog aantreffen, en daar er op het oogenblik ongeveer niets meer te vinden is, heeft de kwestie ook niet veel practisch belang meer.

Van wat tegenwoordig Proedoeng heet, is het minst te zeggen; oude berichten geven geen bijzonderheden dan alleen het bestaan van dezen geheel vervallen tempel, en op het oogenblik is er zelfs geen steen meer over, en is een verweerde Nandi zonder kop al hetgeen van de vroegere glorie rest. Het andere monument, het Gèmpoer van thans en hoogstwaarschijnlijk het Proedoeng van vroegere beschrijvingen, bleek uit twee gebouwen te bestaan, waarvan het ééne groote afmetingen moet hebben gehad. Van den vorm is niets meer te bepalen; het moet een baksteenbouw geweest zijn, want de heuvel, waarop het zich verbleef, was nog langen tijd vol van dat materiaal, waaronder ook exemplaren met lijst- en ornamentwerk, doch geen reliëfs. Het zonderlinge van het geval is nu echter verder dat de beschrijvers, die van afzonderlijke losse stukken op het terrein melding maken, geheel verschillende dingen opnoemen, Hoepermans een «Boedha»-beeld en een ronden waterbak van trachiet, Verbesk een gebroken monsterkop, een grooten nāga en bekaptie andesietstukken, Knebel, die van den tempel zelf of de baksteen en niets meer vond, twee makara's en een tempelwachter. Deze laatste, een groote-

figuur van bijna 2 Meter, is overal met slangen omgeven (kan het ook zijn, dat Verbeek hem daarom «nāga» noemt?); slangen kronkelen zich in zijn haren, vier slangen wikkelen zich om zijn hals en borst, slangen zijn als bovenarm-, pols- en enkelbanden, en natuurlijk als kastekoord gebruikt; ook de rechterhand houdt een slang vast, terwijl de linker op een knots rust, en ten slotte heft zich van de steenplaat nog een slangenlichaam op, dat den kop naar rechts wendt, en met het benedenlijf over den steen ligt, waar ook aan de linkerszijde weder een slangenlijf zich verheft en den kop in den gordel van den rākshasa legt. Een zeer bijzondere rākshasa-voorstelling dus. Ook de makara's vallen op, door hun kolossale afmeting (door Knebel op 2 M. geschat) en rijke bewerking in alle onderdeelen, in het bijzonder het ornament boven de snuitwinding; een leeuwje zit in den muil. Het zijn geen spuiers, doch klaarblijkelijk waren deze groote stukken voor een tempelpoort bestemd, die dan zeker ook van niet geringe grootte moet zijn geweest. Curiositeitshalve verdient nog een ander stuk uit deze buurt vermelding, hetwelk met een grooten olifant herkomstig is uit de Zuidelijk gelegen desa Bogēm en thans is opgenomen in het Museum te Batavia: een dubbel paard, d. w. z. twee voorhelften van paarden, met de achterzijde aan elkander verbonden; dit zonderlinge gewrocht draagt ook nog een jaartal, 1282, dus A. D. 1360.

Een paar gebouwtjes ten Noorden van den Keloet zullen wij in het volgend hoofdstuk bespreken, thans gaan wij over tot een monumentje aan de Zuidelijke helling van dien berg, de Tjandi Wringin Brañdjang, een paal of vier benoorden Papoh. Het gebouw (plaat 82, links) is een unicum in de Javaansche kunst; het is eerst in 1886 ontdekt door Verbeek, en werd in 1908 door Knebel bezocht. De zeldzaamheid is vooral gelegen in het dak; men heeft dit in 1915, toen het door boomwortels was ontzet, weder hersteld.

Het monumentje, geheel van andesiet opgetrokken, is niet volkomen vierkant, doch meet 3.40 bij 4.35 M.; het is hoogst eenvoudig en er is dan ook geen soubasement of uitgewerkte voet, maar de gladde muren loopen recht omhoog, tot op een hoogte van 3.25 M. de kroonlijst wordt bereikt, die met een viertal gladde lijstjes 16 c.M. naar buiten springt. Alleen aan de Zuidzijde wordt de vlakke muur onderbroken door de evenzeer glad gelaten omlijating van den ingang. De bovendorpel vertoont daar een uitstekend paneeltje, dat waarschijnlijk een jaartal had moeten dragen en als afdekking krijgt men daarboven eenige gladde, overspringende lijsten, een schuin terug- en oplopend daklijstje met opgewipte punten aan de hoeken, en een langwerpig vierkant topstuk, dat tegen de kroonlijst van het gebouw aanligt.

Een trapje van drie treden brengt den bezoeker door den 47 c.M. breedten ingang binnen in de kamer, welker muren 40 c.M. dik zijn; de

TRAP VAN TIANDI GAMBAR

TIANDI WRINGIN BRANDJANG

binnenwanden zijn weder volkomen glad gelaten en gaan op 1.52 M. hoogte over in het trapezgewijs oplopend gewelf, dat op 4.10 M. boven den vloer door een noksteen wordt afgesloten. In de wanden zijn nog kleine licht- en luchtgaten aangebracht in den vorm van ruiten met naar binnen gebogen zijvlakken, er zijn er twee aan voor- en achterzijde van het gebouwtje en één aan den Oostkant, terwijl aan den Westelijken muur de omtrek van een dergelijke opening is aangegeven, maar deze niet is uitgevoerd.

Het dak van dit gebouwtje wijkt geheel af van alles, wat wij tot nu toe aantreffen; het loopt, als bij een Europeesch huis, glad en schuin omhoog. Dat deze bouw ook bij de Hindoe-Javanen bekend was, wist men van de tempelreliefs, waar zulk soort daken wel voorkwamen, in het bijzonder bij pëndapa's; daarbij had men zich in het algemeen geen gebouwen van steen voor te stellen, en kon men de dakbedekking dan ook denken als bestaande uit atap of iets dergelijks. Het blijkt nu, dat zij ook wel degelijk in steen is uitgevoerd. De benedenhoeken vertoonen opgewijpte punten, verder loopt alles zonder onderbreking of versiering omhoog, en daar, gelijk gezegd, de vorm van het gebouw langwerpig is en de lijn van het dak aan alle zijden een gelijken hoek met de kroonlijst maakt, ontstaat vanzelf een nok aan den top, welke bij de dakvlakken een weinig terugligt en tevens als sluitsteen van het gewelf fungeert.

Opgesierd is het gebouwtje dus niet, het staat daar eenvoudig en zonder eenige pretentie; het is er neergezet voor een bepaald doel, voor eenig practisch nut, maar voor het toepassen van de meesterlijke ornamentiek, elders met zooveel liefde aan de heilighdommen aangebracht, was er klaarblijkelijk geen aanleiding. De reden daarvoor kan niet geweest zijn, dat het gebouw niet de moeite waard werd geacht, want het feit, dat men het in steen optrok, bewijst reeds op zichzelf, dat het wel degelijk een bouwwerk van eenige beteekenis was; anders had men zich natuurlijk van het gebruikelijke materiaal voor gewone gebouwen, hout en leem, bediend. Wij maken dus de gevolgtrekking, dat de buitengemeene eenvoud moet samenhangen met het doel, waarvoor het gebouwtje bestemd was en gelooven dan ook, dat Van Stein Callenfels het juist gezien heeft, toen hij het voor «een klooster of kluis» hield. Om misverstand en verwarring met «kloosters» als Sari en dergelijke te vermijden, spreken wij liefst van een kluis. In het algemeen waren die kluizen natuurlijk van den meest primitieven bouw en het meest gewone materiaal. Hier heeft men nu echter om de een of andere ons onbekende reden een meer duurzame kluis willen maken, bijvoorbeeld voor een vorstelijk persoon, die zich uit de wereld terugtrok, doch daarbij zooveel mogelijk het oorspronkelijk karakter der kluis behouden. Dit verklaart zoowel den grooten eenvoud van het gebouw, waaraan immers iedere decoratie mis-

plaatst zou zijn, als den eigenaardigen vorm van het dak; dit geeft het met riet bedekte dak van de hutten der gewone kluzenaars weder. De vondst van een onafgewerkt vrouwenbeeldje in den grond, hetwelk waarschijnlijk een Çri had moeten worden, doet in den kluzenaar een Brahmanistischen veronderstellen.

Een paar verdwenen tempels hebben nog in het Blitarsche gelegen. Wij noemen Tjandj Gêdog, bij Horsfield's bezoek in 1815 nog bestaande, door Hoepermans als een afgegraven heuvel met trachiet en baksteen beschreven, waar o. a. een voetstuk met door een slang ondersteunde tuft lag en eenige gebroken beeldjes. Onder die laatste was een Gaṇeṣa, terwijl twee Doërga's, een Goeroe en een rākshasa ook van hier afkomstig waren. Thans zijn alle steenen weg en is slechts het voetstuk aanwezig en één verweerde antefix. Niet gunstiger was het lot aan Tjandj Aria Blitar, ten Zuid-Westen van de hoofdplaats. Hoepermans zag er nog de restes van twee tempels van natuursteen naast elkander, fraai en zuiver gebeitelde steenen, doch geen ornament of reliëfs, behalve drie monstertoppen. De aanleg van de spoorbaan naar Blitar heeft die overblijfselen doen slinken tot wat Knebel aantrof: eenige brokstukken, twee monstertopfragmenten, een hoek-antefix en een drempel. Ook Tjandj Selarêdja aan den weg van Wlingi naar Malang vertoonde vóór den spooraanleg nog een soubasement met opgaand muurwerk en een baksteen ringmuur, thans zijn er nog maar gedeeltelijk de fundamenteën, waaronder een paar trapvleugels met zittende leeuwen, en eenige beeldfragmenten. Het eenige lichtpunt in deze gevallen is, dat het terrein nog niet aan een nader onderzoek onderworpen is en dus de mogelijkheid open blijft, dat de bodem nog eenige verrassingen bevat. Soembêrdjati heeft geleerd, dat men verkeerd doet te wanhopen, ook al is er oogen-schijnlijk niets meer overgebleven. Een baksteen puinhoop te Djatikoewoeng, verder naar het Westen (bij Hoepermans Kalangan), met (latere?) trap op het Westen, doch geheel ontzet door boomen, valt op door de aanwezigheid van niet minder dan negen rākshasa's en twee rākhasi's, allen met knotsen gewapend. Te Djaha ligt eveneens een nog niet onderzocht soubasement van baksteen, waarin pilasters van andesiet en paneelen met dierfiguren onderkend zijn; ook zijn daar een Pārwatī, een paar rākshasa's en een yoni ter plaatse, benevens een fraaie vierarmige Çri, die in de rechter achterhand een bundel rijsthalmen omhoogheft, en op de achterzijde een inscriptie binnen een achthoelinge zonnescijf vertoont, gelezen als 1329, dus A. D. 1407. Niet ver van daar bevinden zich twee beelden, één met jaartal 1331 (A. D. 1409) bij de plek van een vroegere baksteenmassa. Wellicht zijn dus ook de gebouwen uit dienzelfden tijd. De beide laatste plaatsen liggen aan den Noordelijken rand van het Zuider-gebergte.

Het is in dezelfde streek, nu ten Zuiden van Toeloeng-agoeng, dat wij een meer belangrijk overblijfsel bezitten in de Tjajdi Sanggrahan, reeds door Raffles vermeld, en sedert door Hoepermans en Knebel beschreven. In 1915 had een schoonmaak en voorloopig onderzoek plaats door den Oudheidkundigen Dienst, in 1916 door een bepaalde opname gevolgd. De resultaten daarvan zijn nog niet hier te lande te raadplegen.

Het monument, door de bevolking Tjajdi Proetoeng genoemd, is een hardsteenen tempel-soubasement van 9.05 M. in het vierkant, met trapuitbouw aan de Westzijde. Men vindt een voet welke, evenals die van Soerawana, is versierd met langwerpige vierkante pannels, hier gevuld met dierfiguren, uitlopend in en aangevuld door rank- en bladornament; heel duidelijk zijn deze reliëfs niet meer. Dit deel van den bouw is tusschen gladde uit- en inspringende lijsten gevat en bereikt een hoogte van 1 M. Het eigenlijke lichaam van het soubasement ligt 48 c.M. terug en vertoont een teerling tusschen uitspringende lijsten en oeffen, totaal 2.20 M. hoog; de teerling is verdeeld in gladde pannels van 54 op 40 c.M. De kroonlijst is nagenoeg geheel vernield, de trap desgelijks en van den bovenbouw is volstrekt niets meer over; een tegen de Oostzijde aangebrachte put is een modern toevoegsel.

Achter het gebouw staat een ronde, altaarvormige steen, 83 c.M. hoog en 85 in middellijn, naar het midden smal toeloopend en daar door een gladden halfonden band omgeven. Verder zijn er de verminkte beelden der vijf Dhyani-Boeddha's; het heiligdom is dus een der weinige met zekerheid Boeddhistische van Oost-Java. Een losse Boeddha-kop viel op door de hooge oeshnisha, herinnerend aan de kunst van Achter-Indie. Hoepermans vond bovendien nog een paar tempelwachters en geeft ook aan, dat aan de voorzijde nog drie poorten van baksteen achter elkander haar sporen hadden nagelaten; van een der poorten is het fundament thans weder te voorschijn gekomen, evenals een baksteenen ringmuur met geprofileerde pilasters. Hoepermans' mededeeling doet denken aan een in afdeelingen gesplitst tempeiterrein; dit zou wijzen op een aanleg van vrij grooten omvang, en daarmee in overstemming is het bericht dat onderscheidene heuveltjes in de nabijheid doen zien dat er primitief iets op heeft gestaan en bij deze oudheid zijn betrokken geweest. Later zijn dan ook nog een paar baksteenfundamenten en een in de rots gehouwen waterleiding gevonden. Mogelijk, dat verder onderzoek van een en ander nog wat meer aan het licht brengt en dezelfde kundige hand, die te Panataran zooveel belangrijks weder vond, te Sanggrahan den Boeddhistischen tegenhanger van genoemd Ciwaitisch tempel-complex te voorschijn weet te doen komen.

Ten Zuiden van Sanggrahan verheft zich het Wadjak of Walikoe-koen-gebergte, en ook dit heeft eenige monumenten gedragen. De

eerste beschrijving, die van Brumund, is afgedrukt door Leemans in zijn Baraboeïer-monografie; kort daarna kwam Hoepermans en ten slotte gaf Verbeek een overzicht van het door hem aangetroffene. Deze oude beschrijvingen hebben bijzondere waarde gekregen, doordat van de vijf groepen gebouwen, vroeger aanwezig, slechts de hoogst gelegene, tevens de meest Zuidelijke, ten deele over is en van de rest slechts gehoopt mag worden, dat terreinonderzoek er nog eenige overblijfselen van zal doen terugvinden. De gespaarde tempel, ook niet meer dan een bouwval, is tegelijk met Sanggrahan door den Oudheidkundigen Dienst in behandeling genomen.

De laagste, Noordelijkste tempel, Tjandi Oeroeng, lag op een plateau, dat met een trap uit het Noorden bereikt werd en omgeven was door een ringmuur van andesiet met gladder poort en versierde torentjes; aan den binnenkant van dien muur bevonden zich dier-reliefs, terwijl aan de Westzijde nog een drietal altaartjes waren opgericht. Twee gebouwen met glad lijstwerk stonden op dit terrein op geringen afstand tegenover elkander, met de ingangen naar elkaar toegewend, in Westelijke en Oostelijke richting. Een dier gebouwen was een soubasement met drie kleine bouwwerkjes als te Papoh; het andere vertoonde nog een putopening. Alle gebouwen, ook de nog te behandelen, zijn van andesiettuaf. Twee trappen voerden naar boven.

Het tweede groepje, Tjandi Boeta, op ongeveer een paal afstands, heeft in veel opzichten geleken op het eerste. Ook hier twee soubasementen in glad lijstwerk tegenover elkander; het grootste, met een put in het midden en een fraaie ingang op het Westen, het kleinere, dat 9.50 bij 3.00 M. bleek te meten, op het Oosten; dit laatste droeg weer de drie kleine gebouwtjes en sloot zich aan bij den buitenmuur. Een vrij groote monsterkop ligt nog op den grond.

De derde en vierde groep heeten te zamen Tjandi Gëmal; hier had reeds toen de eerste bezoekers kwamen, het verval den grootsten voortgang gemaakt. De derde tempel was een steenhoop met wat glad lijstwerk en een trap met leuning op de Westzijde; aan de vierde waren nog twee gebouwtjes te onderscheiden, beide zeer klein, ongeveer 3 M. in het vierkant.

De laatste is de Tjandi Djadi, op een steil bergtopje. Het is een vierkant soubasement met inspringende hoeken, en daarboven een regelmatig achthoek. Nog hooger verbleef zich een ronde muur. Klom men daarop, dan zag men een groote put, door een dikke muur omgeven, welke aan den mond zich eenigszins welfde, zoodat het geheel klaarblijkelijk door een koepelgewelf werd afgesloten. Een trap of een ingang is merkwaardigerwijze nergens te bekenen en zoo blijft het een zeer duistere zaak, wat de bestemming geweest mag zijn van een gebouw.

BEELD VAN DJÉBOEK

waar niemand in kon, en dat ook thans slechts door een breekgat te betreden is. Uit deze korte beschrijving zal blijken, welk een ongewoon monument deze Tjandi Djadi is; gelukkig is juist zij nog grootendeels in den toestand, waarin de vroegere beschrijvers haar aantroffen en mag dus op een verder onderzoek, ook naar eventuele gegevens in omtrek of terrein, worden gewacht. De ontgraving, sedert kort aangevangen, leverde een hoofd, misschien van een Boeddha, en een mooien baksteen spui op; verder werden aan de Westzijde overblijfselen van een poort, in den Noord-Oosthoek twee baksteenmonumentjes aangetroffen, en kwam Oostelijk een zware, geprofileerde ringmuur-pilastr te voorschijn. Bouw zoowel als ligging dezer verschillende groepen wijzen er op, dat ze bij elkaar behooren en tezamen één verbreed complex vormen (als Midden-Javaansche parallel denkt men aan Gêdong Sanga), dat zijn heiligste plek vond in Tjandi Djadi.

Wanneer wij nu tot slot weder naar het district Paree terugkeeren, naar Broemboeng, dan is dit niet om de fundamenteen, die daar worden aangetroffen, maar om de beide Çiwa-beelden, welke er voor eenige jaren werden opgedolven en thans naar Batavia zijn overgebracht. Beide stellen een vierarmigen Mahādewa voor van ruim 1 M. hoogte; beide zijn in hun opvatting en bewerking, rijkdom van sieradien en kleeding, lotus-vegetatie uit potten, tot in bijzonderheden te herkennen als producten van de kunst van het opkomende en bloeiende Madjapahit. Terwijl nu de ééne, met bidsnoer in de voor het lichaam gebrachte voorhanden, vliegenwaaier en bloemvormig gestileerden drietand in de achterhanden, niets bijzonders vertoont, zien wij bij den anderen, die in de houding een weinig afwijkt — de voorhanden zonder attriboot, de achterhanden met bidsnoer en vliegenwaaier — doch als kunstuiting zich er volkomen bij aansluit, een verandering: de symbolen der achterhanden zijn omgeven door een rand van naar buiten gerichte stralen. Ziehier, juist gelijk wij het te Singasari vonden ¹⁾, de aanvang van dat versierings-motief, hetwelk men gewoon is den Madjapahitschen stralenkrans te noemen, een motief, dat men hoe langer hoe meer zal gaan toepassen en dat langzamerhand de voorgestelde figuren geheel zal omringen en dan een kenmerk zal vormen van de kunst uit Madjapahit's vervaltijdperk. Hier zien wij, hoe het begonnen is, als bescheiden opfluistering aan een onderdeel van de beelden uit den bloeitijd ²⁾ en leeren wij tevens inzien, hoe geleidelijk ook hier de overgang moet zijn geweest van beelden als deze, naar de in haar stralenpantser verstarde typen der vijftiende eeuw.

Van eenzelfde opvatting als deze Çiwa getuigt de merkwaardige, 1.62 M.

¹⁾ Pag. 27 ineboren.

²⁾ Indien een der beide te Broemboeng gevonden oorkonden met deze beelden in verband staan, is het stellig die van 1329, niet de andere.

hooge groep van een god en godin (plaat 83), welke van Djéboek, Noordelijk van Karang-rédja, in Toeloeng-agoeng, naar Batavia is overgebracht. Beide figuren zijn op een gemeenschappelijk lotuskussen tegen een achterstuk geplaatst; de god knielt met het rechterbeen en doet het linker op den grond rusten, en daar bovenop heeft zijn gezellin plaats genomen, de rechterhand achter zijn hals leggend en daar zijn opgeheven rechter grijpend, terwijl zijn linkerarm om haar heup is geslagen. Ook hier dezelfde, tot in minutieuse details met de grootste zorg bewerkte versiering, en ook hier de stralenkransen, nu om glories en emblemen. De groep is zeer geschonden en wat zij voorstelt ontgaat ons; wel lijkt het, dat wij portretbeelden voor ons hebben en zou het ons niet verwonderen, als het een vergoddelijkt vorstenpaar bleek te zijn; wij weten bijvoorbeeld hoe koning Krétanagara met zijn gemalin door één beeld werd vereeuwigd in den graftempel van Sagala. In de bevallige, losse houding — vooral de half omgewende godin is van groote schoonheid, ook in tegenstelling tot de meer statige godenfiguur — en de geheele uitwerking nog een prachtig specimen van de veertiende-eeuwsche kunst op haar best, maar toch reeds in de stijve stralenkransen de kiem dragend van wat spoedig die kunst zou gaan overwoekeren en dooden. Zoo vormen deze beelden den overgang tot hetgeen het Madjapahitsche rijk in decadentie, politiek en kunsthistorisch, te zien zal geven. Een thans ook zeer verminkte en verweerde, eenmaal prachtig gebeitelde godin is met een drietal voetstukken te Djéboek achtergebleven. Ook hier mag men de hoop koesteren op verdere gegevens voor een belangrijk overgangstijdsperk der Hindoe-Javaansche kunst.¹⁾

Ten slotte geeft plaat 84 een paar voorbeelden van typisch Oost-Javaansche voetstukken, met hun overdadige toepassing van ornament. De stukken spreken voor zichzelf en vereischen geen uitvoerige beschrijving. Vergelijking van den nāga aan het eene exemplaar met dien te Panggih (pl. 69) en van de dierranken met die aan het pëndapa-terras van Panataran (pl. 75 beneden) geeft ons het volste recht om het stuk aan dezelfde periode toe te schrijven. Bij het andere, met zijn gedurfde applicatie van den Garoeda als overheerschend versieringsmotief, schijnt de uitvoering der details eveneens op den Madjapahitschen bloeitijd te wijzen; in elk geval getuigt het voor de originaliteit van den kunstenaar, en verdient het reeds als zoodanig de volle aandacht.

¹⁾ Naar de beschrijving in Rapp. 1908 p. 216 sq. te oordeelen (het stuk is niet gefotografeerd) moet een kolossale, rijk gebeeldhouwde godinfiguur tussen twee godinnen, thans te Kédiri en uit die buurt afkomstig (Bigg vond het 1/2 miel Zuid-Westelijk van het fort Kédiri) van denzelfden aard zijn. Het beeld is niet minder dan 2.50 M. hoog en vertoont, bij een aan overdaad grenzenden rijkdom van versiering, een stralenkrans om de glorie.

OOST-JAVAANSCHIE VOETSTUKKEN

Litteratuur.

Inventaris n°. 1433, **1455**, 1609, **1610**, **1628**, **1697**, **1745**, 1904, 1905, **1944**, **1954**, 1957, 1971, 2003, **2032**, 2119, **2124**; Verbeek n°. **602**.

Rigg, *Tour from Sourabaya*, enz., Journ. Ind. Archip. 3 (1849) p. 197, 505 sq.; Hageman, *Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java* (1861—1868) in Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 450—452; Hoepermans, *Hindoe-oudheden van Java* (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 299, 316 sq., 320 sq., 327—329, 332—335, 337, 352, 354; Hageman, *Over de modderwellen van Kalang Anjar en Poeloengan*, Nat. Tijdschr. v. Ned. Indië 29 (1867) p. 367—381; Brumund, *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java*, Verh. Bat. Gen. 33 (1868) p. 212 sq.; dezelfde bij Leemans, *Bôro-Boedoer* (1873) p. 408 sq.; Haase, *Beschrijving van eenige oudheden, gevonden bij Kali dawir*, Not. Bat. Gen. 1895, Bijl. II; Knebel, *Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeeling Malang*, Rapp. Oudh. Comm. 1902 p. 270—276, 315—321; dezelfde, *Beschrijving* enz. in de afd. Magetan, Rapp. 1905/6 p. 53 sq., 63 sq., in de afd. Sidahardja, p. 118 sq., 121 sq., 128 sq.; dezelfde, *Beschrijving* enz. in de afd. Madjakerta, Rapp. 1907 p. 44 sq., 79 sq.; dezelfde, *Beschrijving* enz. in de afd. Blitar, Rapp. 1908 p. 60 sq., 73 sq., 84—86, 112—114, 158; in de afd. Toeloeng-agoeng, p. 195 sq., 198—201, 215 sq., 218 sq., 224 sq., 227; in de afd. Kediri p. 246 sq., 292 sq.; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 34 sq.; Rapp. 1912, pl. 11 en 12; Oudh. Versl. 1914, 3, p. 190 sq.; Perquin, *Kort verslag aangaande de werkzaamheden aan de Tjandi's Kali-tjilik en Sawentar*, Oudh. Versl. 1915, 1, p. 20—27; Oudh. Versl. 1915, 2, p. 58; 4, p. 138—140; 1916, 3, p. 83; 4, p. 146 sq.; 1918, 1, p. 5 sq.; 2, p. 52 sq.

HOOFDSTUK XXI.

Latere Oost-Javaansche monumenten.

Wanneer wij hier een aantal Oost-Javaansche overblijfselen te zamen gaan behandelen als producten van den vervaltijd, de periode, welke in minder dan een eeuw na de schitterende regeering van Hayam Woerok het Madjapahitsche rijk zag te gronde gaan, dan geschiedt dit nog meer dan vroeger onder het grootste voorbehoud. Immers directe gegevens zijn hier nog schaarscher dan in oudere tijdperken; niet alleen hetgeen aan de litteratuur ontleend kan worden gaat geheel ontbreken, maar ook rechtstreeksche aanwijzingen aan de tempels zelve, in den vorm van jaartallen, zijn er slechts zeer enkele.

Behalve de reeds besproken badplaats van Panataran is er maar één vijftiende-eeuwsch heiligdom, omtrent welks stichtingsjaar wij zekerheid hebben, de Tjagdi Botjok, ten Noord-Westen van Ngantang, waarvan de Zuidelijke trapleuning een plaatje met het jaartal 1358, dus A. D. 1436, bevatte, thans overgebracht naar Batavia. Het is het soubasement van een baksteenbouw, het eerst in 1863 door Brumund beschreven en later door Knebel; na het bezoek van dien laatste in 1902 is er van dit tempeltje geen verdere notitie genomen, en daar het ook ons persoonlijk niet bekend is, gaan wij af op de mededeelingen onzer voorgangers.

Volgens Verbeek is het een vierkant, waarvan elke zijde 4.30 M. meet, volgens Knebel bedragen voor- en achterkanten 3.84, de zijkanten 3.14 M.; deze laatste geeft tevens voor de hoogte 1.35 M. op, voor den trappuitbouw een voorsprong van 1.28 M. Die uitbouw bevindt zich aan de Westzijde en bevat zes treden van andesiet, ter breedte van 75 c.M. tusschen vleugels van 46 c.M. Het gebouw is dus niet heel groot geweest, en bovendien was het zeer eenvoudig. Ornament of basrelief is niet aanwezig, slechts gladde kroon- en voellijsten boven en beneden den teerling. Wij hebben dus niet zoo bijster veel reden om het toeval dankbaar te zijn, dat ons juist van dit simpele monumentje het stichtingsjaar heeft overgeleverd, want veel gevolgtrekkingen inzake de ontwikkeling of het verloop der Hindoe-Javaansche kunst zijn hier toch niet te maken.

Wel is dat jaartal nog van eenig belang, in zooverre het bewijst, dat het tempeltje ongeveer gelijktijdig is aan de beide beelden, die er bij gevonden zijn, het ééne zich bevindend tusschen het puin boven op

het soubasement, het andere op een verhooging vol natuur- en baksteen, ruim 13 M. achter het gebouw. Het eerste is een klein vrouwenbeeld, de voorhanden met een lotusknop voor het lichaam; in de achterhanden bidsnoer en vliegenwaaier, een Pārwati dus. Het andere, een 1.30 M. hoog mannenbeeld, brengt eveneens de voorhanden voor de borst, met een lotus, waar een kralensnoer overheen ligt; de achterhanden voeren links den vliegenwaaier, rechts op de naar voren gebogen ring- en middelvinger een in een drietand eindigende staf; bovendien komen vlammen achter beide handen te voorschijn. Deze opmerkelijke Mahādewa nu is evenals het vrouwenbeeld zeer verweerd en beschadigd; beide vertoonen echter nog de sporen van vroegere rijke bewerking; beide hebben ook de lotusvegetatie uit bloempotten van de vroegere Madjapahitsche kunst, maar beide zijn bovendien geheel omgeven door een stralenkrans. Nog steeds dus de rechtstreeksche voortzetting van wat een vroegere periode te zien gaf, maar toch weer een duidelijke stap verder, juist wat wij een eindweegs in de vijftiende eeuw kunnen verwachten. Nog één schrede, en binnen zijn stralenkrans gaat de godenstalte verstijven.

Meer naar het Noorden bevatte het sedert ontgonnen bosch T(r)ënggiling eveneens een tempeltje, dat door Brumund is beschreven, maar waarvan reeds bij het bezoek van Verbeek zelfs de plaats niet meer kon worden aangewezen. Het eenige, dat wij dus nog kunnen doen, is Brumund's beschrijving overnemen. Hij vond dan, op een hoogte, «de ruïne van een tempeltje van gebakken steen, nog zes en een halven voet hoog. Daar het dak grootendeels is afgestort, heeft het met zijn boven en beneden uitspringende lijsten geheel het aanzien van een hoogaltaar. Er is echter een kamertje in. De ingang, naar het oosten gekeerd, is twee en een halven voet hoog, een voet breed. Moeielijk kan zich een Javan daardoor naar binnen schuiven. De muren inwendig, glad opgaande, zijn drie voet; het kamertje is in zijn vierkant twee en een halven en tot in top vier en een halven. Buiten mat het tempeltje ruim vier voet in het vierkant: het kleinste wat ik op Java vond. De steenen, grooter dan de gewone, zijn ook dikker... Noch buiten noch binnen had het tempeltje nissen; ook geen basrelief-werk; de bovenlijst was slechts met eenig kantwerk, door scherpe hoeken gevormd, versierd. Het dak met zijn vierkant kroonstuk moet blijkens de omliggende steenen en fragmenten nog al hoog zijn geweest. Zeer waarschijnlijk was het tempeltje ook van een muur omringd. Men had er nog kort geleden in fondamenteën, daar naast opengelegd, gegraven. Het omwonende volk haalde er steeds steenen weg voor zijn kookplaatsen. Binnen staan twee symbolische linggams, ieder ruim een voet hoog, er later in geplaatst.» Behalve deze laatste voorwerpen, gaven ook eenige kleine losse beelden, waaronder Goeroe, Gajęca en Nandi te herkennen waren,

blijk van het Ciwaitsch karakter van het gebouwtje, hetwelk men geneigd zou zijn voor een kluis te houden, nog kleiner dan het aan de andere zijde van den Keloet gelegen Wringin Brafsjang, en met een eenigszins ander dak. Nog een derde oudheid schijnt ditzelfde bosch bevat te hebben; te Bajem vindt men nog thans de onafgewerkte beelden van een Boeddha, een zestal Bodhisattwa's¹⁾ en een Nandi; vroeger lag om die beelden een soort muurtje van gebakken steenen en steengruis, en daarvoor is ook nu nog over ruim 2 M. een langwerpige ophooging van baksteen met eenige verspreide andesiet-blokken te zien. Op eenigen afstand hebben zich de overblijfselen bevonden van wat wellicht een groote ringmuur is geweest. Reden te over dus om aan te nemen, dat te dezer plaatse eens een tempel heeft gestaan.

Van een ander gedateerd heiligtom is nog minder te vertellen dan van Botjok. Het moet gelegen hebben te Kêdoengwoelan, nabij het oude Madjapahit, waar de tegenwoordige begraafplaats bleek te zijn aangelegd op een oud tempelterrein. Deze omstandigheid werkte natuurlijk eenigszins belemmerend op het nader onderzoek, en er kon slechts geconstateerd worden, dat een baksteenfundament van $\pm$ 10 M. lengte aanwezig was, met een trap op het Westen. Verder werden in dit terrein een voetstuk en een beeldje gevonden, benevens een steenblok met het jaartal 1374, dus A. D. 1452, waarvan wel zal mogen worden aangenomen, dat het afkomstig is van het gebouw, hetwelk zich hier eenmaal verhief. Nu dat gebouw geheel verloren is gegaan, baat ons die wetenschap overigens weinig.

Verder zijn er dan een aantal overblijfselen, waarvan de dateering niet uit rechtstreeksche gegevens blijkt, maar waar toch eenige aanwijzingen worden verschaft door van een jaartal voorziene vondsten, in de onmiddellijke nabijheid, op beelden en dergelijke. Wij merkten reeds vroeger op, dat zulke aanwijzingen op zichzelf nooit volkomen zekerheid verschaffen, want het is evengoed mogelijk, dat bij een reeds lang bestaand gebouw nieuwe beelden werden opgericht, als dat een nieuw monument werd gesticht op een van oudsher heilige plek, die wij-geschenken van eeuwen her bevatte. Vandaar dat wij zulke gegevens slechts met groote voorzichtigheid kunnen gebruiken. Wij durven dan ook eigenlijk alleen maar op de jaartallen van zulke vijftiende eeuwache beelden enz. afgaan, wanneer de kunst of opzet van het daarbij liggend monument op zichzelf in dezelfde richting wijst; ook al weten wij van de verschillende kunst-richtingen op Java en haar chronologische verbreiding te weinig, om alleen op kunsthistorische gronden een bepaald gebouw aan een bepaald tijdvak toe te schrijven, daar kunnen wij toch door vergelijking met wel

¹⁾ Daaronder Mahājowati, en minstens dan driemaal Akācagarbha.

dateerbare stukken een algemeen denkbeeld krijgen van de mogelijke ontwikkeling en geschiedenis dier richtingen en ons er eenigermate rekenschap van geven, of wai wij voor ons zien een vroeger of later karakter draagt. In zulke gevallen nu kan een jaartal op een voorwerp, bij het gebouw in kwestie behoorend, ons vermoeden tot een waarschijnlijkheid maken. Met andere woorden: bij den tegenwoordigen stand onzer kennis lijkt het ons onverstandig een monument te dateeren uitsluitend naar de kunstopvatting, of uitsluitend naar een bijgevoonden voorwerp, maar wanneer die twee gegevens tot eenzelfde conclusie leiden, is er toch altijd meer kans, dat het gebouw in kwestie tot de aangewezen periode behoort, dan tot een andere. Allicht kan een op die wijze verkregen resultaat dan weer van belang zijn voor een ander soortgelijk monument. Op die wijze hebben wij gemeend een aantal Oost-Javaansche overblijfselen aan de vijftiende eeuw te mogen toeschrijven, d.w.z. ze daar voorloopig te rangschikken, tot bij tijd en wijle de juistheid of onjuistheid der veronderstelling blijken zal.

Vooreerst richten wij ons dan naar de Këdirische zijde van den Willis, naar de reeds in Hoofdstuk XIII even genoemde grot Selamangleng. Volledigheidshalve vermelden wij tegen dit gebergte ook nog een andere oudheid, die veel hooger op ligt, te Pandansari, en Poenden Dewi Sekartadji wordt genoemd; het eerst bezocht haar Knebel tot zijn teleurstelling. Hij vond er een soort ommuurd tempelplein van 9 M. in het vierkant, en in de ommuring, 1.60 M. hoog en onversierd, een doorgang van 1.60 M. In de as van dien ingang stond een bouwwerkje, evenals de muur van baksteen opgetrokken, een glad soubasement klaarblijkelijk, 2.79 M. breed, 2 M. diep en 61 c.M. hoog, waarboven gladde neuten op de vier hoeken houten stijlen zullen hebben gedragen. Een kleine Doergā en eenig ander beeldwerk (o.a. een voetstuk met twaalfde-eeuwsch jaartal) bevonden zich eveneens op dit terrasje, hetwelk als geheel al zeer weinig belangrijk is. In de buurt bevatte een ravijn de overblijfselen van een badplaats uit baksteen, met spuiers van andesiet.

De grot Selamangleng daarentegen, in den heuvel Klotok ten Westen van de hoofdplaats Këdiri, verdient des te meer de aandacht, niet slechts omdat grottempels op Java zoo zeldzaam zijn, maar vooral omdat wij, in tegenstelling tot de vroeger behandelde, hier nu eens een met zorg bewerkt en versierd rotsheilgdom voor ons zien, dat natuurlijk wel in geenen deele de vergelijking met de beroemde grotten van dien aard in Voor-Indië kan doorstaan, maar toch aantoon, dat de Javanen nog wel tot iets beters in staat waren, dan de kunsteloze producten van Koeta-ardja (I p. 328 sqq.) zouden doen vermoeden. Nog een andere tegenstelling valt dadelijk op: ginds waren het Çiwaltische heilgdommen, aan den linggadienst gewijd, Selamangleng is Boeddhistisch.

In het dertiende hoofdstuk (1 p. 412) hebben wij er reeds op gewezen, dat een inscriptie tegen den rotswand, in het elfde eeuwsche kwadraatschrift, reden geeft om dezen grottempel met de eeuw van Airlangga in verband te brengen en het is dan ook hoogstwaarschijnlijk, dat in die periode reeds hier aan den Boeddha werd hulde gebracht, de kamers der grot waren uitgehouwen en mogelijk ook het Boeddha-beeld in den wand reeds aanwezig was. De verdere versiering echter draagt onzes inziens het karakter van later tijd, en het fragment van een voetstuk met het jaartal 1353, A. D. 1431, doet zien, dat men inderdaad nog in de vijftiende eeuw aan de verfraaiing van het heiligdom bezig is geweest. Als kunstvoortbrengselen staan, dunkt ons, de reliëfs dicht bij den tijd van dat voetstuk dan bij dien van de inscriptie tegen den buitenwand. Het is te betreuren, dat een aantal hier vroeger aanwezige ¹⁾ losse beelden, o.a. drie rākshasa's, naar Kēdiri zijn overgebracht, zonder dat daarvan eenige aantekening is gehouden; het is thans volslagen onmogelijk uit de groote massa eertijds ter hoofdplaats staande, thans gedeeltelijk in het Museum te Batavia opgenomen beeldwerken die van Selamanglieng terug te vinden.

De grot bestaat uit vier (of zoo men wil, vijf) kamers, waarvan er twee aan de buitenzijde liggen, de overige binnen in. In die laatste vertrekken is het daardoor zeer donker, en mede tengevolge daarvan is er in de oude beschrijvingen slechts weinig over de versiering medegedeeld. De grot wordt reeds door Raffles vermeld, is herhaaldelijk bezocht, en dan ook door Junghuhn, Rigg, Hoepermans en Knebel met eenige uitvoerigheid behandeld. Ook dezen waren echter niet in staat tot het geven van veel bijzonderheden aangaande de wanddecoratie in deze duistere, en door den wierook der offerende inlanders berookte ruimte. Een bepaalde detail-opname heeft nog nooit plaats gehad.

Heeft men de heuvelhelling bestegen, aan welker voet met de uitbeiting van een trapversiering was begonnen, dan ziet men vooreerst in den naar het Oosten gericht wand, geheel rechts, de inscriptie en een nis, welke een beeld bevat schijnt te hebben. Gaat men vervolgens den recht-hoekigen, meest rechtschen ingang binnen, waarboven indertijd nog onduidelijk beeldhouwwerk te zien was, dan staat men in een eerste vertrek (van 3.87 bij 1.94 M.; 1.75 M. hoog). Tegen den achterwand is een bank uitgehouwen, met aan één zijde een kussenvormige verhooging, terwijl een doorgang tot een achterliggend vertrek leidt (eenigszins achtkantig, van 3 M. bij 2.63 M.; hoogte 1.68 M.). Hier springt uit den Noordelijken wand een voetstuk naar voren, waarboven een gladde steen met versierden rand naar men vroeger meende een inscriptie had moeten bevatten, doch

¹⁾ Junghuhn teekent nog aan, dat ze meerendeels „uit het binnenste der grot en uit hunne nissen zijn genomen“.

waarschijnlijk als rugleuning dienst deed voor een op het voetstuk zittend beeld. Ook aan weerszijden van het voetstuk kan een beeld opgesteld zijn geweest; een nisje bevindt zich aan de rechterzijde.

De linker ingang in den buitenwand van den heuvel, wat ronder van vorm dan de rechtsche, komt uit in een derde kamer, welke door middel van een eenigszins onregelmatigen doorgang communicatie heeft met de eerst beschrevene. Het is een soort van voorruimte (2 M. breed, 1.76 M. hoog), uit welker linkschen, Zuidelijken, zijkant, een nāga-kop, door wolklijnen omgeven, te voorschijn komt. Bij deze voorruimte sluit zich aan wat men de vierde kamer kan noemen, doch er eigenlijk één geheel mee uitmaakt en alleen wat lager ligt (3.84 bij 3.35 M. en 1.95 M. hoog). Een verhoogde vloer springt uit den achterwand en op het midden daarvan draagt een voetstuk met lotuskussen een zittend beeld, wederom in een nis met wolklijnen, en geflankeerd door twee kleine nisjes, ongetwijfeld voor lampen bestemd. In den Zuiderwand brengt een ruw trapje van drie treden in het hooger gelegen laatste vertrek (van half koepelvormigen aard, 2.24 bij 2 M.; 1.90 M. hoogte), waar tegen den achterwand een Boeddha zetelt.

Wat nu echter het merkwaardigste van dit grotten-samenstel is, is de decoratie van wanden en gewelfen. Een «monsterkop» boven den doorgang tusschen de beide eerste vertrekken geeft een verstilerden olifant-en-face weer; ter zijde is een Garoeda te herkennen. Verder vindt men overal een ornamentatie in vlam-, berg- en wolkmotieven toegepast, van een soortgelijke impressionistische opvatting, als wij bij Panataran bespraken; in het bijzonder van het groote vertrek (n° 3 en 4) is veel werk gemaakt. Te midden van dit alles zijn menschen, dieren (vogels, krokodillen, leeuwen), boomen aangebracht, ten deele wel decoratief, o. a. in médaillons, doch stellig ook als wedergave van bepaalde tafereelen uit in beeld gebrachte geschiedenissen. In de slechte belichting der grotten maakt dat alles een verwarden indruk en een verklaring er van zal eerst na behoorlijke opname kunnen plaats hebben; het leek ons, dat er onder meer het djātaka bij was van den Bodhisattwa als papegaai, die door zijn op reis vertrekkenden meester is achtergelaten om diens vrouw in het oog te houden en dan ook niet nalaat haar liederlijk gedrag uit te brengen. De beekhouwer schijnt met eenige voorliefde juist de misdragingen der dame te hebben weergegeven, een trek, die reeds op zich zelf de vervaardiging dezer reliefs in een niet al te vroege periode zou doen stellen. Nog meer doet dat echter hun kunst: het is die van Panataran in het vergrootte; in het uiterlijk zich daarbij aansluitend, innerlijk echter zich er verre van verwijderend, en aantoonende dat continuïteit in de techniek kan samengaan met verlies van begrip aangaande datgene, wat eenmaal die techniek had bezielde.

Terwijl de 1 paal Noordelijker gelagen grotten van Selabale van geen belang zijn, daar ze geheel onversierd zijn gelaten, moet thans, in verband met het zoo juist besprokene, allereerst een tweede rotsheiligdom vermeld worden, dat eveneens Selamangleng heet en zich niet ver van de in het vorig hoofdstuk behandelde Tjandi Sanggrahan bevindt. Een ingang met een zeer onduidelijk geworden monsterkop er boven, welks muil de opening der grot vormt, voert binnen den naar het Westen gekeerden wand van een afzonderlijke rots aan de helling van den Wadjak, in een vertrek van 4 M. breedte, 3 M. diepte en 1.85 M. hoogte. Zoldering en vloer zijn ruw bekapt. De versiering is hier totaal anders; zij bestaat slechts uit een reeks basreliefs, op een hoogte van 70 c.M. boven den vloer zich langs zij- en achterwanden uitstrekkend en zich den bovenband medegerekend, ongeveer 1 M. hoog verheffend. Aan de Noordzijde vindt men volgens Knebel's beschrijving (de eenige) een aanzienlijk persoon in groot ornaat met een kropak(?) in de hand, en twee dienaren, van wie één een pakje vasthoudt; vervolgens een god en godin onder een boom, met twee dienaressen voor een huis; een groot ornament, dat als afscheiding schijnt te dienen; een zwevende hemelinge; een boschpartij, waaruit een mannetje, een herte en een paardekop te voorschijn komen en waarin een vrouw en een dienaar met afgewend gelaat zijn geplaatst. De achterwand geeft vooreerst een zittende vrouw in wat een soort grot lijkt; een man tusschen twee vrouwen; een boschpartij, waarin een rêshi binnen een grot in gesprek is met een aanzienlijk man; drie mannen, waarvan twee een, op een roetspaan gelijkend, voorwerp torsen, op weg naar een torenvormig gebouw. Eindelijk vindt men op den Zuidelijken wand opnieuw een boschpartij, waarin thans drie huizen zichtbaar zijn en een persoon in groot ornaat ter neder zit, terwijl een eenvoudig gekleed man zich naar hem toewendt en een dienaar zoowel als twee aanzienlijke dames terzijde zitten; dan volgt berg en bosch, en ten slotte twee zwevende personen, een fraai gekleede dame en een man met een lang voorwerp over den schouder; op den voorgrond nog een paar dieren te midden van ornament. Klaarblijkelijk is dat alles dus een samenhangende tekst, geen losse afzonderlijke verhaaltjes. Een verklaring van dien tekst is nog niet gegeven. De reliefs zijn tamelijk goed uitgewerkt, doch de figuren bijzonder stijf. Of nu die stijfheid een stijl-eigenaardigheid is dan wel slechts het gevolg is van mindere bekwaamheid van den beeldhouwer, zal nagegaan moeten worden, voor men er eenige conclusie zangaande het kunstkarakter aan mag vastknoopen. In ieder geval is de algeheele afwijking van deze grotversiering in vergelijking tot Selamangleng bij Kediri, al opmerkelijk genoeg. Of de thans besproken grot al dan niet Boeddhistisch is, blijkt uit niets; en zelfs het herkennen van den voorgestelden tekst zou dat waarschijnlijk niet uitmaken. Het is daarom

jammer, dat de beeldhouwwerken aan den buitenwand, aan weerszijden van den ingang, niet meer te onderkennen zijn en Hoepermans' beschrijving van «een staand mager beeld, brengende de handen onder elkander voor de borst» ons niet verder helpt. Aan de Zuidzijde van dezelfde rots is een tweede, geheel onversierde, kamer uitgehouwen. Oostelijk voert een smal, steil trapje, met ruwe tijgers als leuning, naar een vierkant terras.

Wat meer naar het Oosten heeft misschien nog een oudheid gestaan te Djoeëldjoeng, op een plateau aan de Noordelijke helling van een eveneens tot den Wadjak behoorenden berg. Van beneden komend passeerde Hoepermans eerst twee groote rākshasa's, één met een knots, de ander met «een soort van vrucht», en vervolgens aan den voet van een trap van andesiet weder drie wachters, zeer groot, doch gedeeltelijk in den grond zittend, en onderscheidenlijk met knots, drietand en dolkmes gewapend. Het terras boven aan die, uit dertien treden bestaande, trap bevatte een groot aantal bewerkte andesiet-blokken, die ten deele in twee vierkante vakken waren opgestapeld; ook baksteen was aanwezig. Hoewel nu die aanstapeling niet oorspronkelijk bleek, was het toch aannemelijk, dat dit alles vroeger tot een gebouw had behoord. Ook beeldfragmenten lagen er, en misschien geeft één daarvan, de bovenhelft van een vierarmig beeld, met op den rug het jaartal 1325 (A. D. 1403), ook een aanwijzing voor den onderdom van het verdwenen monument, en een ander, een vierarmige Pārwatī, voor het Çiwaitische karakter er van. Een der rākshasa's is met een paar stukken van beelden alles, wat er op het oogenblik nog over is.

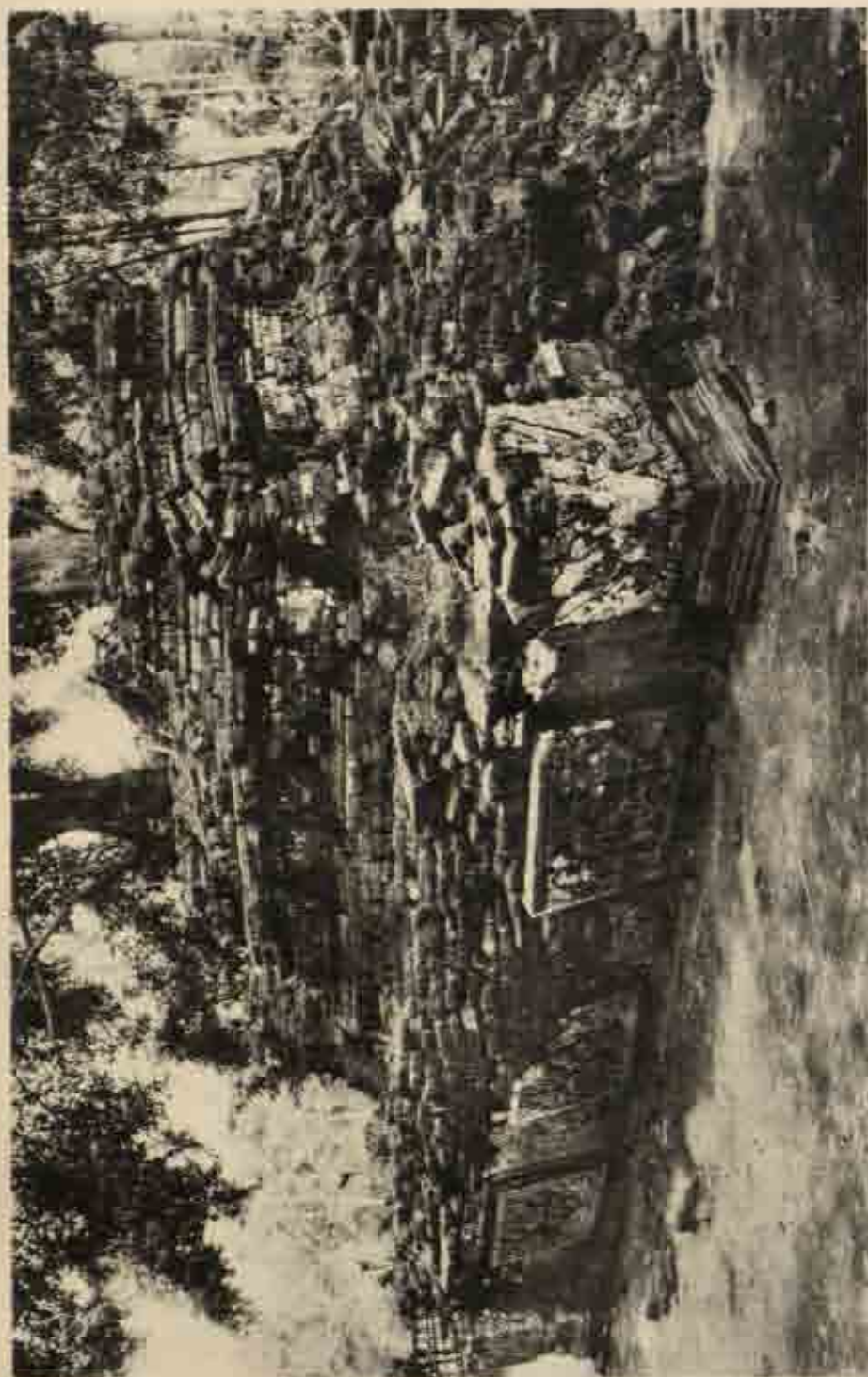
Wederom een eindweegs Oostelijk heeft zich ten Zuiden van Ngoenoet een complex van meer beteekenis bevonden, van hetwelk gelukkig ook nog een en ander gespaard gebleven is, tusschen de desa's Gambar en Domasan. Toch is dat al weer heel wat minder, dan Hoepermans er nog aantrof. Een overblijfsel, waarvan hij wel de aanstaande instorting voorspelde, maar toch nog kon constateeren, dat het een zeer hoog en fraai gebouw was geweest, een der beste uit de residentie, is zelfs volkomen verdwenen. Het stond dan ook midden op een binnenweg, hetgeen voldoende verklaart, dat de opruiming grondig is geweest en zelfs de plaats niet meer is terug te vinden. Dit monument was het eenige van andesiet; er stonden nog twee opgaande muren gedeeltelijk overeind, evenals een deel van de op het Westen liggende trap, en er waren zeer rijk bewerkt ornament en fraaie basreliefs te onderscheiden. Op een steen, hier aangetroffen, werd met moeite het jaartal 1214, A. D. 1292, ontcijferd; wij kunnen niet meer nagaan, of die lezing juist was, noch ook, of dit het stichtingsjaar van het gebouw kan zijn geweest. Dat hier reeds vóór dien tijd een heiligdom kan hebben bestaan, wordt duidelijk

door de vondst (in de onmiddellijke nabijheid van de zoo straks te noemen Tjandi Toeban) van een beschreven steen met edict van een der Kadirische koningen uit 1129.

Niettemin zijn de gebouwen, die thans nog gedeeltelijk over zijn, stellig van later datum. Bij den Oostelijken muur van het middelste monument, de Tjandi Gambar (plaat 85), lag een steen met versierden rand, dragende het jaartal 13(2)1 (A.D. 1399?) op een wijze, die het vermoeden wettigt, dat die steen met den muur is afgestort. Op eenigen afstand Westelijk vond men een tweeden steen, met 1310, A.D. 1388, en voorts is eveneens in de nabijheid van dit tempeltje een koperplaat gevonden, bevattende een oorkonde van koning Wikramawardhana, naar men weet den opvolger van Hayam Woeroek. Hoewel men nu aan een zoo gemakkelijk verplaatsbaar voorwerp als een koperplaat geen al te groote waarde mag hechten, komt deze oorkonde in tijdsorde zoo mooi met het jaartal van het tempeltje overeen, dat men reden heeft zich af te vragen, of het heiligdom, waarop die inscriptie betrekking heeft, dat van Satyapoera, niet juist de Tjandi Gambar zijn kan.

Indien dat zoo is, kan dit gebouw ons er voor behoeden, ons een al te slecht denkbeeld te vormen van de kunst van het slot der veertiende eeuw, want Gambar moet een zeer smaakvol geheel hebben gevormd. Een soubasement is er over, met den voet van den bovenbouw, alles van baksteen. Dat soubasement meet ongeveer 7 M. in het vierkant en heeft een zeer merkwaardige trap aan de Westzijde. Overigens is het eenvoudig en zonder overdaad behandeld; een teerling gevat tusschen gladde lijsten, d. w. z. kroon- en voetlijsten en uitspringende beneden- en bovenlijsten met de gebruikelijke overgangsprofielen, en in dien teerling zelf een afwisseling van gladde pilasters en inliggende paneelen, waaruit een glad lijstje met een relief-taferoel naar voren treedt. De aandacht valt dan echter vooral op de hoekpilasters, die met een eigen profileering vrij sterk uitspringen en bovendien behakt zijn met een sterk sprekend ornament, een Garoeda-kop, door rankkrullen aangevuld; de snob komt juist op den hoek, en verder voldoen deze stukken geheel aan den ouden kunsteisch, dat bij overeenkomst in de hoofdzaak, afwisseling in de detail-uitwerking betracht moest worden.

Wij noemden reeds de eigenaardige trapversiering (plaat 82, rechts). Tusschen de vleugels en het lichaam van het soubasement zijn de gewone hoekgebouwtjes aangebracht, thans behandeld als pilasters en zonder afzonderlijke bekroning; men zal ze dus te beschouwen hebben als het eenige zichtbare gedeelte van een valsch geprofileerden trapuitbouw, waar de vleugels tegenaan zijn gezet. Door hun hoogere strekking hebben ze een rijziger karakter dan het aansluitend soubasement, en bovendien dragen ze

TJANDI GAMBAR

een versierden boven- en benedenband langs het glad gelaten middendeel; de eerste vertoont het guirlandevormig lint met in de kronkels afhangend driehoek-ornament, de benedenband een variant van het zaadhuis-motief. In de ruimte tusschen dien hoekuitbouw en den eerstvolgenden pilaster van het soubasement is een, in hoog reliëf tegen een achtergrond met krul-decoratie uitkomende, staande mannenfiguur in eenvoudige kleeding geplaatst. De trapvleugels, in de andere zijde van den hoek, hebben als hoofdmotief van versiering een leeuw, waarbij zij merkwaardigerwijze teruggrijpen op een oude Midden-Javaansche decoratie, doch terwijl ginds, bv. te Lara Djonggrang, de leeuw alleen terzijde van den vleugel is aangegeven, is de bewerking hier veel vrijer en zijn kop en voorpooten aan de voorzijde van den vleugel gezet, waardoor het stuk veel meer den indruk van een los decoratie-element krijgt en oneindig meer spreekt. Het dier staat op de achterpooten, met zwiependen staart, en buigt den rug naar beneden, zoodat de kop met de klauwen komt te rusten op een liggend rund (dat het onderste deel van de trapvleugel-ornamentatie vormt) met lange puntige ooren, uitpuilende oogen en een versierden band om den nek. Tegen den zijkant van dat dier nu zit, geheel vrij bewerkt en als het ware los er tegenaan geplaatst, een klein mannetje met bhōṭa-tronie, dat kijkt naar den zoo straks beschreven staanden man. Beschouwt men die beide ornamenten op zichzelf, de krachtige leeuwenfiguur op den stier, en het hurkende mannetje tegenover de menschengestalte, dan kan men elk dier beide bewonderen en nitnemend geslaagd achten; de combinatie echter, het samenvoegen van deze ongelijksoortige elementen, die de aandacht van elkander afleiden en den indruk, welke ieder op zichzelf zou maken, ongetwijfeld verzwakken, geeft blijk, dat de ontwerper toch iets mist van den fijnen kunstzin zijner voorgangers, die juist in de toepassing van het ornament zoo goed uitkomt. In deze trapvleugel-decoratie verraadt zich bij alle voortreffelijkheid van uitvoering toch eenigermate de smaak voor het overladene van een decadentie-tijdperk.

Onmiddellijk achter de trapvleugels verheffen zich op het terras, dat den bovenkant van het soubasement uitmaakt, twee losse penanten, zwaar en vierkant, aan elke zijde van den doorgang één. Naar den kant van dien doorgang glad gelaten, zijn zij aan de andere zijden geprofileerd met een onderbreking (afslamming) in het midden van den buitenkant; en wel als een voet, die op zijn beurt een teerling met kronkelend lint tusschen gladde lijsten bevat, en een bekroning. Deze penanten, die breeder zijn dan de trapvleugels, komen daardoor mede te rusten op de hoekuitbouwen en vormen daarvan dus de voortzetting. Ware de bekroning niet aanwezig, dan zou men deze forsche stukken voor den voet van een losstaand poortgebouw kunnen houden; zooals ze er nu staan, blijken ze echter niet hoog opgetrokken te zijn geweest en hoewel ze

den doorgang flankeeren en dus niet zonder recht opgevat kunnen worden als een soort van tjandi-bëntar, vraagt men zich toch af, of ze niet een ander doel hebben gehad. Onzes inziens is dat bij een monument als dit niet het geval. Bouwkundig hangen ze samen met de bovenafsluiting van trapvleugels, gelijk die elders aan Oost-Javaansche tempels te zien is, en nu kan desgewenscht zulk een bovenafsluiting wat zwaarder gemaakt worden, om bijv. een beeld te dragen. Men is nu voortgegaan met die zwaardere constructie, ook waar de oorspronkelijke aanleiding daartoe onthrak, en heeft deze nieuwe, forsche bouwdeelen daardoor, ze losmakend van hun oorspronkelijk karakter, als constructieve elementen op zichzelf benut, om er op waardige wijze den doorgang mede te vormen.

Het soubasement is 1.26 M. hoog, de zeven treden der trap 1.20 M. breed, tusschen vleugels van 53 c.M. De bovenbouw ligt ongeveer 1.50 M. terug, zoodat er een omgang gevormd wordt; de muren van dien bovenbouw loopen ononderbroken door. Men vindt vooreerst een voet, die in eenvoudiger vorm aan het soubasement herinnert; een teerling tusschen gladde kroon- en voetlijsten is eveneens verdeeld in gladde pilasters en terugliggende paneelen, met een binnen een lijstje naar voren stekend relief. Die reliefs bevatten dierfiguren, aangevuld met ornament; er zijn telkens twee dieren tegenover elkander geplaatst, waaronder paren viervoeters, maar ook een visch en een kreeft te herkennen zijn; er is te veel geschonden om met eenige zekerheid uit te maken, of ze alleen als decoratie bedoeld zijn, dan wel dierfabeltjes aan deze voorstellingen ten grondslag liggen. Gedeeltelijk is ook het volgend bouwdeel gespaard gebleven, hetwelk is samengesteld uit een middengedeelte met liggenden recalcitranten spiraal, sierlijk uitgewerkt, tusschen twee uitspringende lijsten, die op haar beurt door ojieven met lotusblad-ornament worden gevolgd. Het geheel heeft slechts geringe hoogte en doet zich voor als een tweeden voet, waarop een hooger opgaand deel van den bouw zich zal hebben verheven, doch hoe dat er uitgezien heeft, blijkt niet meer. Aan de hand van de vele in het terrein gevonden geornamenteerde baksteenen, en ook natuursteen, zal er wellicht nog iets van zijn na te gaan.

Wij hebben nu nog iets te zeggen van de sprekende reliefs aan het soubasement, drie aan elke zijde, terwijl aan den voorkant er één ten behoeve van de trap is weggevallen. Het is een bhōeta-geschiedenis. De pradakshinā volgend ziet men eerst een man en vrouw een meisje troosten, terwijl een rākshasi toekijkt; dan loopen twee bhōeta's achter elkander, terwijl een vrouw in een bootje wegvaart en een groote visch daaronder zweemt; een half liggende man wordt door één van een tweetal bhōeta's gegrepen; een man, met gebogen voorwerp in de hand, staat in gezelschap van een vrouw; een dreigende bhōeta tegenover

een vrouw, achter wie nog een klein vrouwenfiguurtje zichtbaar is; een vrouw loopt voort, met achter haar een bhōṭa, die een lans over den schouder houdt, dan, na een verdwenen paneel, een bhōṭa, een man en vrouw achtervolgend; de bhōṭa zoowel als de vrouw neerknielend voor een knixenaar; de knixenaar in gesprek met een man, die naast een liggende vrouw staat; een man tezamen met een vrouw, een boontak vastgrijpend. Men zal hier wel een geschiedenis in mogen zoeken van een menschenpaar, door bhōṭa's vervolgd en geplaagd, doch door bemiddeling van een rēshi hereenigd. Eigenaardig is, dat waar elders de inlandsche bevolking van de tempelreliëfs niets weet en zich er ook niets aan gelegen laat liggen, aangaande Gambar een zekere traditie is blijven bestaan, welke er het verhaal van Angling Darma in meent te herkennen. Dat er tusschen de gangbare geschiedenis van dien held en het op de reliëfs voorgestelde geen de minste overeenkomst bestaat, maakt die traditie niet minder opmerkelijk.

Deze korte beschrijving der reliëfs is ontleend aan het restauratie-verslag van Perquin, want de tempel heeft een grondige voorziening vereischt, gepaard gaande met de noodige schoonmaak. Er is daarbij heel wat meer aan den dag gekomen, dan men op grond van de bevindingen van Hoepermans en van Knebel, die hier in 1908 zijn opname deed, had kunnen hopen. Een boom is verwijderd, een der muren geschoord, in afwachting van een voorgenomen afbraak en herbouw. Het merkwaardige monument is stellig zulk een verzorging volkomen waard. Ook van de zijde der bevolking geniet het nog vereering.

In de door den Oudheidkundigen Dienst in 1915 en 1916 genomen maatregelen heeft ook het derde tempeltje, de wat meer naar het Zuiden gelegen Tjandi Toeban, of Domasan, gedeeld. Het is in nog grooter verval en het is twijfelachtig, of het behouden zal blijven. Het is gebouwd op een terras, van welks muur nog een gedeelte is blootgelegd, met een verdeeling in pilasters en paneelen; de laatste behakt met diervoorstellingen. Van het tempeltje zelf, evenals het vorige van baksteen, is slechts het subasement ten deele over; wat daarboven nog gestapeld lag, is een moderne toevoeging. Dit bovenvlak meet 6.70 bij 6.40 M.

Van de zijwanden wordt verreweg het grootste gedeelte ingenomen door den teerling, waarboven en beneden slechts een paar gladde lijsten overspringen naar voet en kroonlijst; deze laatste bestond uit natuursteen. De teerling-versiering is ook hier samengesteld uit pilasters en paneelen; veel daarvan is verloren gegaan, doch aan enkele der pilasters vallen nog sporen van een bovenband-ornament waar te nemen. De paneelen, vier aan elke zijde van het gebouw, vertoonen naar gewoonte een verhoogde decoratie in het midden, en wel afwisselend een groot medaillon,

bijna de geheele ruimte vullend, en een op een punt staande ruit. De medaillons zijn met sprekend relief gevuld, o. a. is een gesprek van twee personen onder een boom te herkennen; van de ruiten zijn de zijden een weinig ingebogen en gekarteld behakt, en in het midden is een cirkel aangebracht, gevuld met een dierfiguur in ornament, in het bijzonder een groote visch met omgekrulden staart.

Aan de voorzijde, ook bij dit gebouw den Westkant, is de verdeeling wat anders, doordat de trapvoersprong niet in het midden is gezet, maar *zda*, dat aan den rechterkant één paneel, met de ruit, staat en aan den linkerkant eveneens één volledig paneel met ruit, en ongeveer een derde gedeelte van een tweede, waarvan de rest verondersteld wordt door den uitbouw te zijn bedekt. Ook op dit paneelfragment is het begin van het ruitornament te zien. De voersprong voor de trap treedt slechts zeer weinig naar buiten; de trapvleugels, die er tegenaan gebouwd waren, zijn thans verdwenen, doch de hoekgebouwten kunnen nog nagegaan worden. Deze waren ouder gewoonte weder als afzonderlijke miniatuur-monumentjes behandeld, met lichaam en piramidiaal toeloopend dak, alles in gladdé uit- en inspringende lijsten.

Gelijk gezegd, is de toestand van Tjandi Toeban, waarvan één zijde geheel, een tweede half verloren is gegaan, en de voorkant deerlijk is gehavend, in velerlei opzicht hopeloos. Fragmenten of steenen zijn bijna niet meer gevonden; alleen staat er nog een wachter, en is er ook een niet nader omschreven godenbeeld in groot ornaat aanwezig. Hoepermans zag op het terrein in de omgeving der drie genoemde gebouwen nog sporen van drie andere, ¹⁾ alle van baksteen, afgezet met andesiet; het waren ook toen reeds 'ruines of steenhoopen', die geen beschrijving toelieten. Voorts maakt hij melding van zeer veel losse steenen, ook met reliefs, en geeft hij de meening te kennen, dat de oudheden, welke zich hier eenmaal bevonden, van aanmerkelijken omvang moeten zijn geweest. Over een afstand van 6 paal droeg dit vlakke terrein, niet ver van den Wadjak, den naam van 'kraton'.

Zuid-Oostelijk van Blitar, een eindweegs over den Brautas, ligt nog een baksteen monument, dat met de beschrevene eenige overeenkomst vertoont, de Tjandi Batjëm. Eigelijk zijn het er twee, reeds toen Hoepermans er kwam zoo vervallen, dat deze ze 'een paar steenklompen' noemde; toch dende hij er nog een en ander over mede, terwijl Knebel in 1908 van alle beschrijving moest afzien. Een opname door Perquin in 1914 heeft ten gevolge gehad, dat wij thans eenigermate weten, hoe deze gebouwen er hebben uitgezien. Van beide is het subasement en iets van den bovenbouw over, alles in deplorabelen toestand. Het grootste

¹⁾ Op zijn teekening ont hij zelfs nog een ruïne in het geheel.

soubasement is in gladde lijsten opgetrokken, met uitspringende beneden- en bovenlijsten om den teerling, beide voorzien van bijlijstjes, terwijl ook de overgang naar voet en kroonlijst geschiedt door herhaaldelijke verspringing. De teerling, tengevolge van de groote oppervlakte door het lijstwerk ingenomen, vrij smal, is weder in pilasters en paneelen verdeeld; de eerste zijn glad en de paneelen vertoonen weer een afwisseling in het uitspringend ornament, om de beurt een medaillon met geheel afgesloten inhoud, en een ruit of liever een kruis, zooals wij reeds zoo vaak aantreffen, met trapsgewijs behakte vulling tusschen de armen. Hoektorentjes staan aan weerszijden van de trap; hun door gladde lijsten omgeven lichaam is van een soort middenband voorzien, en hun dak loopt eerst schuin, dan weer met lijstjes omhoog. Van den bovenbouw is vooreerst een stukje te zien van een voet; een teerling, tusschen een paar gladde lijsten, vertoont langgerekte, naar voren springende en waarschijnlijk voor reliëfs bestemde paneelen, gescheiden door een glad pilastertje. Boven op de ruïne staan een aantal neuten.

Het tweede gebouwtje, op 3 M. afstand, is kleiner en eenigszins anders dan het besprokene; in opzet is er intusschen zoo groote overeenkomst, dat men er niet aan behoeft te twijfelen, of beide zijn gelijktijdig en volgens één ontwerp tot stand gekomen. Ook hier valt het groot aantal verspringingen op tusschen kroon- en voetlijst en de beneden- en bovenlijsten aan weerszijden van den teerling. Deze laatste wordt aan de zijanten op in het oog vallende wijze afgesloten door krachtig uitspringende hoekpilasters; voor het overige bestaat hij uit twee langwerpige casementen, die door een glad pilastertje worden gescheiden, en elk een uitspringend paneel bevatten, hetwelk nog glad is, doch zeker wel reliëfs had moeten krijgen. De tempelvoet hierboven herhaalt het soubasement; echter ligt slechts één ononderbroken paneel tusschen de hoekpilasters, en is in de plaats van boven- en benedenlijst een zwak ofjef getreden. Voorts trekt het gebruik van hardsteenen dekljsten, en de aanwezigheid van neuten de aandacht. Het is natuurlijk zeer wel mogelijk, dat die laatste voorwerpen er niet thuis hooren, maar het kan ook zijn, dat ze een aanwijzing bevatten voor de vroegere bestemming dezer gebouwen, die dan niet veel hooger opgetrokken zouden zijn geweest. Ook het laatst beschrevene heeft een trap op het Westen. Op eenigen afstand in Oostelijke richting waren vroeger nog een put van baksteen en de vierkante ruïne van een onversierden derden tempel te onderscheiden.

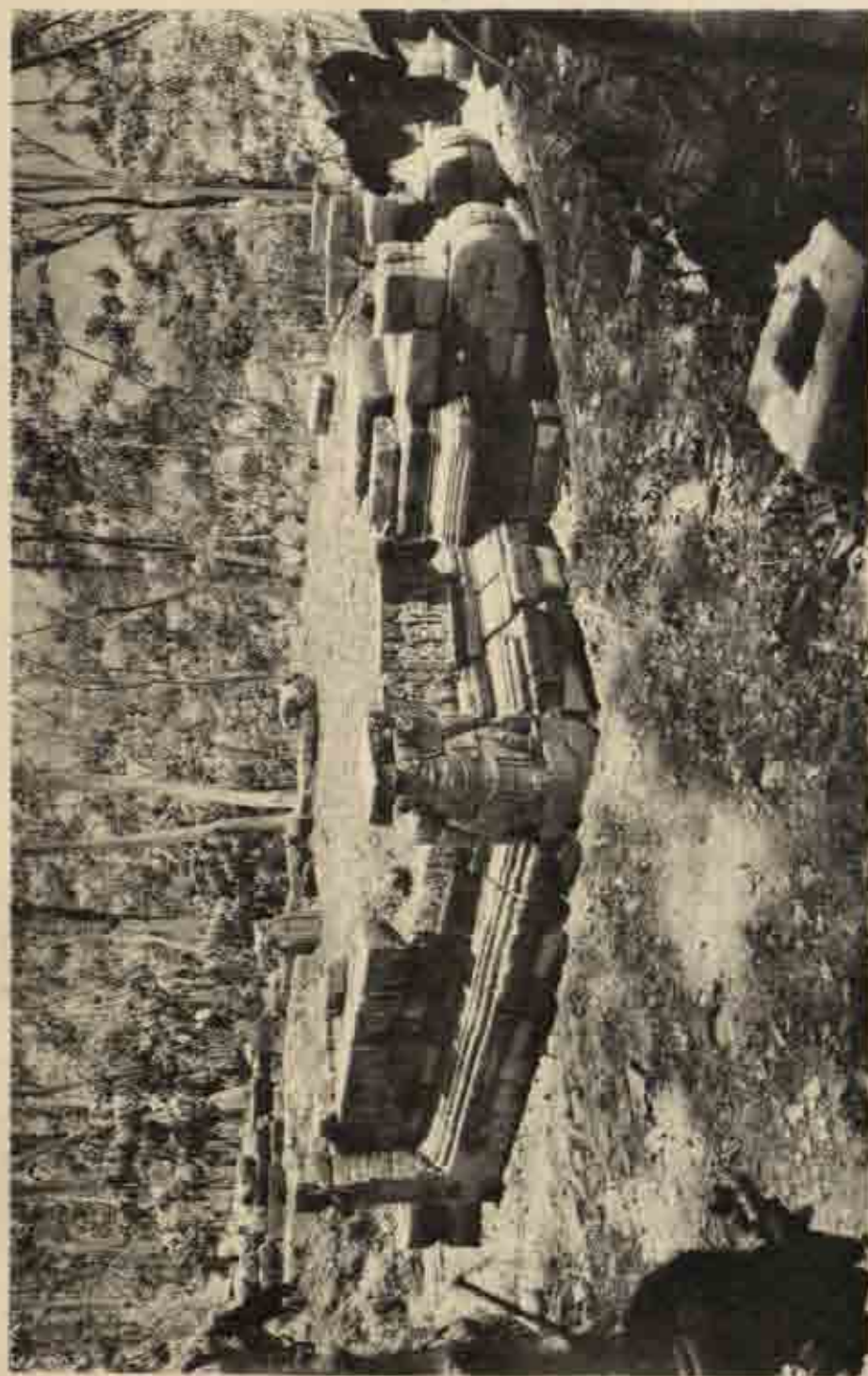
Heel wat belangrijker dan die van Batjem zijn de overblijfselen der Tjandi Gambar-wetan, op de onderneming van dien naam, $7\frac{1}{2}$ K.M. ten Noord-Oosten van Panataran. Verbeek heeft haar in 1890 ontdekt, en beschrijft haar als het soubasement van een tjandi van andesiet,

8.40 M. in het vierkant, trap aan de Westzijde, met slecht uitgevoerde basreliefs. Beneden dezen tempel vond hij een tweede, waarvan slechts enkele bekapte steenen uit den grond staken, niet ver van een grooten rākshasa. Het zonderlinge van het geval is nu, dat het gebouw inmiddels onder het zand is geraakt en sindsdien als verdwenen gold, en dat Perquin, toen hij in 1914 er een onderzoek naar instelde, wel weder een soubasement voor den dag bracht, doch van andere afmetingen en dus klaarblijkelijk niet het door Verbeek bedoelde, tenzij er een vergissing in het spel is.

Hoe dit ook zij, en wat er nog in den bodem verborgen moge zijn, wij zullen thans natuurlijk als Tjandi Gambar-wetan (plaat 86) slechts het in 1914 aan het licht gekomen overblijfsel bespreken, het onderste gedeelte van een soubasement, op een mooi gelegen heuveltop aan de helling van den Keloet, naar welken heuvel een trap van andesiet voerde, ongeveer 70 treden hoog, en recht op den tempel aanlopend. Die trap is thans geheel blootgelegd. Aan zijn voet staat een fraaie rākshasa van 1.70 M. hoogte; zijn pendant was in het ravijn gevallen, doch is nu weer herplaatst. De breede, hurkende, wachterfiguur, met beide handen aan de over den schouder gedragen knots, en een gelaatsuitdrukking waarnaar vooral zelfgenoegzame domheid spreekt, is vooral merkwaardig om het op het voetstuk gebeitelde jaartal 1360, dus A. D. 1438. Waar nu een derde, kleinere, rākshasa, van hier naar Blitar gebracht, met het jaar 1332, A. D. 1410, is voorzien, is er eenige aanleiding, om dezen tempelaanleg aan de vijftiende eeuw toe te schrijven.

Wat het monument zelf te zien geeft, verzet zich daar niet tegen. Het is een rechthoekig gebouw van andesiet met de lange zijden aan voor- en achterkant. Terwijl het normale profiel boven de voetlijst door middel van een ojfef terugtreedt, verheffen zich op de hoeken zonder eenigen terugsprong zware hoekstukken, door hun plaatsing zich dubbel sterk aan de aandacht van den beschouwer opdringend, bebeiteld met dragende figuren. Het zijn rijkversierde rākshasa's, tegen een met krullen aangevulden achtergrond, eenigszins onbeholpen uitgebeeld, want aan elke zijde van den hoek is een voet en een been geheel buitenwaarts gericht, de drager zakt door op de naar proportie veel te ver van elkander verwijderde knieën en de geheele gedaante wordt daardoor gedrukt en onnatuurlijk. De voorzijde wordt in het midden door de trap onderbroken; in de achterzijde is, eveneens op het midden, juist zulk een zwaar, naar voren tredend pilasterstuk aangebracht als die met de atlanten op de hoeken; de rākshasa fungeert thans niet als drager, maar met zijn voeten weet hij al evenmin weg, want hij keert ze nu beide naar binnen!

De trapvleugels, aan de Westzijde, steken vrij ver naar voren en zijn

TJANDI GAMBAR-WETAN

voorzien van de gewone Oost-Javaansche versiering met afhangend driehoek-ornament op de voluten en op het recht neergaande stuk daarboven; ze rusten op een als voetstuk geprofileerd onderstuk. Hoek-uitbouwtes zijn ook hier aanwezig, met in gladde banden opgetrokken lichaam, en een bekroning, die eveneens in gladde banden, gecombineerd met een olijf, terugloopt en ten slotte overgaat in een zich weer eenigszins naar buiten welfend topstuk.

Tusschen hoekstukken, middenstuk en trap ziet men het profiel van het soubasement vrij sterk terugloopen door middel van een olijf met overgangslijsten. De teerling is behandeld volgens het principe van afwisseling tusschen pilasters en paneelen, doch waar elders het onderscheid tusschen die beide gewoonlijk duidelijk is geaccentueerd, door afwijkende decoratie of op andere wijze, is dat hier niet het geval. Een doorlopende gladde lijst begrenst ze alle aan de benedenzijde; de pilastertjes sluiten daar dadelijk op aan, doch de paneelen zijn binnen een geringe indieping door een lijstje omsloten. Daar ze nu verder ongeveer in één vlak liggen, en beide met eenzelfde soort reliefs zijn voorzien, is er maar heel weinig verschil tusschen deze indeeling der vakken en een doorlopende reliefsreeks. Onder de pilastertjes is men hier en daar begonnen een onderband-ornament te hakken. Op de vakken aan voor- en achterzijde vindt men telkens één paneel en twee pilasters, aan de zijkanten twee paneelen en drie pilasters.

Al het reliefwerk is op dezelfde wijze behandeld, en de voorgestelde geschiedenis loopt klaarblijkelijk ononderbroken over pilasters en paneelen door. Een Garoeda bijvoorbeeld ziet men eerst op een pilaster komen aanvliegen en dan op een paneel ter neder zitten. Er is te veel van de reliefs verloren gegaan, om een geregelde beschrijving mogelijk te maken; aan sprekende tafereelen is overigens geen gebrek. Wij noemen, behalve den reeds vermelden Garoeda, die iemand op de schouders draagt, nog een man, die een ander met naar beneden hangend hoofd bij de beenen pakt; een bhōta met een klapperrat of daarop gelijkend dier; een god, die den wadjra hanteert; tot tweemaal toe wordt een rijpaard voorgebracht.

De bewerking der reliefs is lang niet kwaad, al mist zij de fijnheid, die men elders zoo bewondert. Het is de traditie van de beeldhouwkunst uit den bloeitijd van Madjapahit, maar eenigermate in decadentie geraakt. Ook de zonderlinge opzet der rakshasa's bij allen rijkdom in hun versiering, het vervagen van de principieele verschillen tusschen paneelen en pilasters en dergelijke zaken wijzen in eenzelfde richting: de nadagen der groote Madjapahitsche kunst. Boven de reliefs is alles verdwenen, hoewel er uit de fragmenten op het terrein nog wel heel wat terug te vinden zou zijn. Wij vermelden nog een torso van een

drager uit een steen (in tegenstelling tot de uit verschillende lagen samengestelde rākshasa's aan het gebouw zelf), gelijk er ook te Blitar staan, een nāga-kop, en een fragment van een los beeld. Een op den top van den heuvel bij den grooten rākshasa gevonden massa steen kan zeer wel het restant van een tweede gebouw aangeven. In de koffietuinen werd o.a. een Goeroe aangetroffen; op 3 K.M. afstands naar het Noord-Westen kwamen een paar portret(?)beeldjes voor den dag, en lag ook nog een hoop tempelstenen.

Voor we nu tot de afzonderlijke categorie der bergheiligdommen overgaan, wenden wij ons nog even naar het Noord-Westelijk deel van Kādiri, de afdeeling Bērbēk. Nabij Bērbēk zelf moet een door Horsfield vermelde badplaats gelegen hebben, in baksteen opgetrokken, met reliëfs versierd, terwijl zes spuiers het water toelieten. Van dit bouwwerk, hetwelk blijkens het op een steen (beeldfragment) aangetroffen jaartal 1338, A. D. 1416, misschien vijftiende-eeuwsch was (als die steen er tenminste thuis hoort¹), is niets meer over.

Wat er daarentegen nog wel gespaard gebleven is, is de Tjandi Ngētos, meer naar het Zuiden. Een jaartal of soortgelijke aanwijzing hebben wij daarbij in het geheel niet; slechts de naam der desa Selapoera heeft iets van het oude bewaard en doet Cūapoera als wijdingsnaam van het heiligdom veronderstellen. Als wij dit monument dus in de vijftiende eeuw plaatsen, geschiedt dat geheel op grond van het gebouw zelf. Het is reeds sedert Horsfield bekend en werd door Hoepermans het eerst beschreven. Na het bezoek van Knebel in 1908, hetwelk den reeds in 1866 geconstateerden vervallen toestand van den tempel bevestigde, werden in den aanvang van 1917 door den Oudheidkundigen Dienst, onder leiding van Perquin, de noodige maatregelen getroffen om wat er nog staat te bestendigen.

Oorspronkelijk zijn er twee gebouwen geweest, beide van baksteen. Het kleinste is thans verdwenen. Hoepermans kon nog een vertrek van 8 vierkante ellen oppervlakte, een ingang aan den Westkant, en nissen met monstercoppen beschrijven; volgens hem moet deze tempel veel op de thans nog aanwezige geleken hebben, en waren zij tezamen door een ringmuur omsloten.

Tjandi Ngētos is een rijzig baksteen-gebouw, dat zich, nu het dak verdwenen is, tot bijna 10 M. hoogte verheft; aan den voet is het 9.10 M., aan den toerling 5.40 M. in het vierkant. Bij den eersten indruk denkt men dadelijk aan Bangkal, hoewel er ten slotte toch wel belangrijke verschillpunten zijn. Het gebouw heeft veel geleden, en het wegval-

¹ De toenmalige regent had bij de badplaats namelijk ook andere beelden van onderscheiden herkomst aangebracht.

van niet minder dan drie van de vier monsterkoppen heeft aanleiding gegeven kennis te nemen van een eigenaardigheid in de bouwwijze van dit, en zeker ook van andere monumenten. Alleen de geornamenteerde steenen van de oppervlakte der monsterkoppen zijn namelijk afgestort, en het daaronder liggende is blijven zitten; dit ten gevolge van het feit, dat uitsluitend aan de in het gezicht komende muurvlakken de baksteen en glad en pasklaar zijn geslepen, doch alles wat daarachter lag werd opgetrokken uit steenen, zóó als ze van de bakkerij kwamen, ongeslepen, niet pasklaar, en van een andere laagdikte. Het door dien zuinigheidsmaatregel ontstane gebrekkige verband met de buitenlaag, heeft zich door het wegvallen van die laatste gewroken. Door een gelijke oorzaak is ook het overstekende lijstwerk voor een groot deel verdwenen, en wel in het bijzonder aan het soubasement, waar de oorspronkelijke bouw bovendien nog een latere verbreding van 50 c.M. had ondergaan.

Het soubasement is 3.25 M. hoog en is geprofileerd met gladde lijsten; de uitspringende boven- en benedenlijst begrenzen een in pilasters en paneelen verdeelden teerling. De 3.75 M. breede uitbouw aan de Westzijde, voor de grootendeels verstoorde trap, was van de gebruikelijke hoekgebouwtjes voorzien, eveneens in glad lijstwerk. Boven het soubasement volgde de voet van het hoofdgestel, 1.50 M. hoog, eveneens met pilaster- en paneelverdeling en rechthoekige lijsten, doch van een niet-samengesteld karakter door het weglaten der boven- en benedenlijsten.

Het lichaam van den tempel, ter hoogte van 5.43 M., vertoont sporen van bepleisterd te zijn geweest; het herhaalde weer de samengesteelde profileering en was bovendien versierd met midden-, onder- en bovenband. Het zaadhuis-motief met bladornament is voor dezen onderband gebezigd; aan den bovenband is een elders nog niet aangetroffen ornament toegepast: aan weerszijden van een afhangend gestileerd blad loopt in een sierlijke bocht een bandje omlaag, zet zich naar buiten horizontaal voort langs den onderkant van den band, sluit dan, verticaal omhooggaand, het sierstuk af (waarbij het slechts door een inkeping gescheiden wordt van den overeenkomstigen zijkant van het naastliggend exemplaar) en omlijst daarbij tevens nog weder een bladversiering. De dik opgelegde middenband met antefixen op de hoeken en een olijf-vormige overgangslijst van boven en beneden, is voorzien van een in breede kronkels gewonden lint, welks windingen door bladornamentatie worden aangevuld.

In het midden der zijden worden deze banden onderbroken door nissen en ingang, gevat tusschen zware, gladde posten (welke op zich verbreedende onderstukken steunen) en gedekt door een paar overspringende lijsten, waarboven de reusachtige monsterkop zich verheft, 2 M. hoog en 1.80 M. breed. Gelijk gezegd is er slechts één, die aan de Zuidzijde, over: Het sober belijnde stuk — misschien is aan die

soberheid ook wel afslijting debet — mist den zoo vaak imbecielen grins, elders aan deze monstergezichten eigen en heeft daardoor iets ernstigs en indrukwekkends gekregen, en, mede door de kolossale afmeting, imponeert het veel meer, dan gewoonlijk met zulke kila's het geval is. Naast den ingang zijn twee kleine nisjes aangebracht, boven welke een afzonderlijk ornament door zijn gewonden lijn even aan een makara-slurf herinnert, doch bij nader luizen een fersch gehouwen recalcitrante spiraal blijkt te zijn. De ingang zelf, 65 c.M. breed, voert binnen een kamer van 2.40 M. bij 2.47 M., welke met zijn gladde wanden niets opmerkenswaardigs biedt, en volgens Hoepermans een put heeft bevat.

Terwijl nu de benedendrempel van andesiet is, is voor de bovenstrekken boven ingang en nissen niet datzelfde materiaal gebruikt, doch houten lateien, en het wegrotten daarvan heeft de afstorting der monsterkoppen tengevolge gehad; juist aan de Zuidzijde alleen is de latei, hoewel inwendig verteerd, in staat gebleven zijn taak te vervullen. In verband met den hardsteen benedendrempel (waarin de palgaten aanwezig zijn) kan men vragen, of die houten lateien wel oorspronkelijk zijn en niet in later tijd voor de weggenomen of verdwenen andesiet-stukken in de plaats zijn gesteld.

Is dat niet het geval, dan zou de eenigszins armoedige behandeling van een monument van deze beteekenis, gepaard met de boven beproken mindere zorg, aan de aansluiting der bewerkte buitenlaag bij de kern van den bouw besteed (een handelwijze, mogelijk ook elders in principe toegepast, maar hier toch wel met bijzonder noodlottig gevolg) ons alle reden geven om te denken aan een tijdperk van decadentie, toen men meende, het niet meer zoo nauw te behoeven te nemen. In andere opzichten verraadt het heiligdom een groote mate van artistiek gevoel bij den ontwerper: de breede trapuitbouw voor het rijnige tempellichaam maakt een monumentalen indruk; de monsterkoppen zijn van uitnemende kwaliteit, de proporties nimmer gevoeld, de schaduwwerking door de diepe nissen met haar zware omlijsting is van groote kracht. Het zou ons dan ook niet verwonderen, indien Tjandj Ngëtos toch een schepping uit den Madjapahitschen bloeitijd bleek te zijn; moet het monument op bovengenoemde gronden echter aan de nadagen van dat rijk worden toegeschreven, dan is het in elk geval een kunstwerk van beteekenis, welks bouwmeester op bewonderenswaardige wijze aan de oude tradities vasthield.

Wij komen nu tot een afzonderlijke soort van tempels, die, welke op en bij de toppen der hooge bergen worden aangetroffen. Gemakshalve zullen wij telkens tegelijk de andere overblijfselen in de onmiddellijke nabijheid bespreken.

De gegevens, waarover wij ten opzichte dezer vestigingen beschikken, zijn nog uitermate schaarsch. Geologen zijn in de meeste gevallen de eersten, die er melding van hebben gemaakt. Zollinger en vooral Junghuhn op zijn bekende reis van 1846, doch voor deze geleerden waren natuurlijk deze restes geen hoofdzaak en wij kunnen slechts dankbaar zijn, dat zij vonden van dezen aard de beschrijving waardig hebben geacht. Wat Verbeek er over zegt is natuurlijk, uithoofde van het karakter zijner lijst, zeer kort; een oudheidkundig onderzoek heeft niet plaats gehad, en bij de inventarisatie van de Oudheidkundige Commissie heeft Knebel er zelfs in het geheel geen bezoek gebracht. Dit moge verklaarbaar zijn door de moeilijke bereikbaarheid dezer oudheden en het weinige, dat er op grond der vroegere berichten te verwachten was, het blijft toch te betreuren, dat wij voor de meeste dezer stichtingen moeten afgaan op beschrijvingen van niet-deskundige zijde en van een zestig jaar geleden, zoodat het ook nog zeer de vraag is, in hoeverre het medegedeelde nog aan den tegenwoordigen toestand beantwoordt.

Op den Kawi vond Junghuhn vooreerst op een voorsprong aan de Wlingische zijde, ongeveer 2000 M. hoog, ruïnes van gehouwen steen, d.w.z. alleen de fundamenteën. Vierkante terrassen, geëffend en bevloerd en door randen omgeven, verhieven zich boven elkander, en tot het middelste en hoogste, dat een gebouw scheen te hebben gedragen, voerden van elk der vier zijden trappen, welker vleugels met reliefwerk en beelden versierd waren. Andere beeldfragmenten lagen in de buurt, alsook een relief, dat aan de ééne zijde een Çiwa, aan de achterzijde schriftteekens vertoonde. Een kleine, holle Doergä van gebakken steen was eveneens aanwezig. De hoogste bergrug van den Kawi, de z.g.n. Boetak, leverde twee vierkante ruimten op, door muren omringd, tot 5 à 6 voet hoogte uit ruwe steenen en aarde opgebouwd; door openingen in den vorm van deuren stonden zij tot elkander in gemeenschap. Ook hier was het terrein door menschenhand geëffend, en bevonden zich, naar het Zuid-Oosten, nog eenige bevloerde terrassen, echter zonder ringmuren. Er lag een tweede Doergä van baksteen.

Ook in de Oro-oro-vlakte, tusschen de Kawi-toppen, werden op twee plaatsen vierkante, door muren omgeven ruimten gevonden, in een rij op elkander volgend en door ingangen in deurvorm met elkander verbonden, terwijl op een derde plek eenige soortgelijke ruimten toegang gaven tot een hooger terrasvormig gebouw, uit ruwe steenen opgericht tot trapsgewijs boven elkander oprijzende verdiepingen, waarvan de bovenste een langwerpig vierkante hoogte bevatte; er stonden daar nog eenige lange trachietsteenen overeind. Niet onmogelijk is het, dat deze rechthoekige hoogte oorspronkelijk een terras is geweest als b.v. die van Kédaton, waarvan de bekleding verdwenen is.

Van enkele dezer gebouwen, wier muren ongeveer 50 c.M. hoog zijn, konden in 1887 metingen geschieden. Het grootste gebouw was van voren 16 M., van achteren 22.50 M. breed, daar de zijmuren uitsprongen en scheef gebouwd waren; het geheel had een lengte van 63 M. met nog een voorstuk van 8 M. en bevatte de fundamenteën van zes kamers. Een plateau daarnaast, 16.60 bij 23.50 M., was in drie compartimenten afgedeeft. Het tweede gebouw bestond slechts uit twee kamers en mat 26 bij 17 M. Ook op den top Dandang werden nog de overblijfselen van een gebouw gevonden, hier slechts 8 bij 4 M.

Directe aanwijzingen voor de datering hebben deze restes nog niet opgeleverd; doch het is wel heel waarschijnlijk, dat ze laat gesteld moeten worden. Op eenigen afstand naar het Noord-Westen stond boven Selabradja een gebouwtje, waarvan eveneens ruwe steenen en enkele bekapte over waren, benevens een beschreven steen van 1336, A. D. 1414. Die ruwe steenen doen aan de zoo juist beschreven monumenten denken, en dan is dat jaartal niet zonder betekenis. Aan de Wiingische zijde leverde het perceel Sirah Kēntjong, behalve een merkwaardige steenen kegel, bebeiteld met het karnen van de melkzee, en een viertal rākshasa's, nog steenblokken met 1389, dus A. D. 1467, en een ander vijftiende-eeuwsch jaartal. Aan dienzelfden kant noemen wij nog de Tjandī Tēpas, aan welke sedert verdwenen baksteenruïne Hoepermans eveneens opmerkte, dat vele steenen ruw en slecht bewerkt waren. Er stond toen nog het overblijfsel van een hoog soubasement met glad lijstwerk, 8 el in het vierkant, zonder eenig ornament. De ingang bevond zich op het Westen.

De Ardjoena met den Welirang bevat ook een groot aantal oudheidkundige restes. Op het Boetak geheeten, voorgebergte van laatstgenoemden berg liggen een drietal beelden, die vooral door hun afmetingen opvallen; ze zijn herhaaldelijk, o.a. door Brumund en vooral zeer nauwkeurig door Verbeek, beschreven. Het eerste is een reusachtige, onafgewerkte Akshobhya, van het hoofd tot de heenen niet minder dan 5 Meter hoog, en het grootste beeld van Java (dat van den Mēdoet, hetwelk volgt, meet 4.40 M.). Het tweede is een hoofdelooze rākshasa, half in den grond liggend, het derde een evenzeer onafgewerkt groot voetstuk, van ongeveer dezelfde afmetingen als dat te Panggih (pag. 148). Verbeek veronderstelt, dat ook dat laatste op den Boetak vervaardigd is en zich daar wellicht een werkplaats heeft bevonden.

Iets meer naar het Westen, boven Patjet, zijn te Padoesan een vijftal nog niet in bijzonderheden onderzochte overblijfsels van bouwwerken gevonden. Van één, een vierkant andesiet-tempeltje, was het soubasement en een deel der opgaande muren over, met den zeer smallen ingang op het Oosten. Ook een ringmuur kon hier vervolgd

worden. Een tweede fundament leverde een paar zeer fraaie tempelwachters, geheel producten van den Madjapahitschen bloeitijd, op; voorts een Arddhanāri, een Brahmā, een steenblok met het jaartal 1303, A. D. 1381. Ook hoogerop, naar den Welirang-top zoowel als naar den Andjasmara-keten, werden op talrijke punten door Leydie Melville sporen aangetroffen van vroegere monumenten, waarvan wij vermelden een tempelruïne van andesiet en een fijn beeldfragment te Djaroeman; verscheidene tempelrestes te Sadjen; een ruïne te Sendi en een tweede met een steen uit 1400 te Djati-wetan; verdere overblijfselen van bouwwerken, één met een urn van gebakken aarde, op den G. Biroe; een fundeering van 4.20 M. in het vierkant, waarbij een monsterkop van baksteen, te Soembér Kalimatī, Eveneens bij Poetoeh Gèdang werden restes aangetroffen, alsmede op den Poetoeh Pojang: één groot en drie kleinere gebouwen aan den voet, en nog drie ruïnes, elk van 2 M. in het vierkant, op het plateau. De beteekenis van al deze vondsten zal eerst door latere onderzoekingen vastgesteld kunnen worden. De terrassenbouw bij laatstgenoemde oudheid, met bijbehorende toegangstrappen, doet veronderstellen, dat er bepaalde wegen waren, welke hierheen geleid moeten hebben, en inderdaad zijn dan ook op verschillende plaatsen in het gebergte, met name bij den G. Biroe, de sporen gevonden van met dikke steenplaten belegde verbindingswegen. Afzonderlijk dient ook nog Sikoening genoemd te worden, een uur boven Patjet gelegen; men ontgroef daar de rest van een monumentje van 3.65 bij 1.65 M. en eenige beelden, waaronder een paar zeer merkwaardige: het ééne voorstellend twee staande godenfiguren, elkander bij de hand vattend en tegen een gemeenschappelijk achterstuk geplaatst, het tweede, van ongeveer gelijke hoogte, een vrouw met glorie, aan de linkerzijde een kind in den slendang dragend en met de rechterhand een naast haar staand knaapje vasthoudend. Een voorstelling als deze laatste (plaat 93, rechts) is elders nog niet aangetroffen. In de beelden, die naar het Museum te Madjakërta zijn overgebracht, is wel naar natuurlijkheid gestreefd, maar de bewerking is eenigszins grof gebleven, en de beeldhouwer is in zijn klaarblijkelijk voortreffelijke bedoeling te kort geschoten. Wij meenen hier een zekere onmacht van den kunstenaar te zien, waar deze zich een meer vrije behandeling van zijn onderwerp wilde veroorloven, een onmacht, die zeker wel medegewerkt heeft tot de groote verbreiding van de geijkte methode der rigide gestalten in den Madjapahitschen stralenkrans.

Op den top van den Welirang-zelve vond Zollinger lage terrassen en eenige opgerichte langwerpige steenen, zonder teekening of inschrift. Niemand heeft sedert nagegaan, wat er eigenlijk precies is; vermoedelijk wel overblijfselen van denzelfden aard als op Kawi en Ardjoena.

De oudheden van den eigenlijken Ardjoena zijn weder door Jungbunn beschreven; hij is intusschen niet de eerste, die zich met de op het gebergte aanwezige restes heeft beziggehouden, want reeds in 1830 bezocht Domis een der hoofdtoppen en vooral vestigde hij zijn aandacht op de ruïnes van den Noord-Oostelijken voortop, den Indrakila. Op die laatste plek zijn Verbeek en Kuchel hem gevolgd. De hoofdberg van den Ardjoena, ook als Widodaren bekend, bestaat uit een bergnok, aan beide kanten uitlopend in een hoorn, waarbij zich eenerzijds de G. Ambar aansluit, terwijl aan de andere zijde een bergrug naar den reeds genoemden Indrakila voert. Op den Ambar waren vierkante, vlakke ruimten, soms 25 voet lang en breed, en door 3 voet hooge muren omgeven; de ruïne op den aansluitenden hoorn wordt Batoe Dombo genoemd, en bestaat eveneens uit vierkante, geëffende platten met kleine vierkante kamers, voorzien van deuren en omgeven door muren, van welke hier iets meer over was. Kleine vierkante ruimten met muren lagen ook op den anderen hoorn, waarheen ruw bewerkte trappen voerden; deze zoowel als de muren waren samengesteld uit langwerpige vierkante en teerlingvormige trachiet-stukken, hetzij van nature dien vorm hebbend, hetzij ruw behouwen. Een drietal watervaten zaten halfweg in den grond.

Het belangrijkste is wel hetgeen op den Indrakila wordt en werd aangetroffen. Domis beschrijft, hoe hij eerst een vervallen poort doorging, dan een trap besteeg, na een tweede poort een tweede trap vond en zoo vervolgens tot een vijfde poort toe. Bij al die poorten stonden twee wachters, bij de laatste tevens een paar beelden op voetstukken, waaronder een «Mentorogo» (Ardjoena) met twee engelen in smeekende houding, een god met adoranten waarschijnlijk. Door die vijfde poort betrad men een tempelplein, waarop een groot vervallen gebouw zich bevond, voor hetwelk zoowel natuursteen als baksteen is gebezigd; verspreid over dien bouwval lagen allerlei beeldjes, afzonderlijk, of op stukken steen, of in nissen. Met trappen kon men het bouwwerk beklimmen. In de rondte waren nog een zestigtal steenen watervaten te zien en een 33 beeldjes, waaronder er als priesters gekleed waren: dit zullen wel Goeroe's zijn geweest. Ook waren bij de eerste en tweede poort fundamenten van pëndapa's aanwezig.

Tegenwoordig zijn van de poorten slechts flauwe sporen over en zijn ook verscheidene der wachters verdwenen. De trappen blijken 65 a 75 c.M. breed te zijn geweest. De onderste poort schijnt opmerkelijk smal te zijn geweest, slechts 35 c.M.; een der hoogere mat 1 M. bij 2.90 M. doorgangslengte. Bovenop den steenhoop, die eens de tempelkamer was, liggen nog twee kleine Goeroe's en een vrouwenbeeldje; van de waterpotten, die van gebakken aarde bleken, waren nog 30 te

tellen; ook op de lagere terrassen waren sporen van dergelijke voorwerpen. Een loodsje, met andesiet-blokken afgezet, is op het tempelplein opgericht ten behoeve van de offers der omwonende bevolking. Domis spreekt nog van beelden die, naar hem gerapporteerd werd, hier waren weggehaald; daaronder was een man met een varkenskop. Is dit bericht juist, dan moet het stuk in kwestie een Warāhāwatāra zijn geweest. Dit beeld en de aanleg met die poorten en terrassen doen aan Sorkoeh denken, hetwelk in het volgend hoofdstuk behandeld zal worden; de gegevens ontbreken ons om na te gaan, of er meer dan een oppervlakkige gelijkenis is.

Iets lager op de berghelling vindt men op een zeer fraai gelegen punt een gebouwtje, *San tria-ma nggo eng* geheeten, bestaande uit losgestapelde tempelsteen. Uit het lijstwerk aan de benedenzijde kan echter worden opgemaakt, dat er zich toch wel een oorspronkelijk monumentje bevonden kan hebben. Wat er nu staat, meet 2.53 M. bij 70 c.M. Eveneens aan deze zijde van den Ardjoena ligt de zoogenaamde *Pertapan Rahtaoc*, waar eenige geprofileerde tempelsteen en een drietal beeldjes, o. a. een Mahādewa, worden aangetroffen; een 50 M. hoger begint weer een opeenvolging van trappen en terrassen, door Knebel in 1904 ontdekt. Van Oost naar West passeert men vier terrassen, achtereenvolgens 13.50 M., 6.40 M., nog eens 6.40 M., en 2.85 M. lang; op het vijfde stond een tempelgebouwtje van andesiet, met de as juist in de richting der trappen, naar het Oosten gewend. Het ligt thans geheel open en meet tusschen de zijmuren 1.78 M. bij een diepte van 2.53 M.; het muurwerk verheft zich nog ongeveer 90 c.M. Achter de kamer lagen onder een andesiet-blok een zevental beschreven koperplaten; ze zijn na de vondst in handen van Brandes gesteld, die ze echter klaarblijkelijk niet meer heeft kunnen ontcijferen.

Na hetgeen Kawi en Ardjoena opleverden, biedt de *Smeroe* eenige teleurstelling. Juist in de streken, waar de Tënggëreezen zooveel oude gebruiken hebben weten te bewaren, zou men ook een menigte oude monumenten verwachten. Men zoekt ze tevergeefs.¹⁾ De reden zal wel zijn, dat deze vestigingen van betrekkelijk jongen datum zijn. Want al vermeldt ook reeds een koperplaat uit 1405 een heiligdom van den berg *Brahmā*, de groote trek schijnt toch eerst een gevolg te zijn geweest van de uitbreiding van den Islam, toen de lieden, welke in deze afgelegen oorden een toevlucht zochten, blijde mochten zijn hun ouden godsdienstvorm ongestoord te kunnen uitoefenen, doch zij de kracht en

¹⁾ Naar Prof. J. F. Niemeyer ons mededeelt, wordt bij Karsten en Schenk, *Vegetationsbilder* III, 3, Taf. 18 melding gemaakt van talrijke Boeddhistische(?) bouwwerken op de plantage Moelis-antja. Iets anders is ons dienaangaande niet bekend.

de middelen misten om die verroering op andere dan de meest bescheiden wijze te doen plaats vinden.

Op den bergrug tusschen Tengger en Smeroe, juist aan den voet van den steilen kegel van laatstgenoemden top staan (of stonden) op 3000 M. hoogte, op een plek die Poetoech Batoer Koetogan heet, een paar beeldjes, een Ciwa en een vrouwenfiguur, van welke er oorspronkelijk slechts één aanwezig schijnt te zijn geweest. In de nabijheid lagen een zevental met witten steen opgezette putten met water. Aan de Westelijke helling, te Soengi-Potoeng, lagen nog in 1836, behalve een paar tempelversierselen en twee beschreven steenen, een Ganega, een steenen waterbak en een langwerpige steenplaat, waarboven twee ineengelcronkelde slangen elk haar kop over een der korte zijden staken. De beeldwerken staan thans met een aantal van elders bijeengebrachte oudheden (o.a. een monsterkop van Djago) te Banjoebiroe, Z.O. van Pasoeroehan. Wat er van de inscripties geworden is, blijkt niet, want de eenige indertijd te Banjoebiroe staande steen, welke nu in het Museum te Batavia is opgenomen, moet, naar Brandes uit den inhoud opmaakte, van Singasari herkomstig zijn.

Meer naar het Zuiden, nog steeds aan de Westzijde van den Smeroe, leverde Soepit oerang drie zeer late opschriften op, en Patoeng-amba een sedert verdwenen beschreven steen (een der beide boven bedoelde?), een paar losse blokken met de jaartallen 1360 en 1362, A. D. 1438 en 1440, en een tweetal rākshasa's; waarvan er een, die naar Batavia is gebracht, wellicht liever dient te worden opgevat als een in zijn soort zeer fraaie Garoeda, zittend in bijna geheel menschelijke gedaante tegen een achterstuk met glorie, de handen, die evenals de voeten in klauwvorm zijn gehouden, voor het lichaam samengebracht, rijk versierd, en met een makoeta op het hoofd, waaraan de grijnzende geopende bek en de uitpullende oogen met den dikken, niet tot vogelsneb vervormden neus het karakter van een rākshasa geven, een indruk, die door de afwezigheid van vleugels versterkt wordt. Waar deze laatste intusschen rudimentair blijken te zijn aangegeven door een kronkelend ornament, dat van de schouders af tegen den zijkant van de glorie omhoog loopt, verder de gewone bewapening, haardos en verdere eigenaardigheden van den wachter ontbreken, en de klauwen bepaaldelijk die van een vogel zijn, meenen wij een Garoeda voor ons te hebben, een in verband met de ontwikkeling dezer voorstelling in de Oost-Javaansche kunst zeer merkwaardig stuk, bovenal wanneer de bijgevonden jaartallen als een aanwijzing voor de dateering mogen worden aangemerkt. Het reeds eenigermate aan de wajang herinnerende ornament is met zulk een laten datum in overeenstemming; de krachtige, mooie bewerking zou op zichzelf een wat vroeger periode doen vermoeden. Het is echter evenzeer juist, dat de eerste sporen van wat

men gewoon is wajang-type te noemen, zich reeds veel vroeger voor doen dan gewoonlijk gemeend wordt, als dat ook in een tijdvak van decadentie er nog wel enkele beeldhouwers zullen zijn geweest, die over voldoende meesterschap beschikten om een kunstwerk als dit te scheppen. Wij laten dus den ouderdom van dit stuk liefst in het midden.

Een bepaalde tempel was tot voor korten tijd nog aan de Oostelijke helling van den Smeroe te vinden. Tjandipoera of Ardipoera, ook wel Tjandi Tempel genoemd, ten Noord-Westen van Pasirian. Het door Junghuhn even vermelde monument, voor hetwelk in het bijzonder Hageman zich veel moeite heeft gegeven, is door de Smeroe-uitbarsting van 1895 te gronde gegaan, zoodat Knebel in 1904 nog slechts twee hoopen aarde en baksteen aantrof, ongeveer 100 M. van elkander, en op één daarvan twee drempels met de gaten voor palen en deurposten. Voor hetgeen hier gestaan heeft, zijn wij dus aangewezen op de vroegere beschrijvingen, de oppervlakkige van Hageman uit 1861, de meer degelijke van den aspirant-controleur Post uit 1877 en de zeer nauwkeurige, maar korte mededeelingen bij Verbeek uit 1889. Door ze te combineeren krijgt men van deze oudheid het volgend beeld.

Het grootste monument, evenals het andere uit baksteen bestaande, verrees op een soubasement van 17 bij 16.50 M. hetwelk door middel van twee trappen, beide aan de Oostzijde, betreden kon worden. Daarop stond men voor een tweede terras, thans met één trap in het midden. Dit tweede terras bevatte twee gebouwen, waarvan het rechtsche reeds bij het eerste bezoek geheel vervallen was, het linksche nog tamelijk goed overeind stond, zoodat het lijstwerk nog viel waar te nemen. Aan weerszijden van den ingang bevond zich een nis, in de tempelkamer een put. Een groote waringin, die boven op het gebouw groeide, had het geheel ontzet en was vooral noodlottig geweest voor de zich toespitsende dakverdieping. Beide gebouwen maten ongeveer 4 M. in het vierkant. Hageman, die slechts het ééne nog vrijwel gespaarde beschrijft, noemt nog «puinhoopen van een paar altaren op het voetstuk»; het is niet uit te maken, wat hij daarmee bedoelt, en of die altaren misschien de resten van het tweede gebouwtje waren. De voetstukken voor beelden, door denzelfde opgemerkt, zijn door Verbeek als losse prismatische andesiet-blokken gedetermineerd.

Van het tweede monument, welks overblijfselen op ± 100 M. afstands lagen, heeft niemand meer iets kunnen maken. Onherkend is ook het sedert verdwenen, gebroken vierarmige beeld met hoog hoofddeksel gebleven, dat zich nog in 1889 hier bevond; andere beelden moeten onder meer naar Prabalangga zijn overgebracht. Er is natuurlijk niet de minste kans meer onder het vele daar ter plaatse aanwezige beeldwerk de stukken uit Tjandipoera terug te vinden. Ook te Moender bij Loe-

madjang stonden, volgens Hageman, een paar vermoedelijk van hier afkomstige beelden, door hem Ciwaitisch genoemd; de beelden zijn thans weg, en de mededeeling is dus niet nader te controleeren.

De beschrijving van het monument met het dubbele terras, eerst door twee trappen aan weerskanten van het voorfront, vervolgens met één trap in het midden te betreden, en met daarboven een samengestelden bouw, herinnert aan Panataran. Dat het een complex van eenige teekenis geweest is, blijkt ook uit de aanwezigheid van een dubbelen ringmuur: aan den binnensten was vóór den tempel nog een spoor van een poort te zien. Wellicht behoorde deze binnenmuur bij het groote monument, en omsloot de buitenste ook het andere bouwwerk. Het spreekt vanzelf, dat de schaarsche gegevens aangaande Tjandipoera geheel onvoldoende zijn voor een poging tot dateering.

Ten slotte bespreken wij nu nog de hoogst gelegen oudheden van Java, die op den Argapoera, welke zich aansluiten bij die op Kawi en Ardjoena. Het uitvoerigste relaas aangaande deze overblijfselen is weder dat van Junghuhn, waaraan Verbeek's samenvatting slechts weinig kon toevoegen. Toch zijn wij beter in staat ons over het hier aangetroffene een oordeel te vormen dan over de resten op de andere bergtoppen, en wel omdat, bij gelegenheid van de opname door den topografischen dienst in 1877, door Reichmann de beide voornaamste gebouwen in teekening zijn gebracht. Reichmann's manuscript is niet gepubliceerd, zijn teekeningen echter zijn gereproduceerd bij een studie, welke Kohlbrugge in 1899 wijdde aan een door de vroegere onderzoekers over het hoofd geziene oudheid, door hem met den naam van lingga-tempel bestempeld, bij welke gelegenheid tevens nog een en ander, dat van andere zijde over de sporen van vroegere beschaving op het Yang-gebergte bekend was geworden, werd bijeengebracht.

Op en bij den Argapoera-top lagen vijf gebouwen. Die top bestaat uit een tamelijk effen plateau, met aan de Oostzijde een uitgedoofden krater en daarnevens verheft zich nog een bergrug boven de vlakte, de z.g.n. Goenoeng Goetji. Van de gebouwen nu ligt no. 1 (wij volgen ter vermindering van misverstand de nummering van Junghuhn) op genoemden Goenoeng Goetji, no. 2 Noord-Westwaarts aan den voet van dien berg, onmiddellijk naast den kraterrand. In diezelfde richting bevindt zich no. 3, meer naar den rand van het plateau. Aan de Noord-Noord-Oostelijke helling, lager dan de genoemde, vindt men op een door muren omringden voorsprong no. 4, den zoogenaamden lingga-tempel; terwijl no. 5, door Verbeek ontdekt, naar het Zuiden is gelegen. Men kan hier dan nog als no. 6 een overblijfsel aan toevoegen, dat zich ver beneden de andere bevindt, op een ouden kraterbodem, eveneens in Noord-Oostelijke richting. Op laatstgenoemde plaats trof Jung-

huhn de muren van een klein vierkant gebouw, nog slechts 3 à 4 voet hoog, omringd door een terras van op elkaar gehoopte steenen. In de nabijheid lag een put, die zich op een diepte van 9 voet in horizontale richting voortzette. Zollinger spreekt van lage terrassen en opstaande spitse steenen. Ook de Noordelijk loopende bergketen leverde een aantal rechthoekige steenhoopen op, met één opstaanden steen aan de Oostzijde.

Van n°. 5 wordt niet meer vermeld, dan dat het een terrasvormig bouwwerk was met muren, die zelden hooger dan 50 c.M. reikten. Ook n°. 2 was zeer vervallen; deze terrasvormige, vierkante ruimten, door muren omringd, waren van groote afmetingen en bleken vroeger van daken voorzien te zijn geweest. Hier, en bij n°. 4, heeft, nadat de krater lang was uitgebluscht en de gebouwen er waren neergezet, een nieuwe doorbraak van gassen plaats gehad, waardoor de muren zijn omgeworpen en de steenen téngevolge van de werking der dampen verweerden en verbleekten, zoodat ze nu een witachtige kleur hebben aangenomen.

Eenzelfde soort ommuurde ruimten rijzen in terrassen omhoog aan de Zuidelijke en Oostelijke hellingen van den Goetji, en ook de top (gebouw n°. 1), 3040 M. hoog, is in kleine, rechthoekige ruimten afgedeeld, door welker muren nauwe ingangen binnen de doorgaans lager gelegen vertrekken voeren. Een kamer van 6 M. in het vierkant heeft in het midden een put, waarboven wellicht het voorwerp der hoogste vereering heeft gestaan. Vijf groote watervaten van gebakken aarde, met blauwachtig glazuur werden, omgeven door aarde, binnen de muren aangetroffen. Eveneens op dezen top ziet men nog een paar hooge, altaarvormige terrassen met opstaande spitse andesiet-schiffers.

Het gebouw n°. 3 is het best bewaard gebleven; de muren zijn op sommige plaatsen nog 3 M. hoog, de steenen ten deele goed gevormd en vlak geslepen. Het is langwerpig, 39.50 M. lang en 22 M. breed, liggende van Zuid-Oost naar Noord-West, op glooiend terrein, zoodat het achtergedeelte ruim 3 M. boven het voorste komt. De ingang is in het midden der smalle Noord-Westzijde; van daar loopt een gang naar het Zuid-Oostelijk einde door, telkens door middel van trappen op een hooger niveau brengend; iedere trap schijnt van een portaal voorzien te zijn geweest. De ruimte aan weerszijden is verdeeld in kleine vertrekken, die door dwarsgangen of deuren met den hoofdgang gemeenschap hadden. Deze laatste voerde rechtuit naar de hoogst gelegene ruimte, welke uit het midden van den achtermuur naar buiten springt en wellicht het eigenlijke heiligdom vormde; de muren zijn er regelmatig gebouwd, de steenen zorgvuldiger bewerkt en door een bindmiddel verbonden. De binnenwanden dezer kapel zijn met nissen versierd. Er is in het heele gebouw slechts één beeld aangetroffen, zeer verveerd en verminkt, doch door Juaghuhn (op welke gronden blijkt niet

precies) als Doengā herkend. Op eenigen afstand achter de kapel ligt een nieuw, door rotsblokken omgeven terras met een kleiner gebouw dicht aan den kraterrand, waarnaast nog sporen van een trap te vinden waren.

Ten slotte is dan monument no. 4, de lingga-tempel, van een geheel anderen aard; het is niet de ruïne van een vroeger overdekt gebouw, doch de muren zijn hier nooit veel hoger geweest, dan men ze thans ziet, ongeveer 1 M. Men bestijgt het terras van het Noord-Oosten, de rand is wat afgebrokkeld, zoodat van de toegangstrap nog slechts een paar treden over zijn; die trap ligt schuin vóór den ingang, want recht voor het monument is een rechthoekig altaar met opstaande andesiëtpunt geplaatst. De ingang zelf wordt gevormd door een tweede trap, die met drie treden opwaarts en even zooveel naar beneden, binnen een ommuurde ruimte voert; ook deze trap is terzijde met opstaande steenpunten versierd. Recht doorlopend staat men voor de derde, kleinste, trap, en betreedt daarmee een tweede binnenplein, met aan weerskanten een vierhoek van platte steenen. Tusschen die twee vierkanten verder gaande, verlaat men het ommuurde plein met een vierde trap, en heeft dan onmiddellijk voor zich een eigenaardig monumentaal altaar, bestaande uit twee dwarse lagen, met onderscheidenlijk zeven en zes andesiëtspitsen, en daarachter een hooger en bouw, waarop zich een groote punt tusschen twee kleinere verheft. Deze opstaande spitsen nu worden door Kohlbrugge voor lingga's gehouden, en hebben hem aanleiding gegeven tot den naam lingga-tempel, gelijk hij dan ook verder consequent alle terrasjes met zulke spitsen als lingga-monument aanduidt. Anderen houden ze voor graven; onderzocht is er nog geen. Men kan zich afvragen, waarom dezelfde lieden, die toch de noodige zorg aan hun bouwwerken besteedden en ook (naar de Doergā bewijst) beelden vervaardigden, deze symbolen van den aangebeden god in het minst niet fatsoeneerden en ook maar eenigermate den in de Hindoe-Javaansche kunst geijkten vorm van een lingga gaven. Wat dat betreft, ligt het meer voor de hand in deze grillige steenen eenvoudig een van oudsher gebruikelijk middel tot versiering te zien. Zonder ons bepaald tegen Kohlbrugge's veronderstelling te willen verzetten, meenen wij toch dat het verstandig is, haar niet zonder meer te aanvaarden, en af te wachten, of een nader onderzoek haar al dan niet bevestigt. Op zichzelf zou er in een lingga-cultus natuurlijk niets ongerijms liggen.

Bij de overeenkomstige monumenten op Ardjoena en Kawi wordt nergens van zulke spitsen melding gemaakt; alleen de Welirang schijnt een terrasje van dezen aard te hebben bevat. Het is overigens duidelijk, dat zoowel op den Argapoera als op de andere bergen niet alle gebouwen heilighdommen zullen zijn geweest; juist als op den Diëng mag men in deze stichtingen wel hoofdzakelijk bedevaartplaatsen vermoeden,

waar het noodzakelijk was niet slechts aan de officieerende priesterschap, maar ook aan de pelgrims onderkomen en onderhoud te verschaffen. Trappen en wegen, die den toegang tot het onherbergzame oord vergemakkelijkten, ontbraken ook hier niet. Mogelijk geven in Noordelijke richting (naar Bèsoeki) de bevoerde terrassen bij Badèran en de rostrappen bij Winong, achtereenvolgens naar twee terrasjes loopend, eenigermate de route der pelgrims aan. Aan de Noord-Westelijke helling van het gebergte bevatte een plateau te Telaga-Indra een paar graven met opstaande steenen: eenige voetstukken voor stijlen; een stuk van een waterbak en een verhoogd vierkant terras, dat vroeger een bouwwerk scheen te hebben gedragen; beelden van «apen of katten» volgens de bevolking waren weggevoerd. Ook hier schijnt dus een heilgdom te hebben gelegen. Men vond ook sporen van een verbinding met Tjajdi Kélaton in het Westen, en naar het Zuiden strekken zich eveneens terrassen naar de zijde van Djèmbèr uit. Grootte potten, gelijk die op den hoogsten top, stonden op die terrassen en ze waren merkwaardigerwijze gevuld met groote hoeveelheden munten. Ze hebben hier dus klaarblijkelijk voor offeranden gediend, hetgeen ook elders het geval kan zijn geweest, doch nog geen voldoende reden is om hun overal het karakter van cisternen te ontzeggen.

De geheimzinnige oudheden van den Argapoera, die reeds bij vluchtig onderzoek zooveel belangrijks opleverden, doen veel verwachten van een systematische opname, waardoor het misschien zal gelukken haar waren aard vast te stellen. Op grond van hetgeen wij hierboven aangaande de vermoedelijke, betrekkelijk jonge dateering der andere berghelligdommen opmerkten, zijn wij geneigd ook die van den Argapoera onder de latere monumenten te rangschikken; niet uitgesloten lijkt het, dat deze vestigingen in verband staan met zekere strooming in den loop der vijftiende eeuw, waarvan wij in het volgend hoofdstuk iets meer te zien zullen krijgen. Bij het groote gebrek aan beelden, tot nog toe uit deze tempels te voorschijn gebracht, willen wij nog even wijzen op de door Hageman geopperde mogelijkheid, dat de vijf steenen beelden, blijkens een bericht in *Notulen Batav. Genootsch.* ¹⁾ door den regent van Bèsoeki uit het gebergte gehaald en door G. G. Sloet van de Beele aan het Museum te Batavia geschonken, zeer wel van den Yang afkomstig kunnen zijn. Ze zouden dan met veel andere merkwaardige oudheden verborgen liggen in de rijke collectie te Batavia, die nog zooveel rijker en vruchtbaarder zijn zou, als niet al te lang verauimd was nauwkeurig van de herkomst dezer schatten aantekening te houden.

De beelden uit het Madjapahitsche vervaltijdperk vermeldende, mogen

¹⁾ *Ned. 1884* p. 2.

wij nog wel een afzonderlijk woord wijden aan de meest kenmerkende groep daarvan, die met den zoogenaamden Madjapahitschen stralenkrans. Plaat 87 geeft een paar voorbeelden uit het Museum te Batavia; een fraaie Pārwatī met Gayeṣa en Kārtikeya, waarbij het ornament beschiedden is toegepast, en daarnaast een Ćiwa-Mahādewa, uit Madjakerta, reeds door Groeneveldt als karakteristiek voor dezen stijl aangewezen, terwijl het stuk bovendien de eigenaardigheid vertoont, in zijn gelaats-trekken — het is klaarblijkelijk een portretbeeld — de sporen van ras-vermenging tusschen Javanen en Chineezers te dragen.

Wij zagen reeds sinds de kunst van Singasari de neiging, om den goddelijken glans van aureool of attriboot door een stralenbundel weer te geven; langzamerhand heeft men met zulk een stralenmassa de geheele figuur omsloten en haar daarbij als het ware tevens vastgezet; haar alle verdere bewegingsvrijheid ontnomen, want gepaard met de toepassing van den stralenkrans gaat een verstarring van de geheele houding der weergegeven gestalte. De oudere exemplaren, bij welke deze ontwikkeling juist haar hoogtepunt heeft bereikt, zijn nog ware kunstwerken, die in een voorname rigiditeit het onwrikbare en ongenaakbare der godheid naar voren brengen, en daarmede een impressie van vastheid en onveranderlijkheid geven. Onwillekeurig dringt zich de vergelijking met Byzantijnsche idolen op. Men begrijpt echter het gevaar, als deze kunstopvatting tot traditie wordt en er gedachteloos op steeds dezelfde wijze voortgeproduceerd wordt. De verstarde, niet meer door inspiratie gedragen vorm wordt onvermijdelijk een zinledig omhulsel, waarvan het leven, de ziel is gedood.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1638, 1744, 1746, 1757, **1847**, 1852, **1943**, 1962, **1964**, **1965**, **2054**, **2084**, 2117, 2138, **2141**; Verbeek n°. 596—**598**, 600, **605**, 606, 611, 613, 621, **622**, 623, **631**, **646**.

Raffles, *History of Java* (1817) II p. 34 enz.; Domis, Ardjoeno en Endrokito, *Jav. Cour.* 1831, overgedr. in *Ind. Magazijn*, 2de tw. 11—12 (1845) p. 150—153 en 155—157; Zollinger, *Bijdragen tot de kennis der gebergte-systemen van Oost-Java*, *Tijdschr. v. Ned. Indië* 8: 1 (1846) p. 136, 139 sq., 168 sq.; Rigg, *Tour from Sourabaya enz., Journ. Ind. Archip.* 3 (1849) p. 193—195; Junghuhn, *Java III* (1854) p. 656—659, 730—748, 1089—1102, 1161—1164; Brumund, *Indiana II* (1854) p. 245—249; dezelfde, *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java*, *Verh. Bat. Gen.* 33 (1868) p. 215—217; Hoepermans, *Hindoe-oudheden van Java* (1864—1867), *Rapp. Oudh. Dienst* 1913 p. 307—309, 319 sq.,

STRALENKRANS-SCHILPTUREN

330—332, 335—337, 346, 350; Hageman, Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java (1861—1868), Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 421—424, 430 sq., 434, 437 sq., 450 sq.; Post in Not. Bat. Gen. 1877 p. 99—101 en Bijl. D; Brandes in Not. Bat. Gen. 1899 p. 65—69; Kohlbrugge, De linggatempeel en andere oudheden op het Yanggebergte, Tijdschr. Bat. Gen. 41 (1899) p. 71—79; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afd. Malang, Rapp. Oudh. Comm. 1902 p. 277—286, 345; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Bangil, Rapp. 1904 p. 48—51; in de afd. Pasoeroean, p. 87—91; in de afd. Prâbâlinggâ, Kraksaan en Loemadjang, p. 122; in de residentie Běsoeki, p. 155; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Mădjăkertă, Rapp. 1907 p. 100—109; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Blitar, Rapp. 1908 p. 139 sq., 168—174; in de afd. Toefoeng-agoeng, p. 192—194, 214 sq., 219—223; in de afd. Kědiri, p. 270—272, 277; in de afd. Běrbek p. 315 sq.; Oudh. Versl. 1914, 1, p. 3 sq.; 2, p. 57; 4, p. 201; Perquin in Oudh. Versl. 1914, 4, p. 204 sq.; Oudh. Versl. 1915, 1, p. 2 sq.; 2, p. 67—69; 4, p. 142 sq.; 1916, 3, p. 81 sq.; Perquin in Oudh. Versl. 1916, 4, p. 140—146, en 1917, 1, p. 7—12.

HOOFDSTUK XXII.

De Westelijke voortzetting der Oost-Javaansche kunst. De Soenda-landen.

In de voortbrengselen van vijftiende-eeuwsche kunst, welke wij in de eerste helft van het vorig hoofdstuk bespraken, konden wij vooral de min of meer geslaagde pogingen onderscheiden om vast te houden aan de traditie van den bloeitijd en deze in hoofdzaak, met door den gewijzigden smaak der tijden noodzakelijk of wenschelijk geachte veranderingen, te blijven handhaven. Deze monumenten zijn geörienteerd op het verleden. Daarnaevens gaan zich nu echter een tweetal richtingen afteekenen, die naar de toekomst wijzen en waarin men de mogelijkheden mag verkennen voor een verdere ontwikkeling, of wil men een verder verloop, van de Hindoe-Javaansche kunst langs andere banen dan de platgetreden wegen der navolging van het oude.

Deze beide richtingen schijnen uit een zeer verschillend streven geboren en hebben een zeer verschillend lot gehad. Men zou ze gemakshalve kunnen onderscheiden als een Westelijke en een Oostelijke richting, omdat ze de voor onze oogen meest duidelijke sporen hebben achtergelaten: de eene in het Westen, dat wil dan zeggen, van het centrum der Oost-Javaansche cultuur uit gerekend, Midden-Java, de andere in den Oosthoek. In zekeren zin is dat toevallig, dat wil zeggen in zoverre als die richtingen niet van nature bestemd waren om zich juist naar die ééne zijde te wenden; aan den anderen kant echter is het duidelijk, dat deze loop van zaken geen los en onverklaarbaar verschijnsel is, doch samenhangt met de ontwikkeling der politieke gebeurtenissen.

Hoewel nu die beide richtingen, gelijk gezegd, zich het helderst afteekenen in haar gevolgen *buiten* het centrum van het Oost-Javaansche rijk, ontbreken toch ook binnen dat gebied haar aanwijzingen niet, en eigenaardig is het, dat wij die voor beide hoog in het gebergte vinden. Het zal dus een punt van onderzoek moeten uitmaken, in hoeverre ook dat aan een toeval te wijten is, dan wel of er voor één van beide of voor beide samenhang valt te bespeuren met de in het tweede deel van het vorig hoofdstuk beschreven bergheiligdommen. Hoe nu deze richtingen zich in haar aanvang en haar verderen voortgang voordoen, zal zoodadelijk blijken; wij willen echter beginnen met zeer in het kort haar

kenmerkend onderscheid te formuleeren. De Westelijke doet het inlandische, het Javaansche, element op den voorgrond treden, zij spreekt direct tot de massa en is daardoor aan vergroving blootgesteld; de Oostelijke is de meer aristocratische kunst, met een zekere neiging tot verfijning. Nu moet men intusschen bij deze spruiten van eenzelfde Hindoe-Javaansche kunst van Madjapahit niet een zoo sterke tegenstelling verwachten als deze formuleering zou doen vermoeden; wij hebben haar opzettelijk scherp gesteld, en den nadruk gelegd op het afwijkende. Daarnaast is er uit den aard der zaak een groote mate van overeenkomst, welke misschien den onvoorbereiden toeschouwer eerder zal opvallen dan de punten van verschil.

Wij zullen beginnen met de Westelijke richting na te gaan en be-geven ons het allereerst naar de Oostelijke hellingen van den Willis, op het perceel Pénampihan. De overblijfselen hier ter plaatse, in 1844 kort door Junghuhn vermeld, vonden reeds in 1856 een beschrijver in den belangstellenden assistent-resident Noordziek. Eenige jaren later volgde Hoepmans, wiens nauwkeurig relaas, na Verbeek's beknopte mededeeling van den toestand in 1887, eerst door Knebel's beschrijving van 1908 belangrijk kon worden aangevuld. Een opname in bijzonderheden heeft nog niet plaats gevonden, maar ligt in het voornemen van den Oudheidkundigen Dienst.

Op het eerste gezicht schijnen de bij Pénampihan gevonden jaartallen al heel weinig houvast te geven voor de dateering der overblijfselen. Er is een oorkonde uit 908 van koning Balitoeng en er is er ook een van 1460; daar tusschenin is 1194 het jaartal van een der beelden, terwijl, wel niet in de onmiddellijke nabijheid maar toch op hetzelfde perceel, een koper-inscriptie werd opgegraven van Krétanagara uit 1269. Men heeft dus vijf en een halve eeuw, het geheele verloop der Oost-Javaansche geschiedenis, om een keuze uit te doen.

Bij nader inzien echter blijkt die keuze dan toch heel wat beperkter. De beschreven steen van 908 immers blijkt in nauw verband te staan met het laagst gelegene der hier aanwezige monumenten, hetwelk klaarblijkelijk is gebouwd bepaaldelijk ten behoeve van die oorkonde. Naar Brandes overtuigend heeft aangetoond, is die steen allerminst vervaardigd in het jaar hetwelk er op vermeld is, doch hebben wij te doen met een latere copie of omwerking van de oorspronkelijke inscriptie, en wel een stuk, dat blijkens schrift en taal eerst zeer laat, in de tweede helft der vijftiende eeuw vermoedelijk, is tot stand gekomen. Deze oorkonde, en daarmee het bijbehorend monument, sluiten zich dus aan bij de inscriptie van 1460. Waar nu verder ook de hooger gelegen gebouwen niet alleen op zichzelf de kenmerken van latere kunst vertoonen, doch bovendien naar hun versiering bij het onderste behooren,

ligt het voor de hand, zich den gang van zaken aldus voor te stellen, dat in den loop der vijftiende eeuw een stichting tot stand is gekomen op een reeds van oudsher geheiligde plek, een stichting, die geacht werd de voortzetting te zijn van die oudere, welker wijdings-oorkonde men derhalve hernieuwde en op een ereplaats opstelde. Het beeld van 1194 bewijst daarbij, zoo het niet van elders hierheen gebracht is, dat ook in de twaalfde eeuw deze plaats vereering genoot en er een heild gewijd is geworden, terwijl de oorkonde van 1269, aangenomen dat zij bij haar vindplaats thuisbehoort, zou uitwijzen, dat in dien tijd in deze buurt het heiligdom van Sarwadharmma heeft gelegen, doch het natuurlijk geheel onzeker zou laten, of dat heiligdom al dan niet te identificeeren is met dat van Pēnampihan.

Dit laatste bestaat uit een opeenvolging van drie terrassen, van welke het onderste en het hoogste de monumenten bevatten, doch het middelste, hetwelk thans geheel ledig is, ook ten tijde van Noordziek niets anders opleverde dan twee *rākshasa's* boven aan de toegangstrap, waarbij Hoepermans nog sporen van een poort meende te onderkennen; twee niet nader omschreven «weinig beteekenende beelden» aan den voet van de volgende trap, en den reeds genoemden beschreven steen van 1460, die nu in het Museum te Batavia staat.

De oorkonde van 908 daarentegen is nog ter plaatse. Op het vroeger door een steenen trap betreden onderste, tevens meest Westelijke terras — want de aanleg verheft zich van West tot Oost tegen een afzonderlijken voortop van den Willis — bevindt zich een ovale bouw van andesiet, ter lengte van 4.77 M. bij een hoogte van 1.80 M., met gladde wanden doch een (thans grootendeels verdwenen) met loofwerk versierde kroonlijst. De lange kanten van het «vaal» zijn naar de zijden gericht; de naar voren gewende punt, welke men, het terras betredend, recht tegenover zich heeft, vertoonde een verhooging, door Noordziek als een reusachtigen *nāga*-kop beschreven, hoewel hij er bijvoegt, dat het ornament reeds toen niet meer te herkennen was. Ook aan de achterzijde was er een verhooging, koepelvormig opgetrokken volgens genoemden beschrijver, die den eigenaardigen vorm van den ovalen bouw met een schip vergelijkt. In het midden staat op een stervormig onderstuk de beschreven steen. Vóór dien steen is een tweearmig mannenbeeld geplaatst van het *wajang*-type, in groot ornaat en met slang als kastekoord, de linkerhand steunend op een knots, de schaamdeelen onbedekt. Klaarblijkelijk een soort van wachter. Voorts zijn er nog een paar kleine beeldjes, waaronder een *Gajēṣa*, en een aantal (thans zes) grootere en kleinere steenen kogels. Aan den voet der volgende trap stonden vroeger ook een paar beelden; Kuchel beschrijft niet minder dan drie trappen naast elkander, aan de buitenste waarvan telkens een *rākshasa* was geplaatst.

Het voornaamste monument bevindt zich op het derde, hoogste, terras. Van de beide wachters, die boven aan de trap stonden, teekent Noordziek aan, dat de eene de gedaante van een gedrochtelijken vogel schijnt te hebben gehad. Men zou hier dus aan een Garoeda-voorstelling kunnen denken. Op zichzelf maakt het feit, dat er hier twee wachters stonden, het waarschijnlijk dat het beiden *rakhasa's* waren, en dan, als Noordziek juist heeft gezien, gevleugelde, zooals wij ook elders aantreffen; het waren dan wel sierstukken aan tempels (het merkwaardigste en grootste van dien aard is de op pag. 109 beschreven Menak Djingga), maar er is geen reden, waarom datzelfde ook niet aan losse stukken toepassing zou hebben gevonden. Lezen wij nu echter verder, dat een dezer beide beelden van gebakken steen was, dan zouden wij toch weer geneigd zijn de voorkeur te geven aan de mogelijkheid, dat zij geen pendants zijn geweest en dan kan ook zeer wel één een Garoeda hebben weergegeven. De zaak is van eenig belang in verband met hetgeen wij zoo straks te Soekoeh zullen vinden.

Op het terras zelf lagen drie gebouwen; een grooter in het midden tusschen twee kleinere. Een van die twee kleine is verdwenen; van het andere rest, evenals van het hoofdgebouw, een soubasement. Deze meten onderscheidenlijk 3.50 M. en 1.96 M. in het vierkant, bij een hoogte van 1.40 M. en 1 M. Beide zijn van andesiet, terwijl op het terrein ook enkele baksteen-fragmenten aangetroffen zijn.

Het hoofdmonument is zeer eenvoudig geprofileerd; de achterkant is weggevallen, doch aan de zijanten zijn nog enkele reliefs zichtbaar, waarop o. a. een tempeltje, eenige mannen zonder hoofd, en een persoon, die een *sambah* maakt. Aan de voorzijde is een kleine voorsprong, welke niet voor de trap bestemd was, want er zijn hier twee trappen, die elk aan één zijde naast den uitbouw naar boven voeren. Het opmerkelijkste is de versiering van dien voorsprong zelf, waarin een nis is aangebracht, welke nis den kop van een schildpad bevat. Boven op dit soubasement stonden vroeger eenige beelden, waarvan thans nog één over is, een vierarmige *Qiwa* met bidsnoer en vliegenwaaier in de achterhanden, en de overige wel gezocht zullen moeten worden onder de tot onherkenbaar wordens toe gewitte collectie bij de administrateurswoning der onderneming; o. a. is daar een beeld met een tulband. Ze zijn over het geheel klein en onaanzienlijk. Een exemplaar werd overgebracht naar Batavia; het is een vrouwenfiguur, ruw bewerkt, met het haar plat en stijf als een pruik tegen zij- en achterkant van het hoofd, en om het midden een kleedje met zware horizontale strepen, hetwelk afhangt tot op de voeten. Aan den achterkant is een visch gebeiteld, met den bek tegen een zon aanliggend, en daar omheen een inscriptie. Wat die inscriptie inhoudt, is nog niet ontcijferd; de schriftsoort echter blijkt dezelfde te zijn als

die van de beide beschreven stenen. Wij komen er zoo dadelijk op terug.

Het kleine tempeltje, met gladde in- en uitspringende lijsten opgezet, vertoonde als spijtel op elk der vier hoeken een *nāga*, een punt van overeenkomst dus met de *nāga*-versiering aan het monument van het eerste terras. Ook hier waren reliefs op den teering aangebracht, waarvan dat aan de achterzijde geheel verdwenen is, doch aan de andere kanten nog wat gespaard is gebleven. Zoo onderscheidt men aan den voorkant er twee tafereelen op, gescheiden door een gestileerden boom met een aap er in, op het eene is een man aan het ploegen met twee olifanten, terwijl een derde, gestreept, dier er naast loopt; op het andere vindt men een grot met dieren gevuld, waaronder een haas, een scorpioen en een hert te onderscheiden zijn. Ook aan de Zuidzijde komen een aantal dieren voor: een hert, een staande en een vliegende vogel, een rund, een olifant, een aap of hond, vervolgens een offertafel met vier koeken (?), een boom binnen een omheining, en een brahmaan met een in *sambah* knielend persoon voor zich, terwijl een boschpartij het geheel afsluit. Eindelijk geeft de Noordkant een gesprek tusschen twee mannen, van wie de één een *panakawan* bij zich heeft, de ander een bloempot achter zich heeft staan. Hoewel dat alles nog geen voldoende gegevens heeft opgeleverd om het voorgestelde nader te determineren, is het in elk geval duidelijk, dat er bepaalde verhalen zijn afgebeeld en het geen reliefs van uitsluitend decoratieve beteekenis zijn.

Op het terrein lagen nog stukken van beelden, uit natuursteen en baksteen. Overigens zijn er slechts weinig bouwfragmenten aangetroffen, hetgeen in verband met de aanwezigheid van eenige neuten doet veronderstellen, dat deze drie subasementen, of althans de beide kleine gebouwtjes, geen bovenbouw zullen hebben gedragen. Het terrein is echter zeer vergraven ten behoeve van watertoevoer naar de sawah's en diensgevolge is er veel van den vroegeren toestand verstoord.

De eigenaardige stijve vrouwenfiguur, zooeven beschreven, herinnert levendig aan enkele van de kunstvoortbrengselen, die wij zoo straks te Soekoei zullen vinden, en in diezelfde richting wijst de Garoeda en in elk geval ook de door Huepermans aangeteekende bijzonderheid, dat een der kleine mannenbeelden op den hoofdbouw de hand aan de schaamdeelen bracht. In dit verband nu is het van veel belang, dat de schriftsoort van Pénampihan, gelijk reeds Brandes aangaf, nauw verwant is aan het zogenaamde Soekoei-schrift, en alleen nog iets dichter bij het gewone Oost-Javaansche Kawi-schrift staat; het is een overgangstype, dat te zijner tijd den sleutel tot de ontcijfering van het Soekoei-alfabet zal moeten geven. Hetzelfde nu, wat deze geleerde aangaande het schrift constateerde, geldt onzes inziens ook van de kunst van Pénampihan. Ook deze is van denzelfden aard als die te Soekoei, maar

ze staat nog wat minder ver van de gewone Oost-Javaansche kunst af, en vertegenwoordigt een overgangs-type. In beide opzichten is Pénampihan uit den aard der zaak natuurlijk van groot belang, daar wij hier het bewijs voor ons hebben, dat het schrift en de kunst van Soekoeh niet opeens uit de lucht zijn komen vallen of plotseling in het brein van een zonderling zijn ontstaan, maar dat ze de eindpunten van een ontwikkelingsgang zijn, die zeer moeilijk zou zijn te begrijpen, wanneer wij niet te Pénampihan de tusschenliggende fase voor ons hadden. Het is daarbij al een zeer gelukkige omstandigheid, dat de beschreven steenen gedateerd zijn en juist het beeld, dat in zoo sterke mate de eigenaardigheden dezer kunst vertoont, van een inscriptie is voorzien; wij hebben daardoor de stellige bewijzen in handen, dat deze kunst bij dit schrift-type hoort, en dat beide in den loop der vijftiende eeuw gesteld moeten worden.

De oudheden van Soekoeh, tegen de Westelijke helling van den Lawoe, aan de zijde van Soerakarta, behooren tot die Hindoe-Javaansche overblijfselen, waarvan al vroeg betrekkelijk zeer veel bekend is geweest. Bij Raffles neemt de beschrijving dezer restes, welke kort te voren, in 1815, door Johnson, den Engelschen resident te Soerakarta, ontdekt waren, een zeer groote plaats in in vergelijking tot de ruimte, welke voor de andere oudheden is beschikbaar gesteld en ook het medegedeelde zelf, van een aantal afbeeldingen vergezeld, is van degelijker aard dan hetgeen over andere, op zichzelf belangrijker oudheden gezegd wordt. Zelfs zijn de ruïnes van Soekoeh met de nabijgelegene van Tjêta de eerste, waaraan een afzonderlijke studie in monografischen vorm gewijd is, en wel die van Dr. Van der Vlis, in 1842 geschreven en het jaar daarna gepubliceerd. De omstandigheden in aanmerking genomen, dient erkend, dat de beschrijving van Van der Vlis in haar soort goed is, en zij is te kostbaarder, daar deze bezoeker nog zooveel aantrof, van hetgeen thans verdwenen blijkt te zijn. Alleen hetgeen hij als verklaring der opschriften ten beste geeft, raakt kant noch wal; gelijk Raffles eenmaal de dupe was van den panembahan van Soemênêp, is Van der Vlis tot zijn ongeluk afgegaan op de geleerdheid van Rangga Warsita, die den naam had, en zich misschien ook zelf wel verbeeldde, de Kawi-taal geheel te verstaan. Dit daargelaten heeft Van der Vlis een uitstekenden grondslag gegeven voor verder onderzoek. Hoepermans, die vijf en twintig jaar later kwam en ook een uitvoerige beschrijving heeft opgesteld, vond verscheiden zaken niet meer terug en klaagt dan ook over de schade, welke de bouw van bruggen, wegen, waterleidingen en pasanggrahan's en vooral van het luthuis Karangpandan hier veroorzaakt heeft, zoowel door toedoen van het inlandsche bestuur, als van de Europeanen der nabijgelegen koffie-etablisseminten. Een behoorlijke bespreking van de oudheden te

Soekoeih is in de halve eeuw, die ons van Hoepermans scheidt, niet gevolgd, want Verbeek bepaalde zich in 1889 vanzelf tot een korte inventarisatie en Knebel trof de monumenten in 1910 in volkomen ongereinigden toestand aan — te Tjêta was alles zelfs zoo overgroeid, dat van een opname geheel moest worden afgezien — en was daardoor niet in staat zooveel te vermelden, als anders het geval zou zijn geweest; zelfs de resultaten van zijn talrijke opmetingen ter plaatse kunnen dat gemis niet geheel vergoeden. Daar nu ook toevalligerwijze Brandes zich nooit met deze oudheden heeft beziggehouden (schrijver dezes kent ze evenmin door eigen aanschouwing), zal met het bekend maken van verdere bijzonderheden geen onnut werk worden verricht en verdient het toejuiching, dat de Oudheidkundige Dienst sinds 1917 wat meer aandacht aan deze monumenten is gaan wijden.

De aanleg van Soekoeih is weder een terrassenbouw, thans van West naar Oost. Hoeveel terrassen er oorspronkelijk geweest zijn, is niet meer na te gaan, want een deel er van schijnt te zijn vergraven. Thans zijn alleen de vier hoogst gelegene nog te onderkennen. Voor het laagste van die vier was ten tijde van Van der Vlis nog eenig spoor van een trap zichtbaar, met een paar koppen van tempelwachters en eenige platte steenen, benevens een borstwering van aarde. Men zou dit het eerste terras dienen te noemen, hetgeen wij echter niet zullen doen, daar men sinds Van der Vlis gewoon is de drie volgende, door poorten toegankelijke, terrassen met den naam van eerste, tweede en derde terras aan te duiden. De ligging dezer opeenvolgende plateau's is zeer schoon; hoe men ook over de kunst van Soekoeih moge denken, de scheppers dezer heiligdommen waren in de keuze van hun plaats, te midden van dit prachtig panorama, toch wel waarlijk de opvolgers van de bouwmeesters der klassieke periodes.

De drie poorten, welke in een rechte lijn achtereenvolgens tot de drie terrassen toegang verleenen, zijn, gelijk trouwens alle monumenten hier ter plaatse, in natuursteen opgebouwd. Aan de eerste, best bewaarde, valt reeds dadelijk te zien, dat zij van een geheel nieuw model is, in zooverre als de voor- en achterwanden niet verticaal omhoog gaan, doch in schuine richting terugloopen tot aan de afdekking. Hier is dus het oude principe om de poorten architectonisch te behandelen als tempelgebouwtjes geheel losgelaten, zou men zeggen. Dat die conclusie toch niet juist zou zijn, blijkt als men op het hoogste terras voor het hoofdmonument staat en ziet, dat dit op een overeenkomstige manier met laagsgewijs terugspringende wanden opgaat. De poort is dus ook hier in overeenstemming met het heiligdom waarbij ze behoort, doch dit laatste is geheel van karakter veranderd.

Deze eerste poort is de grootste, 8 M. hoog en aan den voet 12 M.

breed. Aan weerszijden van den eigenlijken doorgang treden de wanden een eindwegs naar buiten; ook deze voorsprongen loopen schuin omhoog, in dezelfde richting als de eigenlijke wanden, terwijl zij aan den benedenkant nog wat verder naar voren komen en er een soort van trapvleugels op voetstukjes vormen; alles glad en zonder verdere versiering. Van boven is de poort afgedekt met glad, weder naar buiten overspringend lijstwerk. Boven den doorgang is daartegenaan, zoowel aan voor- als achterzijde, een monsterkop aangebracht, van welke die aan de Oostzijde merkwaardigerwijze niet naar buiten springt, zooals gewoonte is, doch in een diepe nis tusschen de muren besloten is; het is intusschen gebleken, dat dit buitengewone geval *zoo* verklaard moet worden, dat bij den oorspronkelijken toestand de kop wel degelijk naar voren trad, maar de uitspringende muren eerst later tegen de reeds bestaande zijn aangebouwd. De opstaande wanden ter zijde van den doorgang vertoonen reliëfs. Dat aan de rechterzijde bevat een hardlopenden man, in zijn mond den staart houdend van een slang, welke zich verder in een groote bocht omhoog kronkelt; daarboven zweefde een eenigszins op een mensch gelijkend wezen in de lucht en nog hooger was een kruipend dier afgebeeld. Het linkerafereel, thans ten deele verdwenen, deed een staande, monsterachtige menschenfiguur zien, met opvallend weergegeven schaamdeel (evenals de man met de slang dat had); dit monster was bezig een viervoetig wezen te verslinden. Er naast zat een op een hond gelijkend dier zonder kop en stond een boom met twee vogels, terwijl boven het staande monster nog een korte inscriptie was aangebracht. Bovendien was ook aan beide zijkanten boven het poortgebouw ornament gebeiteld en wel een Garoeda met uitgespreide vleugels, een nāga in de klauwen vattend; dit ornament was aan de Noordzijde reeds in 1842 geheel ingestort.

De doorgang zelf is 2.10 M. lang, 1 M. breed en 2.35 M. hoog. Men beklimt eerst binnen het gebouw elf treden, komt dan op een vlak gedeelte en betreedt met nog drie treden het terras. Op den vloer van dat vlakke stuk is nog weder een zinrijke versiering gezet, en wel een in een kransvormigen rand gezette combinatie van een naar voren gekeerden lingga, met daarvoor geplaatste yoni; beide zeer realistisch voorgesteld. Hoepermans verhaalt, dat nog in zijn dagen Javaansche bruidsparen dezen steen passeerden, ten bewijze dat de bruid nog maagd was; ware dit niet het geval, dan zou haar sarong afvallen of openscheuren.

Een aarden borstwering omgaf blijkens Van der Vlis het eerste terras; daar dit materiaal niet in overeenstemming is met de zoo zorgvuldig behandelde poort, is aannemelijk, dat er vroeger wel een steenen omringing geweest zal zijn, of wel een oorspronkelijke bekleding is weggevallen. De muren der volgende terrassen waren weliswaar van steen,

doch samengesteld uit los opgestapelde stukken en brokken; ook hier was dus de toestand stellig niet de oude.

Het eerste terras, thans ledig, bevatte indertijd onderscheiden beeldwerken, en wel een tijger zonder kop en drie steenen met relief. Op den eersten vond men aan één zijde een man op een olifant, door een speerdrager gevolgd, aan den aangrenzenden zijkant twee olifanten boven elkander; deze steen zou in een hoek van een bouwwerk gezeten kunnen hebben. De beide andere waren slechts aan één kant versierd, onderscheidenlijk met vier runderen boven elkander, en met een ruiters te paard, voorafgegaan door een pajongdrager en omgeven door vijf lans-knichten. Voorts waren er een paar steenen bakken. Van dat alles heeft Knebel niets meer teruggevonden.

Ongeveer 25 M. achter de eerste poort voert een trap van negen ongelijke treden naar den tweeden poortdoorgang, vanwaar men weer drie treden nederdaalt tot het tweede terras. Van de poort zelf is het bovendeele niet aanwezig; men ziet slechts tusschen eerst schuin opgaand, dan laagsgewijs verspringend muurwerk een doorgang van 60 c.M. breedte en 1.30 M. lengte. Op de lage vleugels naast de trap was vroeger aan weerszijden een tempelwachter geplaatst, met een knots gewapend. Het tweede terras, ongeveer 6.50 M. lang, werd ook door de eerste bezoekers ledig aangetroffen. De dan volgende derde poort is in ongeveer denzelfden toestand als de tweede, schuin opgaand muurwerk met verspringing, geen bovendeele meer, elf ongelijke treden naar boven en weer één naar beneden, en daar tusschen in een doorgang van 1 M. breedte en 1.53 M. lengte. Beneden aan de trap zit ook nog thans aan den Noordkant een riks-basa, terwijl de beide wachters der trapvleugels ook hier verdwenen zijn. Een fragment van een slangenbeeld kwam indertijd van onder de trappen te voorschijn; ook is een nāga-spijer aanwezig.

Zoo staat men dan op het derde, hoogste terras, waar allereerst het hoofdmonument, ongeveer 30 M. achter de poort gelegen, de aandacht trekt. Zooals wij reeds zeiden, sluit het zich in zijn opzet eenigermate aan bij de eerste poort; het is een vierkant gebouw als een afgeknotte piramide, waarvan de wanden met terugspringende lagen omhoog gaan, tot op een hoogte van ruim 6 M. Eerst daarboven verrijst iets als wat hij gewone tempelgebouwen een soubasement zou heeten; een recht-opgaand geornamenteerd ¹⁾ middengedeelte, vanwaar gladde lijsten den overgang naar voet en bekroning vormen. Dit bouwdeel draagt dan verder niets meer; het vertoont van boven een vlak van 6.80 bij 6.20 M., terwijl het grondvlak van het monument aan den voet een breedte van

¹⁾ Van den aard dezer versiering geeft alleen Van der Vlis een aanduiding; hij noemt haar „hoogsgewijs gevormd“.

15.06 M. had. In het midden van de voorzijde van het gebouw is een uitsprong aanwezig ter breedte van 3.26 M.; juist als bij de poort omsluiten twee glad en schuin oplopende wanden een trap, terwijl die wanden van beneden zich in den trant van trapvleugels verbreedden. Aan de bovenzijde is deze voorsprong, ter hoogte waar het soubasement-vormige bouwdeel begint, afgedekt met een weder laagsgewijs inspringende bekroning, onder welke de trap doorloopt om tot het bovenplateau te leiden. Boven deze afdekking steekt aan weerskanten een slangenkop naar voren. De trap zelf bevat 12 treden ¹⁾ van ongewone hoogte en is 76 c.M. breed. Op het bovenvlak van het monument bevindt zich slechts een kleine yoni. Van een tempelkamer is dus geen sprake; gelijk het gehele heiligdom uit een reeks van terrassen bestond, was ook voor de plaats der hoogste vereering nog weer eens een afzonderlijk terras opgericht.

De schildpad, te Pénampihan aan de voorzijde van het tempelgebouw in een nis geplaatst, ontbreekt ook op Soekoei niet. Hij is hier zelfs door drie exemplaren vertegenwoordigd, 2.50 M. lang en 2.05 M. breed. Twee er van liggen aan weerszijden van den trapuitbouw op den vloer, de derde wat meer naar voren, in het midden. Alle drie hebben den kop vooruit, d. w. z. naar het Westen, gewend; nabij den laatsten zit ook nog een rākshasa met knots.

Onmiddellijk naast dien schildpad, rechts als men met het gelaat naar het hoofdgebouw staat, en 4.40 M. voor de Zuidelijke helft van den voorgevel, bevindt zich een kleiner monument (plaat 88, beneden), dat geheel beneden 2.40 M. in het vierkant meet, bovenop een 86 c.M. hoogen, trapsgewijs oplopenden voet een rechtstandigen, in tweeën verdeelden teerling van 1.94 M. vierkant en 1.42 M. hoogte vertoont, en welks bekroning verder verdwenen is. In de voorzijde is een opening van 37 bij 66 c.M. uitgespaard, doorlopend tot den gesloten achtermuur en waarschijnlijk bestemd voor de plaatsing van offeranden. Rondom den teerling zijn in twee rijen boven elkander kleine beeldjes gebeiteld, van wajang-type, een vijftigtal in het geheel, terwijl ook een tempeltje is afgebeeld. Nader onderzocht zijn deze figuren nooit.

Nog wat meer naar rechts staat een soubasementje van 5.62 bij 4.75 M., bij een hoogte van 1 M., in glad lijstwerk opgetrokken, met een 44 c.M. breed trapje van vier treden in het midden van de voorzijde. Op den uitersten Zuid-Oosthoek van dit voetstuk verheft zich een ongeveer 4 M. hooge obelisk, waarvan de buitenzijden loodrecht loopen, de binnenzijden echter een schuine richting hebben. Aan den Noordkant van dien obelisk

¹⁾ Inzake het aantal treden, ook die van de poorten, zijn wij Knebel gevolgd. Dinslagaven komen niet overeen met die van vroegere beschrijvers; alleen aangaande de eerste poort heerscht eenstemmigheid.

bevindt zich ongeveer 50 c.M. boven den terrasvloer een goot, die dwars door het bouwwerk heen in verbinding staat met een spuijer aan de Zuidzijde, in den vorm van een mannenbeeldje, hurkende met weder opvallend aangebracht schaamdeel, en onduidelijke voorwerpen in elk der handen houdend; daarnaast bevindt zich op kleinen afstand het jaartal 1363, A.D. 1441, dat dus wel de oprichting van dit monumentje zal aangeven. Ook aan de Westzijde van den obelisk is reliefwerk gebeiteld, en wel een mannenfiguur binnen een cirkelvormigen rand; deze persoon staat op een halvemaa als voetstuk, houdt in iedere hand een staf, die zoowel van boven als van beneden zich in drie tanden vertakt, en heeft een slang om het lichaam geslingerd. Het is hoogstwaarschijnlijk een Ciwa, van welken god wij hier dus een der laatste voorstellingswijzen voor ons zien.

Een derde monument, dat veel gelijkenis vertoont met het zoo juist beschrevene, staat juist aan de andere zijde van den toegangsweg tusschen de poort en het hoofdgebouw, tegenover de Noordelijke helft van den voorgevel van dit laatste. Het is van grooter afmeting, 11.60 M. lang, 7.80 M. breed, doch slechts 85 c.M. hoog; een trap is niet te zien, doch heeft zich wellicht aan de verwoeste Noordzijde bevonden. Op den Zuid-Oosthoek staat ook hier een obelisk met rechte buitenzijden en afgeschuinde binnenkanten; van boven is reliefwerk aangebracht, waarop paarden, boomen, huizen, vogels en boogschutters te onderscheiden zijn. De obelisk is aan den Noordkant verbonden met een balustrade, die van een gootvormige deklust voorzien is; deze loopt langs de Noordzijde, is aan het einde afgedamd en staat met een geornamenteerden spuijer aan de Zuidzijde in verband. Een slapende man met twee vrouwen, vóór een gebouw met monsterkop, is op de balustrade afgebeeld. Aan Zuid- en Oostkant van het terras schijnt zich ook muurwerk te hebben bevonden.

Tegen den obelisk staat een hartvormig medaillon, 2.23 M. hoog, omgeven door een ornament, waarin Hoepermans pauwen met omhooggeheven staarten, Knebel makars's en slangen herkende. In elk geval wordt het van boven afgesloten door een monsterkop (met volgens Hoepermans nog twee er naast) en staan op de naar binnen buigende slangenkoppen twee menschenfiguren; daar beneden zijn nog een pendapa, een boom en een mensch, nog lager weer twee menschen gebeiteld. Op ditzelfde voetstuk is ook nog een steen van ruim 1 M. hoogte geplaatst, met aan één zijde een Wishpoe op Garoeda, aan de andere eveneens een Garoeda met in de voetkluwen een olifant en een schildpad, de bekende reeds op pag. 141 medegedeelde legende dus.

Behalve deze drie monumentjes en een fundament, dat rechts van den hoofdtempel zich heeft uitgestrekt, staan en stonden op het derde

KOP EN MONUMENT VAN SOEKOEH

terras nog een groot aantal beeldwerken, die zich niet meer op hun oorspronkelijke plaatsen bevonden en waarbij dus met een korte vermelding van de voornaamste volstaan kan worden. Een hoofdlooze, gevleugelde figuur, blijkens de klauwen weder een Garoeda, met op de achterzijde een groote inscriptie en het jaartal 1363, A. D. 1441; een soortgelijk beeld met een opschrift op den buikband, waaronder 1365, A. D. 1443. Dan een steenen varken met 1361, A. D. 1439, later evenals een mannenbeeld met 1362(?) naar Tawang mangoe vervoerd: een beschreven steen zou door Raffles naar Solo zijn gebracht en is verloren gegaan, desgelijks zijn een losse steen met 1338, A. D. 1416, en een beeldvoetstuk met voeten en randschrift, waarop 1372(?) te herkennen was, niet meer teruggevonden. Ook zijn er een paar steenen olifanten en een zestal reliefs, één met een rund, de andere met menschenafbeeldingen, welke wij niet in bijzonderheden beschrijven zullen, daar de teekeningen bij Van der Vlis naar het ons voorkomt herziening behoeven¹⁾. Een er van is nog voorzien van een opschrift, eindigend met het jaartal 1361, A. D. 1439; op een ander deed een hoogschutter, achter een aap met apenbanier aanlopend, aan een Rāmāyana-episode denken; op een derde schijnt aan iemand het hoofd te moeten worden afgeslagen. Een twintigtal verminkte beeldjes en fragmenten daarvan zijn ook nog aanwezig; behalve nog een gewone tempelwachter werd indertijd ook een rākshasakop van gebakken aarde gevonden. Een Ġiwa voerde een staf als daareven ook reeds werd beschreven, met drietand aan elk der uiteinden; op den achterkant van ditzelfde stuk slingeren zich twee slangen om een boom. Bij een opgraving in 1893 kwamen nog een Doergā, een Garoeda en een relief voor den dag.

Een zeer merkwaardig beeld is van ditzelfde terras door Raffles medegenomen en bevindt zich thans in het Museum te Batavia. Het is een lingga van bijna 2 M. hoog, in natuurlijke vorm, omringd bij den top door vier groote bollen. Er staan twee inscripties op, de eene op het voetstuk met het jaartal 1367, A. D. 1445, de andere op het lichaam van den lingga, met voorstellingen van een lanslemmer, zon, maan en ster; deze laatste verklaard als weergevende de bekende formule, dat zoolang de hemellichamen stand houden, ook de instelling in kwestie (hetzij dan de lingga-dienst, het monument of het heiligdom in het algemeen) moge voortduren. Een haut-relief van een rund, dat zijn staartpunt met den bek vastpakt, in ditzelfde Museum, draagt een inscriptie aan de achterzijde, welke dit exemplaar in 1379, A. D. 1457, dateert.

Tusschen de poort en den hoofdtempel is het terras bevoerd over een breedte van bijna 6 M. Dit is niet de eenige toegang, want zoowel aan

¹⁾ De Heer Van Stein Callenfels heeft op Soekoeb tekeningen uit de Soedawala (zie pag. 135) ontdekt, o.a. Sohadewa aan een kapokboom gebonden.

de Noord- als aan de Zuidzijde van het terras voert een trapje van vier treden naar beneden. Onderaan het Zuidelijke, naast hetwelk vroeger twee tempelwachters stonden, liggen nog de overblijfselen van een terrasvormig voetstuk en daarbij staan drie groote steenen met reliefs, 1.60 M. hoog, waarop in een pëndapa te zien zijn: links een wapensmid bij een groot aantal wapens, rechts een persoon, die de blaasbalg bedient, in het midden een menschenfiguur met gekroonden olifantskop, in dansende houding.

Vóór we nu de beteekenis van Soekoch nader trachten te bepalen, willen we nagaan, wat er van de in het algemeen daarmede overeenkomstige oudheden te Tjêta, op ongeveer 2200 M. hoogte tegen een voortop van den Lawoe gelegen, te vermelden valt. Zooals wij reeds mededeelden, zijn deze overblijfselen na Verbeek niet meer bezocht, zoodat wij in hoofdzaak hebben af te gaan op de beschrijvingen van Van der Vlis en Hoepermans. Het is mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, dat er sinds dien tijd aanmerkelijke veranderingen met deze geheel verwaarloosde en overgroeide restes hebben plaats gevonden.

Een opeenvolging van terrassen, van het Westen naar het Oosten omhoogrijzend, is ook hier de opzet, en de ligging is al niet minder fraai dan die te Soekoch; zelfs de nuchtere Hoepermans oordeelt, dat het gezicht van deze plek «begrip en beschrijving te boven gaat». Van die terrassen kon Van der Vlis nog veertien terugvinden, terwijl er vijf-en-twintig jaren later nog slechts acht te zien waren. Intusschen was ook in 1842 aangaande de oudste terrassen niet veel te vertellen; de eerste drie bevatten zelfs geen spoor van enig kunstwerk in welken vorm, en pas naar het vierde leidde een trap van 13 ongelijke treden, gelijk er ook de volgende terrassen verbinden. Het vierde terras was geheel ledig. Op het vijfde, met 25 treden bereikt, stonden een paar beelden, een knielende, monsterachtige mannenfiguur, naar de beschrijving te oordeelen een soort rākshasa, en een staande vrouw, met de sarong, overeenkomstig de tegenwoordige dracht, doch in tegenstelling tot de oud-Javaansche, om de borst geknoopt. Verder lag er een steen, waarop men aan een tweeden wachter begonnen was, zonder verder dan het hoofd te zijn gekomen; een derde exemplaar, ditmaal knielend, vond men na langs 20 treden op het zesde terras te zijn gekomen.

Al het tot dusver beschrevene is reeds door Hoepermans niet meer teruggevonden; hetgeen thans volgt, zijn de ook nog door Verbeek aangetroffen terrassen. Aan het boven-eind van de trap naar het zevende terras (eerst 6 en daarna nog 18 treden) liggen de overblijfselen van een poort, waarvan de doorgang en een der beide zijvleugels, trapsgewijs inspringend, nog te onderkennen waren. Vervolgens vindt men twee mannenbeelden, het eene met opgekrulde snorren en een slang om den rechter ellehoog gekronkeld, terwijl aan de achterzijde op de afhangende

gordelap het jaartal 1370, A. D. 1448, staat; de andere persoon houdt de laag nedergaande sarong vast. Op het midden van het terras gaven twee steenhoopen de ligging van vroegere monumentjes aan; een derde was meer naar achteren naar links nog aanwezig en bestond uit een in gladde lijsten opgetrokken altaar op een verhooging, met vogelkopjes aan de vier hoeken van de kroonlijst. Er bovenop lagen eenige fragmenten van gebakken aarde, o. a. een slangenkop, een paar stukken van een beeld met baard, een menschengezicht, dat klaarblijkelijk als spijer heeft dienst gedaan.

Voor de trap naar het volgend terras knielt weer een wachter, er naast ligt een gezadelde olifant. Na vijf treden begint weder een poort, of liever de overblijfselen der beide vleugels, die zich tot bovenaan de trap (16 treden in het geheel) voortzetten. Aan de Noordzijde bevat het opgaand muurwerk een reliëf, voorstellend een man met de handen op den rug, en een ruit op een onherkenbaar viervoetig dier; aan de Zuidzijde vindt men een ruit op een olifant, terwijl de omlijsting van den ingang aan dien kant een inscriptie bevat, eindigend met het jaartal 1378, dus A. D. 1456. Van boven is op dezen trapvleugel een groote tjamara-boom gegroeid, zoodanig, dat hij aan den voet geheel door het muurwerk was omgeven¹⁾. Op het terras zelf zijn geen sporen dat het poortgebouw zich nog voortzette; er staat daar nog slechts een mannenbeeld van het meermalen aangetroffen rākshasa-achtige type.

Dit achtste terras was omgeven door een zestal verhevenheden, voortstukken, waarvan de bestemming niet meer blijkt. Twee langgerekte strekken zich uit langs de Noord- en Zuidzijde van het terras, vier vierkante liggen meer naar binnen, twee aan den West- en twee aan den Oostkant, de middenruimte van het plein geheel vrij latend. Op de linksche der verhevenheden van de Westzijde, welke men dus bij het betreden van het terras passeert, lag een menschenhoofd en een eigenaardige voorstelling van een rijdier met menschelijk hoofd, van welks berijder slechts de beenen over zijn; vóór elk der beide plateau's aan de achterzijde van het terras bevond zich een geschonden, zittend mannenbeeld. Als alle beelden van Tjēta zijn zij niet zeer fijn van bewerking, en gelijk de meeste der tot dusver genoemde exemplaren missen zij de attributen, die bij de gewone Hindoe-Javaansche godenvoorstellingen tot determinatie kunnen leiden.

Het merkwaardigste van het terras is intusschen wat zich in het midden tusschen deze verhevenheden voordoet. Er zijn daar namelijk op de bevoering, zich slechts weinig boven het niveau van het plein verheffend, verschillende figuren gebeiteld. In de eerste plaats vindt men, in de

¹⁾ Jungkuba's meening, dat het bouwwerk opzettelijk om een reeds bestaanden boom was geest, is zuidoende weeringd door Hoepfmann.

passage tusschen de beide terrasjes aan den Westkant, een lingga, welks punt, door drie ballen omgeven en daardoor dadelijk aan dien van Soekoeih herinnerend, naar voren, d.i. naar het Westen, uitsteekt. Op het lichaam van dien lingga is een tijtjak voorgesteld, met den kop Oostwaarts, dus met den bezoeker meegaand. Tegen het ondereind van den lingga ligt de punt van een grooten driehoek, waarop men nog een aantal dieren afgebeeld ziet: drie kikkers in het midden, naar de drie hoeken van den driehoek gewend en voorts, naar het middelpunt gekeerd, zes andere beesten, vanuit de hoeken een visch (aan den Westkant) en twee hagedissen, uit het midden der Oostelijke zijde weder een visch, en aan Noord- en Westzijde een krah en een mimi. Bij den driehoek sluit zich zoowel aan het midden van de basis als naast den Oostelijken en Westelijken hoek een stervormige figuur binnen een cirkel aan; de beide aan de hoeken negenstralig en wat grooter dan de zevenstralige middelste, en bovendien voorzien van een klein vierkantje buiten den cirkel aan elk der vier windstreken.

Achter dit figurencomplex volgt een groote vleermuis, weder met den kop naar het Westen, en daar bovenop een schildpad. Aan weerskanten van de vleermuis, juist in de hoeken, welke de vleugels van dit dier met de aangrenzende plateautjes maken, verheft zich een altaar in gladde lijsten als het op het zevende terras beschrevene, met kroonlijstversiering doch zonder de vogelkoppen. Achter den staart van de vleermuis, juist vóór de trap naar het volgend terras, ligt nog een tweede schildpad. Aan den eenen kant daarvan vindt men boven op elkander nog twee kleine schildpadjes, klaarblijkelijk van hun oorspronkelijke plaats gehaald, verder een op de Javaansche wijze gezadeld paard met de beenen van den berijder, en een derde beeldfragment; aan den anderen kant een gesnorde mannenfiguur met slangen-armbanden. De trap van 10 treden (volgens Hoepermans 14, en eenigszins gedraaid) was aan den bovenkant van het volgend terras afgescheiden door een dwarsmuur, waar men, gelijk bij hedendaagsche Javaansche erven, opzij omheen moest loopen om het negende terras te bereiken.

Dicht bij dien toegang stond op dat terras weder een mannenbeeld, met opgekrulde snorren en opgerold haar op het achterhoofd. Verderop bevond zich links en rechts een vierkant plateau, bij één waarvan een knielend beeld stond, en bij de trap naar het tiende terras waren dan twee bepaalde wachters geplaatst, eveneens knielend, beiden met de knots bewapend, en bovendien één van slangen om hals en arm, de ander van een schild voorzien. Aldus beschrijft ze Van der Vlis; Hoepermans spreekt van drie rakshasa's met knotsen en slangen en vermeldt bovendien een klein rund.

De trap zelf loopt tusschen schuine muren 17 treden omhoog, om vervolgens weer 6 treden naar beneden te voeren. In de zijwanden

zijn op drie plaatsen insprongen aangebracht; rechts vindt men op den eersten een rind met twee ballen om den hals, op den nek een kikker en daarachter een grootendeels verdwenen berijder dragend; de tweede insprong bevatte fragmenten van drie beeldjes, waaronder een vrouw met hoog opgetrokken sarong, de tweede links de beenen en voeten van een menschenbeeld. Bij het betreden van het tiende terras ziet men een klein schildpadje en een mannenbeeld op een platten steen. Verder bevat het terras vier verhevenheden, twee rechts en twee links, alle van rechthoekigen vorm en met de korte zijden naar voren en achteren; telkens ligt een groot aan den buitenkant, een kleiner meer naar binnen. Op het kleine links bevindt zich een gezadeld olifant; het rechtsche bevat een aantal bas-reliefs en is het eenige op die wijze versierde monument te Tjêta. Onder die reliefs is een huldebetuiging aan een aanzienlijk man; een persoon vóór een huis; een boom; waaronder twee vazen, terwijl aan den eenen kant een man met tjakra is afgebeeld, aan den anderen kant iemand op zijn hoofd staat; twee menschen, die pijlen afschieten, en tusschen welke zich een olifant, een karbouw en een vruchtboom bevinden. Een schildpad staat dan weer voor de trap, die als de vorige tusschen zijmuren loopt, en wel 15 treden op en 5 neer. Het elfde terras heeft aan het einde twee vierkante plateautjes, reeds in 1842 zeer vervallen; van de volgende trap, weder tusschen zijmuren, was de opgang niet meer na te gaan en bedroeg de neergang 3 treden. Zoowel het twaalfde als het dertiende terras, door 23 treden tusschen muren betreden, bevatten slechts twee vierkante verhevenheden, zonder verdere voorwerpen. Eindelijk brachten 18 treden tot het veertiende, het hoogste terras, met één laag plateau in het midden, waarop eenige neuten en twee langwerpige steenen liggen.

Wat men nu uit de beschrijving van Van der Vlis niet zou opmaken, is dat hetgeen hij neuten noemt volgens Hoepermans «spitse punten» zijn; een opmerking, die door Verbeek wordt bevestigd. Deze puntige steenen bij een terrassen-aanleg zal men uit den aard der zaak geneigd zijn dadelijk in verband te brengen met het bij enkele der vroeger beschreven berghelligdommen, in het bijzonder die van den Argapoera, opgemerkte, terwijl de «verhevenheden» aan de fundamenteën van gebouwen of kamers doen denken. Zelfs ligt de vraag voor de hand, of de voetstukken te Soekoeh met groote obeliskken aan den eenen hoek, niet den meest verfraaiden vorm uitmaken van de terrasjes met een enkelen spitsen andesietschilfer, welke Kohlbrugge «lingga-monumenten» noemt. Diens determinatie zou dan een zekeren steun ontvangen door de onmiskenbare verwijzing naar den lingga te Soekoeh en Tjêta. Hoe het ook zij, de hand tusschen de berghelligdommen, in het vorig hoofdstuk behandeld, en genoemde vestigingen op den Lawoe is onmiskenbaar. De zeer

weinige op die bergen aangetroffen beelden van Hindoe-Javaansche goden, gevoegd bij het opmerkelijk ongeprononceerd karakter der beeldvoorstellingen van deze toch zoo duidelijk, blijkens de inscripties reeds, op Hindoe-Javaanschen grondslag berustende Midden-Javaansche stichtingen, doet vermoeden, dat deze terrassen-cultus geen oorspronkelijk Hindoeïstische is, doch een bestaande, wellicht aan de oude Javaansche bevolking toe te schrijven vorm van eredienst, waarover in den loop der vijftiende eeuw een Hindoeïstisch vernis is gelegd. Het ligt natuurlijk verre buiten ons bestek ons met de voorgeschiedenis dezer godverering bezig te houden, en dat te meer, waar zij eerst door de veronderstelde adaptatie van Hindoe-Javaansche zijde binnen het domein der kunst treedt. Is nu bovengeopperd vermoeden juist, dan zou daaruit volgen, dat onder de terras-heiligdommen, welke *zonder* Hindoe-beelden of andere sporen der Oud-Javaansche beschaving worden aangetroffen, zeer wel overoode plaatsen van vereering kunnen zijn, gelijk ook de overblijfselen *met* die sporen allicht op plekken zullen zijn gevestigd, die reeds van oudsher geheiligd waren. Bedriegen echter niet alle teekenen, dan hebben zij hun Hindoe-Javaansch karakter eerst aangenomen in het verloop der vijftiende eeuw.

Het is natuurlijk zeer wel mogelijk, dat dit verschijnsel samenhangt met den politieken toestand, en men kan zich voorstellen, hoe de rechtzinnige Cjwaëten, die zich in de vlakte te midden van den hand over hand aan invloed winnenden Islam niet langer thuis voelden, een toevlucht zochten in het hooge gebergte om er ongestoord en zonder ergernis hun ceremoniën te blijven uitoefenen; het ligt dan tevens voor de hand, dat zij zich bij voorkeur richtten naar die heilige terrassen, welke reeds sinds menschenheugenis gewijd waren aan een natuurdienst, waarin het gemakkelijk was de overeenkomst met hun eigen linggaveereering te zien. Ziedaar de onzes inziens meest aannemelijke verklaring van het ontstaan dezer eigenaardige gezengde kunst en eredienst, samengesteld uit vormen van het klassieke Hindoe-Javanisme en daaraan geheel vreemde elementen. Het is dan verder begrijpelijk, dat men, toen dit mengsel zich eenigermate tot één geheel geconsolideerd had, er zich ook aan is blijven houden, waar men niet langer oude heiligdommen hindoeïseerde, doch tot geheel nieuwe stichtingen overging. Het lijkt wel of wij drie verschillende types kunnen onderscheiden: 1° het oorspronkelijk bepaald niet-Hindoeïstische heiligdom, waarin ook later de sporen van Hindoe-Javaanschen invloed van ondergeschikten aard blijven, gelijk op den Argapoera; 2° de Hindoe-Javaansche vestiging op een terras-heiligdom, waar juist het Hindoeïstisch karakter overheerscht, en men klaarblijkelijk begonnen is een min of meer zuiver Cjwaïsme over te planten, om eerst later tot vermenging te geraken,

zooals te Penampihan — hier wordt dat laatste verschijnsel voldoende verklaard door het reeds sinds eeuwen aanwezig zijn van een door den Hindoe-Javaanschen staat geprivilegeerde stichting —; 3° den reeds dadelijk op eenigszins harmonische wijze uit twee als gelijkwaardig behandelde elementen samengesteiden vorm, waarvan de treffendste tegenwoordigers te Soekoei en Tjeta zijn te vinden.

Bestudeering van de resultaten dezer vermenging zal — daargelaten haar hoog belang uit het oogpunt der godsdienstgeschiedenis — in den kunsthistoricus eerder den wetenschappelijken onderzoeker dan den aesthetischen beschouwer bevreemden. Voor een groot deel zijn de nog aanwezige stukken bepaald zeer minderwaardig, ruw en kunsteloos en toch niet zonder pretentie; en ook onder de betere exemplaren is er slechts zelden iets moois. Het zijn meêrendeels stramme figuren met lange armen, die in hun laag ahangende sarongs met hun groote snorren, hun bloemen achter de ooren (als op Bali), hun kuiven of kronen een wel merkwaardigen, maar toch ietwat pooveren indruk maken. Misschien zou het anders zijn geweest, als deze beeldhouwers wat meer met groote stukken gewerkt hadden, of laat ons liever zeggen: zou onze indruk een andere zijn, indien het ons bewaarde studie-materiaal niet voor een groot deel uit zulke kleine exemplaren bestond. Detail-arbeid is niet de sterke zijde dezer lieden geweest. Doch grootscheit van conceptie valt niet te ontszeggen aan de scheppers van dat massieve, in zijn eenvoudige lijnen zoo krachtig werkende hoogste monument van Soekoei, en een enkel fragment van een beeld van grooter afmeting bevestigt dat. Wij bedoelen den 40 c.M. hoogen kop in het Museum te Zwolle (plaat 88, boven), van onbekende afkomst, doch klaarblijkelijk een voortbrengsel der Soekoei-kunst; forsich gehouwen in slechts enkele lijnen, met den gebruikelijken snor, gaatjes in de ooren om daardoor levende bloemen te steken in plaats van de gebeeldhouwde elders, en een eigenaardigen, hoog opgewerkten, platten en ter zijde overhellenden haartool, waarin zon, maan en sterren zijn aangebracht. De krachtige, breede neus, de brutale oogen, de trotsche opzet, het op den voorgrond brengen der hoofdlijnen met verwaarloozing der details, dat alles schenkt aan dit groote stuk iets imponeerends en geeft ons het recht te constateeren, dat de kunstenaars van Soekoei tot meer en beter in staat waren, dan de meeste overblijfselen hunner kunst ter plaatse zouden doen vermoeden.

Nog enkele terrassen in deze streken van Midden- en Oost-Java vertoonen geen sporen van Hindoe-Javaanschen invloed, b.v. die op den hoogsten top van den Willis, den Darawati, waar vier steenhoopen als afgeknotte piramiden liggen, en wat lager twee terrassen met muren van aarde en ruwen steen, en op den Lawoe, waar de Noordelijkste top een vierkant plateau met overblijfselen van een vroegeren muur vertoont, de

middelste top grootendeels in vierkante ruimten is herschapen, met ruwe onbewerkte steenen, terwijl er bovendien rotsblokken van uithollingen voorzien zijn om het regenwater op te vangen, en de Zuidelijkste top aan de Noordelijke helling door kunst gevormde terrassen draagt en op het hoogste punt een vierkante ruimte met muur heeft, waarbij door trappen verbonden terrassen aan de Oostrijde aansluiten, om wat lager door soortgelijke terrassen, thans met stompe steenpiramiden, gevolgd te worden. Zoo zijn ook de drie toppen van het Zuidelijk iuk van den Mërbaboe kunstmatig tot plateau's verbreed, met opgehoogde randen, van rondachtigen vorm. Uitgeholde steenen voor het regenwater zijn hier ook aanwezig. Aan de Noordelijke helling van dienzelfden berg wijzen enkele inscripties juist weder naar de vijfde eeuw, twee korte, afkomstig uit Tadjoeck, gedateerd in 1360 en 1363, A. D. 1438 en 1441, en een grootere, onder meer den naam van den berg als Damaloeng vermeldend, uit Adoeman, het jaartal 1371, A. D. 1449, bevattend. Teekenend is weder, dat op den laatsten steen ook een lingga is afgebeeld. Wellicht hangt met deze nieuwe strooming van Hindoe-Javaansche cultuur in Westelijke richting ook het betrekkelijk groot aantal jaartallen uit de vijfde eeuw samen, dat Madioen oplevert; een Doergā, in A. D. 1416 gedateerd, en voorzelen van *naer asoera's*, bewijst, dat ook hier het Hindoeïsme niet bijster zuiver meer was. Sporen van gebouwen zijn daar niet bij, hoewel men uit een neut met 1336, A. D. 1414, te Tjandragēni (Poeloeng) zou kunnen opmaken, dat er toen ter tijd toch iets moet zijn opgericht. Hoepermans vond voorts nog verspreide steenen, waaronder een tempelkapiteel, aan den Noordelijken voet van den Lawoe, bij Tawang mangoe, op de grens van Madioen en Soerakarta. Thans bevinden er zich de beide reeds vermelde stukken van Soekoeh, een varken, en een mannenfiguur van hetzelfde type als het zooveel beschreven Zwolsche stuk: een trotsche, in krachtige lijnen vaak gebeeldhouwde kop met zeer sprekende gelaatsuitdrukking op een eenigszins hoekig lichaam, voorzien van spaarzame sieraden en een om het middel gewonden, van voren afhangenden doek. Deze staande, meer dan levensgrootte gestalte, is bij alle gebreken in details toch als geheel van groote werking, er gaat iets grootsch, iets onheilspellends tevens, van uit. Het is ook Hoepermans, die vermoedt, dat zich te Ngloerah, Zuidelijk van Soekoeh en hoog op den Lawoe, een altaar bevonden moet hebben; er staan nog een aantal beelden van het Soekoeh-type, waaronder vier rikshasa's. Volgens niet nader onderzochte geruchten zou de Noord-Oosthelling van dezen berg bepaaldelijk «Çiwaltische» overblijfselen, eveneens met trappen, bevatten.

Bij den Mërbaboe nu schijnt deze strooming tot staan te zijn gekomen, althans verder Westelijk zijn er geen sporen meer van waar te nemen, met uitzondering wellicht van het jaartal 1132, A. D. 1210, op den

Dieng, dat wij reeds op pag. 130 en 133 van Deel I bespraken, doch dat in elk geval geheel op zichzelf staat en door geen enkel teeken van verdere vestiging in dien tijd vergezeld wordt; het heeft er allen schijn van, of het er is neergezet door personen, die de overblijfselen van eeuwen geleden opnieuw ontdekten, ze merkwaardig vonden, en vervolgens weer weggingen; dertiende eeuwse touristen zou men zeggen, al ligt het voor de hand, dat ze wel niet zonder reden zoover uitgeweken zullen zijn. Overigens niets in het geheele uitgestrekte gebied, dat eenmaal het centrum der Midden-Javaansche cultuur was. Het kan zeer wel zijn, dat men geschroomd heeft zich daar neer te zetten, omdat er nog eenige heugenis bewaard was aan de zeker wel zeer overwegende reden, die eens tot het verlaten dezer streken had geroept; het is ook mogelijk, dat men zonder die oorzaak te kennen in het algemeen bevreesd geweest is temidden van die oude, vervallen en onbegrepen overblijfselen zich opnieuw te vestigen. Het ware echter denkbaar, dat aan gene zijde van het verboden land deze Oost-Javaansche kunsttrichting zich zou hebben voortgezet, in dezelfde gebieden, waar we in Hoofdstuk XI de uitloopers der vroegere Midden-Javaansche cultuur opmerkten. Dit is niet het geval geweest: in Tegal en aangrenzende streken vindt men uitsluitend sporen van Midden-Javaanschen en laat-Midden-Javaanschen invloed. Dat voor de Oost-Javaansche strooming hier geen plaats meer was, valt wellicht te verklaren uit het feit, dat zich juist in dezen zelfden tijd in het Westen van het eiland een krachtig eigen leven was gaan ontwikkelen, een Hindoe-Soendaneesche cultuur, met haar middelpunt in het rijk van Padjadjaran. De politieke tegenstelling tot het Oosten, die zich nog tijdens Hayam Woeroek in gewapende conflicten had geuit, is ook onmiskenbaar op het gebied der kunst. Er is hier niets, dat aan Oost-Java herinnert, de oude Soendaneesche kunst is de dochter der Midden-Javaansche.

Wij zagen (I pag. 50), hoe in de elfde eeuw een gehindoeiseerd rijk in de Soengja-landen bestond, dat echter uitsluitend spreekt door middel van een paar inscripties. Dat, zooals wij reeds even vermeldten,¹⁾ ook later de Hindoe-invloed niet uitgeschakeld is, wordt bewezen door het jaartal 1263, in Kawi-cijfers en klaarblijkelijk volgens de Çäka-jaartelling. A. D. 1341 dus, op een beeld van het land Tjikapoendoeng, Noord-Oostelijk van Bandoeng, thans in het Museum te Batavia. Op een terras, 12 M. in het vierkant, stonden hier zestien beeldjes, van het zoogenaamde Polynesische type, waarover wij in den aanvang van Hoofdstuk IV een en ander opmerkten en dat bleek toegeschreven te moeten worden aan de oude West-Javaansche bevolking, die slechts zeer oppervlakkig met Hindoe-invloeden in aanraking is geweest. Min of meer vormloos, soms

¹⁾ Zie I pag. 96.

slechts met enkele krassen op den ruwen steen tot een verre gelijkenis met een menschenfiguur vervormd, elders iets duidelijker, steeds slecht van proportie en nog slechter van bewerking, vindt men dit soort beelden door de geheele Soenda-landen verspreid. Een enkele maal geeft een Gajega-figuur of kunsteloze lingga aan, dat de Hindoe-Javaansche opvatting toch wel eenigermate is doorgedrongen; hier en daar wijst de aanwezigheid van bepaalde voortbrengselen der Hindoe-kunst waarschijnlijk op het werk van een uit beschaafder streken gekomen Hindoe-Javaansch kunstenaar, hoewel er onder die stukken ook een aantal zijn, welke klaarblijkelijk van Midden- en Oost-Java zijn ingevoerd, doorgaans in moderne tijden. Hoe verkeerd men nu zou doen de Polynesische beelden zonder eenige sporen van Hindoeïstischen invloed in een soort van oertijd te stellen vóór de komst der Hindoe's of althans hun ontstaan in een zoo groote afgelegenheid te denken, dat daar die invloed geheel onbekend gebleven was, blijkt wel uit een geval als dit, waar een echt Polynesische figuur met een puntmuts op het hoofd, een plat rond voorwerp voor de borst houdt met een veertiende-eeuwsch jaartal in Oud-Javaansch schrift. Men kan daaruit moeielijk iets anders concluderen, dan dat de Soendaanese bevolking, ook te midden van meer of minder sterke stroomingen van Hindoe-Javaanschen aard, is blijven voortgaan met de vervaardiging harer traditioneele goden- en vooral voorouder-beeldjes.

Voor een groot deel treft men deze beelden, waarvan men op plaat 89 een typisch exemplaar vindt afgebeeld naast het zooveen besprokene uit Tjikapoendoeng, op terrassen tegen de berghellingen aan; ook zijn er zulke heilige plekken zonder eenig spoor van beeldwerk, en daarnaast dragen ze evenzeer als voorwerpen van vereering ontwijfelbaar Hindoe-Javaansche godenvoorstellingen. Ook hier zal men dus, gelijk op Oost-Java, wel te doen hebben met eene overoud soort van heiligdommen, die in historische tijden in gebruik zijn gebleven en naar zich de behoefte deed gelden werden toegewijd, uitsluitend of in combinatie met de oude Polynesische vereerde wezens, aan de langzamerhand veldwinnende Hindoe-Javaansche goden.

Het zoo geen nut hebben van de verschillende terrassen en vindplaatsen dezer beelden rekenschap te gaan geven en wij bepalen ons tot enkele van de merkwaardigste. Reeds dadelijk ten Noorden van het zooveen genoemde Tjikapoendoeng draagt de top van den Boekit Toenggoel een door aarden wallen gevormd groot vierkant in het midden met kleinere aan weersijden; nog Noordelijker de helling van den Tjagak vijf regelmatige vierhoekige terrassen achter elkander, op drie waarvan een beëdie was geplaatst. Tegen den Boerangrang was het een terras door grachten omgeven, en kwamen een Gajega en yoni te voorschijn; op het Manglajang-gebergte stonden, te Pasir Tjipanjaloë, twee Mahā-

WEST-JAVERANSCHIE BEELDEN

dewa's en een Nandi, te Pasir Pamofahan een yoni, twee Çiwa's en een Doergā, onderscheidenlijk op drie terrassen boven elkander. De Tampomas bevat vier terrassen, door een trap te bereiken, ten deele met muuryormige randen voorzien en zuilvormige rotsblokken bevattend; op de helling werden een Gaṇeça, lingga en voetstuk gevonden. Te Tendjolaja, bij Tjitjalengka, zijn eveneens sporen van aarden trappen en terrassen aangetroffen, met een drietal voetstukken en beeldjes, waaronder een ruw Polynesisch, terwijl uit dezelfde buurt een Kāla en een Doergā, ja zelfs bouwresten, afkomstig zijn. Opklimmende terrassen met aarden wal waren er ook op dert Tjikoera, den Tjakraboewana en den Tjakrawati, welke laatste berg ook sporen van een tempel, en een paar Polynesische beelden zou hebben opgeleverd. De Tjêrêmaj bevat desgelijks een drietal heilige plaatsen met ruwe Polynesische beeldjes en lingga-vormige steenen.

Naar het Westen is het juist evenzoo. Vierkante terrassen en een Polynesisch beeldje waren er op den Loemboeng, terwijl bij de vier terrassen van den G. Padang, door trappen van ruwe steenen verbonden en met platte steenen bevoerd, de talrijke, scherpe, rechtopstaande andesietpunten opvielen; twee daarvan stonden telkens op een heuveltje, met steenen omzet, gelijk ieder terras er één bevatte. Juist iets dergelijks dus als op Oost-Java, ook door de afwezigheid van beelden. Telkens vier terrassen met zulke opstaande steenen bevat eveneens op twee plekken de Zuidelijke helling van den Salak, op één van welks toppen ommuurde ruimten en een verhooging met spitse steenen gevonden worden. De overblijfselen op laatstgenoemde bergen maken geheel den indruk van praehistorischen aard te zijn, welke indruk nog door de op den Salak gevonden steenen beitsels wordt versterkt. Terrassen zijn er ook op den Gêde, en desgelijks in het Bantamsche, waar men ze in een reeks van elf, met opstaande steenen, te Tjitjorek, met een enkel Polynesisch beeldje er bij te Kosala vindt, terwijl te Tjandi niet minder dan elf op een terras bijeenstonden, thans grootendeels in het Museum te Batavia. Een soort van olifantskop met een stuk romp herinnert uit de verte aan Gaṇeça, een paar strepen met krullijnen aan den triçōḷa; in een derde geval heeft men wellicht ook een Gaṇeça willen maken, doch is slechts gekomen tot een menschelijk hoofd met slurf. In de wijze, waarop eenige dezer terrassen en beeldjes in het Bantamsche nog thans vereering genieten bij de Badog's, kan men een bevestiging zien van hun samenhang met een oer-Javaanschen voorouder-dienst, later min of meer onder Hindoeïstischen invloed geraakt. Een bekende verzamelplaats van Polynesische beelden, alle even grof en ruw, is nog Artja Domas, ten Zuid-Oosten van Buitenzorg. Opmerkenswaardig is daartegenover dan weer het voorkomen van beelden van Hindoe-Javaansch type in het

Westen van Bantam, zoo ver mogelijk van de Hindoe-Javaansche cultuur verwijderd. Ze zijn hoofdzakelijk herkomstig van Tjimanoek en Tjaringin, en thans te Batavia. Alle gedetermineerde Hindoe-beelden van West-Java zijn Çiwaltisch, en ook hier treffen wij een Mahādewa, Goeroe, Brahmā, Doergā, Gaṇeça, yoni en lingga aan, doch niets van Boeddhistischen aard. De Mahādewa heeft in de linkerhand een lotusbloem, uit welker kelle een klaverblad met drie doodshoofden schijnt te voorschijn te komen; bij den Gaṇeça is het derde oog door drie horizontale strepen vervangen; aan de yoni is het gat geheel tot het ondervlak doorgetrokken en zoo groot, dat de lingga er in verzinkt; waarschijnlijk was het gat vroeger aangevuld met aarde, en de lingga daar boven op geplaatst. Voor het overige hebben deze beelden niets opvallends, dat hun een eigen West-Javaansch type zou verleen. Zoo ze niet later ingevoerd zijn, moet men ze stellig toeschrijven aan een hierheen gekomen Hindoe-Javaansch kunstenaar.

Zooals reeds gezegd werd, kan men juist in de nadagen van het Hindoeïsme van het Oosten, in den loop der vijftiende eeuw, een opleving bemerken in de Soenda-landen, waar in dien tijd de bloeiperiode valt van het rijk van Padjadjaran. De overblijfselen der hoofdstad liggen nabij Buitenzorg; dat het rijk in het Noorden tot de zee reikte, wordt aannemelijk door de vondst eener koper-oorkonde te Kebantenan, Oostelijk van Batavia, en dat het zich naar het Oosten ook op geruimen afstand, waarschijnlijk in politiek opzicht, stellig in cultureelen zin, heeft doen gelden, mag men opmaken uit steen-inscripties in het te Padjadjaran gebruikelijke Oud-Soendaneesche schrift, waarvan er één, gedateerd in 1333, A. D. 1411, op den Gègèr Hañdjoewang bij Tasikmalaja gevonden werd, en zich een vijftal andere te Kawali in Tjirebon bevinden. Volgens Pleyte, die in een studie van 1911 eenige orde heeft trachten te brengen in de gegevens aangaande de geschiedenis dezer streken, zou te Kawali de kraton hebben gelegen van den grootvader¹⁾ van den stichter van het eigenlijke Pakoean Padjadjaran.

Het jaar dier stichting is bekend, het wordt als 1355, dus A. D. 1433, vermeld op den Buitenzorgschen Batoe-toelis. Reeds uit de oudste Nederlandsche berichten omtrent deze streek, te beginnen met Scipio's rapport uit 1687 en dan verder in het Dagregister sinds 1690, blijkt, dat de traditie hier ter plaatse den kraton van Padjadjaran localiseerde, en het is aan Pleyte gelukt aan drie zijden om den Batoe-toelis heen de omwalling van dien kraton terug te vinden, terwijl aan de vierde de aanleg van den spoorweg langs de Tjisadane, klaarblijkelijk alle sporen had verstoord. Een steen met voetindrukken en een paar Polynesische beelden staan te Batoe-

¹⁾ Diens vader zou de vorst zijn geweest, die in Boebat tegen Hayam Wontroek sneuvelde (I p. 81).

toellis zelf; te Lawang gintoeng echter, waar vermoedelijk de Zuidelijke poort toegang tot de hoofdstad verleende, bevond zich bij eenige ruwe steenen het torso van een echten Mahadewa.

Ziedaar dus althans een enkele aanwijzing in Hindoe-Javaansche richting, terwijl in Galoeh, waar de dynastie vandaan zou zijn gekomen en nog de vader van den stichter van Padjadjaran te Goenatiga was bijgezet, in de beeldende kunst het Polynesische element overheerscht. Dit is van eenig belang, omdat juist ook nabij Buitenzorg, Noord-Westelijk, bij Tjampea, de overblijfselen worden gevonden van een bepaaldelijk Hindoeïstische, doch uitsluitend in die streken voorkomende kunst, die wij Hindoe-Soendaneesch zouden willen noemen. Een vast aanknoopingspunt voor haar datering hebben wij overigens niet, behalve dan dat zij naar haar karakter posterieur aan de Midden-Javaansche moet zijn; en wanneer wij haar nu in verband brengen met Padjadjaran, dan geschiedt dat voornamelijk, omdat de traditie in dien naam de glorie en macht van het West-Javaansche Hindoe-rijk heeft neergelegd. Wij willen echter uitdrukkelijk de mogelijkheid open laten, dat zij van vroeger datum is, en bijvoorbeeld thuis hoort in de elfde eeuw, in de omgeving van koning Djaya bhōpati van Soenda, den tijdgenoot van Airlangga.

Iets bijzonders is deze kunst in elk geval wel; dat valt zelfs al te zien aan die enkele geschonden exemplaren op den Tjibodas, te Pasir Sinalang. Ze zijn niet de eenige overblijfselen dezer cultuur, maar bij de andere op zich zelf staande stukken vallen de kenmerkende eigenschappen minder in het oog dan bij deze groep, door Van Kinsbergen's foto's bekend gemaakt en door Brumund beschreven. Wat vooreerst duidelijk is, is de directe samenhang met de Midden-Javaansche kunst; niets is er, dat op het Oost-Javaansche schijnt terug te gaan, maar het zijn dezelfde vormen en proporties, dezelfde gevoelige belijning, dezelfde bezieling als op Midden-Java in zijn besten tijd, en het is zeker geen gering bewijs voor de waarde dezer kunst, dat men, zelfs bij gebreken in de uitvoering, door eenige dezer beelden, bijvoorbeeld dat op plaat 90 links, onmiddellijk herinnert wordt aan de Boeddha's van den Baraboeoer. Boeddha's zijn deze stukken overigens niet, met hun gladde hoofden, armbanden (zelfs wel slang om den bovenarm en enkel), en lotusstengel in de handen; maar het is ontwijfelbaar een gelijk geaarde geest als die van Baraboeoer, welke deze beelden uit den plaatselijken kalkachtigen steen te voorschijn riep. Er is dan nog een rêshi, met tulband op het hoofd en de handen in sambah, welke van iets meer realisme blijk geeft, en er zijn ook een paar wachters, met kroon op het hoofd, uittrekkende oogen en doodskopversiering, één zelfs geheel met doodskopmoeren behangen. Ook deze figuren zijn verwant aan de slanke, edele vormen van Midden-Java.

Het oudheidkundig onderzoek van West-Java is nimmer met gelijke intensiteit beoefend als dat van het centrum en het Oosten van het eiland, waar begrijpelijkerwijze de talrijke overblijfselen van monumenten en beeldwerken zoo veel directer spraken tot den belangstellende. Het is dus mogelijk, dat ook aangaande deze Hindoe-Soendaneesche kunst ons nog verrassende vondsten te wachten staan. Wij twijfelen niet of zij zal, hoe beter men haar leert kennen, des te meer blijken naar haar beschiedlen krachten waardig haar taak te hebben vervuld als draagster eener hoogere beschaving, in een door de omstandigheden achterlijk gebleven gebied.

Litteratuur:

Inventaris n°. 8, 11, 13, 40, 46, 49, 63, 113, 116, 130, 131, 183, 202, 230, 265, 304, 365, 1387, **1388, 1389, 1992.**

Raffles, History of Java (1817) II p. 45—51; Van Oort en Müller, Aanteekeningen gehouden op eene reis over een gedeelte van het eiland Java, Verh. Bat. Gen. 16 (1836) p. 89 sq., 102; Van der Vlis, Proeve eener beschrijving en verklaring der oudheden en opschriften op Soekoech en Tjetto, Verh. Bat. Gen. 19 (1843); Junghuhn, Hindoe-oudheden in de Preanger Regentschappen, Ind. Mag. 1ste tw. (1844) p. 228—230; dezelfde, Schetsen, ontworpen op eene nieuwe reis over Java, Tijdschr. v. Ned. Indië 7, 2 (1845) p. 20—22; dezelfde, Java II² (1854) p. 410, 480—482, 488—492; Wilsen, Oudheden in Cheribon, Tijdschr. Bat. Gen. 4 (1855) p. 150 sqq., 164 sqq. en pl. 1, 3 en 4; De Lange, Verslag eener dienstreis door de Preanger Regentschappen, Nat. Tijdschr. v. Ned. Indië 11 (1856) p. 79; Müller, Over eenige oudheden van Java en Sumatra, Bijdr. Kon. Inst. 4 (1856) p. 100—102, 105—107, 112—114 en pl. 2, 3, 5 en 6; Noordziek, De ruïne Panampikhan in Kediri, Tijdschr. Bat. Gen. 5 (1856) p. 425—430; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 273—291, 311—324; Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, Verh. Bat. Gen. 33 (1868) p. 66 sq.; Hazen, Nota naar aanleiding van beelden en fragmenten uit de desa Tjandi, Not. Bat. Gen. 1900 Bijl. XI; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeeling Toeloeng-agoeng, Rapp. Oudh. Comm. 1908 p. 203—210; dezelfde, Beschrijving enz. in de residentie Soerakarta, Rapp. 1910 p. 110—115 en pl. 154; De Haan, Priangan II (1911) p. 136, 158 sq., 231, 279, 288, 365, 384, 487, 519 sq., 783—787; Pleyte, Het jaartal op den Batoe-toelis nabij Buiteenzorg, Tijdschr. Bat. Gen. 53 (1911) p. 155—194; Perquin, Verslag uitgebracht naar aanleiding van de bezoeken aan tempels in Midden-Java, Oudh. Versl. 1917, 1, p. 23—25.

BEELD VAN TIBODAS EN KALKSTEEN-SCULPTUUR

HOOFDSTUK XXIII.

Voortzetting naar het Oosten. — Bali en Sumatra. Java na den Hindoe-tijd.

Wij wenden nu den blik naar de andere zijde, en zullen trachten na te gaan, hoe de Hindoe-Javaansche kunst zich in Oostelijke richting heeft ontwikkeld. Ook hier kunnen wij ons uitgangspunt nemen nog in het hart van het Oost-Javaansche rijk, op een terrein, dat gedurende vele eeuwen van bijzonder groot kunsthistorisch belang is geweest. Wij bedoelen den Pénanggoengan en behoeven daarbij slechts de namen van Djalatoepda, Bèlahan en Djédong te noemen om de herinnering te wekken aan den rijken schat van archaeologische gegevens, welke dit gebergte heeft opgeleverd.

In de laatste halve eeuw van het Madjapahitsche rijk is het belang van dit gebied er zeker niet op verminderd. De aanwezigheid van een naar verhouding zeer groot aantal jaartallen juist uit den loop der vijftiende eeuw stelt ons in staat, dat feit te constateeren, en evenals bij de in dienzelfden tijd vallende oprichting of overneming van bergheiligdommen elders, dringt zich ook hier de vraag op, of niet de politieke omstandigheden er toe hebben medegewerkt, dat in de jaren van toenemende macht van den Islam daar beneden, eerst aan de kust en langzamerhand ook in de vlakten van het binnenland, het Hindoeïsme zich min of meer is gaan terugtrekken naar de rustige bergstreken. Een grootsche aanleg is het in elk geval wel geweest, want de vier toppen van dezen berg, Djambe, Bèkèl, Pénanggoengan en Sémada, bleken reeds bij het eerste voorloopige onderzoek een tiental ruïnes te bevatten, grootendeels door trappen en wegen met elkander verbonden, terwijl eveneens sporen werden aangetroffen van verbinding met de nabijgelegen toppen, den Boetjak (Wélirang) en den Biroe (Andjasmara). Deze eerste opname had plaats op initiatief van den toenmaligen regent van Madjakèrtà in 1914. In het algemeen is zij nog niet door systematische onderzoekingen gevolgd, slechts heeft op het eind van datzelfde jaar en in het begin van 1915 Leydie Melville er voor den Oudheidkundigen Dienst een en ander geverifieerd.

Een paar overblijfselen van gebouwtjes op den eigenlijken Pénanggoengan, waaromtrent ons niets naders bekend is, waren de plaatsen

van herkomst van eenige korte inscripties in het Museum te Madjakerta, waaronder het jaartal 1385, A. D. 1463, en van een drietal steenen, behouwen met een klaverbladvormige bloemkelk, waarvan het hart in twee gevallen een medallion met een cijfer bevatte: 1 en 3, dus waarschijnlijk ook de helft van een jaartal uit dezelfde eeuw. Op den Bekel liggen zeven restes in een klimmende reeks op afstanden van 25 à 30 M. achter elkander, klaarblijkelijk dus weder een soort terrasaanleg; bovendien waren er nog vijf kleinere overblijfselen. Jaartallen, waaronder 1380 en 1388, A. D. 1458 en 1466, waren ook hier aanwezig; het laatste staat op een steenblok, dat aan weerskanten van de inscriptie een stuk van een versierde lijst met rankornament bevat en geeft dus stellig het stichtingsjaar van het op die wijze getooide bouwwerk aan.

Van een tempelcomplex weten wij wat meer af, de Tjandi Watoe-kelir of Selakelir, in 1900 ontdekt door den toenmaligen controleur Broekveldt boven den koffietuin Balangloekoen, welke aan dezelfde zijde van den berg is gelegen als Djalatoepda. Leydie Melville had er in 1915 gelegenheid tot fotografische opnamen, welke, onvolledig als ze zijn, toch het bijzondere belang van deze stichting ten duidelijkste aantoonen.

Bij diezelfde gelegenheid werden op ongeveer 6 K.M. boven Trawas nog andere oudheden gepasseerd. Tegen de berghelling was vooreerst een terraswand zichtbaar, met een andesietbekleding, bestaande uit een rechtstand tusschen gladde lijsten; die teerling zelf is slechts verlevendigd door langwerpige, binnen een inkeping gevatte paneelen, doch verder onversierd. Een trap voert in het midden naar boven en is gedeeltelijk nog goed te volgen, tot een tweetal eenige meters hooger tegen de helling geplaatste nissen. Het zijn afzonderlijke gebouwtjes van andesiet, opgezet als tempeltjes, met dien verstande, dat de achtersijde tegen den berg steunt en de voorzijde bijna geheel wordt ingenomen door de met gladde posten omlijste nisopening. Bij het grootste der gebouwtjes is op de hovenafdekking nog een uitspringend paneeltje aangebracht, voor een jaartal waarschijnlijk. Dat men er niet toe gekomen is, dit er in te beitelen, maakt het mogelijk, dat ook verder nog eenige versiering had moeten worden aangebracht, waartoe bijvoorbeeld in de verdere profileering van het grootste gebouwtje de onder- en hovenband langs den teerling aangevozen zouden zijn geweest. Verder zien wij hier uitspringende boven- en benedenlijsten, vervolgens ojeeven en dan een opeenvolging van gladde lijsten. Het kleinere monumentje is wat eenvoudiger en vertoont uitsluitend het gladde lijstwerk; daarentegen is hier wat meer van het dak over, hetwelk blijkt aan te vangen met een als voet geprofileerde onderlaag, en wel een teerling tusschen gladde voet- en kroonlijst. Voor zoover wij weten, zijn er binnen deze nissen geen aanwijzingen gevonden van het doel, waarvoor zij bestemd zijn geweest. De groote binnenuimte maakt het niet

waarschijnlijk, dat er uitsluitend een beeld ter versiering in gestaan heeft, gelijk in de nissen tegen de wanden van tempels; men kan eerder veronderstellen hier kapelletjes voor zich te hebben, waarin devotie verricht kon worden voor een heilig beeld of voorwerp, dan wel gelegenheid bestond voor meditatie of boetedoening. Op grond van de groote, wijde opening staat in elk geval vast, dat het geen kluizen geweest kunnen zijn, waarin asceten op den duur hun leven sleten, zooals wij dat bv. van het veel meer als woning gebouwde Wringin Brañdjang mochten veronderstellen.

Het complex van Setakëlir zelve vormt, voor zoover valt na te gaan, één geheel, en wordt voldoende gedateerd door de vondst van drie jaartallen op tot bouwwerken behorende steenblokken, 1356, A. D. 1434, (tweemaal) en 1364, A. D. 1442. Hoe het precies is samengesteld, is niet geheel duidelijk, want de mededeelingen van Broekveldt en Leydie Melville kloppen niet volkomen, wat overigens niet verwonderlijk is, want het terrein lag geheel onder aarde, kreupelhout en alang-alang en beide onderzoekers kunnen dus ten deele andere overblijfselen hebben doen openkappen en ontgraven. Broekveldt vond vooreerst, op een plek waarvan hij het eenig schoone vergezicht roemt, een terras van drie rijen bekapte steenen, waarvan de middelste bebeiteld waren met hoog opgewerkte ruiten en ovalen. In het midden was een trap aangebracht, welke leidde naar een tweeden, zich daarachter verheffenden terraswand, evenals de eerste naar het Zuiden gewend, en bestaande uit vijf steenlagen, waarvan alleen de middelste met ruitvormige figuren was versierd. De trap bereikte ook dit terras juist in het midden, en eindigde daar. Beide terrassen zijn thans weder teruggevonden en van het bovenste is de wand gedeeltelijk blootgelegd; hij blijkt een door gladde lijsten omsloten teeling te bevatten, waarin volgens een geliefkoosde versieringswijze der Madjapahitsche kunst, gladde pilasters afwisselen met uitgediepte casementen, uit welke een figuur naar voren springt; die figuur is dan een op een punt staande, in de breedte gerekte ruit, waarvan de horizontale langste diagonaal als een ribbe naar voren is getrokken. Aan weerskanten wordt dit profiel afgedamd door gladde, breede hoekpilasters, zoowel op de ware hoeken van het terras als naast de trap. Een zware kroonlijst springt van boven met een smaller lijstje terug, om den overgang te vormen tot den terrasvloer.

Daar bovenop lag op 3.75 M. afstands een fundament van 3.40 M. in het vierkant, bestaande uit naast elkander geplaatste andesiet-blokken, en vier steenen nenten omsluitend. In Oostelijke richting werd — wij blijven steeds de opname van Broekveldt volgen — 4.60 M. verder een tweede gebouwtje ontgraven, waarvan de muren nog gedeeltelijk overeind stonden. Het maat 6.20 bij 5.65 M., met een ingangstrap van 3 treden

in de naar het Westen gekeerde lange zijde. Beneden aan de muren werd een rand van de bij de terrassen aangetroffen figuren opgemerkt — dit is dus wel een voet of soubasement geweest — en daarboven ver- toonde een andere rand «een aantal figuren van waarschijnlijk mytho- logischen aard», die niet nader beschreven worden. Een derde gebouwtje, eveneens met den ingang op het Westen, lag 7 M. ten Zuidoosten van het eerstbedoelde.

Werd bij deze ontgraving geen enkel beeld of soortgelijk voorwerp gevonden, in dit opzicht was Leydie Melville gelukkiger. Deze consta- teerde de aanwezigheid van zes gebouwen. Bij het hoogst gelegene, dat slechts 2 M. in het vierkant was, lagen een menigte geornamenteerde fragmenten, waarvan ons de aard niet verder blijkt, doch een tweetal andere overblijfselen zijn door foto's vastgelegd. Een daarvan wordt als «voorstel bouwwerk» aangeduid, zonder nadere verklaring van dien term; vermoedelijk is 't het eerst aangetroffene en laagst gelegene. Twee stukken zijn er van over, die wel dicht bij elkander staan, maar niet oorspronkelijk één geheel hebben gevormd; want aan het kleinste, een vierkant monumentje, is duidelijk een omloopende profileering op te merken, een teerling met onder- en bovenband, vervolgens oñieven en dan de voet- en kroonlijsten. Versiering is nergens te zien. Van het andere monument, dat wat grooter is, is boven den teerling niet veel over gebleven; doch wel treft men hier ornament aan, op beneden- oñief en onderband. De laatste is voorzien van het gekronkelde touw; de versiering van het oñief is ontleend aan de gewone lotusblad-motieven, doch deze hangen in eenigszins driehoekigen vorm met dikke randen neer. Een viertal beelides staat in de buurt; het zijn drie harkende wachterfiguren, van de ook bij andere gelijktijdige bergheiligdommen vaak opgemerkte soort, en daarnaast een Pärwati, omgeven door den Madjapahitschen stralenkrans. Deze duidelijke verwijzing zoowel naar de kunst van het gebergte als naar die der vlakte, kan ons tot waar- schuwing strekken, dat wij vooral zulke nieuwe kunstuitingen niet moeten beschouwen als iets geheel op zich zelf staands, maar dat er nog altijd een nauw verband lag tusschen de Hindoe-Javaansche kunst als geheel, en de scheppers van het nieuwe zich terdege van den samenhang met het oude bewust waren gebleven.

Die band met de klassieke kunst springt ook opmerkelijk in het oog bij het belangrijkste der gebouwen van Selakelir, het Noord-Oostelijkste tempeltje (plaat 91). Het ligt aan den zijkant van een terras, dat betreden werd door een trap, welke tusschen twee typisch Oost-Javaansche vleugels gevat was, met het bekende ornament van den afhangenden driehoek zoowel op de voorzijde van den vleugel zelf als op de voluut. Dat het sierstuk hier volkomen een rank- en bladmotief is geworden en van den oor-

TJANDI SELAKELIR

spronkelijken leeuwenkop niet het minste meer is terug te vinden, zal ons bij deze late schepping natuurlijk niet verwonderen.

Wat zich nu recht tegenover de trap bevonden heeft, is op het oogenblik niet te zien; daar de berghelling er vrij gauw weer omhoog stijgt, heeft zich wellicht de trap eenvoudig voortgezet tot een volgend terras. Ook aan den linkerkant van het terras kan de alang-alang hoogstens nog een bescheiden fundament bedekken. Rechts echter verheft zich nog wat van een tempeltje van 4 bij 4 M., niet genoeg om een duidelijke voorstelling te geven hoe het er uit heeft gezien, maar wel voldoende om een denkbeeld te krijgen van een eigenaardige ornamentatie. Een eenvoudig soubasement vertoont tusschen gladde lijsten langwerpige paneelen met dierfabels; het tafereel van den kaaiman tegenover den stier (p. 53 sq., 174, 180, 182) is gespaard gebleven, aangevuld met krulwerk naar goed klassieken trant, maar heel wat plomper, zelfs dan de toch niet zoo veel oudere badplaats van Panataran. Door een gladden post van dit paneel gescheiden, ziet men naast den ingang nog juist een stuk van een uitspringenden pilaster met rakshasa-figuur: eveneens dus een motief der klassieke kunst, dat ook wel op de hoekpilasters toepassing zal hebben gevonden. Van de wanden van het tempellichaam is genoeg over, om te constateeren, dat een glad benedenstuk gevolgd werd door een ojief met zeer sterk uitgewerkte lotusbladeren, voorzien van krulmotieven en een golvende benedenlijn en gescheiden door parelstaafjes. Aan de hoeken van het gebouw loopt dat ojief (en stellig ook wat hoger volgende) dood tegen een uitspringend hoeksierstuk, een gevleugelden Garoeda met Wishpoe op de schouders: de god zit er niet als te Kidal op een lotuskussen, doch direct op den nek van het rijdier, dat met zijn handen Wishpoe's beenen omklemt. De achterpooten loopen in klauwen uit, deze heele voorstelling is krachtig van lijn en sierlijk van uitwerking, en zou op een klassiek monument niet misstaan.

Ook van den deuruitsprong is wat over. Men vindt er boven de, ook hier vrij hooge voetlijst het op bovenbeschreven wijze versierde ojief, een gladde uitspringende benedenlijst en dan, na een paar overgangslijstjes, een teerling met benedenband in zaadhuis-ornament, een middenband met een facet binnen in een ruit van lofwerk. Alles dus rechtstreeksche voortzetting van de klassieke kunst. Daar tegen aan is dan de deuromlijsting gezet, en ook daarvoor is een oud motief gebruikt, doch één, dat niet voor deze plaats bestemd was: het gekronkelde touw. Alle ornamentatie is met zorg en met meesterschap uitgevoerd en beschouwt men ieder onderdeel afzonderlijk, dan kan men niet anders dan constateeren, dat Selakelir zich op waardige wijze bij de kunst uit het Madjapahitsche bloeitijdperk aansluit. Maar neemt men het monument als geheel, dan is het resultaat niet langer hetzelfde en bemerkt men

toch, dat er iets anders is geworden. Wijziging in de compositie met behoud van de oude motieven is het eigenaardige van dezen bouw. De versiering van de deuromlijsting, de geringe afstand tusschen onder- en middenband, de opschuiving van het geornamenteerde deel van den teetling door de hooge voortlijst, de groote afmeting van het hoekstuk in verhouding tot het geheele gebouw, het zijn alle symptomen van het streven eener nieuwe richting, die zich niet van de traditioneele vormen wenschte los te maken, maar toch behoefte had ze in andere verhoudingen, in andere toepassingen, tot het uitdrukken van wat anders, te gebruiken.

Terwijl nu de gebeeldhouwde figuren aan den tempel zelf zeer dichtbij de klassieke staan, de Garoeda van het oude type is, de Wishnoe kroon en versierselen der gewone Madjapahitsche beelden draagt, blijkt aan andere stukken zich toch ook een evolutie aan het voltrekken te zijn. Een paar van die figuren liggen op het terrein. Lange gestalten in tot de voeten zwaar neerhangende sarongs, de kleedplooien slechts door enkele lijnen aangegeven, geen lijfsieraden dan borststroep en armbanden (de hoofden ontbreken); een enkele bloem in de voor de borst gehouden rechterhand; in plaats van den schitterenden gordel met edel metaal slechts een in sjerpvorm ineengeknoopte doekmassa; de lichaamsvormen in eenzijdige soberheid gehouden als de rest dezer figuren, kortom een karakter van eenvoud en natuurlijkheid, dat de volstrekte tegenstelling is, en ook niet anders bedoeld kan zijn, van de stijve, strakke idolen in den Madjapahitschen stralenkrans. Natuurlijk is die nieuwe opvatting niet uit de lucht komen vallen en is het mogelijk aan enkele oudere stukken haar voorloopers aan te wijzen, maar wanneer zij daar nu zoo kant en klaar voor ons staat, dan is zij duidelijk het product van een reactie, van een verjonging, van een zich losmaken uit de verstarring, die ten doode voerde.

Aangaande die voorloopers kunnen wij met eenige meerdere zekerheid spreken, dan anders het geval zou zijn, doordat er een enkel gedateerd stuk onder is. Van een drietal in het Sida-ardjasche opgegraven beeldjes van deze soort, thans te Batavia (plaat 93, links), draagt één het jaartal 1335, A. D. 1413. Slank en eenvoudig van belijning zijn ook deze, een zware sarong met dikke sjerp dragend, verder slechts armbanden en oorbellen, en op het hoofd een platte muts of slechts bijeengebonden krulhaar. Het Indonesisch karakter dezer voorstellingen is al even onmiskenbaar als haar verwantschap met Panataran; met dat al voelt men in dit streven naar zuivere, ongekunstelde wedergave meer van den ouden Hindoe-geest dan in al de schittering van de godenfiguren in den stralenkrans. Tot een zelfde richting behooren de beide prachtige spijerbeelden, die uit Madjakerta eveneens naar Batavia gebracht zijn en ongetwijfeld tot een vorstelijke badplaats hebben behoord, waarin

SPUIERBEELDEN VAN MADJAKERTA

zij het water uit de onder den arm gehouden potten deden nederstorten. Het zijn een man en een vrouw (plaat 92) in losse en bevallige houding, spaarzaam versierd, edel van proportie, bovenal opvallend schoon in de hoofdbehandeling, die ook weder een bepaald Javaansch type geeft, met half geopenden, glimlachenden mond, het haar in een golvend kapsel naar achteren gestreken, zonder enig verder ornament; het geheel in alle opzichten een kunstwerk, en wel een voortbrengsel van een levende kunst, een kunst voor de toekomst.

Inderdaad is dan ook de Madjapahitsche kunst voor stilstand en ondergang bewaard gebleven, dank zij dit nieuwe leven, nog juist voor de omstandigheden zich radicaal wijzigden en de banden met het oude vaderland dier kunst werden afgesneden. Vijftig jaar na den bouw van Selakélir had het Madjapahitsche rijk opgehouden te bestaan en werd er, gelijk aan zooveel oude tradities, ook een eind gemaakt aan die op het gebied der kunst. Na dien tijd ware een verdere ontwikkeling uit een kunst, die haar reiken van bestaan verloren had, niet denkbaar. Thans was, nog bijtijds, de nieuwe loof uitgeschoten. Immers deze nieuwe richting, die het toeval ons in vrij zuiveren vorm op enkele uren afstands van de oude hoofdstad bewaard heeft in het tempeltje en de beelden van Selakélir, meenen wij te kunnen vervolgen in dezelfde richting, waarheen het verdreven Hindoeïsme zelve zou wijken, naar het Oosten.

Dat de Oosthoek van Java in beteekenis voor het Hindoeïsme is toegenomen, naarmate het centrum van het oude Madjapahitsche rijk door de politieke omstandigheden en door het aandringen van den Islam ten val neigde, is een zaak, die eigenlijk vanzelf spreekt en door allerlei aanwijzingen dan ook wordt bevestigd. Lamadjang, gelijk de algemeene naam voor de Oostelijke provincies van het Javaansche rijk luidde, heeft altijd min of meer op zichzelf gestaan, en hoezeer nu ook uit gegevens als Hayam Woeroek's reis naar deze gewesten, zooals de Nāgarakrētāgama die beschrijft, blijkt, dat in tijden van een krachtig centraal gezag dit deel van het eiland even vast beheerscht werd als de rest, zoo is het toch zeker niet toevallig, dat juist hierheen Nambi zich terugtrok, toen hij in verzet kwam tegen Djayanagara, dat er nog in 1331 een gevaarlijke opstand uitbrak met Šadeng (bij Poeger) en Kēta (bij Bésœeki) als middelpunten, en dat na Hayam Woeroek's dood diens zoon, de vorst van Wirabhōemi, er zich kon handhaven aan het hoofd van een onafhankelijk rijk. Zoo waren deze streken dus aangewezen als toevluchtsoord voor degenen, die zich in de toestanden aan gene zijde van den Smeroe niet langer konden schikken, en trokken zich, als over een anderen Windhya, Hindoe-kunst en Hindoe-cultuur voor den Islam over het gebergte terug. Wij vinden een eerste afspiegeling

van dat feit in de omstandigheid, dat van de weinige jaartallen, door de tegenwoordige residentie Besoeki opgeleverd, meer dan de helft na 1440 valt. Het is verder bekend genoeg, hoe lang en met hoeveel succes het Hindoeïsme zich hier nog heeft kunnen handhaven; hoe volgens een Portugeesch bericht Paseroehan de Mohammedaansche belegeraars in het midden der zestiende eeuw deed afdeinzen, en Balambangan, tot 1600 onafhankelijk onder een Hindoe-vorst, nog bijna twee eeuwen daarna in hoofdzaak «heidensch» bleef. Opmerkelijk is, dat alle teekenen er op wijzen, dat deze Hindoe-Javanen van den lateren tijd uitsluitend Civaleten waren en er zich, juist als op Midden- en West-Java in het vorig hoofdstuk werd geconstateerd, geen enkel spoor van Boeddhisme voordoet.

Bij het beschouwen der ontheidskundige overblijfselen van den Oosthoek moet er dus ongetwijfeld rekening mede worden gehouden, dat deze zeer wel kunnen dateeren uit de eerste eeuwen na Madjapahit's val. Van overwegende beteekenis is dat overigens niet, want het karakter dezer restes blijft in elk geval dat van latere nakomelingen der Madjapahitsche kunst, onverschillig of ze nu nog juist tijdens het bestaan van dat rijk of reeds na den ondergang er van tot stand zijn gekomen.

Overigens zijn die overblijfselen in het algemeen van gering aantal en van weinig belang. In deze tijden van hoofdzakelijk baksteenbouw waren de monumenten niet zeer duurzaam; daar, waar het Hindoeïsme bleef voortbestaan, als op Bali, werd steeds voor vernieuwing zorg gedragen, doch waar het verdween als op Oost-Java, trad ook voor de gebouwen een snel verval in, en het waren immers ook niet meer de grootsche stichtingen van den Madjapahitschen bloeitijd, waar in materiaal en techniek voldoende zorg aan besteed was om ze, niettegenstaande de bouwwijze, aan de ontbindende factoren met goeden uitslag weerstand te doen bieden. We kunnen dan ook niet veel meer doen, dan de aanwezigheid van oude bouwrestes vermelden, althans voor twee der drie deelen van den Oosthoek, waar men ze hoofdzakelijk bijeenvindt: in de Noordelijke streken, om en bij Poeger, en aan de Zuid-Westkust. Alleen van laatstgenoemde groep is wat meer te vertellen.

Aan de Noordkust werden indertijd Westelijk van Djaboeng fundamente van baksteen muren en gebouwen aangetroffen te Kroekoep, bij Gending, en in het district Padjarakan. Meer in het binnenland bevonden zich op de bergvlakte van Kroetjil een Pärwati op een voetstuk, een Gayeca en een paar rākshasa's, die wellicht vroeger tot eenig heiligheid behoorden; te Batoelafitjang schijnt een gebouw van andesiet te hebben gestaan. Verder Oostelijk voerde een trap van andesiet naar den top van den Loeroes, waar zich een uitkijk kan hebben bevonden om de kust te beschermen; Zuid-Oostelijk ligt nog een steenen stier, tot een waterbak uitgehold. Een hoop bekapte en onbekapte tjandi-

BEELDEN VAN GROGOL, EN SIKOENING

steen en puin van baksteen bevindt zich te Karang-anjar bij Pradjekan. Geheel Oostelijk vormde nog een vijftig jaar geleden een baksteenmassa op Tjandi Bang, den Zuid-Oostelijken hoek van het Baloean-gebergte, het eenige overblijfsel van het monument, waaraan deze benaming ontleend schijnt. Het Noord-Oostelijke voorgebergte, dat door de Portugeezen S(i)erra do Pagode, of da Praçaila, genoemd werd, heeft eveneens een heiligdom, een torenvormige *prāsāda*, gedragen, die nog door de eerste Nederlandsche zeevaarders werd opgemerkt¹⁾.

Het eenige overblijfsel van een tempel op Madoera kan te dexter plaatse ook even vermeld worden; het is gelegen te Peroppo, Noord-Westelijk van Pamekasan. Een groot gebouw van baksteen heeft hier op een heuvel gestaan; twee steenhoopen aan de Noordzijde geven wellicht de plaats van bijtempeltjes aan. Een stuk muur gaf aan Hageman nog lijst- en krulwerk, ook vermoedelijk figuren van menschen en dieren te zien. Het reliëfwerk wordt door hem ruw genoemd, doch de bijvoeging «evenals te Dermo», waarmede Goenoeng-Gangsir bedoeld wordt, ontnceemt aan die opmerking alle waarde. Beelden zouden hier ook gevonden zijn, doch men wist toen ter tijd al niet meer, waar ze gebleven waren. Hun aanwezigheid wijst in elk geval op het Hindoeïstisch karakter van deze stichting; van andere restes op het eiland, bv. te Palakaran bij Sampang, is het zeer wel mogelijk, dat zij uit veel later tijd dateeren.

In de streek van Poeger, in het Zuid-Westen van Bësoeki, werden ook een paar bepaalde tempels van baksteen gevonden, de Tjandi Retja bij Mënampoch, in 1900 bij het openkappen van een terrein voor den dag gekomen. De best bewaarde verhief zich nog tot een hoogte van 5 M., en was nog vrijwel op te nemen. Intusschen is het door het Binnenlandsch Bestuur gegeven verslag aangaande de vondst niet geheel duidelijk, en het klopt ook niet met wat er thans nog te zien is: een vierkant gebouw met een tempelkamer van 2.68 M. in het vierkant, een ingang en daarnaast een nis op het Oosten en eveneens nissen aan West- en Zuidzijde; daaruit volgt natuurlijk, dat er nog een tweede nisje naast den ingang, en eveneens een nis aan de verdwenen Noordzijde moet zijn geweest. Het Binnenlandsch Bestuur spreekt van een toegang op het Noorden en een buitenafmeting van 7.36 M. bij 4.12 M., hetgeen slechts juist kan zijn, als er mee bedoeld is, dat men *thans* den tempel door den weggevallen Noordmuur binnentreeft, en dat er thans een ruïne van die afmetingen over is, maar wat natuurlijk niet op den oorspronkelijken toestand kan slaan. Het gebouw kan zeer wel 7.36 M. in het vierkant geweest zijn. Het best kunnen wij ons van

¹⁾ Zie D'earste boek van Willem Lodewyckes (uitg. Linschoten-Ver. 1905), p. 181 met Rouffaer's noot 80.

de versiering van het monument nog een denkbeeld vormen bij de nissen. Die nissen, waarvan de strekken, evenals die boven den ingang, uit kalksteen bestaan, werden door gladde paneelen gescheiden van de, aan de hoeken van het monument, een weinig uitspringende pilasters, welke laatste in het midden, van boven en van onderen versierd zijn met een ornament als een gekartelden bladrand, en datzelfde ornament herhaalt zich aan de posten der nissen zelf. Dit ongewone motief, zoowel als de sierlijke bekroning van de nis, eerst gewelfd oplopend, dan met een antefix-bandje uitlopend in een (verdwenen) topstukje tusschen twee vogeltjes, vestigt den indruk van een bijzondere en artistieke versieringswijze, die in hooge mate doet betrouwen, dat er zooveel verloren is gegaan. Ook elders zijn nog sporen van figuren waar te nemen. Midden in de tempelkamer, waarvan het gewelf boven gladde wanden trapsgewijs oversprong (evenals bij het ingangsportaal het geval was) bevond zich een put. In de buitennissen waren nog beelden van andesiet aanwezig, welke naar het Museum te Batavia zijn opgezonden; het bleken te zijn een vierarmige Doergā, verder een geschonden Ćiwa-Kala (?) met woesteharen en een schild, waarop een beeldje was aangebracht, een ongewone voorstelling dus, doch een sierlijke, losse figuur; voorts nog een onherkenbaar godenbeeld en een kleine Nandi. Een paar voetstukken van kalksteen lagen ook op het terrein; dat verder op 10 M. afstands Noordelijk de ruïne van een tweede gebouw bevatte, evenals de sporen van nog twee muren. Volgens de omwonende inlanders zou nog een groote tempel in het oerbosch meer naar het Oosten liggen.

Toe Poegèr zelf kwam een collectie gouden, zilveren en bronzen beeldjes uit den grond, en hier waren het nu juist Boeddhistische. En voorts vindt men in deze omgeving naar alle zijden meer of minder uitgestrekte overblijfselen van baksteen-stichtingen, dikwijls zooveel bijeen, dat men aan een stad of kraton moet denken. Het meerendeel is thans zoo goed als geheel verdwenen, doch Hageman trof er nog heel wat meer van aan. Daar is vooreerst, het meest naar het Westen, Koetja Rénon, ten Noorden van Locmadjang, waar thans een baksteen muurtje, een heuveltje met puin en een begraafplaats alles is wat rest van een uitgebreid complex fundamenteën en muren en steenmassa's, met beeld- en lijstwerk, hetwelk zich een halve eeuw geleden over twee palen voortzette ten Westen van de Bandajoeda. Muren, graven en gebouwen, waaruit beelden waren weggevoerd, bevonden zich ook meer nabij Poegèr te Koetja Bara, waar zich een dier muren nog 600 M. liet vervolgen, te Poerwangga bij het tegenwoordige Tanggoel, te Koetja Kêdawaong iets meer Zuid-Oostelijk, te Koetja Blater, be-Oosten Poegèr, te Makêrêp en Kêpatihan (ook die naam is teekenend) wat Noordelijker. Een enkele muur is doorgaans alles, wat er over is. Wat belang-

rijker zijn slechts de overblijfselen van den zoogenaamden Kēdaton te Koeta Krañdjingan, ongeveer 7½ K.M. Oostelijk van Djember, welke in 1904 door Knebel zijn bezocht en beschreven. Hij vond er een baksteen en muurwerk, over een front van 12.75 M. naar het Westen gericht, zich nog slechts 75 c.M. in den oorspronkelijken bouw verheffend, en verder willekeurig herstapeld. Een rechthoekige insprong deelde dit front in tweeën, en in het midden van elk der helften bevond zich een opvallend smalle trap, 50 en 57 c.M. breed, waarnaast de ondergedeelten der trapvleugels nog aanwezig waren, 1.20 M. naar het Westen uitspringend. Die trapvleugels schijnen bijzonder fraai geornamenteerd te zijn geweest, o.a. aan de voorzijden met reusachtige nāga-stukken, van neergaande horens voorzien, en met groote menschenfiguren, die de ellebogen naar achteren brengend, met de handen een halssieraad omsloten, terwijl in hun ornaat een kāla-kopje was aangebracht. Monsterkop-motieven konden ook worden opgemerkt op de zijwanden der trapvleugels, evenals op het ander muurwerk. Aan het Zuidelijk einde sprong, binnen een lijstje gevat, een reliëf naar voren, waarop een Garoeda voor een huisje met een mensch in gesprek is. Het bouwwerk was met mos bedekt en geheel overgroeid en kon dus niet in bijzonderheden worden nagegaan; het scheen, of een groot deel zich nog onder de aarde bevond.

Verderop in de richting van Balambangan herkende Brandes in de sporen van een muur of versterking op den Goenoeng Bata een bouwwerk van dezelfde bestemming, als de uit den lateren Mataramschen tijd zoo bekende tolpoorten, waar een militaire bezetting was gelegerd, die zoowel voor de bewaking van den weg als voor douanediens dienst zorgde. Iets dergelijks is misschien ook het dichtbij gelegen rechthoekig fundament te Tjoramanis geweest.

Zoo komen wij dan ten slotte aan den Zuid-Oostelijken hoek van Java, in de streken, waar de Hindoe-cultuur zich het langst heeft staande gehouden. Veel is ook hier verloren gegaan. Muren en fundamenten hebben op het schiereiland Poerwa gelegen; de top van den Goenoeng Ilan bevat nog een putje van baksteen, en daarbij een grooten lingga van 1.38 M., omringd door een krans van twaalf groote steenen ballen, 33 c.M. in doorsnede, verder een gebroken voetstuk, een achthoekig ornament en een zestal afgeknotte piramiden, neuten of beeldvoetstukken. Hier zal zich zeker wel een lingga-belligdom hebben bevonden. Op de vastelandsche kust daar tegenover zijn een trap en enkele bekapte steenen waargenomen op het heuveltje Moefitjar, mogelijk weer een uitkijk; niet ver van daar strekte zich te Ardja Blambangan een nog 1 M. hooge muur van zachten tufsteen uit over een lengte van 1800 en een breedte van ongeveer 1000 M. Ook te Kradenan

aan den Setail werden indertijd fundamenteu van rooden baksteen aangetroffen, en Noordelijker, in het binnenland van Ragadjampi, zouden, volgens een niet bevestigd bericht, brokken van gehouwen lijstwerk het overblijfsel van een tempel op den Lamjong aangeven. In diezelfde buurt leverde de Tadjem een eigenaardig ornament van gebakken aarde op voor het Museum te Batavia; het stuk, dat boven een poort of iets dergelijks gestaan schijnt te hebben, vertoont in hoog reliëf een grot, welker bovenkant bestaat uit een monsterkop van een vogelachtig type; in de holte van de bovensneb zit een oud mannetje, terwijl een hond van hem wegloupt. Een typische poging om zeker nieuwerwetsch realisme met traditioneele ornamentmotieven te combineeren.

Losse beelden of reliëfs zijn bij al die verschillende fundamenteu en restes slechts in bedroevend geringe mate aangetroffen; de enkele gevallen, dat er nog versiering aan de bouwwerken zelf aanwezig is, gelijk te Krañdjingan, krijgt men een indruk van fraaie en goed gevoelde toepassing van het ornament, die er ons voor zal behoeden, de kunst dezer streken en tijden uitsluitend in staat te achten tot de lompe en boersche beelden, gelijk men die op enkele plaatsen in den Oosthoek opgesteld ziet. In dit opzicht nu sluit zich bij het te Krañdjingan opgemerkte ook datgene aan, wat er in de eerste helft der vorige eeuw nog over was van de belangrijke en merkwaardige stichting te Matjanpoetih, op het gebied der desa Malar, ten Noorden van Ragadjampi. Deze oudheden waren al bekend in het laatst der achttiende eeuw, toen de commandant van Soerabaja er eenige beelden liet weghalen; de eerste bezoekers, die een beschrijving van het gevonden op schrift stelden, waren Reinwardt en Bik, die hier op de terugreis uit de Molukken in 1821 passeerden, en waarvan de laatste gelegenheid had een (waarschijnlijk niet volkomen getrouwe) tekening te vervaardigen. Twintig jaar later klaagde Epp, die hier in de buurt gewoond heeft en ook zijn bevindingen heeft gepubliceerd, reeds over het dreigend gevaar voor de oudheden, daar de bevolking geheel vrijgelaten werd in het gebruik der aanwezige steenen, en in 1862 constateerde Hageman eveneens, dat er fundamenteu werden uitgebroken en de steenen met karrevrachten weggevoerd, nog wel op last van het bestuur. Toch vond Verbeek nog een bepaalde tempelenne, maar na dien tijd is de verwoesting met grooter snelheid voortgegaan, zoodat Knebel in 1904 nog slechts van een aardhoop spreken kon, waarbij hij dan echter nog een groot aantal fragmenten aantrof. Op het oogenblik zijn ook die verdwenen en is een langwerpig aardheuveltje en een rommeltje baksteen alles, wat er van Matjanpoetih rest.

Een zware, baksteenen ringmuur heeft deze vestiging, waarschijnlijk wel een stad, omgeven; zij was 12 voet hoog en 6 voet dik, voorzien van gang en borstwering en had een omtrek van $4\frac{1}{2}$ K.M.; reeds in

1862 was zij grootendeels afgebroken en thans vindt men nog slechts vage sporen terzijde van den weg in het gehucht Matjanpoetih, en in den vorm van gemetselde bogen boven het nabijgelegen riviértje Banjoepoetih. Steenmassa's en fundamenteën binnen dien muur zijn van lieverlede ten behoeve van de koffiecultuur opgeruimd en hebben zelfs geen beschrijver meer gevonden. Het eenige, waaromtrent wij nog eenige inlichtingen hebben, is de reeds genoemde tempel, die met den naam Meroe wordt aangeduid; maar ook dienaangaande zijn de gegevens ietwat vaag, spreken ze elkander tegen, en lijken ze voor een deel niet bijster betrouwbaar.

Het monument was van twee soorten steenen opgetrokken, een binnenlaag van baksteen (aan de tempelwanden 14 c.M. dik), en een buitenlaag van zachten, geelwitte kalksteen (van 21 c.M.). Het was een tempel op een soubasement, met ingang naar het Westen. De voor dien ingang bestemde «optrede» had volgens de beschrijvingen den vorm van een halve maan, terwijl het soubasement in zijn geheel was behouwen als een reusachtige schildpad, omwonden door twee groote slangen, waarvan de koppen naar voren, de staarten naar achteren staken. Heel duidelijk schijnt het niet te zijn geweest, want aangaande die dieren heerscht geen eenstemmigheid en er wordt ook van een kaaiman en draken gesproken. Hoewel wij dus niet kunnen uitmaken, wat het precies geweest is, meenen wij toch dat het niet aangaat om, zooals Verbeek doet, dit alles aan de fantasie der oudste bezoekers toe te schrijven, te minder waar wij de schildpad zulk een groote rol zagen spelen in andere monumenten van de vijftiende eeuw, en waar het idee van een groot dier als drager van het geheele gebouw misschien ook schijnt te zijn toegepast aan de Tjandj Sawentar, en zich mede de slangen aan het pendapa-terras van Panataran laten vergelijken. Het zou dus geen origineel verzinsel van den ontwerper van Matjanpoetih zijn, doch veeleer een oud denkbeeld, op nieuwe wijze toegepast.

Iets dergelijks valt op te merken aan wat over de wandversiering wordt medegedeeld. De wanden waren door uitspringende lijsten in acht vierkanten verdeeld, terwijl eveneens zulk een vierkant terzijde van den trapvoorsprong was aangebracht. Bedeelde lijsten waren geornamenteerd, en ook de vierkanten van arabesk- en bloemwerk voorzien, evenals van een kleine uitholling in het midden. Wandversiering door middel van vierkanten was reeds aan Tjandj Pasetran te vinden; te Matjanpoetih is het dus ook al weer niet iets geheel nieuws, maar de combinatie met arabesk-ornament voegt er toch weer wat anders aan toe. Een dak was er reeds in 1821 niet meer.

Tegenover den ingang, waarbij wij ons waarschijnlijk de «halve manen» als een soort trapvleugels voor tegen den uitsprong hebben voor te

stellen, lag nog een fundament van een terras, juist zooals bij Kidal of Bangkal dus. Aan de Noordzijde bevond zich verder een baksteenhoop, waarvan een gedeelte een nog opstaanden muur uitmaakte, en deze was bebeiteld met een zeer grooten, rijk besverkten monstertop tusschen bloemwerk en rozetten; ook de klauwen waren nog te zien. Dit motief op deze plaats (d. w. z. niet boven een poort of nis) doet dadelijk denken aan Krañdjingan; over de wijze, waarop het ornament in bijzonderheden was uitgevoerd, valt natuurlijk niet meer te oordeelen, doch wel was het weer; een traditioneel versieringsmotief, op een nieuwe wijze toegepast.

Wat de «groepen van beeldgedrochten», die Hageman rondom den tempel vermeldt, geweest kunnen zijn, laat zich zelfs niet gissen. Onder de losse beelden, die waren weggevoerd, wordt een Gapeça genoemd, evenals «vele beelden in levensgrootte van Gopis, die eerbiedig voor Krisnja buigen». Die determinatie kunnen wij laten voor wat zij is, doch wel is duidelijk, dat hier groote groepen waren weergegeven en het beeldwerken van beteekenis moet betreffen. Knebel vond ter plaatse nog onder meer een medaillon binnen een stralende zon, terwijl de teekening in dat medaillon verdwenen was; een Garoeda-voorstelling; een onduidelijken Nandi, en een fragmentarischen Brahmā. Al deze stukken waren van een witachtigen kalksteen, in welk materiaal ook elders in den Oosthoek enkele losse beelden te vinden zijn. Hoewel wij nu niet precies weten, hoe de stukken te Matjanpoetih er hebben uitgezien, geeft een opmerking van Brandes, die hierbij beelden te Pasoeroehan vergelijkt, ons van den stijl toch eenige aanwijzing; hij beschrijft deze Pasoeroehansche rākshasa's als een wonderlijk mengelmoes van oud en nieuw, met betrekkelijk zeer ouderwetische ornamenten, die echter goed getroffen en uitgevoerd zijn, terwijl ze verder een jongere wijze van drapeeren vertoonen, met «lippen volgens de wajanglijn, en daarbij levendig herinneren aan Panataran en Djago. Dat is dus juist eenzelfde karakteristiek als ook op de bouwvormen toepasselijk bleek; onde traditie in geheel nieuwe toepassing.

Pogingen in die richting waren het, die wij zoo straks opmerkten aan de Tjandi Selakelir, en hetgeen een paar van de beste voortbrengselen der kalksteensculptuur van den Oosthoek te zien geven, bevestigt de juistheid van een verwijzing naar dat bouwwerk. Wij bedoelen een tweetal stukken, die thans bewaard worden in de musea te Leiden en te Zwolle. Dat laatste (plaat 90, rechts) is het best bewaarde; dat het tot een jongere kunst behoort, is direct te zien aan de wijze, waarop de hoofdtooi zich ter zijde naar achteren en naar beneden voortzet. Het beeld draagt een laag neerhangende sarong, die zich om een voor den buik bevestigde sierplaat plooit; voorts is het slechts met enkele arm-, pols- en schouderbanden getooid. De

eenvoudige belijning en vooral het streven naar natuurlijkheid, gelijk dat allermeeft in de gelaatsuitdrukking naar voren treedt, doen ftukken als dit in verband brengen met de kunstrichting, die zich te Selakélir klaarblijkelijk als reactie tegen de officiële Madjapahitsche kunst openbaarde. Geheel overeenkomstig zijn deze beelden niet, en men zou zich ook niet kunnen voorftellen, dat zij bijvoorbeeld door eenzelfden beeldhouwer vervaardigd waren, maar ontegenzeggelijk brengen zij eenzelfde pogen tot uiting, eenzelfde richting, waarin slechts het Zwolsche beeld een verder stadium vertegenwoordigt. In haar principes sluiten de ornamentiek van Matjanpoetih zoowel als de kalksteensculpturen van den Oosthoek zich geheel aan bij hetgeen te Selakélir tot uiting komt.

Het Leidsche exemplaar, welks herkomst niet bekend is, wordt gezegd wellicht van Bali te zijn. Dat is inderdaad zeer wel mogelijk, en het geeft meteen aan, waar wij de verdere voortzetting dezer kunst te zoeken hebben. Het is aan de overzijde der zeeëngte, dat men naar dezelfde principes heeft voortgewerkt. Wanneer niet alle teekenen ons bedriegen, hebben wij te doen met een geleidelijke ontwikkeling, onafgebroken voortgezet van de Madjapahitsche kunst tot de moderne Balineesche, een ontwikkeling, waarvan heel wat tusschengelegen schakels aan onze oogen onttrokken zijn, maar die wij toch in hoofdlijnen vermögen na te gaan, dank zij de enkele bakens, welke den gevolgen koers aangeven. Ziedaar het bijzondere belang van hetgeen zich te Matjanpoetih en in de kalksteensculptuur manifesteert: het toont den voortgang van datgene, waarvan Selakélir het begin gaf, en houdt de verklaring in van wat de toekomst op Bali zou doen groeien.

Het ligt natuurlijk verre buiten ons bestek om te trachten ons van dien groei verder rekenschap te geven. Allerlei andere factoren komen daarbij in het spel dan die, welke wij tot dusver zagen optreden, en, hoe nauw verwant de kunst van Bali ook aan die van Java moge zijn, ze is toch in haar wezen niet meer een Hindoe-Javaansche, maar wel degelijk een nationaal Balineesche geworden. Wij zullen ons dus bepalen tot een enkele opmerking, die van nut kan zijn bij het bepalen van de verhouding tusschen die beide.

In de eerste plaats moet men bij de beoordeeling dier verhouding niet al te groote waarde hechten aan het feit dat men, op het tegenwoordige Bali rondziende, zooveel vreemde elementen ontwaart tusschen wat in de kunst aan het oude Java herinnert. De zaak is, dat de heilighdommen van Bali alle betrekkelijk modern zijn. Wij wezen er zoo straks reeds op, dat hier, waar het Hindoeïsme is blijven leven, er steeds aanleiding was de vervallende bouwwerken, opgezet in een materiaal van baksteen, dat nog minder duurzaam is dan het op Java gebruikte, te herstellen en te vernieuwen en daarbij was er natuurlijk geen de

minste reden om te gaan archaïseeren, maar de levende kunst van dit levende volk schiep zich, juist zooals gedurende al die eeuwen op Java het geval was geweest, op den grondslag der oude tradities de nieuwe vormen, waaraan het oogenblik behoefte had, en het liet meer begripen dier tradities deed steeds ruimer plaats inruimen voor Indonesische elementen. Wij missen dus ongetwijfeld allerlei tusschenstadia en moeten ook bij de oudste thans nog bestaande Balineesche tempels een paar eeuwen overspringen. Neemt men dit in aanmerking, en overweegt men bovendien, dat het toch ten slotte een heel ander volk is, hetwelk deze kunst heeft toegepast en er noodzakelijkerwijze ook zijn eigen stempel op heeft gedrukt, dan zal men zich eerder verwonderen over de gelijkenis dan over het verschil en met name verbaasd staan over de taaiheid, waarmede een groot aantal oogenschijnlijk onbeteekenende details van techniek of ornamentmotieven zich blijken te hebben gehandhaafd, ook al blijkt het oorspronkelijk verband tusschen de samenstellende deelen der ornamentatie veelal te zijn losgelaten.

Daarnaast dient niet uit het oog verloren te worden, dat de overgang van Hindoe-Javaansche tot Balineesche kunst een veel gecompliceerder proces moet zijn geweest, dan men zoo oppervlakkig zou meenen. Hierboven hebben wij gepoogd een lijn te trekken, die van het vijftiende-eeuwsche Madjapahit over Matjanpoetih naar Bali voerde; en het is zeker waarschijnlijk, dat de grootste invloed van Java op Bali op die wijze en in dien tijd heeft plaats gevonden, d. w. z. in verband stond met de machtige Hindoeïstische strooming naar het Oosten, die werd opgestuwd door den Islam. Echter kwamen deze Javanen, hoe hoog men ook het aantal der uitgewekenen en de kracht hunner cultuur moge aanslaan, allerminst een barbarenland bevolken, dat een nieuwe beschaving, zooals die werd medegebracht, in zich kon opnemen, zonder daar iets eigens tegenover te stellen. Een gehindoeïseerde maatschappij bestond op Bali reeds minstens sedert het begin der negende eeuw; een oorkonde van koning Ograsena, uitgevaardigd in 922, is het oudste gedateerde document van Bali en doet een bepaaldelijk hindoeïstischen staat kennen. Uit deze en de volgende eeuwen zijn dan nog een aantal andere edicten bekend en daarbij doet zich dan het uiterst merkwaardige verschijnsel voor, dat de stukken van vóór 1058 in het Oud-Balineesch zijn opgesteld, de latere daarentegen in het Oud-Javaansch. Vooreerst waarborgt dus de taal der oudere oorkonden, dat ze werkelijk op Bali zijn ontstaan, en niet bijvoorbeeld Javaansche documenten zijn, later meegebracht naar Bali, doch verder wijst het verschil tusschen beide soorten van stukken ten duidelijkste op een toeneming van den Javaanschen invloed in den loop der elfde eeuw, juist na Airlangga dus; een javaniseering van wat vóór dien tijd Hindoe-Balineesch genoemd kan

worden, daargelaten dan of, wat wij niet voldoende kunnen beoordeelen, die Hindoe-Balineesche beschaving te danken is aan een rechtstreeksche instrooming van immigranten uit Voor-Indië, dan wel evenals de latere haar weg over Java heeft genomen.

Ongetwijfeld is er wel eenige grond voor de traditie, die de uitzending van de Javaansche geestelijken naar Bali en de Oostelijke eilanden juist met Bharāda, den tijdgenoot van Airlangga, in verband brengt. Men moet zich het eiland sinds dien tijd als den zetel van een Javaansch Hindoeïsme denken, want wel wist het zich voorloopig politiek van een zekere onafhankelijkheid tegenover den machtigen nabuur te verzekeren, en had het zijn eigen vorsten, maar niettemin deed Java gedurig zijn invloed gelden en na de strafexpeditie van 1343 schijnt Bali in elk geval volkomen onderworpen te zijn geweest en was het tevens «conform in alle gebruiken met Java-land» (Nāg. 79 : 3). De vrome stichtingen waren er dan ook zoo belangrijk, dat een afzonderlijk superintendent der Boeddhisten te Badjaboeloe zijn standplaats had.

Uit een en ander volgt, dat ook in de Balineesche kunst sporen merkbaar kunnen zijn, zoo al niet van de Hindoe-Balineesche opvattingen van voor Airlangga, dan toch zeker van de Javaansche cultuur sinds de elfde eeuw en met name sinds Hayam Woeroek. Treffen wij dus bij een oud heiligdom als dat te Boekti, waar nog lagen van een oorspronkelijk bouwwerk in natuursteen aanwezig zijn, naast andere fragmenten ook een Siwaitisch beeld met duidelijke sporen van Hindoe-Javaanschen invloed aan, dan lijkt het ons voorloopig niet wel mogelijk met de geringe beschikbare gegevens den tijd van dat beeld nader te bepalen. Anders staat het geval met een eigenaardig relief, dat gemetseld is in een tempel te Bangli, en dat een schaking voorstelt (plaat 94). Links draagt een held in groot ornaat een vrouw in zijn armen weg, rechts vluchten zij tezamen op een met twee paarden bespannen wagen. Op beide tafereelen, die door een heg met vogelkopmotieven gescheiden worden, geeft een boom het landschap aan; de verdere ruimte is aangevuld met kleine wolkjes, zood dat nergens eenige open plek blijft. Letten wij nu verder op de losse en levendige teekening van menschen en dieren, en daarbij op de zeer bescheiden sporen van den Madjapahitschen stralenkrans, om het wiel van den wagen en om de zon, die boven in de lucht prijkt, (dan gelooven wij dat er niet de minste twijfel behoeft te zijn, of dit stuk gaat terug op de Madjapahitsche kunst van het bloeitijdperk. Wat wij hier nu eens heel duidelijk en onmiskenbaar voor oogen hebben, kan ook elders op minder evidente wijze het geval zijn, en zoo zijn er allerlei mogelijkheden van overblijfselen uit vroegere tijdperken of van latere producten, die zulke vroegere stukken tot voorbeeld hebben.

Dit maant tot voorzichtigheid bij de beschouwing van de kunst op Bali als geheel genomen, waar naast naspeurbare factoren als de daareven genoemde, ook allerlei onberekenbare kunnen en zullen hebben medegewerkt. Dat alles neemt intusschen niet weg, dat in *hoofdzak* de Balineesche kunst te verklaren is als de directe voortzetting van die Hindoe-Javaansche, welke bepaaldelijk in de vijftiende eeuw in het Oosten van Java de heerschende was. Geleidelijk is haar voortgang geweest en het zou dwaasheid zijn een bepaald oogenblik of feit te willen zoeken, waar zij heeft opgehouden Hindoe-Javaansch te zijn en een specifiek Balineesch karakter is beginnen te dragen. Toch is die wijziging van het kunstkarakter een feit en hetgeen Bali op het oogenblik te zien geeft, zijn voortbrengselen van een kunst, die zeer zeker van oorsprong Hindoe-Javaansch is, maar even zeker thans niet meer Hindoe-Javaansch, doch uitsluitend Balineesch moet heeten.

Voor hetgeen wij zooveen opmerkten aangaande een bijzonder sterke Javaansche cultuurstrooming naar Bali in den loop der elfde eeuw, bestaat een merkwaardige parallel in een ander deel van den Archipel, op Sumatra. Het is het eenige der groote eilanden¹⁾, waar de Javaansche cultuur haar sporen heeft achtergelaten; op Celebes, welks Noordelijk deel zelfs niet onder de Madjapahitsche onderhoorigheden schijnt te hebben behoord, is geen enkele Hindoe-oudheid aangetroffen en Borneo, hetwelk sinds Kretanagara als onderworpen gold en waar in ieder geval de kust tijdens Hayam Woeroek in Javaansch bezit was, heeft wel veel overblijfselen eener Hindoe-beschaving opgeleverd, maar niet van een Hindoe-Javaansche. Het gebied van Koetei is vóór onze vijfde eeuw rechtstreeks, zonder tusschenkomst van Java, door Hindoe's gekoloniseerd en aan dit rijk van koning Məslawarman zal men zoowel de oudheden van Səboeloe en Mocara Kaman als die van den Goenoeng Kəmbung moeten toeschrijven; aan de andere zijde van het eiland, waar de Kapoeas de groote verkeersweg was, vertoonen de overblijfselen van Sanggau en Səkadau al evenmin aanwijzingen, die aan Java zouden doen denken, en met de schaarsche restes elders (in Rantan b.v.) is het al niet anders. Het Javaansche oppergezag heeft zich wellicht slechts in politiek opzicht doen gelden, en heeft in elk geval geen duidelijke eigen sporen in de archaeologische restes achtergelaten, noch ook die van de oudere Hindoe-cultuur weggewischt.

Op Sumatra nu heeft een rechtstreeksche Hindoe-kolonisatie eveneens plaats gehad, maar daarnaast is ook de Javaansche invloed sterk merkbaar. Het is a priori zeer aannemelijk, dat beide stroomingen, de Hindoe-

¹⁾ Een zeer voorloopige litteratuur-opgave aangaande de oudheden in de Buitenbezittingen is opgenomen in Oudh. Verh. 1912, 2 en 1914, 3.

RELIEF VAN BANGLI

Sumatraansche en de Hindoe-Javaansche, wel eens in elkaar gevloeid zullen zijn en het is in zulke gevallen met de ons ten dienste staande gegevens niet doenlijk in het dan ontstane resultaat de samenstellende elementen te onderscheiden; maar daarnaast zijn er ook gevallen, waarin wij kunnen constateeren klaarblijkelijk slechts met één van beide te doen te hebben. Zoo schijnt bepaaldelijk de Kampar te zijn opgevaren door Hindoe-kolonisten, met wier komst misschien ook de in de rots gehouwen Nāgari-inscriptie van Karimoen, niet ver van den mond dier rivier, in verband gebracht mag worden; in elk geval doen zich stichtingen gelijk te Moeara Takoës (Boven-Kampar) en Tañdjoeng Medan (Loeboek Sikaping) als on-Javaansch voor. Van de talrijke baksteenen bouwvallen, de zoogenaamde biara's, in het aangrenzende Padang Sidempoean, is ons te weinig bekend, dan dat wij een gissing aangaande hun karakter zouden durven wagen.

De baksteen-ruïnes van Moeara Takoës zijn in 1860 bekend geworden door een bericht van Cornets de Groot en vonden later een voortreffelijken beschrijver in H. J. Zerman; een hooge, slanke stōēpa is er tusschen andere restes gespaard gebleven en geeft door proporties en versieringswijze een indruk van hooge kunst. Wij zouden geneigd zijn deze bouwwerken toe te schrijven aan het groote rijk van Śrīwidjaya, welks zetel in of bij Palembang lag en dat gedurende eenige eeuwen de machtigste staat van den Archipel schijnt te zijn geweest. Eerst in den laatsten tijd heeft een artikel van Coedès ¹⁾ het bijzondere belang van dit Palembangsche rijk in het licht gesteld, en een groot gedeelte van ons boek was dan ook reeds afgedrukt, toen wij gelegenheid vonden ons rekenschap te geven van de consequenties zijner ontdekkingen met betrekking tot de kunst-geschiedenis van Java. Moesten de hoofdstukken over de Midden-Javaansche kunst thans nog geschreven worden, dan zouden zij een anderen vorm krijgen. Elders hebben wij de geopende perspectieven in groote trekken aangegeven ²⁾, de mogelijkheid besproken, dat gedurende de eeuw, welke Kalasan, Baraboejoer en zooveel andere heiligdommen zag verrijzen, Midden-Java in sterke mate den invloed van het Palembangsche rijk heeft ondergaan en het niet alleen van daar zijn Mahāyāna heeft ontvangen, maar misschien ook in zijn kunst de sporen vertoont van zich gericht te hebben naar het Śrīwidjaya der Čailendra's. De bijzonderheden moeten wij thans ter zijde laten; doch zelfs indien de hier bedoelde veronderstellingen slechts voor een klein deel op waarheid zullen blijken te berusten, mogen wij toch nog met reden verwachten in Palembang en omgeving, eerder dan elders op Sumatra, iets te zullen terugvinden van samenhang of verwantschap der kunstvoortbrengselen met die van

¹⁾ Le royaume de Śrīwidjaya. Bull. Ec. franç. d'Ext. Or. XVIII, 6 (1918).

²⁾ De Sumatraansche periode der Javaansche geschiedenis. Inaugureele oratie (1919).

korte inscriptie op een *dezer makara's* staat. In dat jaar moet dus het monument verreesen zijn, waartoe deze stukken behoorden, een monument dat, als het ook voor de rest aan deze trapversieringen heeft beantwoord, niet slechts een groot en indrukwekkend geheel heeft gevormd, maar ook bijzonder fraai was geornamenteerd. Het moet een zeer nauwe verwantschap hebben vertoond met de Oost-Javaansche kunst dier dagen, en waar juist in deze periode de dateerbare gegevens op Java zelf zoo schaarsch zijn, geven de *makara's* van Djambi ook voor Java een welkome aanvulling, of liever een bevestiging van wat op grond van andere overwegingen als vervolg der kunst van het latere Prambanan waarschijnlijk geacht kon worden. De stichting van een gebouw van dezen omvang, waarbij men zich zoo nauw aansloot bij de ook op Java heerschende opvattingen, geeft een duidelijk beeld van den samenhang tusschen de kunst van Java en Sumatra en zal ons er van weerhouden die laatste bij de Javaansche achter te stellen. Wat ook de reden moge zijn, dat er op Java zooveel meer kunstvoortbrengselen gespaard gebleven zijn, en daardoor Sumatra eenigermate op den achtergrond treedt, van minder gehalte was de kunst van dat laatste eiland allerminst.

Men kon vermoeden, de sporen van sterken Javaanschen invloed in een later tijdperk te zullen aantreffen aan den bovenloop van dien zelfden Batanghari, waar in de veertiende eeuw het centrum lag van het toen nog aan Java onderhoorige Mènangkabau'sche rijk, dat later een zelfstandig bestaan heeft verworven, gepaard gaande met het overbrengen van den zetel des bewinds naar de omgeving van Fort Van der Capellen. Die verwachting wordt teleurgesteld, althans voorloopig, want wellicht zullen de baksteenruïnes in de Batanghari-districten bij nader onderzoek nog wel wat aan het licht brengen. Het fraaie exemplaar van beeldhouwkunst, dat hier ligt, de Amoghapāca van Rambahan, is echter reeds gebleken geen Sumatraansch werk te wezen, doch in 1286 ingevoerd te zijn van Java; het is dan ook bij de Singhasāri-kunst hierboven besproken ¹⁾. Het tweede groote beeld aan den boven-Batanghari, de dharmapāla te Soengai Lausat, heeft eveneens, zooals wij boven zagen, zijn pendant te Tjandi Djago, en ook hier mag dus directe ontleening of overbrenging uit Java verondersteld worden. Van een paar andere beeldfragmenten in deze streken is slechts het bestaan bekend.

Evenmin gaan de vele inscripties in het gebied van het latere, onafhankelijke, Mènangkabau met kunstvoortbrengselen gepaard, ongerekend een zeer geschonden mannenbeeld te Pagarroeoeng. Het zou anders zeker belangwekkend zijn iets meer van deze cultuur te weten te komen, vooral omdat het voorkomen van een opschrift in een nog onbekend

¹⁾ Zie pag. 63 mij.

Zuid-Indisch alfabet, naast een gewone inscriptie van koning Adityawarman, op den rotswand bij de waterleiding van Soeroeaso, bewijst, dat er ook andere, waarschijnlijk Tamil-, invloeden aan het werk zijn geweest, die zich evenzeer in de kunst hebben kunnen afspiegelen. Of in die verloren gegane kunst het Javaansche element nog een groote rol zou hebben gespeeld, valt te betwijfelen; evenals taal en schrift zal ook de kunst van Ménangkabau allicht een eigen weg hebben betreden. In de rest van Sumatra en elders (op Bima bijvoorbeeld) zijn de Hindoeïstische overblijfselen te gering, om er gevolgtrekkingen uit te maken.

Wij keeren nu tot slot nog weder naar Java terug, het Java van den Islam. In het tweede hoofdstuk merkten wij reeds op, dat de nieuwe godsdienst als zoodanig zich niet vijandig betoond heeft aan de gevestigde bouwkundige tradities ¹⁾. Ten deele is dit verschijnsel zeker wel het gevolg van de omstandigheid, dat de bekeering van Java over het algemeen zoo geleidelijk is gegaan; een felle reactie tegen alle overgeloverde vormen zou bij een plotselingen, geweldigen ommekeer in de overtuiging van de meerderheid des volks begrijpelijk zijn, de zeer langzame overgang moest het behoud der traditioneele opvattingen, ook op kunstgebied, ten goede komen. Diepgaande wijzigingen moesten alleen de principes der decoratie ondervinden als gevolg van het bindend voorschrift om geen levende wezens voor te stellen; een onoverkomelijk beletsel voor een ononderbroken voortzetting der Javaansche kunst behoefde overigens zelfs dit verbod niet te zijn, getuige het voorbeeld der vroege Islamitische kunst van Voor-Indië, waar het uitvoerbaar bleek in de praktijk een compromis tot stand te brengen zelfs met de theoretisch zou streng mogelijk doorgevoerde godsdienststellingen. En op de bouwkunst op zich zelf, afgescheiden van de decoratie, had dit bezwaar natuurlijk in het geheel geen invloed.

Zoo zien wij dan ook, dat de oudste Islamitische bouwwerken van Java zich aanpassen bij de Hindoe-Javaansche overlevering, en is bijvoorbeeld de gapoera bij het graf van Malik Ibrahim te Grésik opgezet op dezelfde wijze als de poort Badjang-ratoe te Madjapahit, met een voet en een lichaam, geprofileerd als die van een tempelgebouwtje, en een in telkens kleiner wordende horizontale lagen opgetrokken dak. Ook aan de moskee van Sèndangdoewoer in Lamongan kan men den Hindoe-Javaanschen stijl toegepast vinden, en dat dan nog wel op een manier, die duidelijk dezelfde tendenzen vertoont, welke wij als kenmerkend beschreven voor de nieuwe richting, die van Selakelir over Matjanpoethi naar Bali voert; men ziet daaruit, hoe die richting in de nadagen van Madjapahit bloeiend en levenskrachtig moet zijn geweest, zoodat zij eenzijdig haar

¹⁾ Evenmin heeft men later geschroomd, zelfs in het orthodoxe Barisan, zich van Hollandschen stijl te bedienen voor de heilige gebouwen.

stempel drukt op de voortzetting der Hindoe-Javaansche kunst in de gebieden, waar de onverzoenlijke tegenstanders der nieuwe orde van zaken zich terugtrokken, anderzijds toch ook haar invloed gelden doet in de bouwwerken van den nieuwen godsdienst zelve. Zoo ergens, dan hebben wij hier het bewijs, dat de kunst, welke het volk op dat oogenblik bezat, niet geacht werd monopolie te zijn van het Hindoeïsme, doch gevoeld werd als de nationaal Javaansche.

Daar geen opname van laatstgenoemd bouwwerk heeft plaats gevonden en ons ook geen foto's ten dienste staan, kunnen wij er geen verdere bijzonderheden over mededeelen. Een ander Islamitisch monument in Hindoe-Javaanschen vorm is ons beter bekend, de minaret te Koedoes, toegeschreven aan dien beruchten Soenan Koedoes, die in de zestiende eeuw zou hebben geleefd. Het gebouw kan onzes inziens niterlijk uit het begin dier eeuw dateren. Van de daarbij gelegen poort (kori kembar) weet men te verhalen, dat trapvleugels en deurpaneelen zijn overgebracht uit Madjapahit. Dat verhaal is treffend juist, als men het maar anders opvat dan de bevolking, en het geldt van de minaret evenzeer: de oude traditioneele bouwvormen zijn naar Koedoes rechtstreeks van Madjapahit overgeplant.

Het gebouw (plaat 95), dat in het geheel ongeveer 15 M. hoog is, verheft zich op een zwaren onderbouw, welke, geprofileerd in gladde lijsten met ojieven en rustend op eigen voet, aan de voorzijde een uitsprong vertoont; na een verjonging zijn daar de trapvleugels tegenaan geplaatst, die aan den voorkant met den afhangenden driehoek zijn getooid en ter zijde kleine monumentjes in den vorm van miniatuur-tempeltjes vertoonen. De eigenlijke tjandi op dien onderbouw is samengesteld uit een soubasement, een voet en een lichaam. Aan den voet vindt men een verdeling in pilasters en paneelen, in welke laatste als uitspringend versieringsmotief het medaillon afwisselt met de ruit met gekarteelde zijkanen. Gladde lijsten, boven- en beneden-ojief, uitspringende boven- en beneden-band, dat alles is op regelmatige wijze aan het gebouw op te merken, dat zich volkomen als een Hindoe-Javaansche tempel voordoet; nissen springen uit aan achter- en zijkanen; aan de voorzijde is ten behoeve van den ingang een afzonderlijke uitsprong aangebracht, die eigen traditioneele profileering draagt en waarheen een trap voert, wier in voluten op voetstukjes rustende vleugels weder den driehoek hebben en zelfs de gebruikelijke zijgebouwtjes in de hoeken, welke zij met den voorsprong maken, niet missen.

Met de kroonlijst eindigt het gebouw; daarboven is slechts een terras, met een op houten stijlen rustende overdekking. Ook verder is de gewijzigde bestemming van het monument merkbaar; de lijsten enz. zijn alle glad en om in het gebrek aan versiering te voorzien, zijn op passende plaatsen porseleinen borden ingemetseld; een gewoonte, die het

MINARET TE KOEDOES

eigenaardig is ook op Bali terug te vinden en over welks oorsprong op pag. 9 een gissing van Brandes werd geopperd. Desgelijks verraaft zich in enkele proporties, en in allerlei veranderingen en toevoegingen, dat het toch geen Hindoe-Javaansche tempel meer is, die hier voor ons staat. Van overwegende beteekenis zijn die wijzigingen echter niet; in alle hoofdzaken sluit wat men geneigd zou zijn »Tjandi» Koedoes te noemen zich aan bij de Madjapahitsche traditie, en met de kori kembang is het al niet anders. Men nadert haar door een poort van tjandi-bentar-model; zij zelve is als de gapoera te Grèsik ontworpen als een Oud-Javaansch poortgebouw in tempelvorm, met de gewone profileering, het dak in horizontale verliepingen met antefixen en rechthoekig topstuk, de trapvleugels met hoekbouwtdjes, de paneeltjes in den voet. Zelfs de vleugels tegen de zijwanden worden niet gemist, hoewel zij hier, waar twee kleinere doorgangen de groote flankeren, nog overbodiger zijn dan elders. In dit laatste verraaft zich al eenigszins, dat deze kunst geen vol en frisch leven meer bezit, en geneigd wordt zich slaafs aan de traditie te houden.

Ondanks eenige minder gelukkige innovaties is de minaret van Koedoes een fraai gebouw, dat met het volste recht tot de Hindoe-Javaansche gerekend mag worden en dat schitterend de mogelijkheid demonstreert om de oude vormen aan de nieuwe behoeften aan te passen. Men zou de kunst, die hiertoe in staat was, een toekomst van groote beteekenis voorspellen, en geen reden weten waarom zij, na zoo haar levensvatbaarheid te hebben bewezen, niet de nationale Javaansche had kunnen blijven. De feiten zijn anders geweest. In Tjirèbon ziet men aan de oudste gedeelten der kratons, aan de Astana, aan een paar poortjes te Soenjaragi, haar verdere geschiedenis: daar is er geen sprake meer van eenige verdere ontwikkeling of toepassing aan nieuwe eischen, doch een domweg copieeren van de oude voorbeelden, een algeheele stilstand. De nieuwe, geïslamiseerde maatschappij bleek geen bodem te zijn, waarop de Javaansche kunst kon voortgroeien. Zoo is zij bij gebrek aan voedsel zonder meer te gronde gegaan. De poging tot adaptatie, hoezeer ook geslaagd, heeft geen vrucht gedragen; de factoren, welke die soort kunst zeven eeuwen hadden doen bloeien, bleken inhaerent te zijn aan de Hindoeïstische cultuur, en toen het Hindoeïsme verjaagd was, kwam de Hindoeïstische kunst in de lucht te hangen en moest zij ineenstorten.

Naast hetgeen de moderne Javanen in zeden en instellingen bewaard hebben van het erfdeel hunner voorouders, is hetgeen hun kunst daarvan over heeft uiterst onbelangrijk. Een enkel motief in hun ornamentiek, een patroon in hun batikans, een type in hun wajang, en dergelijke kleinigheden, die men hier en daar constateert en die zoo zeldzaam zijn, dat men eigenlijk eenigszins verwonderd is ze op

te merken. De adat moge in de rangschikking van zekere kratongebouwen een oude Hindoe-Javaansche traditie blijven handhaven, ¹⁾ in den stijl dier gebouwen zelve vindt men de sporen van het verleden ternauwernood. Meer dan in de nieuwe Javaansche maatschappij kan men van het leven der Hindoe-Javaansche kunst iets leeren in de Chineesche klönteng's; het is de verdienste van Brandes, dat helder in het licht te hebben gesteld. Niet, als zou men hier de Hindoe-kunst zich zien voortzetten — hoewel het vanzelf spreekt, dat deze Chineesche kunst in de vele eeuwen van samenleven den invloed harer zuster heeft ondergaan, gelijk zij ook zelve op het gelijktijdige Hindoeïsme, vooral van Oost-Java, heeft ingewerkt — maar wel herkent men hier gelijkssoortige stroomingen en tendenzen en ziet men, in het bijzonder in de variaties der ornamentiek, dezelfde processen zich afspelen, die men op verre afstand voor het Java van den Hindoe-tijd moet veronderstellen. Afgescheiden van het inzicht, dat de Chineesche kunst van Java ons in allerlei details van de Hindoe-Javaansche kan geven, prent zij ons in, hoezeer die laatste slechts begrijpelijk is als een zich steeds ontwikkelende en vervormende, een strevende, een levende kunst.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1754; Verbeek n°. 633, 641, 648, 649, 651, **653**, 654, **666**, 667, 671.

Reinwardt, Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821 (uitgegeven 1838) p. 618 sq.; Epp, Banjoewangi, Tijdschr. v. Ned. Indië 1840, II p. 258; Hageman, Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java (1861—1868), Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 415—420, 424 sq., 427—430, 453—457; Not. Bat. Gen. 1898 p. 166 sq. en LXXXIV; Not. 1900 p. 54 sq. en 97; 1901 p. 57, CXCIV sq. en CC; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 27—34 (Chineesche kunst), 40, 49, 51 sq.; Broekveldt, Mededeeling aan het Bataviaasch Genootschap (over Watoekekir), Not. 1904 Bijl. III; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de Residentie Bèsoeki, Rapp. Oudh. Comm. 1904 p. 135—137, 139 sq., 143 sq., 151 sq., 155; Bienfait, Eenige aantekeningen over oudheden in «Poeger», Not. 1905 Bijl. I; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de Residentie Samarang, Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 148—155; Rapp. 1911 p. 10—12 (Koedoes); Oudh. Versl. 1914, 4, p. 203; 1915, 1, p. 2, 2, p. 61 sq.; De Javaansche oudheden in het Museum te Zwolle, Ned. Indië Oud en Nieuw. 2 (1917—18) p. 378 sq.; Oudh. Versl. 1918, 2, p. 52—55.

¹⁾ Verg. I pag. 39.

Sumatra.

Lijst n° 119, 121, 122, 132, 138.

Anderson, Mission to the East coast of Sumatra (1826) p. 395—397;
Schouten in Not. Bat. Gen. 1885 p. 13—15 en 52—55; IJzerman, Beschrijving van de Boeddhistische bouwvallen te Mocara Takoes, Tijdschr. Bat. Gen. 35 (1893) p. 48—74; Neeb, Het een en ander over Hindoe-oudheden in het Djambische, en Bijchrift van Brandes, Tijdschr. Bat. Gen. 45 (1902) p. 120—133; Knaap, Rapport van den controleur der onderafdeeling Lematang ilir van de in de Lematang streek tusschen Benakat en Modong aangetroffen oudheden, met Toelichting van Brandes, Not. Bat. Gen. 1904 Bijl. V en VI; Brandes, Tjandi Singasari (1909) pl. 38.

HOOFDSTUK XXIV.

De metaalkunst. — Besluit.

Bij het nagaan van de ontwikkeling der Hindoe-Javaansche kunst hebben wij uitsluitend rekening gehouden met de voortbrengselen van architectuur en sculptuur. Dat is niet geschied, omdat wij hetgeen die kunst verder heeft tot stand gebracht voor minderwaardig houden, maar omdat de tempels en steenen beelden ons de vaste gegevens van geografischen en chronologischen aard aan de hand doen, waarvan wij moeten uitgaan om in groote lijnen den loop der Javaansche kunstgeschiedenis vast te stellen. Eerst als dat zal zijn gelukt — hetgeen wij in de voorsgaande hoofdstukken hebben gedaan, beschouwen wij slechts als een eerste wegbereiding daartoe — bestaat de mogelijkheid om ook de overige kunstvoortbrengselen de hun toekomende plaats aan te wijzen. Op het oogenblik kunnen wij niet veel meer doen dan constateeren, hoeveel en wat wij op ander gebied dan dat van gebouwen en steenen beelden over hebben.

Na de beeldhouwkunst noemen wij allereerst de schilderkunst, waarvan echter uitsluitend te vermelden valt, dat zij gekend en beoefend werd, doch dat er niets van rest. In de litteratuur van Oost-Java zijn vergelijkingen met schilderwerk talrijk genoeg om aan te toonen, dat schrijver en publiek daar vertrouwd mee waren. Het is bekend, dat er werd geschilderd op gebouwen, doch men zou verkeerd doen met te meenen, dat alleen werd toegepast wat men gewoon is decoratieve kunst te noemen. Wanneer bijvoorbeeld in den *Nāgarakṛtāgama* van een der *Madjapahitsche* prinsessen wordt gezegd, dat zij was als de Schoonheidsgodin op een schilderij, dan blijkt daaruit, dat er geschilderde godenfiguren bestonden. Op den *Baraboeoer* komt een verhaal voor, waarin de held en de heldin elkander door middel van portretten vinden; die portretten, in een lijst gevat, zijn ongetwijfeld bedoeld als geschilderd, en nu moge het al waar zijn, dat de voorgestelde geschiedenis, en dus ook de portret-episode, niet origineel-Javaansch is, doch zal zijn genomen uit een Sanskrit-verhalenbundel, daar staat tegenover, dat in het algemeen de op *Baraboeoer* (en andere Javaansche monumenten) afgebeelde teksten in gejavaneerden vorm zijn gegeven, wat de optredende personen en zaken aangaat; was nu op Java een portret iets onbekends geweest,

dan zou de beeldhouwer het gemakkelijk hebben kunnen weglaten en bijvoorbeeld de wisseling der portretten door een van gouden beelden, zooals ook in andere dergelijke verhalen voorkomt, hebben kunnen vervangen. De bekendheid met de schilderkunst, voor de Oost-Javaansche periode door de litteratuur gewaarborgd, mag dunkt ons op grond van deze portretten ook voor Midden-Java aangenomen worden. Het zou trouwens ongerijmd zijn, dat de kolonisten, wier beeldhouwkunst op zulk een hoogen trap stond, de schilderkunst geheel zouden hebben verwaarloosd, welke toch, naar Adjatā bewijst, in Voor-Indië juist in dezen tijd reeds zulk een hooge vlucht had genomen.

Practisch hebben wij hieraan echter niet veel, want, gelijk gezegd, geen enkel spoor van Hindoe-Javaansche schilderkunst is op Midden- of Oost-Java gespaard gebleven, en wij weten dan ook volstrekt niet, of die schilderkunst zich nauw bij de Voor-Indische heeft aangesloten, dan wel, gelijk waarschijnlijker is, een eigen Javaansch karakter heeft gedragen. Tot dit laatste zou men geneigd zijn te besluiten naar analogie zoowel van bouw- en beeldhouwkunst, als van een ander zeer belangrijk onderdeel der Hindoe-Javaansche kunst, dat wij thans zullen bespreken, tot uiting komend in de bewerking van metaal, en vooral van brons.

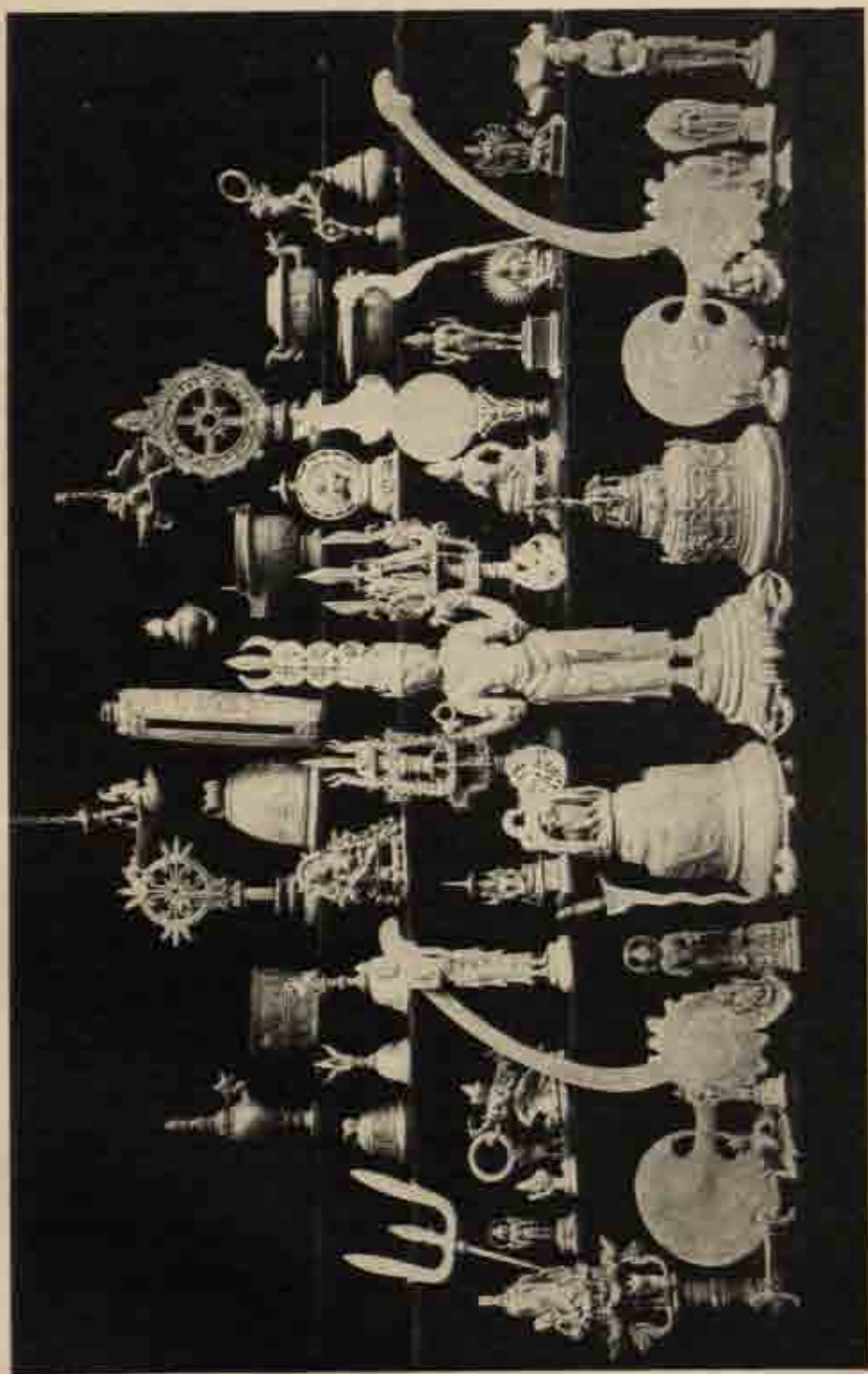
Talrijke bronzen, gouden en zilveren voorwerpen zijn er tot ons gekomen (op plaat 96 vindt men er eenige uit het Museum te Batavia bijeen); wij hebben daardoor voldoende materiaal om ons een oordeel te vormen over wat op dit gebied is gepraesteerd, en behoeven geen oogenblik te aarzelen met de uitspraak, dat er onder die voorwerpen een naar verhouding groot aantal kunstwerken zijn. Het is ons niet mogelijk deze stukken te schiften naar vindplaats of ouderdom; hun lichte verplaatsbaarheid maakt, dat ze niet slechts na den Hindoe-Javaanschen tijd herhaaldelijk vervoerd kunnen zijn, maar dat het ook zeer aanneemelijk is, dat de Midden-Javaansche bevolking, die in de tiende eeuw naar het Oosten trok, haar bronzen huisgoden en cultus-gereedschappen en zelfs lietgeen voor gewoon huishoudelijk gebruik noodig was, met zich heeft gevoerd, en wanneer wij dus op Oost-Java dergelijke voorwerpen aantreffen, zelfs op zulk een wijze, dat er zekerheid bestaat dat zij op die plaats en in den Hindoe-tijl zijn gebezigd, dan kunnen wij nog niet concludeeren Oost-Javaansche bronzen voor ons te hebben, maar kunnen het zeer wel geïmporteerde Midden-Javaansche zijn. De eenige manier om op den duur zekere criteria vast te stellen, zal dus zijn aanvankelijk uitsluitend op Midden-Java te letten en dan wel bepaaldelijk op voorwerpen, die bij opgravingen in heiligdommen enz. voor den dag gekomen zijn en waarvan dus vaststaat, dat ze niet in later tijden uit Oost-Java zijn gekomen. Aan de hand van die voorwerpen zal men dan moeten nagaan, welke de eigenaardigheden der Midden-

Javaansche bronskunst zijn, om, als dat eenmaal is vastgesteld, te beproeven kenmerkende punten van onderscheid te vinden in een deel van wat Oost-Java oplevert. Heeft men zoodoende een soort norm voor Midden- en Oost-Javaansche bronzen geformuleerd, dan bezit men een bruikbaren, zij het ook niet geheel betrouwbaren, maatstaf om wat er verder aan materiaal is met eenige waarschijnlijkheid aan Oost- of Midden-Java toe te wijzen. Eerst daarna kan een verdere chronologische indeeling worden beproefd.

Voorloopig is het intusschen nog lang niet zoover; zelfs het geringste onderscheid tusschen de bronskunst van Midden-Java en die van Oost-Java is nog niet opgemerkt, en wij zullen dus, in afwachting van een nader onderzoek als boven geschetst, de Hindoe-Javaansche bronskunst als één geheel hebben te beschouwen. Eenig bezwaar is daar overigens niet tegen, want welke kenmerken men te zijner tijd ook ontdekken moge, in hoofdzaak geeft alles wat op dit gebied over geheel Java gevonden wordt, een indruk van nauwe samenhoorigheid; het is inderdaad één kunst, en men heeft zelfs eenige moeite om zich er van te doordringen, dat er onder die voorwerpen moeten zijn, welke door een tijdsruimte van zeven eeuwen worden gescheiden.

Wij zullen ons het eerst met de godenbeeldjes bezig houden. Wat aangaat de techniek hunner vervaardiging diene, dat zij zijn gegoten volgens de methode *a cire perdue*. Men heeft indertijd gemeend, dat deze methode in Voor-Indië eerst in de tiende eeuw vanuit Europa bekend geworden was; de onjuistheid dezer opvatting is sedert gebleken door enkele oudere teksten, die deze wijze van bronsvervaardiging beschrijven; doch waar er aangaande den ouderdom dier teksten ruimte is voor verschil van opvatting, is het niet ondienstig er op te wijzen, dat hetgeen Java te zien geeft, de onhoudbaarheid dezer theorie afdoende bewijst. Immers wij vinden daar zulke bronsjes onder de ruïnes van heilighdommen uit de Midden-Javaansche periode, die in het begin van de tiende eeuw reeds bijna ten einde was. Het staat dus vast, dat men op Java lang vóór die eeuw de methode *a cire perdue* heeft toegepast — is Brandes' op pag. 200 van Deel I medegedeelde gissing aangaande het hoofdbeeld van Kalasan juist, dan was er in 778 reeds een bronzen beeld gegoten — en het is niet zeer aannemelijk, dat men haar op Java onafhankelijk zou hebben uitgevonden: veeleer ligt het voor de hand, dat deze kunst der bronsbewerking met bouw- en beeldhouwkunst uit het moederland is meegebracht. Men heeft haar dus ook in Voor-Indië reeds veel vroeger in toepassing gebracht en met Europeeschen invloed heeft zij niets te maken.

Hoewel het hier niet de plaats is om lang stil te staan bij de iconografische beteekenis der beeldjes van brons en edel metaal, willen wij toch niet

METALLEN VOORWERPEN TE BATAVIA

nalaten er op te wijzen, van hoeveel belang zij zijn geweest voor onze kennis der Hindoeïstische en vooral der Boeddhistische iconografie. Het is namelijk gebleken, dat verschillende voorstellingen, die in Voor-Indië niet zijn teruggevonden, op Java voorkwamen, en in bijna al die gevallen kon aan de hand van Sanskrit-bezweringsformules, Tibetaansche parallellen of dergelijke bronnen, worden aangetoond, dat zij inderdaad ook in Voor-Indië aanwezig moeten zijn geweest. Het zijn dus geen Javaansche scheppingen of innovaties, maar aloude, overgeleverde vormen, die toevallig op dit eiland bewaard zijn gebleven, waar zij in het moederland verloren waren gegaan. Zodoende heeft Java menige belangrijke bijdrage geleverd voor de Boeddhistische iconografie in het algemeen. De Javaansche kunstenaar heeft zich namelijk in den regel angstvallig gehouden aan wat de Voor-Indische traditie en voorbeelden hem voorschreven. Doch gelukkig heeft hem dat niet belet in zijn kunstopvattingen een eigen weg te bewandelen, hetgeen juist bij de nauwgezette navolging der iconografische overlevering te opmerkelijker is. De eischen, waaraan hij genoodzaakt was te voldoen, hebben hem dikwijls voor groote moeilijkheden gesteld, en het dient gezegd, dat hij die schitterend heeft weten te overwinnen. Neem bijvoorbeeld het geval van een speciaal vorm van Hayagriwa, die moest worden afgebeeld met acht armen, alle van hun attributen voorzien, vier beenen, drie aangezichten en nog een paardenkop. Dat moest toch wel waarlijk worden wat Foucher op grond van de beschrijving in de bezweringsformule veronderstelde: een *«figure de cauchemar, où le grotesque le dispute à l'horrible»*¹⁾. Niets is echter minder juist dan deze qualificatie, wanneer men voor oogen heeft, wat de Javaansche kunstenaar er van maakte. Fraai belijnd en geproportioneerd, is het één geheel geworden, waarin die voor ons zonderlinge gegevens zijn samengevat in een gave conceptie, bij welke geen van alle misplaatst lijkt, een harmonisch samenstel, waarvan het ons volstrekt niet vreemd meer voorkomt, dat men er de belichaming van iets goddelijks in heeft gezien. Datzelfde geldt ook van andere tantrische voorstellingen, waaraan de op Java heerschende godsdienstrichting, in Çiwaïsme zoowel als Boeddhisme, zoo rijk is geweest, en die zoo licht aanleiding hadden kunnen geven tot een resultaat, dat even weerzinwekkend voor ons gevoel als terugstootend voor ons oog zou zijn. De Javaansche bronsbewerker heeft zich echter een waar kunstenaar betoond in zijn matiging en zijn streven naar harmonie; ook de meest fantastische Javaansche bronsjes zijn in den regel kunstwerken.

Het is zeer zeker waar, dat men dit vermogen niet uitsluitend op rekening van speciaal Javaansche opvattingen mag stellen. Niet vergeten mag worden, dat alles wat wij van Java over hebben uit een min of meer klassiek tijdperk dateert en men met het vervaardigen van deze

¹⁾ *Iconographie bouddhique de l'Inde*, II (1905) p. 54.

voorwerpen heeft opgehouden nog voor een al te groote decadentie of verworping was ingetreden, terwijl daarentegen in Voor-Indië (om van Tibet nog niet eens te spreken) het gieten dezer bronzen is voortgezet ook toen de denkbeelden een aanmerkelijke wijziging hadden ondergaan en de afbeeldingen, die men zich schiep, daaraan noodzakelijkerwijze moesten beantwoorden. De vergelijking is dus niet zuiver, en wij kunnen wel aannemen dat, hield men uitsluitend rekening met de overeenkomstige periode in de Voor- en Achter-Indische kunst, het percentage mooie stukken onder de bronzen even gunstig zijn zou als op Java. Maar met dat al blijft het een feit, dat de Javaansche bronzen iets bijzonders hebben en dat men, de bronscollecties der groote musea van Voor-Indië doorlopend, geen oogenblik de gedachte voelt opkomen, dat deze of gene voorstelling evengoed van Javaanschen oorsprong zou kunnen zijn. De bronskunst bevestigt volkomen, wat architectuur en sculptuur reeds leerden: de Hindoe-Javaansche kunst is hij alle verwantschap met andere Hindoe-kunst, in het moederland en elders, een geheel op zichzelf staande uiting.

Naar hun uiterlijk in het algemeen, hun proporties, kleeding, sieraden, enz. hebben de bronzen beelden, gelijk vanzelf spreekt, veel van de steenen. Evenzeer ligt het in de rede, dat hun gezichtstype geen ander is dan dat der steenen beelden, hetzelfde Hindoe-Javaansche type, waarbij naar omstandigheden de nadruk meer of minder op het inbeensche of het buitenlandsche element in deze gemengde bevolking kan vallen; het is niet onwaarschijnlijk, dat ook hier de verandering in het type meer of minder samenhangt met het geleidelijk verminderen der zuiver Hindoesche bestanddeelen ook in de hoogste bevolkingsklassen, en dat wij dus als regel de minst inlandsche trekken aan de oudste periode zullen hebben toe te schrijven. Slechts in hoogst enkele gevallen wettigen de sprekende lijnen van het aangezicht het vermoeden, dat wij een portretbeeld voor ons hebben; waar wij weten, dat men aan steenen godenbeelden de trekken van aardsche koningen gaf, is er niets tegen de veronderstelling, dat hetzelfde ook met bronsjes geschied kan zijn, doch tevens ligt het voor de hand, dat er daartoe minder aanleiding zal hebben bestaan, want die steenen beelden werden gewijd in de groote heilighdommen boven de asch der vorsten in kwestie, en bronzen figuren waren voor dat doel, voor zoover ons bekend is, niet in gebruik. Zoo is er dus slechts één geval, waarin wij met zekerheid weten met een portret te doen te hebben, de door vijf exemplaren vertegenwoordigde brons-repliek van den grooten Amoghapāca van Tjandj Djago, onder welke gedaante, zooals wij op pag. 66 zagen, koning Wishnoewarddhana was vergoddelijkt.

Het zou natuurlijk doelloos zijn een overzicht te willen geven van de

Javaansche bronzen beeldjes in het geheel. Liever doen wij enkele grepen. Gelijk wij zagen, zijn er wellicht reeds in de Midden-Javaansche periode zeer groote beelden vervaardigd als middelpunt van versiering, zoowel te Kalasan als in den hoofdtempel van Tjandi Sewoe, terwijl de vondst van een bronzen vinger nabij laatstgenoemd heiligdom, hoewel zij niet tot het verdwenen hoofdbeeld kan hebben behoord, in elk geval op een gewrocht van aanzienlijke afmeting wijst¹⁾. Het grootste bronzen beeld, dat gespaard gebleven is, is een Awalokiteçwara in het Museum te Batavia, afkomstig van Tekaran in Soerakarta, de onderbeenen ontbreken, doch de rest, van de knieën tot den hoofdtooi, meet nog 83 c.M. Het is een met groote zorg bewerkt beeld, welks afmeting gelegenheid geeft de fraaie detail-bewerking in bijzonderheden na te gaan. Het is niet massief, doch gegoten om een kern van klei met een ijzeren geraamte erin; de lichaamsdeelen en de kleeding zijn verzilverd door de oplegging van bladzilver, de versierselen zijn verguld en het haar schijnt zwart geverfd te zijn geweest.

Zoo heeft men dikwijls getracht door het applicceeren van edel metaal de bronzen beeldjes nog te verfraaien, of ook ze geheel uit zilver of goud te vervaardigen; waarschijnlijk is de verhouding tusschen de laatstbedoelde stukken en de eenvoudige bronzen zelfs nog wel gunstiger geweest, dan de toestand in onze musea en verzamelingen zou doen veronderstellen, want goud en zilver hebben altijd hun bijzondere waarde behouden en zijn dus ook in tijden, dat men zich om het bronswerk niet bekommerde, welkom materiaal geweest voor de smeltkroes. Bekend is ook, dat enkele desa's in de buurt van den Dieng langen tijd hun belasting hebben betaald in gouden beeldjes, die in menigte in die buurt gevonden werden; en ook al twijfelt men aan de juistheid van dat verhaal in zijn algemeenheid, geheel uit de lucht gegrepen is het toch stellig niet. Grooter zorg in de bewerking is aan de gouden beeldjes niet te bespeuren, integendeel zijn er enkele vrij grove stukken onder, terwijl bij de gewone bronzen bijzondere kunstwerken zijn. De omgeving van de voorgestelde godheid is daarbij doorgaans ook met toewijding verzorgd, d. w. z. vooral de achterstukken, die men vaak met zeer fijn lofwerk heeft voorzien, rank-ornament, vlammenrand, of ook zetel-leuning, de laatste niet zelden behandeld als de leuning van een troon-zetel, met makara-koppen op of tegen het dwarshout en daaronder, bij Boeddhistische voorstellingen, een staand leeuwje op een olifant. Een zonnescerm dekt dan doorgaans de godheid, die zit of staat op een lotuskussen. De centrale figuur zelf verkrijgt dikwijls een bijzonder

¹⁾ Zeer onlangs kwamen, eveneens op Midden-Java, nog een tweetal bijna levens-groote bronzen handen voor den dag, afgebeeld en besproken in Oudh. Versl. 1918, 4, p. 140-143.

cachet door de fijne bewerking van de uitstekende deelen aan tiara, haartressieraden enz., en daarenboven kan ook in de lichaamshouding een zeer sprekende uitdrukking gelegd worden.

Het ligt voor de hand, dat er in de metalen beeldjes wat hun uiterlijk aangaat groote verscheidenheid bestaat. De groote meerderheid zijn goden (waaronder wij dan ook de figuren van het Boeddhistisch pantheon rekenen) van de gewone Hindoe-Javaansche soort, juist als de steenen beelden die doen zien; de kunstenaars hebben zich steeds eenzelfde doel gesteld, het vaststaande type zooveel mogelijk te naderen, maar zij hebben dat doel slechts in zeer verschillenden graad kunnen bereiken, in overeenstemming met de verschillende mate van zorg, die elk hunner aan zijn werk besteedde, en vooral van talent, dat elk hunner ten dienste stond. Zoo vindt men dus alle gradaties, van het kunstwerk bij gods genade tot het op bestelling afgeleverde fabriekswerk. Maar toch blijft duidelijk, dat al deze producten min of meer geslaagde pogingen tot het verwezenlijken van eenzelfde ideaal zijn. Het is van belang daar rekening mede te houden, wanneer men op West-Java een ander soort bronsjes ziet verschijnen, die het ons van de sculptuur reeds bekende Polynesische type volgen. Het type wint door dit verschijnsel aan merkwaardigheid. Trof men het alleen bij de steenen beelden aan, dan zou men het nog kunnen toeschrijven uitsluitend aan onvermogen van de uitvoerende kunstenaars en veronderstellen, dat zij gestreefd hadden naar het scheppen van voorstellingen in zuiver Hindoe-Javaanschen trant, doch door hun mindere geschooldheid niet anders tot stand hadden kunnen brengen dan deze eenigszins onbeholpen Polynesische beeldwerken. Nu willen wij niet ontkennen, dat dit in sommige gevallen inderdaad wel zoo zal zijn geweest, dat daar het Hindoe-Javaansche type in de bedoeling heeft gelegen en het Polynesische beeld, hetwelk tot stand kwam, slechts de uit onvermogen geboren afschaduwung er van is. Maar voor de meerderheid der gevallen gaat dat toch zeker niet op. Immers bij de bronsbewerking is de techniek geheel anders en komen bij het boetseeren van het model geheel andere factoren in het spel. Ook hier zou men onvermogen kunnen verwachten en zou men niet verbaasd behoeven te zijn, als er iets anders, iets minderwaardigs voor den dag kwam, dat slechts door de goede bedoeling met het Hindoe-Javaansche ideaal verwant was. In dat geval zou het echter niet heel waarschijnlijk zijn, dat zulk een mislukt bronsje juist dezelfde trekken en eigenaardigheden ging vertoonen als het mislukte steenen beeld; de geheel andere eischen der bewerking zouden dan eerder tot evenzeer geheel verschillend gaande resultaten voeren. Zien wij nu echter voor onze oogen, dat de bronzen Polynesische beelden eenzelfde karakteristiek dragen als de steenen, dan kan veilig aangenomen worden, dat die

karakteristiek inderdaad zoo en niet anders bedoeld is. Het Polyneesische beeld is niet steeds een slechte navolging van het Hindoe-Javaansche, maar vertegenwoordigt dikwijls een eigen, zelfstandig type. Het moge waar zijn, dat het ons aesthetisch veel minder bevredigt, en dat er zoo goed als geen groote kunstenaars onder de schepers dezer beelden zijn aan te wijzen, dat doet niets af aan het bestaanrecht van deze beeldende kunst, die eigen schijnt te zijn geweest aan de oorspronkelijke bevolking en dus meer op den voorgrond treedt, naarmate die bevolking minder met de Hindoe-Javaansche cultuur in aantaking is gekomen.

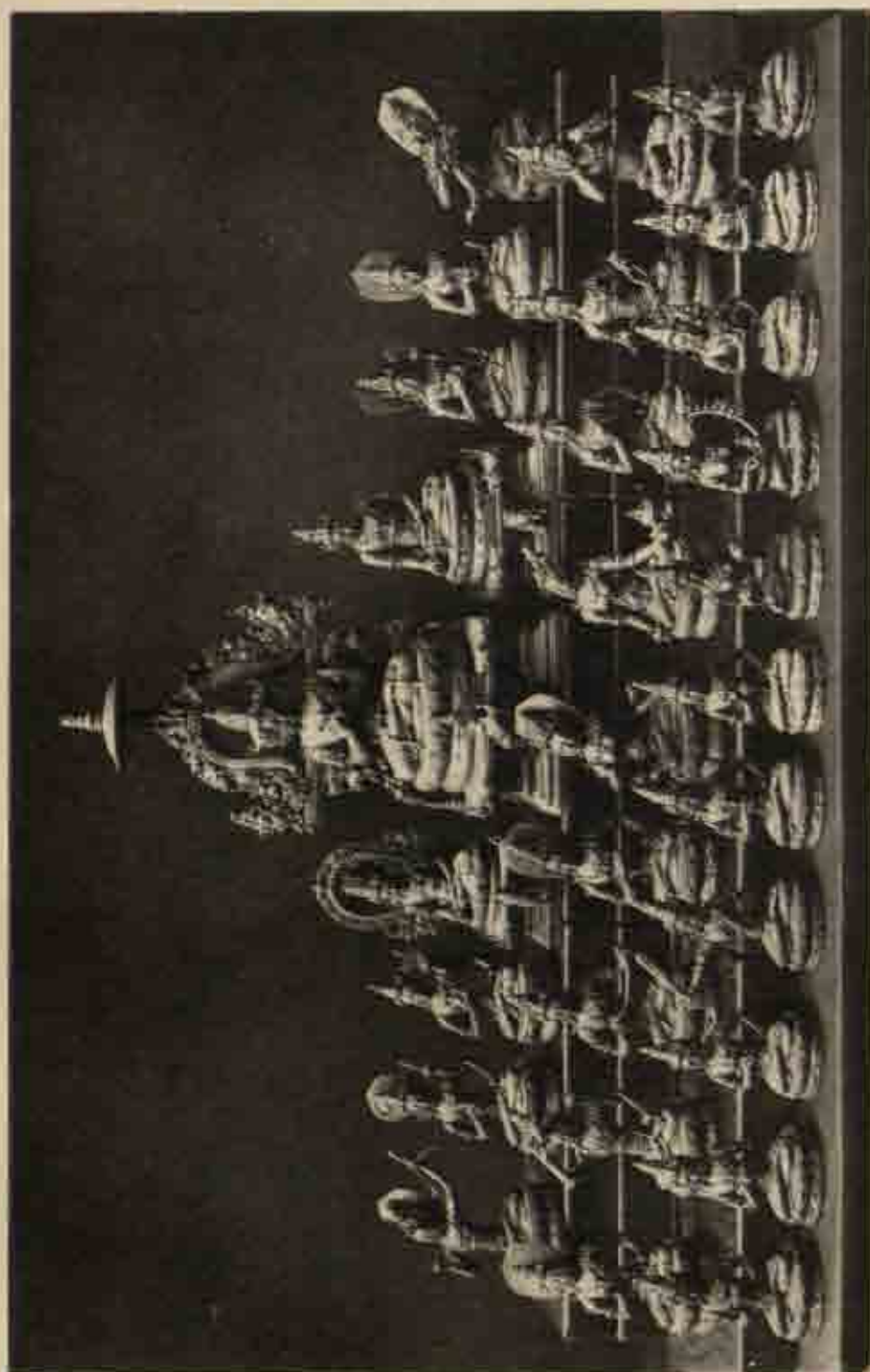
Naast de strenge godenfiguren, die het meerendeel der bewaard gebleven bronzen uitmaken en die alle met meer of minder succes trachten een ideele voorstelling te geven, zijn er dan een aantal stukken, welke bewijzen, hoe uitnemend geëigend de Javaansche kunst ook tot meer realistische voorstellingen was, voor zoover men althans bij een Indische kunst zonder gevaar voor misverstand van realisme kan spreken. Juist gelijk bij de tempelreliefs de hoofdfiguren in ernstigen toon gehouden zijn, en slechts hier en daar als bijwerk een realistisch genre-tafereeltje zich schuchter vertoont, zal men ook onder de bronzen nergens zulk een realistisch stuk als afzonderlijk beeldwerk om zichzelf wil aantreffen; het is of men het niet geheel behoorlijk geacht heeft dit genre als gelijk-gerechtigd met de kunst der godenbeelden te behandelen. Doch waar het pas geeft, haalt men de schiade in; aan allerlei gebruiksvoorwerpen worden menscheijke gestalten of menschen-tafereeltjes aangebracht en bij voorkeur uit het leven gegrepen. Wat daarbij ten beste wordt gegeven, verbaast en wekt bewondering door den origineelen kijk die er uit spreekt en de waarlijk geestige wijze van uitbeelding. Als dragers onder schalen en bakken (bv. plaat 99 links), aan lampen, als handvatfels en op allerlei andere plaatsen, waar men het niet zou vermoeden, kan men zulke figuren opmerken. Men ziet dan dikwijls ook, dat ze eigenlijk niet de moeite waard zijn geacht en de bewerker volstaan heeft met slechts enkele hoofdzaakjes aan te geven; wat hij op zulk een onachtzame wijze reeds weet te bereiken, doet het in hooge mate betreuren, dat de Hindoe-Javaansche artisten van dit soort kunst niet wat meer werk hebben gemaakt. De Javaansche geest — het schijnt immers, of wij hier meer het inlandsche element zien spreken dan het uitheemsche — heeft er zich klaarblijkelijk uitnemend toe geleend, en de vereischte technische vaardigheid ontbrak evenmin.

Het lijkt wel of de beruchte vervalscher, die ongeveer halfweg de vorige eeuw tal van particulieren en zelfs museumdirecteuren tot zijn slachtoffers heeft gemaakt, zich ten doel heeft gesteld die lacune aan te vullen. Vervalschingen speciaal van godenbeeldjes hebben reeds lang plaats gehad en het is een industrie, die geregeld voortgang maakt;

haar productie overschrijft echter niet wat men als normaal kan verwachten bij een artikel, waarnaar onder de op Java reizende touristen zooveel vraag is, en men kan het toejuichen, dat hier een Javaansch kunsthandwerk wordt «opgeheven» op kosten der rijke vreemdelingen, en tevens verhindert wordt dat echte stukken het land verlaten. Iets opmerkelijks bieden deze dikwijls op beslistelijke wijze nagebootste bronsjes overigens niet. Geheel anders is het werk van den in zijn soort geniale inlander, dien wij daareven bedoelden, en die in zijn Kediri'sch vaderland een eigen richting gevolgd is, men zou bijna zeggen een nieuwe school heeft gesticht. Wat hij maakte was slechts zelden iets, waarbij modellen van godenbeeldjes gediend hadden, doch gewoonlijk onderwerpen aan het dagelijksch leven ontleend, een bijeenzittende familie, een man met een hondje, of ook losse figuren in eenvoudige kleding en met gewone voorwerpen in de hand. Dat alles op primitieve manier in elkaar geknutseld, doorgaans met opgelegd koper- en ijzerdraad, soms zelfs uitsluitend daaruit bestaande. Het succes is buitengewoon geweest, en de grappenmaker is zelfs zoo ver gegaan, op een van zijn stukken het jaartal 1851 in pseudo-Oud-Javaansch schrift te zetten, en een ander van zijn sujetten een geweer in handen te geven. Op kunstwerken lijken zijn producten in geen enkel opzicht, maar typisch-Javaansch zijn deze vervalschingen in haar soort ongetwijfeld.

Voor wij afstappen van de bronzen beeldjes, moeten wij even stilstaan bij de zeer merkwaardige vondst, die in 1913 heeft plaats gehad te Tjandiredja nabij Ngasiljoek in Kediri, en die bestond uit een groote menigte bij elkander behoorende beeldjes, meer dan ooit te voren tezamen werden aangetroffen. Reim vijftig er van werden aangekocht voor het Museum te Batavia (plaat 97), en bovendien waren er reeds een aantal in particulier bezit geraakt, voor van de vondst de officiële aangifte werd gedaan. Teekenend voor Javaansche toestanden is niet slechts, dat een belangrijk deel aan de collectie kon worden onttrokken, zonder dat daar eenig verhaal op is, maar ook dat verschillende eigenaars, op een paar uitzonderingen na, weigerachtig bleven om hun exemplaren voor korten tijd ter bestudeering af te staan.

De bronsvondst van Tjandiredja heeft op bedenkelijke wijze voelbaar gemaakt, hoe groote lacunes onze kennis vertoont van de Boeddhistische iconografie in het algemeen en het Mahāyāna van Java in het bijzonder. Van al die beeldjes kon slechts een kleine minderheid worden gedetermineerd aan de hand van hetgeen elders op Java gevonden was of aan gegevens van het buiten-Javaansch Boeddhisme ontleend kon worden. Aangaande de groote meerderheid echter tasten wij geheel en al in het duister. Boeddha's zijn er in het geheel niet bij; allen zijn in groot ornaat. De hoofdfiguur, gezeten tegen een rijk versierd achterstuk met

BRONZEN VAN NGANDJOEK

kālamakara-ornament op een met wadjra's voorzien voetstuk, waarmede een leeuw te voorschijn komt, heeft vier hoofden en houdt in de voor de borst gebrachte handen een wadjra vast; men zou aan den een of anderen vorm van Mañdjoetri kunnen denken, doch niet minder aannemelijk lijkt het ons, dat deze godheid een nog niet aangetroffen manifestatie van Wadrasattwa is. De overigen, waaronder slechts een paar duplicaten voorkomen, zijn allen door bepaalde attributen duidelijk gekenmerkt; de groote rol, door wadjra en wiewawadjra gespeeld, wijst op het tantrisch karakter der geheele groep, en verder zijn er een groote menigte emblemen, die wij hier voor het eerst aantreffen, en die het geen nut zou hebben alle te gaan vermelden. Beschouwt men nu de geheele groep als kunstvoortbrengsel, dan blijkt zij evenzeer van groot belang te zijn. Het is duidelijk, dat alles bij elkaar behoort en dat sommige exemplaren zelfs als pendants zijn bedoeld; in het algemeen is er dan ook groote eenheid in de wijze van bewerking. Aan die noodzakelijke eenheid vasthoudend, hebben de kunstenaars intusschen niet nagelaten voor afwisseling te zorgen, zoowel in de details van de versiering als in de houdingen, want hoewel allen, goden zoowel als godinnen, met gekruiste beenen op een lotuskussen zitten, was er gelegenheid tot allerlei variatie, door lichte heiling van het lichaam en het hoofd, en door de verschillende buigingen en strekkingen van de armen met de attributen. Niet ieder stuk is even goed uitgevallen, er zijn kunststukken onder en iets minder mooie, maar de collectie in haar geheel staat op een zeer hoog standpunt, en men ziet er weer juist datzelfde, wat wij in de decoratie der heilighdommen als een eisch der Hindoe-Javaansche versieringskunst leerden kennen, symmetrie in de hoofdzaken gepaard met een groote behoefte aan de afwisseling in de details. Zoo ontstaat ook uit dit samenstel van losse beeldjes een geheel, waarin duidelijk de samenhoorigheid, de eenheid spreekt, en dat toch in zijn onderdeelen allerminst in rigide eenvormigheid ontaardt, maar in bevallige afwisseling de vereischte harmonie weet te bewaren.

Een andere wijze om godenfiguren weer te geven, door drijfwerk in goudblik, is veel minder toegepast, en de resultaten waren dan ook blijkbaar niet zoo gunstig. Althans de voorbeelden, die wij over hebben, en waaronder vooral die van Gëmoeroeh in Wanasaba (bij den Dieng) genoemd dienen te worden, hebben wel voor een deel zekere verdienste en getuigen van bedrevenheid van den maker, maar bijster fraai is het tot stand gebrachte toch niet, althans niet, wanneer men er gegoten beeldjes naast legt. Deze stukken zijn waarschijnlijk tegen een achterwand in een altaarkastje of iets dergelijks bevestigd geweest.

Gaan wij nu verder eens na, wat er van de in die dagen gebedigde kleeding en versiering, zooals de godenbeelden ons die te zien geven.

in origineele stukken is overgebleven, dan blijkt dat alleen met de voortbrengselen der metaalkunst het geval te zijn. Kledingstoffen uit den Hindoe-Javaanschen tijd zijn er niet meer, en alleen uit de enkele steenen beelden, waarop in bijzonderheden de sarong-patronen aangegeven zijn, weten wij iets van de soort gewaden, die werden gedragen. Ook van de mooie, hooge tiara's, welke de beelden op het hoofd hebben, vindt men nergens een exemplaar terug. Dit zal ten deele wel daaruit voortkomen, dat van die tiara's slechts enkele soorten uit één vast hoofddeksel bestonden, doch het meêrsteel, vooral uit de oudere periode, was samengesteld uit een lossen diadeem en een opgewerkten hoofdtooi, waarbij zoowel de haren als afzonderlijke doeken gebruikt werden, en waar dan edelstrengen werden ingestoken om aan het geheel stevigheid en luister bij te zetten. In overeenstemming daarmee zijn er dan ook wel degelijk topstukken van dergelijke haarversieringen en eveneens diademen gevonden. De eerste zijn bekend in gouden exemplaren, soms met uitgeslagen bloemwerk aan de randen, of ook, gelijk bv. te Batavia aangetroffen wordt ¹⁾, boven een krullenreeks naar boven uitlopend in een spits, die achtereenvolgens een achthoekig kussen met figuren, een lotuskussen, een glazen kogel tusschen klauwvormige punten, en een wadja-vormig uiteinde boven dien kogel bevat. Diademen zijn er van goud- of zilvertaal, met bloemen van datzelfde materiaal er tegen aangezet, en opstaande loovers; ook worden wel hoofdbanden gevormd door de aanschakeling van hoorn-, blad- of palmetvormige sierstukken, dikwijls met bloem- of rankornament.

Soortgelijke sierstukjes hebben ook veelal gediend voor de samenstelling van borst- of halsnoeren, evenals kleine phalli, kegeltjes, priemen, hartjes en plaatjes van allerlei vormen en met allerlei ornament; geliefd is o. a. de schildpad voor dit doel geweest. Ook had men wel voor den hals een enkel breed, vast stuk van geslagen goud, met edelsteenen bezet; en eveneens snoeren van gouden, steenen of glazen kraaltjes, en kettingen van goud- en zilverdraad.

De gordels zijn in hoofdzaak van goed geweest; wat wij er van over hebben, zijn dan ook de belegstukken en de gespen of sluitstukken, dikwijls met bloem- of bladornament gedreven en, wat de laatstbedoelde stukken aangaat, met dierfiguren versierd. Van de steenen beelden weten wij, dat ook monsterkop-ornament geliefd was aan de gordelsluiting. Dit motief is eveneens aanwezig op een fraaie gouden bovenarmband (ook te Batavia; plaat 98 beneden) in tegenstelling tot de doorgaans vrij eenvoudige pols- en enkelringen, soms met filigraan- of bloemwerk voorzien,

¹⁾ Dat wij bij voorkoor uit dit Museum putten is niet slechts, omdat deze collectie ons het best bekend is, maar ook omdat zij veel rijker voorzien is dan enige andere.

GOLDEN SIERPLAAT EN ARMBAND

heeft men juist de bovenarmringen met voorliefde tot mooie stukken gemaakt, of trachten te maken. Aan de steenen beelden zijn het doorgaans exemplaren met ingelegde kostbare steenen; het stuk te Batavia daarentegen is geheel in drijfwerk behandeld, en ook hier blijkt dit soort werk niet de sterke zijde te zijn geweest van de Javaansche kunstenaars, want noch de kop zelf, noch het rankornament in den driehoek daarboven, kan ook maar in de verte halen bij hetgeen met deze zelfde motieven in de sculptuur is bereikt. Peter geslaagd is een gouden schaamplaatje (plaat 98 boven) in hetzelfde Museum, dat binnen een omlijsting van wolklijnen het bekende tafereel van Ardjoena met de nymfen weergeeft, de compositie is niet origineel en sluit zich geheel aan bij overeenkomstige voorstellingen in steen, maar de uitvoering is verdienstelijk, en vooral de wijze, waarop de omlijsting is aangebracht in bevallige lijnen, doet aangenaam aan.

Van oor- en haartressieraden, meestal van goud, is bijzonder veel werk gemaakt en deze voorwerpen zijn dan ook in groote verscheidenheid in de musea aanwezig: knoppen, ringen en spiralen met steentjes, filigraanwerk, bloemversiering en ook graag diervormen of monsterkopjes. Talrijk zijn ook de vingerringen; er zijn er, die eenvoudig als sieraad gediend hebben, evenals zegelringen en gelegenhedsringen; een bepaalde rol speelde de ring ook bij de plechtigheden ter inwijding van een vrijgebied, bij welke gelegenheid de getuigen, naar de inscripties uitwijzen, veelal, behalve met een geldsom, ook met een stuk kleed en een ring begiftigd werden. Er zijn er, in wier kas een steen is gevat; het meereendeel echter heeft een platte, ronde of hoekige plaat, waarin figuren of ornament gegrift zijn, of ook letters; staat een en ander er negatief, dan is het exemplaar klaarblijkelijk een zegelring geweest. De letters zijn doorgaans in Kawi, enkele malen in Nāgarī-schrift; zij vormen doorgaans zegenspreuken en in het bijzonder heeft men er gaarne de syllabe *prī* (geluk, voorspoed), alleen of in een formule, op aangebracht. Geliefd is ook de combinatie van een visch en een lotusbloem. Hoezeer men op ringen gesteld was, kan ook nog daarmit blijken, dat wanneer op de reliefs van Baraboejaar hetzij een uitdeeling van goede gaven, hetzij een wonderregen van kostbaarheden wordt weergegeven, het bijna altijd ringen zijn, die men afgebeeld vindt.

Van al deze voorwerpen geldt, evenzeer als van de hieronder nog te behandelen, dat het allerminst onze bedoeling kan zijn er een bepaalde beschrijving of overzicht van te geven, hetgeen al even onmogelijk zou zijn uit hoofde van de beperkte plaatsruimte, als doeleloos bij gebrek aan de noodige afbeeldingen. Zelfs zijn wij niet in staat naar voldoende illustraties elders te verwijzen, want (men kan er zich over verbazen en het betreuren) het is een feit, dat van al dit kostbare materiaal nog

bijna niets gepubliceerd is, en wat er dan nog van is uitgegeven, geschiedde altijd min of meer incidenteel, doch een studie van eenig onderdeel der metaalkunst, uit een bepaald ongpunt beschouwd en toegelicht, missen wij nog ten eenenmale. Voorloopig kunnen wij te dezer plaatse dan ook niet veel anders doen, dan opmerkzaam maken op hetgeen er zoo ongeveer aanwezig is, ons daarbij, door den nood gedrongen, van verdere beschouwingen onthoudend.

Daar is in de eerste plaats het bronzen vaatwerk, kommen, schalen, bakken en ketels, van allerlei vormen en met allerlei versieringen, parelranden of guirlandebanden om het lichaam, lotuskussens aan den voet, lotwerk aan de deksels, en min of meer gestileerde naga-koppen, of soortgelijke ornamenten, als tuit. Het is niet altijd even duidelijk, waarvoor ze gebezigd zijn; er zijn stellig exemplaren bij voor huiselijk gebruik zoowel als voor den eeredienst. Tot die laatste behooren ongetwijfeld de zoogenaamde zodiakbekers, nog thans op Bali bij plengingen in eere, en die zeker niet tot de mooiste, maar wel tot de merkwaardigste voortbrengselen van Javaansche bronskunst behooren. Zij ontleenen hun naam aan de figuren, voorstellend de teekens van den dierenriem, die in de onderste van de twee rijen, welke men aan den buitenkant vindt, zijn aangebracht; deze figuren dragen een zeer geprononceerd wajangachtig karakter, en in verband daarmee is het van belang, dat een groot aantal dezer bekens van jaartallen is voorzien, en deze grootendeels in de eerste helft der veertiende eeuw blijken te liggen. Wat de reden ervan geweest kan zijn, dat men juist in deze periode, meer dan vroeger of later, behoefte heeft gevoeld om zulke voorwerpen te vervaardigen, ontgaat ons, maar uit kunsthistorisch oogpunt blijft daarmee het feit niet minder belangrijk, dat men in den Madjapahitschen bloeitijd reeds zoover den kant der wajang-figuren was uitgegaan, veel meer, dan de gelijktijdige kunst der relikes zou doen vermoeden. Bij sacrale voorwerpen zou men eerder een zeker conservatisme verwachten. Integendeel blijkt hier dit soort bronskunst de sculptuur vooruit te zijn geweest; en voor den ontwikkelingsgang van die laatste kunnen wij er rekening mee houden, dat reeds onder Djayanagara de in de sculptuur waarneembare tendens naar de wajang-kunst op een ander gebied meer dan tendens was geworden en zich in concreten vorm had gemanifesteerd. Ook aan ander bronzen vaatwerk heeft men haar wel toegepast, doch zulke stukken zijn zeldzaam; daarentegen is zij bij uitsluiting gebezigd voor de zoogenaamde tempelmunten, de groote, ronde medailles met een vierkant gat in het midden, wier raadselachtige voorstellingen tot allerlei gissingen aanleiding hebben gegeven. Haar overeenkomst met de zodiakbekers kan aan sacraal gebruik doen denken; doch het staat wel vast, dat deze munten in later dagen als amulet hebben gediend.

en er is geen bepaalde reden, waarom datzelfde ook in den Oud-Javaanschen tijd niet het geval kan zijn geweest.

Vereering genoten in ieder geval ook die merkwaardige bronzen keteltrommen, die in niet onaanzienlijk aantal op Java en elders in den Archipel zijn aangetroffen, doch waarvan thans wel gebleken is, dat zij uit Chifsa zijn geïmporteerd en dus met de Hindoe-Javaansche kunst als zoodanig niets te maken hebben ¹⁾. Reeds op den Dieng werd zulk een keteltrom in een der tempeltjes gevonden; de Hindoe's hebben klaarblijkelijk bij hun komst op het eiland deze voorwerpen reeds aangetroffen, in een zekeren reuk van heiligheid staande bij de oorspronkelijke bevolking, en bij de invoering van den nieuwen godsdienst was er geen aanleiding om aan die oude vereering een einde te maken. Zoo bleven de keteltrommen dus evenzeer in eere in de streken, waar de Hindoe's wel, als waar ze niet gekomen waren; ze werden waarschijnlijk min of meer in den Hindoe-Javaanschen eeredienst betrokken, zonder dat men meer dan een vaag begrip van haar oorspronkelijke bedoeling had en zonder dat men poogde er een Hindoeïstische opvatting aan vast te knoopen.

De platte metalen bladen met lagen rand, de zoogenaamde talams, zijn ongetwijfeld in hoofdzaak voor godsdienstige doeleinden in gebruik geweest, zoowel bij huiselijke plechtigheden als bij den openbaren eeredienst om de offergaven naar het heiligdom te dragen, juist zooals nog thans op Bali geschiedt. Bij de meeste is op het binnenvlak een versiering gegraveerd in ondiepe lijnen, doorgaans een bloemvaas, met bladeren, bloemen en ranken er omheen, ook met een gevleugelde schelp, een ster of de syllabe *tri*, en enkele malen menschen- en dierfiguren, in dat laatste geval heeft de ook aan de tempeldecoraties zoo veelvuldig aangetroffen behoefte om zich niet tot de enkele dieren te beperken, doch er een klein tafereeltje aan te verbinden, er wel toe geleid, o.a. op een bord van den Dieng, om dierlabels weer te geven. Onder de gegraveerde borden zijn meesterstukken van ornamentiek, zoowel de eenvoudige met hun bevallig los lijnbeloop, als de meer samengestelde met hun rijkdom van ranken en bladvegetatie. De vaas en de schelp tusschen dit soort ornament zijn juist zulke bewonderenswaardige motieven gebleken op de paneelen der tempels; geen wonder, dat zij ook als graveerornament zoo gelukkig konden worden toegepast. Soortgelijke versiering is eveneens op kleinere borden, schepers, enz. aangebracht.

Opmerkelijk mooie stukken zijn er ook onder de bidschellen, welke oveneens zoowel door de priesters bij den openbaren eeredienst als door de familiehoofden bij de huiselijke godsdienstoefening gebruikt

¹⁾ Aangaande de keteltrommen wordt verder verwezen naar het artikel van G. P. Rouffaer in den nieuwen druk der *Encyclopedie van Nederl. Indië*, II (1918) p. 305—310.

werden. Zij hebben in het algemeen den vorm onzer tafelschellen, waarbij dan veel zorg kan worden ten koste gelegd aan het lichaam der klok en vooral aan het handvat. Dit laatste, afzonderlijk gegoten en aan den benedenkant voorzien van een oog, dat, door een opening boven in de klok gestoken, den klepel in zich opneemt, vertoont doorgaans een symbolisch ornament, al naar gelang van de sekte, waarvoor de schel bestemd was. Bij de Ćiwaïeten is het een stier, bij de Wisnwoëieten een tjakra, en bij de Boeddhisten een wadjra, welk laatste embleem intusschen ook bij de Ćiwaïeten voorkwam, en op Bali nog voorkomt. Er is een driepuntige soort, welke veel van de bij uitstek Ćiwaïtische triçöela heeft, maar vooral vindt men de vijfpuntige, één in het midden en vier er omheen, die zich soms naar buiten, doorgaans echter naar binnen buigen. In vergelijking tot deze schellen zijn die met andere handvat-versiering, speerpunt, leeuwje, menschenfiguur, Gapeça, Garoeda, enz. zeer in de minderheid.

Bij deze wadjra-schellen is somtijds nog een mooie versiering aangebracht door middel van vier menschenhoofden, die in den rijken tooi van het groot-ornaat en voorzien van de öërgä, naar de vier zijden gericht zijn en verrijzen boven een lotuskussen, hetwelk boven op het lichaam der klok is geplaatst. Een nieuwe rand, soms met bloemfiguren, en eenige ringen vormen den overgang tot een tweeden lotuskelk, die den, ook weer met blad- en vlam-ornament getooiden vijfpuntigen, wadjra draagt. Ook het lichaam der klok is in zulke gevallen met overeenkomstige versiering versierd, dikwijls een lotushand om den voet, dan een rand van liggende wadjra's, al dan niet met bloemen afwisselend, en om het midden der klok een guirlande-band, zoals men die ook aan stöpa's zoo gaarne aanbrengt, wederom met wadjra's of bloemfestoenen, en ook wel van zon- en maanfiguren voorzien. Men zou zeggen een overdaad van ornament, die licht tot overlading kan leiden. Toch is de grens niet overschreden; ziet men zulk een stuk voor zich — onze afbeelding op plaat 99 rechts is ontleend aan de collectie Loudon — dan valt de nadruk niet op de afzonderlijke ornamenten, hoe smakvol en rijk ook ieder op zichzelf, doch op de harmonische samenwerking van alles tezamen, waarin zich de kunstenaar, die deze schel schlep, zulk een meester toont.

Hoewel anders van vorm, laten zich in hun decoratie de hangklokken zeer wel met de bidschellen vergelijken. Het zijn doorgaans groote en zware voorwerpen, waaraan geen steel noodig was, zoodat het bovenstuk, aan hetwelk dikwijls een ketting vastzit om de klok op te hangen, dadelijk op het lichaam rust. Guirlandebanden, lotusranden en antefix-ornamenten vinden ook hier toepassing: stieren, leeuwjes, rakshasa's zijn geliefd als bovenstuk-bekroning, wadjra-motieven komen aan het

BRONZEN SCHAAL EN TEMPELSCHIEL

bovenstuk en in de handen voor; de vier hoorden ontbreken al evenmin aan enkele der best bewerkte exemplaren. Afzonderlijke vermelding verdient een exemplaar te Batavia, dat geslatterd is en dat dus eenig houvast geeft voor de vraag, welk soort stukken aan een bepaalde periode zou kunnen worden toegeschreven. Het is van 1286, dus uit den laatsten tijd van het Singhaëriscbe rijk, en werd ook in het centrum van dat rijk, de afdeeling Malang, gevonden. Tusschen den lotusrand aan den voet en den hoog opgewerkten bloemenrand langs de bovenzijde, hangen zeer eenvoudige snoeren als guirlandes over het lichaam der klok, waarboven een opstaande bloemblad-ornamentatie den overgang uitmaakt tot de bekroning, die op een door vier smalle pootjes gedragen lotuskussentje rust en gevormd wordt door twee naar weerskanten gewende nāga-koppen, fraai uitgewerkt en met opengesperden muil, waaruit de tot een krul-ornament gestileerde tong afhangt. Zulke stukken zijn zeldzaam, hoewel van deze groote hangklokken toch altijd veel meer werk is gemaakt, dan van de kleine ronde en ovale dierklokken, waar men zich doorgaans tot enkele versierde randen heeft bepaald. Ook verdere muziekinstrumenten zijn weinig geornamenteerd, met uitzondering van de tongtong's, ronde of achtkantige, van een sleuf over de lengte voorzien cilindrs, die wel met blad-motieven en andere figuren versierd zijn, en waarvan wij een exemplaar uit de Soengda-landen met het jaartal 1111, A. D. 1189, vermelden.

Lampen noemen wij zoo straks reeds even. De eenvoudigste vorm is een plat, open oliebakje, welks randen uitloopen in een of meer spitse punten om de pit in te leggen. Om het te kunnen ophangen maakt men een boog van twee of meer armen, die zich van boven vereenigen en waaraan daar ter plaatse dan een ketting met haak is bevestigd, of wel men doet uit het midden van den bak een middenstuk vertrijzen en bestemt den top daarvan voor de ketting. Het laatste is vooral bij de grootere exemplaren gebeurd. Het is duidelijk, dat men bij de eene soort de bogen naar believen kan verfraaien, en in het tweede geval het middenstuk zich uitnemend leent tot versiering met loofwerk, mensch- of dierfiguren, of ook geheele groepjes. Bij kleine stukken vindt men ook wel het bakje zelf vervangen door een dier of iets dergelijks, dat tegelijk als olie-reservoir fungeert.

Van al deze mogelijkheden is met groote vindingrijkheid partij getrokken. Bij de laatstbedoelde soort heeft men bij voorkeur kinnarfiguren gebruikt, maar ook wel een vogel, een visch, een makara, een kreeft. Het merkwaardigst zijn echter de voorstellingen op de middenstukken, waarbij, zooals wij reeds zagen, veelal naar meer realisme gestreefd is, dan men zich bij de godengestalten der losse bronsjes durfde veroorloven. Naast godsdienstige voorstellingen, als Wishnoe op Garoeda,

vindt men dus huiselijke tafereeltjes: een man, die een boek leest, een vrouw met een pot op het hoofd, een echtpaar aan het maal, een groep kinderen, spelend met en klauterend op een viervoetig dier, ja zelfs een heelen roman in verschillende scènes, o. a. een man en vrouw tezamen op een leeuw zittend, iemand aan een boom gebonden, een man, die een ander met een bijl wil dooden, en iemand op den grond gezeten naast een lijk. In het algemeen zijn de stukken van zoo ingewikkelden aard niet de beste, doch naar materiaal en bewerking te oordeelen van later maaksel. Hoewel hanglampen de meerderheid uitmaken, zijn er ook staande lampen, benevens exemplaren, die bestemd waren om op een stok of staf geplaatst te worden, in hoofdzaak zeker wel ten einde bij processies te worden rondgedragen. Ook bij die laatste soort zijn er van eigenaardige samenstelling; wij noemen er een, van den Kawi afkomstig, waarbij zich boven vier naar buiten gekeerde nāga-koppen een stōpa verheft; om dien stōpa zijn een paar goden en eenige kleinere mensch- en dierfiguren voorgesteld, o. a. een wild zwijn en een op een kraai gelijkende vogel. Dat is dus ook een eenigszins bewogen tafereel, een bepaalde geschiedenis, die in verband met het doel der lamp aan een Boeddhistische legende ontleend schijnt.

Een ander artikel, dat zich goed voor versiering liet benutten, zijn de spiegels, ronde, gepolijste of geëmailleerde schijven, ietwat hol aan den spiegelkant en een weinig concaaf, soms met een verhevenheid in het midden, aan de keerzijde, aan welke schijven het handvat was vastgesoldeerd. Juist het handvat heeft men gaarne geornamenteerd, de spiegels zelf hebben gewoonlijk slechts concentrische cirkels aan de keerzijde, een enkele maal bloem- en bladkroffen, en hoogst zeldzaam (een exemplaar in het Museum te Leiden) verdere versiering, in casu van een viertal leeuwen en daaromheen bloemen en bladeren. Soms is ter verfraaiing een bekleeding met goudblad aangebracht. De handvatsels zijn doorgaans plat met aan de benedenzijde een T-vormige verbreding; zij dragen dan dikwijls gesigureerde letters, die nog niet met zekerheid ontcijferd zijn, ook wel menschenfiguren, of decoratief ornament. Daarnevens zijn de handvatsels somtijds van anderen vorm, en bestaan dan bijvoorbeeld uit een enkele, vrijstaande menschengedaante, of ze zijn vierkant met à jour bewerkte zijden, terwijl men ook wel een heel groepje beeldwerk vindt, bijvoorbeeld aan den éenen kant twee staande menschen en één lunkende, en aan den anderen kant een leeuw op een olifant en een vogel; ook godenfiguren zijn niet ongewoon, evenmin als Boeddha's, monsters, dieren, vrouwen en mannen, kortom er is allerlei afwisseling. De eigenaardige handvat-vorm, waaraan de artist gebonden was, heeft hier en daar tot ietwat bizarre resultaten geleid; men bewondert doorgaans eerder het ingenieuze dan het schoone in deze ornamentiek.

Volledigheidshalve wijzen wij ook nog op de metalen doozen, die vaak fraai te jour zijn bewerkt en ook wel bloem-motieven, arabesken, of diergestalten vertoonen, en op de schalen, bekers en kommetjes, vooral van edel metaal, die op zichzelf niet van zoo bijster groot belang zijn, al treft men er dan ook wel met aardige randjes en banden of bloemwerk aan, maar vooral de aandacht verdienen, om de groote vlucht, die de bewerking van dit soort vaatwerk later op Bali genomen heeft, waar men ze van overvloedig drijfwerk, dikwijls in combinatie met ingelegde kostbare steenen, heeft voorzien.

Ook een andere kunstuiting, waarin de latere Balineezen het bijzonder ver gebracht hebben, de versiering van krisheffen, zoekt men in het oude Java tevergeefs. Krissen zijn op Midden-Java in het geheel niet bekend geweest en eerst in den loop der Oost-Javaansche periode in gebruik gekomen, en deze oudste zoogenaamde Madjapahit-krissen bestaan uit een min of meer fraai gedamasceerd lemmet, recht of golvend, waaraan als greep een in enkele lijnen aangegeven, soms ietwat gedrochtelijke menschenfiguur vastzit. Bij een enkel stuk zijn op het lemmet kunstlooze wajang-poppen gezet; met Hindoe-kunst hebben deze krissen al heel weinig uit te staan, al kan men in de strakke lijnvoering het zuiver Indonesische element waardeeren. Een uitzondering is er echter wel, de merkwaardige kris, die zich eertijds in de verzameling-Knaud te Batavia bevond (plaat 100), en waarvan de tegenwoordige plaats niet bekend is. Het stalen lemmet is grootendeels met bladkoper bekleed; op een onbedekt stuk zijn de cijfers 1264 gegrift, zoodat het stuk klaarblijkelijk gedateerd is, en in 1342 onder het Regentschap is vervaardigd. In het koper zijn een aantal figuren geslagen, en wel vindt men aan de zijde van het jaartal nabij het gevest een hertenkop en een slangenkop en daartusschen een vorst met twee dienaren; verder in de richting van de punt een kroipende slang en vervolgens een aantal Rāmāyana-tafereelen, waaronder te herkennen zijn Hanoemān tegenover Sita, een vorst met een ondergeschikte in gesprek, waarschijnlijk Rāwana met zijn patih, en eenige lieden, die Hanoemān uit een boom trachten te schieten. De keerzijde geeft bij het gevest aan de eene zijde een slang, aan de andere een gevleugelde schelp, daar tusschen een staanden Gapega; verder naar de punt een gevecht, en wel Hanoemān, aan den apenstaart kenbaar, staande op zijn verslagen vijanden tegenover een aanrukkende legermacht van een ruiter, een olifant, een strijdswagen met boogschutters en voetvolk met een vaandel, klaarblijkelijk dus de vier corpsen, die een Indisch leger behoort te bevatten. Zou wat wij voor den apenstaart houden iets anders zijn, dan kan misschien Rāma's aanval op Langkā bedoeld zijn. De door den staanden held verdedigde plek wordt nader aangeduid door twee afgeschoten ruimten met een ronde zuil op een voetstuk, waarschijnlijk lingga's. De compositie van

dit geconprimeerde Rāmā-aja en de wijze, waarop de personen zijn behandeld, herinnert dadelijk aan het tweede terras van Panataran; daargelaten dat de koperslager in veel ongunstiger positie was dan de beeldhouwer en heeft moeten transigceeren om zijn beperkte ruimte, zijn de principes dezelfde. De kris en de hoofdtempel van Panataran zijn ongeveer uit denzelfden tijd en in zoverre is deze bevinding volkomen natuurlijk; denken wij echter aan de gelijktijdige zodiakbekers met hun zoo veel meer naar het wajang-type neigende figuren, dan zijn wij nog te dankbaarder voor het jaartal op de kris, hetwelk ons leert, dat al was in de veertiende eeuw een deel der metaalkunst reeds verder op weg naar den wajang, dan de sculptuur zou doen vermoeden, men verkeerd zou doen te generaliseeren en alle metaalkunst over één kant te scheren; de bewerkte van de kris stond artistiek op juist hetzelfde standpunt als zijn tijdgenoot de beeldhouwer. Zooals wij aan diezelfde Tjandj Panataran op het eerste terras een andere richting vertegenwoordigd vinden dan aan het tweede, konden ook in de metaalkunst verschillende stroomingen tegelijk bestaan.

Van wapens noemen wij nog als kunstvoorthrengselen de koedi's, met hun grillig lemmet in den vorm van een menschenhoofd in wajang-type of een vogelkop. De zoogenaamde statiewapens (tjandra), koperen bogen of sikkels met scherpen boventand, en een korten, hollen steel op een derde der lengte aan den binnenkant van den boog, zijn somtijds ook geornamenteerd, echter niet met Hindoe-Javaansche motieven, en het leit, dat deze voorwerpen uitsluitend in de Soenda landen te voorschijn zijn gekomen, wijst er ook op, dat ze niet tot de Hindoe-Javaansche kunst gerekend mogen worden. Waarschijnlijk moest die steel op een stok bevestigd worden, en wat dat betreft sluiten deze stukken zich aan bij de topstukken van staven, die wel van Hindoe-Javaanschen oorsprong zijn, en waarvan triçōla en tjakra de voornaamste zijn; daarnaast vindt men ook diervormen, sprinkhaan, gans en nāga, en zoo ook toppen van ceremonie-lansen, welke laatste echter van zeer laten datum zijn. Als bovenstukken van priesterstaven gelden de zoogenaamde rinkelaars, een metalen steel, zich verdeelend in drie of vier bogen, die zich van boven weer in een versierden knop vereenigen en waaraan eenige ringetjes hangen, die bij beweging een rinkelend geluid veroorzaken. Naast eenvoudige zijn daarbij ook zeer fraaie exemplaren; bij een te Leiden zitten om den knop drie Boeddha'tjes tusschen bloemornament en bij een fraai stuk in het bezit van den regent te Madjakerta zijn de beugels met nāga-motieven geornamenteerd, en bevindt zich, onder den in een reeks zonnescermen oprijzenden knop, naar elk der vier windstreken een gegloriede goudenfiguur in groot ornaat.

Afzonderlijke vermelding als bijeenbehoorende vondst verdient nog

BEWERKTE KRIS

een in 1888 op Bali opgegraven collectie bronzen voorwerpen vermelding, aangetroffen in een tweetal potten en waarschijnlijk een, in tijd van gevaar veiligheidshalve begraven, tempelluventaris uitmakend. Naar de vormen der mensch- en dierfiguren te oordeelen, is zij uit een wat latere periode, hoewel zij met het volste recht nog als Hindoe-Javaansch kan worden aangemerkt. Haar groote waarde ligt natuurlijk vooral in het feit, dat zij eenig inzicht geeft in wat alzoo tezamen voor den eeredienst in gebruik was. Er zijn vooreerst een negental topversieringen van staven, twee met wadjra, twee met drietand, een met tjakra, en vier met een aantal in een kring geplaatste lansvormige punten. Voorts een kleine dertig bidschellen, meerendeels met wadjra-ornament, doch ook met sier, drietand, tjakra, vlammofieven, leeuwje; ruim twintig dierslokken, een paar tongtongs en twee hangdlokken, waarvan een met sier en een met gevleugelde schelp. Twee lampen, onderscheidenlijk met een mannen- en een vrouwenfiguur, nog een lampje dat op een steel geplaatst moest worden, een paar potjes (één met ketting), een wierookbrander, een schaalje, een viertal watervazen en nog twee slangen-tuiten, welke waarschijnlijk bij soortgelijke vazen hebben behoord. Ten slotte twee Garoeda's, twee slangen en een leeuwje, die alle klaarblijkelijk aan andere voorwerpen bevestigd zijn geweest, en een aantal geschonden fragmenten. Een hoogst belangrijk geheel dus, ook al is de kunstwaarde niet bijster groot.

In de archaëologie der volken van Europa zal men altijd terecht een zeer voorname plaats ingruind vinden voor hun aardewerk; belangrijke gegevens van kunsthistorischen aard zijn er schier overal aan te ontleenen, nog afgescheiden van de eigenlijke kunstwaarde. Op Java is het geheel anders en wij zullen dan ook slechts enkele regels aan het aardewerk hebben te wijden. Niet alleen tref men zelden mooie stukken aan, maar het grootste bezwaar is wel, dat men eigenlijk geen enkel stuk met zekerheid als Hindoe-Javaansch kan aanmerken. Een groot deel ervan komt ook in andere streken van den Archipel voor, waar van Hindoe-beschaving geen sprake is geweest; gedeeltelijk moge dit toe te schrijven zijn aan het standhouden van oude Polynesische vormen, de voornaamste reden is, dat het vaatwerk bij groote hoeveelheden geïmporteerde waar is, en wel uit China. Dat blijkt uit de Chineesche berichten zoowel als uit vele der stukken zelve. Theoretisch mag men aannemen, dat ook op Java zelf wel vaatwerk vervaardigd zal zijn; practisch is de toestand zoó, dat zelden uitgemaakt kan worden, wat wel en wat niet van vreemden oorsprong is. Misschien zal het op den duur wel mogelijk worden eenige schifting te maken; voor het oogenblik heeft men aan het op Java gevonden aardewerk voor de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis nog niets.

Na hetgeen wij in het Voorbericht van Deel I schreeven over het zeer voorloopige karakter, dat dit boek in onze oogen draagt, zal men aan het einde van ons overzicht zeker geen samenvattende conclusies in zake het wezen en de waarde der Hindoe-Javaansche kunst verwachten. Daarvoor is de tijd nog niet gekomen. Dat neemt echter niet weg, dat ook uit een voorloopige beschouwing van het in eersten aanleg geordende feitenmateriaal zich een twaalf punten naar voren dringen, die het zijn nut kan hebben thans nog eens afzonderlijk te formuleeren, vooral omdat onze opvatting daarvan eenigermate afwijkt van hetgeen wel door anderen is geopperd of stilwijgend aangenomen.

Het eerste punt zouden wij willen noemen: *de eenheid der Hindoe-Javaansche kunst*. Haar ontstaan ligt in het duister, maar wanneer zij voor het eerst zich aan ons voordoet, vormt zij reeds een afgerond geheel, het is geen onzeker mengelmors van tegenstrijdige elementen meer, dat ons tegentreedt, maar een harmonisch samenstel, in hoofdzaak onmiskenbaar van Hindoe-oorsprong, maar dan toch in zulk een mate in inliemsche bestanddeelen gedrenkt, dat men noch in Voor- noch in Achter-Indië iets identieks vernag aan te wijzen; het is, kant en klaar, de Hindoe-Javaansche kunst, niet meer en niet minder. Van die kunst nu volgden wij verder in haar uitingen ontwikkeling en verloop en het bleef, in een geschiedenis van meer dan zeven eeuwen, altijd diezelfde kunst met haar eigenaardig, haar typisch karakter. Mogelijk en zelfs waarschijnlijk is het, dat de invloed van het buitenland zijn sporen zal hebben achtergelaten ook in latere tijdperken dan dat van haar aanvang, maar die invloed is nimmer zoo sterk geweest, dat hij het karakter der kunst in eenig essentieel onderdeel heeft kunnen wijzigen. Als een ononderbroken geheel loopt zij door, van Kalasan en den Diëng tot Matjanpoetih. Practisch is het van groot gemak een Midden-Javaansche van een Oost-Javaansche kunst te onderscheiden, want die beide, zooals wij ze thans kennen, hebben ontegenzeggelijk ieder haar eigen duidelijke kenmerken. Doch deze omstandigheid moet vooral toegeschreven worden aan het feit, dat er een lacune van eenige eeuwen ligt tusschen de laatste Midden-Javaansche bouwwerken en het tijdstip, dat wij op Oost-Java weder met een geregelde reeks monumenten te doen krijgen. De reeds geheel op Oost-Javaansche eigenaardigheden wijzende laatste gebouwen van Midden-Java en de speciaal Midden-Javaansche kenmerken van de enkele gespaard gebleven heilighdommen der vroegste periode van Oost-Java waarborgen echter, dat de doorlopende lijn in geen enkel opzicht onderbroken is geweest, en dat het verschil tusschen wat wij Midden-Javaansche en Oost-Javaansche kunst noemen, niet anders is dan het natuurlijk onderscheid, dat binnen iedere kunst een tijdsverloop van eenige eeuwen teweeg zal brengen. De Hindoe-Javaansche kunst is één

en ondeelbaar, en zelfs kan men zeggen, dat de heddangsche tempel-kunstenaar op Bali niet anders doet dan het werk der bouwmeesters van den Dieng voortzetten.

Het tweede punt betreft *de vrijheid door kunst*. Het denkbeeld eener geleidelijke ontwikkeling moet men niet zoo verstaan, als zou langs vaste en regelmatige banen het een op het ander gevolgd zijn, en men volgens logische redeneering telkens oudetwetsch geworden vormen en opvattingen hebben losgelaten om ze door nieuwerwetsche te vervangen. De feiten geven geheel iets anders te zien. Als dienaar eener waarlijk levende kunst heeft de kunstenaar telkens de emotie, die hem had gegrepen, trachten om te zetten in werkelijkheid op de wijze, die daartoe het best geschikt was, gebruik makend van oude tradities, daaraan toevoegend wat hem op het oogenblik werd ingegeven, hier eens zijn heil zoekend in de beproefde methodes zijner voorgangers, daar weer alles omzettend tot iets nieuws. Zoo ziet men, zoodra onze gegevens voor een bepaalde periode voldoende in aantal zijn, verschillende richtingen, verschillende opvattingen, naast elkander voortleven en op elkander inwerken in een steeds rijker makende en rijker wordende afwisseling. Wat Tjandi Panataran in het klein vertoont met haar uiteenlopende kunstopvattingen op één terrein, ja aan één heiligdom, geeft de Hindoe-Javaansche kunst als geheel in het groot. Natuurlijk sluit dat niet uit, dat er, als men op grooten afstand en over haar geheele geschiedenis deze kunst beschouwt, een zekere ontwikkeling en verandering te constateeren valt en het oude op den duur definitief plaats maakt voor het nieuwe; in iedere gegeven periode echter is er een gezond leven van allerlei opvattingen en richtingen naast elkander. Naar buiten moge de Hindoe-Javaansche kunst zich door vaste kenmerken van elke andere Hindoe-kunst onderscheiden, binnen die principieele grenzen was er een onbeperkte vrijheid voor iederen kunstenaar.

Litteratuur.

Voor de bronzen in het algemeen zie men de op pag. 20 en 30 van Deel I geciteerde Catalogi van Groeneveldt en Juynboll, welke laatste van talrijke illustraties en literatuuropgaven is voorzien. Uit eerstgenoemd werk zijn afzonderlijk besproken n° 509, 970, 1481, 1494, 1529, 1537, 1606a en 1854; benevens uit Not. Bat. Gen. 1892 p. CLXIX n° 1073a, Not. 1893 p. CCVI n° 1103a, Not. 1896 p. CIV n° 958b.

Afzonderlijke beschrijvingen zijn verder: Millies over tempelmunten, in *Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel indien* (1871);

Grönnveldt over tempelinventaris, in Not. 1888 p. 106—110; Brandes over Gemoeroeh, Tijdschr. Bat. Gen. 47 (1904) p. 552—577; Hazen over koedj's, ibid. p. 398—413; Hayagriwa, Bijdr. Kon. Inst. 67 (1913) p. 383—392, vondst van Tjandjredja, Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 59—73 en pl. 12—23; Coll. London, Ned. Indië, Oud en Nieuw, 3 (1918—19) p. 383—395; zodiaktekens, Enc. v. Ned. Indië IV s. v.; terwijl nog afbeeldingen gepubliceerd zijn bij Meyer, Alterthümer aus dem ostindischen Archipel (1884), Pleyte, Indonesian Art (1901) en Ethnographica in het Museum v. h. Bat. Gen. v. K. en W. (1910).

REGISTER.

A.

- Aalst (van), 136, 156, 252, 416, 338.
 Abang, 191, 192.
 Abhaya, II 118.
 Abhayampekha, II 118.
 Abhidharma, 285, 286.
 Abiyasa, 142.
 Achter-India, 30, 31, 34, 44, 45, 61, 81, 98,
 101, 103, 124, 329, II 35, 146, 269, 292, 348.
 Adams, 5.
 Adi-Bowdha, 31, 301.
 Adityawarman, 60, II 67—69, 291.
 Adjatja, 101, 106, 329, II 29, 299.
 Adj Saka, 102, II 141.
 Adjoeng, 95.
 Adoman, II 264.
 Afghanssch, 98.
 Agastya, 42, 71, 99, 109, 396, 398, II 15, 34.
 Agul, 77, 407, II 173.
 Airwata, 89, 232.
 Airlungga, 35, 48—52, 53, 61, 380, 406, 410—
 412, II 1, 6, 10, 37, 218, 269, 286, 287.
 Ajah, 234.
 Alakagarbha, II 216. Zie ook Khagarbha.
 Aksha, II 166.
 Akshobhya, 80, 84, 88, 89, 91, 92, 109, 239,
 302, 388, II 38, 62, 63, 65, 67, 73, 109,
 160, 231.
 Amarawati, 98, 105, II 29.
 Ambar, II 298.
 Ambarawa, 171, 174, 315.
 Ambeng, 167.
 Amitabha, 30, 31, 34, 95—99, 129, 206, 236,
 244, 280, 386, 388, 389, 393, 396, II 59,
 62, 63, 65, 67.
 Amūr-wabdhōmī, 54.
 Amoghapaśa, 37, 89, 92, II 59—63, 65—67,
 299, 302.
 Amoghasiddha, 30, 34, 88, 109, 215, 299,
 338, II 62, 63.
 Ampel, 317.
 Anantawikrama, 49.
 Anderson, II 297.
 Andjasmara, II 235, 271.
 Andjung, 321.
 Andongbiros, II 138.
 André de la Porte, 29, 156, II 158, 184.
 Anggrahan, 216.
 Angling Darma, II 53, 54, 226.
 Angrok, 54.
 Annam, 98.
 Anāśhanatha, 55, 67, II 6, 14.
 Arabieren, Arabisch, 36, 100, II 412.
 Ardhanāri, 73, 76, II 60, 94, 138, 235.
 Ardipoera, II 239.
 Ardja Blambangan, II 284.
 Ardjoena (berg), II 234—237, 240, 242.
 Ardjoena (hebt), II 56—58, 131, 132, 140—
 142, 239, 309.
 Ardjoena (T.), 131, 132, 134, 144—152, 328.
 Ardjoenawidjaya, 61.
 Ardjoenawidjaha, 54, II 57—59, 131—133,
 140, 141.
 Argakoesoema, 168, 169.
 Argapoera (Midden-Java), 46, 153, 169.
 Argapoera (Oost-Java), II 240—243, 261, 262.
 Aria Blitar, II 208.
 Arisatja, 369.
 Artja-Domaa, II 267.
 Ārya (Āra, zie Āra).
 Asangga, 294, 305.
 Asēm, 231.
 Asitātikpālaka, 369.
 Asita, 287.
 Asoe (Gedjong Sango), 182.
 Asoe (Kedoe), 119, 321—327, 331.
 Asoe (Sewoe), 210, 211.
 Asayriā, 118.
 Astana, II 296.
 Aswalama, 132, 151.
 Atjeh, 98.
 Aurangabad, 100, 101, 167.
 Awadānātaka, 291.

Avalokitesvara, 81, 85, 87, 105, 206, 207,
230, 298, 297, 244, 292, 295, 297, 303, 318,
380, 383, II 59, 303.
Awitji, 285.
Ayodhya, 356.

B.

Babat, II 290.
Badatoulan, II 287.
Bakran, II 243.
Badjang-raton, II 23, 105, 106, 112—115, 124,
149, 138, 233.
Badjradjnaparamitraputra, II 117.
Badoj, II 287.
Bagillen, 333, 334.
Bagocro, 100.
Bagung, 105.
Balabedjnapratipakabakulaya, 47.
Bajalati, 317.
Bajalango, II 123, 126.
Bajem, II 219.
Baker, 3, 128, 184, 343, 382, 391.
Balaba, 295.
Balak, 344.
Balambangan, 63, II 278, 281.
Balangdochoa, II 272.
Balapostong, 235.
Balrama, 369.
Bale Katubang, 131, 142.
Bali (exp), 356, 357.
Bali (demon), 75.
Bali (island), 14, 37, 39, 49, 52, 53, 60, 65,
108, 349, 380, 407, II 9, 84, 86, 106, 139,
160, 181, 184, 233, 278, 285—288, 291, 295,
310—312, 315, 317, 319.
Balitong, 45, 47, II 247.
Bandajonda, II 293.
Bandawasa, 34.
Bandjaurdja, 319.
Bandjarnégara, 154.
Bandooag (Preanger), II 365.
Bandooag (Semarang), 316.
Bandjoehiro, II 64, 238.
Bandjoekoenig, 171.
Bandjoema, 334, 335.
Bandjoemedal, 335.
Bandjoeniba, 193.
Bandjoepontih, II 253.
Bang, II 279.
Bangil, 400, 407, II 80.
Bangka, 108.
Bangkai, II 186—190, 195, 230, 284.
Bangû, II 287.

Bangsal, II 105.
Bangari, II 190.
Bangon, 254, 252.
Bantun, II 267, 268, 293.
Bantarkawoeng, 255.
Bara, 54, II 5, 36, 64.
Bera (Koeja), II 289.
Baraboeoe, 2, 3, 7, 9—12, 17—19, 21—23,
25, 26, 29, 30, 45, 79, 81—84, 89, 101, 104,
160, 119, 120, 134, 127, 199, 209, 226—228,
231, 243, 246, 247, 251, 251—258, 311, 359,
356, 376, 383, 385, 393, II 34, 116, 169,
210, 269, 269, 298, 309.
Barboan, 64.
Barocki, II 54.
Bata, II 281.
Batika, 108, II 290.
Batunghon, 56, 85, II 66, 67, 291, 292.
Batavia, 4, 5, 9, 10, 13, 15, 29, 32, 78, 134,
168, 168, 169, 170, 251, 252, 334, 367, 371,
373, 380, 383, 400, 407, II 17, 28, 34, 35,
39, 62, 63, 64, 110, 140, 167, 198, 300, 311,
212, 214, 216, 268, 243, 244, 248, 249, 267,
265, 267, 268, 276, 290, 282, 290, 293, 299,
303, 308, 309, 315, 315, 319, 320.
Batjim, II 229, 227.
Batoe, II 201, 202.
Batoe Dumbo, II 236.
Batoe-gaja, 311.
Batoe Goelek, 103, 201.
Batoe/aktjang, II 278.
Batoe-lawang, 332.
Batoe, 135, 151.
Batoeran, II 270.
Batoe Koetegan, II 238.
Batoe-roema (geol), 332.
Batoe-roema (Tj), 311.
Batoe-rung, 329, 330.
Batoe-tella, II 268.
Bawang, 153.
Bawan, 86.
Baul, 164.
Bedah, 128.
Bedji (Ségurang), 170.
Bedji (Solo), 397.
Bekai, 405, II 271, 272.
Bélahan, 34, 407—411, II 4, 10, 197, 271.
Bélob, II 103, 112.
Beunras, 84, 244, 289.
Béndah, 262.
Bérbék, 399, II 186, 230.
Berlün, II 65.
Beuer, 329.

- Bemooki, 90, 94, II 138, 243, 277—279.
 Betra, 414.
 Bhadrakṣa, 396.
 Bhairawa, 70, 72, 74, II 31, 35, 65.
 Bhairawi, 72.
 Bharāṇa, II 287.
 Bhāratayoddha, 55, 132, 133.
 Bharboet, 105.
 Bhayalangi, II 125.
 Bhāṛkoeti, II 60, 61, 63.
 Bienfait, II 296.
 Bik, 7, 8, II 17, 30, 36, 382.
 Bina (landstroek), II 293.
 Bina (Tj.), 104, 129, 132, 137—142, 175, 249.
 Biron, II 253, 271.
 Biting, 405.
 Blaboean, 320.
 Blater, II 280.
 Blitar, 16, 25, II 3, 35, 69, 81, 82, 85, 122, 149, 157, 158, 160, 190, 194, 208, 230, 232, 236.
 Bloran, II 128.
 Bodhi-Gaya, 104, 301.
 Bodhimayaja, 280.
 Bodhimutwa, 80, 81, 83—88, 100, 158, 192, 195, 198, 204—208, 215, 217, 230, 233—237, 243, 244, 247, 249, 267, 286—298, 300, 304, 305, 318, 350, 383—390, 388, 389, 393, 396, II 59, 62, 68, 69, 210, 219.
 Bodja, 168, 169.
 Boebat, 61, II 208.
 Boeboekshah, II 183, 179—181.
 Boebruh (Sewoe), 210, 211, 216, 361, 394.
 Boebruh (Singha), 198.
 Boeckholt (van), 4, 184.
 Boedang, II 200.
 Boeddha, 17, 23, 25, 52, 53, 75, 79—89, 90, 104, 158, 167, 188, 195, 199, 205—208, 210, 211, 215, 222, 227, 231, 233, 236, 242—244, 246—249, 254, 256, 259, 261, 262, 271, 272, 275, 280, 281, 286—289, 291—305, 318, 350, 388, 389, 395, 397, II 54, 62, 63, 65—67, 72, 100, 203, 209, 211, 216, 218, 219, 269, 291, 306, 314, 416.
 Boeddharma, Boeddhistisch, 20, 24, 28, 37, 40, 43, 45, 52, 56, 62, 67, 68, 70, 75, 78—81, 93, 98—102, 104, 106, 107, 110, 114, 130, 154, 158, 160, 163, 167, 185, 192—195, 200, 207, 209, 222, 226, 237, 243, 247, 249, 254, 262, 269, 270, 281, 284, 286, 290, 294—298, 301, 303—306, 317, 320, 321, 328, 329, 340, 359, 381, 385, 388, 392, II 15, 31, 38, 54, 59, 63—67, 73, 76, 103, 104, 117, 122, 125, 133, 146, 148, 149, 181, 209, 217, 220, 237, 288, 278, 280, 287, 301, 303, 304, 306, 312, 414.
 Boedek, II 4.
 Boedjer, 255.
 Boekit Toenggoel, II 296.
 Boekit, II 287.
 Boemi-ajoe, 335, 338.
 Boemidjawa, 335, 338.
 Boerangrang, II 296.
 Boereng, II 16, 200.
 Bosta, II 210.
 Boetjak (Ardjoena), 65, II 234, 271.
 Boetjak (Midden-Java), 189.
 Boetjak (Kawi), II 233.
 Boetjnan-tani, II 300.
 Bogem (Kediri), II 206.
 Bogem (Prambanan), 206.
 Bongkal, II 190.
 Bongkol, 164.
 Bornoe, 31, 66, II 288.
 Bosch (C.), II 198.
 Bosch (F.), 32, 42, 50, 308, 410, 414, II 84, 87, 63, 70, 89, 98, 127, 202.
 Botjok, II 214—216.
 Braam (van), 8, 171.
 Bradjanalon, 265.
 Brahmā, 76—78, 89, 147, 148, 154, 178, 180, 242, 252, 348, 349, 352, 353, 356, 368—372, 374, 375, 404, II 51, 172, 173, 182, 183, 200, 265, 287, 298, 294.
 Brahmanisme, 40, 67, 68, 78, 88, 107, 349, II 208.
 Braboe, II 106—108.
 Brandes, 19, 21, 26—31, 33, 34, 36, 38, 43, 95, 100, 118, 122, 126, 129, 156, 159, 160, 163, 164, 170, 171, 183, 185, 188, 200, 206, 207, 209, 210, 221, 223, 224, 225, 227, 231, 237, 252, 253, 262—264, 280, 298, 308, 319, 321, 322, 338, 341, 345, 353, 377, 391, 400—402, 404, 407, 414, II 8, 9, 13, 17, 18, 22, 23, 25, 27—30, 37, 39, 42, 43, 48, 50, 51, 56, 62, 63, 65, 69, 70, 74, 75, 78, 84, 98, 118, 120, 127, 131, 132, 138—140, 142, 144, 155, 159, 164, 165, 167, 168, 179, 181, 184, 197, 237, 238, 245, 247, 250, 252, 253, 264, 290, 291, 293—297, 300, 320.
 Brangkal, II 105.
 Brantia, 48, 49, 51, 58, II 95, 88, 100, 101, 186, 226.
 Brchat-Saṅgha, 99.
 Broekveldt, II 272, 273, 296.
 Broemboeng, II 211.
 Bramand, 11—14, 16, 18, 32, 128, 134, 135,

186, 170, 171, 180, 182, 185, 191, 193, 210,
211, 225, 260, 283, 344, 362, 377, 382, 387,
391, 397, 405, 406, 410, 414, II 8, 14, 17,
23, 30, 39, 69, 74, 78, 88, 97, 120, 152, 154,
201, 210, 213-215, 234, 244, 269, 270.
Buddingh, 138, 144, 156, 227, 252, 311, 359.
Buttenberg, 2, 40, 41, 61, II 207-209.
Burgess, 31, 101, 103.
Burma, 98, 104, 105.
Byzantijnisch, II 244.

C.

Calcutta, 55, 42.
Callenfels (van Stein), 30, 34, 172, 183, 346,
360, 411, II 2, 15, 16, 33, 52, 54, 55, 57,
70, 98, 125, 127, 131, 135, 138, 141, 155,
160, 169, 170-181, 184, 207, 257.
Caldes, II 288.
Cephas, 21, 22, 261, 340, 377.
Ceylon, 81.
China, Chineseen, enz., 36, 40, II, 45, 49, 51,
54, 57, 58, 61-63, 81, 102, 103, 127, 151,
155, 201, 203-205, II 2, 102, 184, 190,
187, 175, 244, 296, 311, 317.
Cheshmal, 57.
Coedha, 43, II 289.
Cohen Stuart, 14, 35, 86, 257.
Colijn, 31.
Comorin, 98.
Conjaveram, II 28.
Cornelius, 4, 5, 127, 128, 132, 135, 143-147,
149, 152, 153, 156, 184, 218, 224, 258, 307,
307, 340, 382, II 101.
Coenets de Groot, Zie Groot (Coenets de).
Coyet, 2.
Crawford, 7, 18, 307, 377, II 157.
Cremor, 24.

C.

Calendria, 43, 169, 186, 187, 196, 200, 340,
II 289.
Cakoni, II 56.
Calra, 78, 89, 232, 293.
Cakya, 79.
Cakymooni, 79, 81, 83, 84, 295, 297, 298,
300, 301.
Cawari, 358.
Casha, 74, 355.
Chlapocra, II 230.
Cwa, 3, 22, 30, 68-74, 76, 77, 85, 87, 89, 91, 99,
125, 127, 148, 154, 155, 160, 165, 170, 171,
178, 178-181, 188, 189, 192, 193, 242, 251,
252, 292, 312, 313, 317-320, 328, 345-350,

357, 360, 363-366, 368-370, 372, 374, 407,
II 6, 10, 14, 27, 38, 57, 72-75, 93, 94,
97, 131, 135, 138, 172, 173, 182, 189, 202,
211, 236, 238, 244, 249, 256, 267, 267, 290.

Cwabooddha, 57, II 72, 74.

Cwabooddhalaya, 57, II 80, 81.

Cwabooddhisich, 31, II 30-32.

Cwabasana, 49.

Cwagui, 407.

Cwalame, Cwalameh, 42, 44, 62, 67-73,
80, 82, 85, 90, 91, 93, 98-100, 102, 106,
110, 111, 128, 130, 137, 152, 154, 158, 160,
163, 165, 167, 169, 182, 185, 189, 191-195,
207, 209, 226, 251, 252, 315-320, 328, 339,
363, 374, 396, 397, 399, 404, 408, 416, II 28,
31, 32, 50, 64, 65, 69, 82, 86, 98, 97, 103-
105, 124, 128, 133, 138, 140, 149, 149, 181,
190, 191, 200, 209, 216, 217, 221, 240, 262,
264, 268, 278, 287, 301, 342.

Cwa-glutem, 188.

Cooddodana, 264.

Coorayala, 696.

Cōra, 261, 290, 331.

Cōrabhijana, II 218.

Cōrpanakha, 366.

Cāwasti, 262, 295-297.

Cri, 76, 76, 398, 400, 411, II 10, 56, 180, 122,
164, 204, 208.

Cri Djayamrta, 200, II 196.

Cri-manggala, 151.

Criwidjaya, 43, 160, II 289.

Criwaga, II 157.

Cyamataca, 81, 88, 100, II 60-62, 63.

D.

Dagaratha, 356.

Daguerre, 10.

Daha, 14, 54, 59, II 2, 104.

Daksha, 47, 341, 342, 397, 398.

Damaloeug, II 264.

Dandug, II 234.

Dapoer, 265.

Dara, 359, 367.

Darawati, II 263.

Dāda, II 32, 33.

Dekhan, 98, 99, 106, 108.

Dēla, 153.

Dēma (Goenoeug-Gangair), 401, II 379.

Dēma (poort), II 128, 160.

Dewadatta, 267.

Dewi, 71-73, 75.

Dharma, 200, 207.

Dharmadja, 53.

- Dharmapala, 89, 99, enz.
 Dharmaradja Ratha, 106.
 Dharmawangsa, 49, 52.
 Dharmodaya, 47.
 Dhātawigari, 88. Zie ook Wadjaradhatwigari.
 Dhanmya, II 56.
 Dhyani-Bodhisattwa, 81, 87, 88.
 Dhyani-Boddha, 56, 80, 81, 88—89, 91, 199, 203, 211, 215, 216, 222, 237, 247, 261, 262, 290—302, 304, 305, 307, 308, 389, II 54, 62, 63, 65, 67, 200.
 Diang, 3, 10, 16, 17, 39, 43, 46, 98, 105, 106, 110, 127—153, 164—166, 168, 173—175, 177—180, 188, 194, 250, 251, 310, 314, 325, 327, 328, 330—335, 337, 404. II 95, 242, 265, 300, 307, 311, 319.
 Digdjayottunggadewa, 58.
 Dignaga, 305.
 Dihyang, 46, 47, 127, 130, 155.
 Dikpālaka, 159.
 Dinaja (Paseroehan), 42, 100, 300, II 15.
 Dinaja (Sourabaya), II 105.
 Dinongan, 206.
 Dipa-Negara, 315.
 Diwyswadana, 262, 290, 303, 304.
 Djaboeng, 18, 62, II 22, 46, 84, 108, 117—122, 126, 158, 178, 278.
 Djadi, II 210, 211.
 Djadjegboe, II 88, 65, 69.
 Djadjawa, II 72, 74.
 Djago, 27, 32, 57, 60, 87, II 6—9, 12, 14—17, 19, 22, 23, 29, 30, 33—70, 76—78, 90, 97, 111, 131, 134, 139, 165, 166, 168, 169, 171, 174, 181, 185, 196, 208, 284, 292, 302.
 Djala, II 208.
 Djajadiningrat, 64.
 Djaka-Dolok, 56, II 33, 100, 106.
 Djaltoringa, 49, 51, 405—409, II 197, 274, 278.
 Djamalgarhi, 104.
 Djamba, II 271.
 Djamban, 158.
 Djambhala, 78.
 Djambi, 193, 304, II 291, 292.
 Djamosa, 166.
 Djauka, 356.
 Djanggala, 52—55, II 1, 2, 15, 87.
 Djapara, II 290.
 Djeroenan, II 285.
 Djatakamala, 101, 261, 290, 291.
 Djataynes, 356.
 Djatikoesong, II 208.
 Djati-pasar, II 166.
 Djati-wetan, II 245.
 Djawi, 62, 91, II 71—81, 87, 94, 110, 122, 126, 135, 142.
 Djawong, 187.
 Djayabhaya, 53.
 Djaya-lhaapati, 50, 412, II 209.
 Djayakatwang, 57, 58.
 Djayamarita, 390, II 186.
 Djayanagara, 58, 60, II 157, 277, 310.
 Djayawaraha, 53.
 Djaya-Wisnouwarsidhana, 55, 56.
 Djayawisnouwarddhani, 60.
 Djayangpatra, 56.
 Djeboek, II 212.
 Djedjawi, II 12.
 Djedong, 62, 390, II 1, 2, 87, 88, 150—154, 178, 188, 271.
 Djember, 95, II 240, 281.
 Djengala, 52, II 1, 87.
 Djétia, 318.
 Djimbe, II 85.
 Djima, II 38. Zie ook Dhyani-Boddha.
 Djindaya, II 67, 68.
 Djindayapoera, II 68.
 Djohon, 193, 194.
 Djoendjoeng, II 221.
 Djombang, II 95.
 Doekoch, 315, 316.
 Doerga, 3, 72, 108, 126, 154, 160, 176—178, 180, 181, 192, 312, 315, 317, 318, 320, 337, 343, 363, 364, 397, 399, II 26, 27, 35, 96, 135, 136, 198, 201, 208, 217, 233, 242, 257, 264, 267, 268, 290.
 Doeryodhana, II 50.
 Doeshkret, II 55.
 Dolok, 151.
 Domasen, II 221, 225.
 Doma, 8, 123, 134, 135, 156, 170—172, 174, 180, 182, 400, 408, 407, 408, 411, 413, II 17, 88, 152, 154, 236, 237, 244.
 Dreupadi, II 56.
 Drawidisch, 105—107, 132.
 Drehtigeroe, 87.
 Dwarpayana, II 54, 57.
 Dwarawati I (Dieng), 131, 132, 143, 144.
 Dwarawati II (Dieng), 142.
 Dwarawati (Solo), 397.
 Dwarawati (Voor Indie), II 169, 170.

E.

- Eerde (van), 130, 340.
 Egginglangh, II 2.
 Egypte, 13.

Ekadanta, 74.
Ela, 254, 311.
Ellora, 100, 101, 107.
Engelhard, 4, 5, 7, 131, 343, II 10, 20, 38, 68.
Epp, II 292, 296.
Epp (van), 22, 30, 111, 129, 156, 160, 183, 185, 201, 224, 225, 227, 240, 245, 253, 262—266, 268, 269, 275, 280, 291, 308, 311, 313, 321, 322, 333, 345, 346, 350, 353, 377, 378, 381, 385, 393, 413.

F.

Fa Hien, 49.
Fargueson, 9, 18, 19, 24, 31, 104—106, II 30.
Flores, 94.
Fort Van der Capellan, II 292.
Foucher, 30, 105, 206, 253, 262, 265—297, 301, 303, 308, II 69, 391.
Friedrich, 9, 13, 14, 129, 156, 185, 167—169, 171, 176, 180—182, 225, 302, 311, 315, 320, 326, 332, 333, 338, 382, II 39, 60.

G.

Gading, 304.
Gadja, 103.
Gadjamada, 59—61, II 90, 104, 147.
Gagang aking, II 181.
Galoeh, II 959.
Gambur, II 221—225.
Gambur-wetan, II 227—230.
Gaya, 73.
Gajapati, 73.
Gajawati-wetan, 158.
Ganilasool, 156.
Ganjawijaya, 291—293, 297, 298, 305.
Gandhara, 98, 101, 105, 230.
Gandoel, 165.
Gandolan, 167.
Gapega, 3, 54, 73, 74, 96, 116, 144, 154, 158, 160, 165—171, 176, 177, 180, 181, 188, 189, 193, 251, 252, 312, 314, 317, 320, 357, 363—365, 369, 408, II 9, 5, 7, 20, 27, 31, 33, 36, 37, 64, 80, 148, 149, 152, 177, 194, 201, 208, 215, 238, 244, 248, 266—268, 278, 284, 312, 313.
Ganges, 229.
Gandér, 54.
Gapeh, II 106.
Gammulle, 337.
Garocda, 28, 74, 76, 155, 178, 217, 230—232, 251, 252, 315, 344, 346, 356, 375, 392, 406, 409, 410, II 10, 57, 96, 134, 138, 140, 147, 172, 173, 190, 194, 201, 212, 219, 222, 229,

228, 249, 256, 253, 256, 257, 275, 276, 281, 284, 312, 313, 317.
Garocda, II 140, 141.
Garong, 153.
Gatak, 317.
Gatorkaija, 131, 134—138, 143, 144.
Gauri, 32.
Gaxiana, 76.
Gaya, 288.
Géblak, 103.
Géjang (Djambi), II 291.
Géjang (Soerabaja), II 233.
Géjangun, 48.
Gélaran, 297.
Géda, II 267.
Gélag, II 208.
Gélong (Argapora), 158.
Gélong (Madjapahit), II 107.
Gélong (Pawetan), II 183.
Gélong Pitoa, 172.
Gélong-Sanga, 8, 160, 167, 171—182, 410, 393, II 36, 202, 211.
Gélong Tjina, 180.
Gélor Handjorwang, II 208.
Gélang, II 2.
Gélanggélang, II 2.
Géml, II 210.
Gémoeroh, 28, 158, II 307, 320.
Gémpoor, II 205, 206.
Géping, II 278.
Génangan, II 122.
Géngayoe, 410.
Géngong (Oengaran), 170.
Géngong (Tj.), II 107.
Géngton (van der), 4, 343.
Géngtjara, 83.
Géngtjara-craya, II 50.
Géna, 98, 100, 208.
Géngbong, 314.
Géndra, 72.
Géndrawardhana, 61, II 151.
Génar, 28, 100.
Gélag, 322.
Gélawari, 101, 108.
Géldjara, 98, 102.
Gépadharma, 255.
Géngtjiga, II 269.
Géngawarman, 48.
Géngong-Géngar, 48, 100, 100—103, II 10, 279, 290.
Géngong Kédel, 318.
Géngongwari, II 18.
Géng (van), II 106.

Goeppala, 387.
 Gouton, 71, 72, 126, 160, 171, 176—178, 180,
 181, 188, 252, 312, 317, 319, 328, 363, 364,
 370, 410, II 14, 25—27, 31, 34, 66, 97, 124, 133,
 188, 149, 181, 201, 209, 215, 230, 236, 268.
 Goutji, II 240, 241.
 Gouwatriksa, 54, II 4.
 Gounil, 39.
 Gong, 332.
 Gopa, 287, 288.
 Grabag, 314.
 Grask (Grasse), 13, II 293, 295.
 Griekach, 13, 131.
 Griubyanan, 193.
 Grobogan, 398.
 Groenvalde, 19, 20, 24, 30, 36, 34, 102, 103,
 127, 169, 225, 261, 301, 377, 414, II 102,
 244, 319, 320.
 Gronman, 22—24, 124, 130, 225, 265, 308,
 346, 353, 377.
 Groot (Cornets de), II 289.

H.

Hacu (de), II 370.
 Haaso, II 213.
 Hageman, 15, 400, 404, 495, 414, II 37, 144,
 147, 154, 200, 213, 239, 240, 243, 249, 279,
 280, 282, 284, 296.
 Halahala-Lokegware, 87.
 Hamer (den), 23, 227, 252.
 Hampu, 77, 155, 319, II 172.
 Hancock, 356, 357, II 183, 190, 315.
 Hachura, 28, 76, 92, II 64, 93, 94, 97, 173,
 200.
 Hariti, 78, 90, 268, 242.
 Hariwangsa, 53.
 Hartman, 9, 226, 259, 280, 302, 311, 321.
 Havell, 81.
 Hayagriva, 89, II 61, 65, 301, 320.
 Hayam Woerok, 1, 36, 38, 60—62, 413,
 II 1, 9, 16, 72, 73, 88, 89, 99, 100, 109,
 117, 123, 126, 128, 133, 137, 138, 147, 150,
 157, 158, 186, 200, 214, 222, 245, 268, 277,
 287, 288.
 Hazeu, II 270, 320.
 Hëmad, II 15.
 Hidjo, 189.
 Himakya, 72.
 Hingyana, 48, 50, 81, 304.
 Hindoestan, 98.
 Hioën Talmag, 104.
 Hiraayukapipa, 75, 372.
 Hodgson, 201, 292.

Hoepfmann, 14, 15, 125, 129, 135, 141, 156, 158,
 —160, 165, 167, 171, 182, 189, 211, 225, 232,
 302, 307, 311, 317, 318, 321, 329, 330, 332,
 339, 344, 377, 382, 410, II 2, 4, 37, 83, 87,
 88, 91, 97, 122, 125, 126, 128, 149, 155,
 158, 164, 172, 179, 183, 184, 190, 303, 305,
 308—310, 313, 318, 321, 325, 326, 333, 334,
 334, 344, 347, 348, 350—353, 356, 358—361,
 364, 370.
 Hoëvel (van), 9, 405, 413, II 101, 108, 126.
 Halls, II 88, 150.
 Horsfield, 5, II 158, 162, 172, 182—184, 305,
 308, 390.
 Hubonet, 95.
 Humboldt (von), 7, 261, 299, 307.
 Hyang Poërawawesha, 62.
 Hyang Wëkas ing Soekha (de jongere), 62,
 II 186.
 Hyang Wëkas ing Soekha (de oudere), 61,
 II 186.
 Hyang Wicakha, 62.

I.

Iabadiou, 40.
 Iéous (god), 300.
 Iéana (koning), 49.
 Iéanawikramadharmanotewanggadewa, 48.
 Iéwara, 69.
 Iéwarakeçawasamarottoengga, 45, 47.
 Idja, 22, 188—191.
 Iken, II 281.
 Imhoff (van), 3, 184.
 Indo-Arisek, 105.
 Indo-China, 23.
 Indra, 78, 300, II 57, 79, 131, 132, 172.
 Indradjit, II 198.
 Indrakila (Java), II 236, 237.
 Indrakila (Voor-Indië), II 50, 57.
 Islam, 64, 65, 90, 100, 102, 133, 337, II 15,
 101, 237, 262, 271, 277, 286, 293, 294.
 I-tsing, 303, 304.

J.

Japan, 181.
 Joachim, 225, 375, 378.
 Jogjakarta, 2, 10, 19, 29, 32, 39, 125, 134,
 155, 193, 193, 195, 196, 201, 206, 211, 249,
 258, 309, 318—320, 333, 335, 341, 343, 370,
 371, 375, 386, 391, 395.
 Johnson, 5, II 251.
 Jonge (de), II 2.
 Jouvean-Dubreuil, 106.
 Jukes, II 17, 36.

Jungbuna, 9, 128, 142, 156, 159, 182, 311,
II 158, 203, 205, 218, 223, 226, 236—241,
244, 247, 250, 270.
Juykholi, 30, 33, II 319.

K.

Kabandha, 356.
Kach, 90.
Kadiri, 52—53, 57—59, 133, 380, II 1—3,
15, 39, 71, 72, 81, 82, 185, 222.
Kagénongau, II 15.
Kahoeripao, 51, 59, 412, 413, II 2, 87.
Kalaen, 72.
Kala, 70, 71, 89, 157, 168, 169, II 173, 300,
207, 280. Verg. Mahakala.
Kalangan, II 206.
Kalang-anjar, II 200.
Kalasa, 196.
Kalasan, 16, 48, 98, 106, 109, 120, 130, 166,
180, 196—203, 205, 206, 217—219, 221,
222, 238, 241, 240, 243, 261, 262, 265, 283,
403—405, II 289, 300, 303, 318.
Kálasotra, 294.
Kálawidjaya, II 181.
Kálayawana, II 58, 59, 163.
Kalayao, II 117.
Kali, 168, 169.
Kaliébér, 163.
Kaliébéng, 195.
Kaliklorok, 171.
Kallawang, 150.
Kali Mus, 58.
Kalimati, II 235.
Kaling, 46, 103.
Kaluga, 28, 103.
Kaltaman (Ongaran), 170.
Kaltaman (Salatiga), 110.
Kali-tápoes, 332.
Kali-tjilik, II 122—125.
Kali, 75, II 190.
Kalangan, 391.
Kama, 77, II 57.
Kambang-ruei, II 122.
Kambodja, 81, 98, 101, 102, 107.
Kamewara, 53, II 83.
Kamer (van de), 29, 263.
Kampar, II 289.
Kandangan, 188.
Kandjéboer, 316.
Kanggan, 251.
Kantji, II 38, 39.
Kapwa, 51.
Kapilawatoe, 296, 297.

Kapoea, II 388.
Karang-anjar, II 279.
Karang-Beloeng, 93.
Kassar-génong, 329.
Karanghatae, II 3.
Karangpandan, II 251.
Karang-rédjo, II 212.
Karimoen, II 289.
Kari, 107.
Karo-Bataks, 108.
Karsten, II 287.
Kartasoea, 2, 184.
Kartikoya, 74, 152, II 31, 172, 244.
Katos, II 15.
Kaučambhi, 90.
Kaurwa, II 56, 57, 113.
Kauweri, 78, 90.
Kawali, II 268.
Kawi (berg), 52, 64, II 3, 16, 233—235, 237,
240, 242, 314.
Kawi (taal en schrift), 201, 42—45, 49, 50,
56, 96, 98, 100, 101, 120, 142, 144, 158,
189, 191, 207, 216, 251, 257, 300, 412, II
34, 56, 60, 64, 69, 153, 230, 251, 265, 286,
309, 314.
Kéhaenenan, II 228.
Kéblak, 199.
Kéboeman, 165.
Kébondalém, 391.
Kéboentjong, 401.
Kébaton (Kraodjingan), II 251.
Kébaton (Madjapahit), II 106, 111, 112.
Kébaton (Tj.), 62, II 138—143, 238, 243.
Kedjwoeng, II 280.
Kédéboeng Oendang, II 290.
Kédiri, 13, 15, 16, 48, 52, 45, 229, 412, II 2,
3, 88, 122, 128, 148, 149, 203, 205, 212,
217, 218, 230, 230, 300.
Kédoe, 5, 8, 13, 16, 41, 42, 158, 167, 172,
173, 178, 179, 220, 248, 254, 261, 309—
311, 314, 320, 325, 328, 334, 335, 341.
Kédoeng Gong, II 205.
Kédoenglo, 167.
Kédoengwoelan, II 216.
Kélegen, 49.
Kéloerak, 206, 207.
Kéloet, II 190, 191, 206, 216, 228.
Kémbangan, 320.
Kémbangiri, II 190.
Ken Angrok, 51.
Kénda (Tj.), 248.
Kénda (Semarang), 160.
Kéndang, 153.

- Kendang, 85.
 Képanggih, II 280.
 Kerasan, II 105.
 Kera, 14, 24, 29, 31, 36, 42, 48, 49, 87, 91,
 98, 99, 156, 257, 308, 413, II 54, 69, 70,
 73, 94, 102.
 Kurnaja, 28, 227, 352.
 Kusan, 190.
 Kusawan, 352.
 Ksaiman-tengah, II 194—197.
 Kuta, II 277.
 Kutaran, 321.
 Klagartha, 98, 88, 235. Zie ook Akhaggartha.
 Khmer, II 140.
 Kijal, 57, II 5—14, 16, 20—23, 30, 114, 121,
 124, 164, 187, 190, 193, 201, 275, 284.
 Kidoni (Kedoni), 300.
 Kidoni (Solo), 317.
 Kider, 330, 332, 338.
 Kintara, 90 *ans*.
 Kinsbergen (van), 16—18, 22, 129, 129, 132,
 137, 143, 147, 260, II 83, 148, 158, 162,
 171, 183, 209.
 Klaten, 105.
 Klaten, 4, 184, 396.
 Klara, 317.
 Kinsman, 152.
 Kling, 168.
 Klotok, II 217.
 Knaap, II 290, 297.
 Knud, II 315.
 Knobel, 26, 28, 32, 156, 190, 188, 172, 183,
 185, 192, 235, 253, 318, 321, 330, 338, 339,
 378, 400, 402, 405, 407, 413, 414, II 4, 37,
 70, 74, 83, 88, 89, 94, 98, 102, 111, 118,
 122, 127, 129, 138, 141, 144, 146, 155, 158,
 159, 194, 196, 199, 191, 198, 200—200, 208,
 209, 213, 214, 217, 218, 220, 225, 226, 230,
 233, 236, 237, 239, 245, 247, 248, 252, 254
 —256, 270, 281, 282, 284, 290.
 Koelha, 80.
 Koeda, 338.
 Koeloes, 65, II 294, 295.
 Koelon, 210.
 Koemara, 74.
 Koemirabhoeda, 244.
 Koemihukarya, II 165, 166.
 Koenglan, II 170.
 Koehdjara, 99, 151.
 Koehdjara-dari, 99.
 Koehdjarakarya, II 54, 55, 59.
 Koehdjara-koehdja, 42, 90, 100, 127.
 Koentj, II 185.
 Koerna, 75.
 Koemmapura, II 153.
 Koetawidja, 300, 328, 330, 333, II 217.
 Koeta Bara, II 280.
 Koeta Blater, II 280.
 Koetagirang, II 154.
 Koeta Kédawong, II 280.
 Koeta Krahdjungan, II 281.
 Koetaradja, 54, 56, II 15, 36.
 Koeta Rénan, II 280.
 Koeta, II 288.
 Koeta, 50.
 Koewera, 78, 141, 175, 178, 191, 198, 210,
 242, 269, 300, 309, II 31, 108.
 Kohlbrugge, II 240, 242, 245, 261.
 Komeng, II 288.
 Kopenhagen, 386.
 Kowala, II 267.
 Kowali, 90.
 Kotos, II 82.
 Kradhoan, II 281.
 Kradhoan, II 117, 122, 124.
 Krams Djaja Adinagara, 32, 64, II 102,
 147.
 Krahdjungan, II 281, 282, 284.
 Krapyak, 192.
 Krasak, 320.
 Krishna, 45, 75, 131, 369, II 55, 59, 141,
 169—171, 284.
 Krishnayaga, 45, 53, 62, II 33, 59, 160,
 169—171, 181.
 Krotadaya, 54, 55.
 Krotanagara, 56—58, 63, II 29, 30, 33, 66,
 71—73, 94, 100, 212, 247, 288.
 Krotadjaran, 65, 68, 59, 62, II 71, 89, 90,
 99, 94, 100.
 Krotawidjaya, 63.
 Krian, II 198, 199.
 Krikil, 317.
 Krikling, 108.
 Kroekap, II 278.
 Kroesen-park, II 33.
 Kroetjil, II 278.
 Kshinigartha, 88, 237, 296.

L

- Labberton (van Hincopen), II 141, 153.
 Lakshmana, 350, II 190.
 Lakshmi, 75, 76, 371, 409.
 Lalitaristara, 28, 286—289, 292, 316—365.
 Lamadjang, 59, II 277.
 Lamongan, II 283.
 Lampung, II 282.

- Leang, 330-332.
 Leang (de), II 270.
 Leangka, 355-357, II 132, 165, 315.
 Leangpiya, 40, 127.
 Lera Djonggrang, 2: 46, 116-119, 148-160, 170, 180, 300, 307, 211, 249, 313, 320, 322-325, 340-378, 381, 388, 391, 394, 397, 402, 403, 405, II 26, 28, 100, 167, 233, 290.
 Leren, 336.
 Lawang, II 16, 200.
 Lawang gintoang, II 369.
 Lawoa, 5, 50, 318, II 251, 258, 261, 263, 264.
 Lawrence, 9.
 Lékak, 125.
 Leomane, 9, 10, 12, 17, 18, 20, 150, 260, 265, 306, 377, II 210, 210.
 Leiden, 6, 7-9, 29, 39, 179, 171, 317, II 3, 15, 20-28, 32, 34, 35, 38, 284, 285, 314, 316.
 Léica, II 5.
 Léontang Hér, II 290, 291.
 Leydie Matville, 19, 20, 23, 29, 32, 120, II 113, 115, 235, 271-274.
 Lima, II 105.
 Linburg Bremer (een), 138.
 Lingga (Vies), 71, 333 ead.
 Lingga (Tj.), 328.
 Linggajati, 55.
 Lioang, 158.
 Iodjaya, II 3.
 Iodjyoksz, II 279.
 Iodhoek Sikaping, II 289.
 Iodmadjung, II 289, 290.
 Iodmbini, 287.
 Iodmbong (de), II 267.
 Iodmbong (Wentilan), 321, 323-328.
 Iodmbong (Prandhuan), 186, 206-208, 210, 340, 383.
 Iodroos, II 287.
 Lokanibha, 87.
 Lokowara, 86, 87, II 79, 93.
 Lombok, 96.
 London, 5, II 62.
 Lona, 2, 3, 184, 343, 344, 377.
 Lor (Kédér), 399, II 186.
 Loy (Seres), 210.
 Lotas, 3, 167, 171.
 Lotjana, 88, II 62, 63.
 Londen, II 312, 320.
 Lwa winter, II 186.
 Madmen, 16, 50, 62, 64, 111, II 2, 309, 306, 264.
 Madja agong, II 105, 106.
 Madjakota, 22, 409, II 102, 103, 106-110, 117, 191, 196, 235, 241, 271, 272, 278, 310.
 Madjapuhit, 1: 5, 36, 38, 39, 57-63, 67, 90, 96, 341, 359, 381, 413, II 1-3, 5-7, 16, 27, 29, 34, 64, 71, 72, 82, 84, 87-90, 96, 91, 97, 100-117, 122, 143, 147, 148, 154, 156-158, 169, 173, 174, 178, 185, 190, 201, 204, 311, 312, 214-216, 229, 232, 235, 243, 244, 247, 271, 273-278, 285-288, 293, 294, 298, 310, 315.
 Madjasari, II 105.
 Madjasarna, II 95.
 Madoera, 25, 56, II 279.
 Madras, 103.
 Magelang, 129, 196, 169, 231, 254, 302, 310, 314, 328, 329, 388.
 Magénari, 142.
 Magélan, II 263.
 Mahabharata, 49, 132, 133.
 Mahābodhi, 246, II 29.
 Mahācumbhō, 47.
 Mahādewa, 69, 71, 72, 92, 148, 170, 180, 192, 252, 292, 293, 303, 368, 370, 400, II 20, 57, 60, 87, 211, 215, 237, 244, 260, 268, 269.
 Mahādewi, 71. Zie ook Dewi.
 Mahākāla, 70, 72, 176, 177, 186, 181, 313, 365, 370, II 13, 26, 27, 123. Zie ook Kala.
 Mahākālī, 72. Zie ook Kālī.
 Mahāraurawa, 255.
 Mahavallipoer, 106, 137.
 Mahājāna, 49, 44, 80-82, 91, 100, 102, 107, 237, 247, 281, 297-299, 303-306, II 31, 61, 67, 289, 291, 300.
 Mahayani, II 56.
 Mahayogi, 71.
 Mahihit, 51.
 Mahishasuramardini, 72, 304. Zie verder Doergā.
 Maiteya, 80, 85, 237, 244, 286, 292-295, 297, 300, 305, 384-386.
 Makotop, II 280.
 Malaka, 64.
 Malang, 5, 42, 54, 109, II 3, 3, 15, 18, 33, 38, 200, 201, 308, 313.
 Malar, II 282.
 Malayoa, 304, II 291.
 Maleische Schiereiland, 43, 56, 60.
 Malik Ibrahim, II 293.
 Mamakhi, 88, II 62.
 Mandang, 167.

M.

Mackenzie, 5, 184, 224, 344, 377, 382, 391, 396, 413.

Mandara, 75.
 Mandjoeeri, 60, 85, 86, 217, 237, 238, 244,
 245, 292, 293, 297, 384, 386, 389, 390, 395,
 II 68, 69, 216, 305.
 Mandjoeerdja, 86.
 Manggia, 317.
 Mangkoenagara, 318.
 Mangkajang, II 296.
 Manjar, II 128.
 Manoeke, 160.
 Manoekeong, 216.
 Manoesli-Boodha, 80, 81, 83, 296, 300.
 Manohara, 290.
 Mantjitan, II 105.
 Mantjuna, 82, 305.
 Maritji, 71, 309, II 24, 64.
 Maritji, 90.
 Maron, 320.
 Matahoen, II 133.
 Mataram (new), 2, 167, 341, II 109, 281.
 Mataram (old), 46, 168, 341, 397.
 Matjapoeh, 65, II 282-286, 293, 318.
 Mataya, 75.
 Mayil, 286, 287.
 Mèdjang, 46, 186, 187, 341, 397-399.
 Medini, 169.
 Meester-Cornelis, 40.
 Melori, II 69.
 Menak Djogga, II 106, 109, 110, 219.
 Menampoe, II 279.
 Mèpangkaban, 56, 60, II 292, 293.
 Mèndang-Ramelan, 388.
 Mèndou, 9, 10, 23, 27, 30, 78, 107, 169, 168,
 193, 203, 326-348, 351-355, 363, 373, 395,
 311, 320, 324, 350, 355, 386, 388, 392, 393,
 II 39, 41, 50, 53, 294.
 Mengoen, 104.
 Mèranti, 352.
 Mèrapi, 9, 126, 255, 309-311, 317-321.
 Mèrhaboe, 8, 125, 165, 255, 309, 310, 312,
 329, 328, II 264.
 Mèrdon, 382.
 Mèrou (berg), II 55.
 Mèrou (Tj.), II 283.
 Meyer, II 320.
 Midjil, 170.
 Mieling, 11.
 Millies, II 319.
 Minabassa, 60.
 Minoreh, 255.
 Minoturos, 70.
 Minto, II 15, 207.
 Miring, 188.

Mi Son, II 146.
 Mianggeh, 251.
 Modang, II 290.
 Moera Djambi, II 291.
 Moera Kaman, II 288.
 Moera Takoer, 23, II 250.
 Moedri, 167.
 Moelawarman, II 288.
 Moelassarwasiwadiakaya, 308.
 Moelassarwasiwadin, 303, 304.
 Moelieardja, II 237.
 Moendër, II 239.
 Moengang, 153.
 Moengidan, 321.
 Moentlan, 9, 125, 126, 248, 320, 321.
 Moekjar, II 281.
 Moetbran, II 107, 108.
 Moetjunda, 283.
 Moetjoevenda, II 58, 169, 170.
 Moehmedanien, 64, 65, 341, II 278.
 Mawang, 319, 320.
 Moëher, 8, II 270.
 Münnich, 265, 321, 338, 382, 390, 419.

N.

Naga, 90 em.
 Nagerakrötagama, 1, 86-89, 95, 96, 99, 81,
 67, 62, 122, 305, 419, II 2, 6, 18, 16, 28,
 35, 38, 39, 71, 73, 75, 89, 94, 100, 102-
 105, 122, 125, 128, 133, 148, 157, 164, 190,
 277, 287, 298.
 Nègari, 43, 98-101, 186, 196, 206, 388, 396,
 II 34, 35, 63, 64, 65, 289, 309.
 Nagasari, 192.
 Nairahdjana, 99, 283.
 Nakoela (hidd), II 136.
 Nakoela (Tj.), 153.
 Nalagareng, 135.
 Nalemala, II 57.
 Nambi, 59, II 277.
 Nandi, 70, 72, 76, 126, 144, 155, 158, 163,
 165-168, 178-181, 192, 195, 251, 252, 310,
 320, 337, 338, 348, 355, 369, 379, 373, 374,
 397, 399, 400, 408, II 28, 32, 34, 35, 36,
 63, 149, 152, 172, 201, 295, 215, 216, 296,
 289, 294, 291.
 Nandiwara, 70, 176, 177, 180, 181, 313, 395,
 370, II 13, 26, 27.
 Nanggoelan, 319.
 Narada, II 58.
 Narsinpha, 75, 372.
 Narsinghamoerti, 55, 56.
 Natsyaga, 369.

Prahoe, 131, 132, 143, 153, 157, 159.
 Prembanan, 2, 4, 5, 11, 16, 19, 30, 32, 33,
 37, 39, 61, 43, 46, 75, 78, 111, 114, 134,
 135, 157, 184—226, 309, 319, 322, 324, 325,
 328, 340—373, 381—398, 413, II 101, 222.
 Pradati, I, 36, 37, 62, 280, II 16, 73, 75,
 78, 90, 99, 100, 102, 104, 105, 108, 111,
 112.
 Pratāpana, 285.
 Pratyekabuddha, 296.
 Preanger, 90.
 Prigra, II 74.
 Pringpoo, 159—164, 190, 403.
 Pringali, 819, 833.
 Prondong, II 203.
 Prontong, II 203.
 Protemeus, 40.

R.

Rādājagtha, 285.
 Rādjayati Goejdala, 56.
 Rādjayatni, 59, II 71, 125.
 Rādjaia, 54, 55, II 15, 33.
 Rādjaanegara, 61.
 Rādjaawariddhara, 63.
 Raffles, I, 5—8, 15, 19, 31, 102, 105, 127,
 128, 134, 156, 171, 172, 181, 225, 228, 255,
 307, 344, 377, 398, 405, 413, II 8, 17, 28,
 36, 58, 59, 69, 82, 101, 117, 122, 126, 133,
 155, 184, 309, 315, 344, 351, 357, 370.
 Ragadumpi, II 232.
 Rahaso, II 287.
 Rakahan, 91 ena.
 Rama, 75, 356, 357, 360, II 149, 160, 171,
 315.
 Ramayana, 46, 62, 75, 355—357, 369, 370,
 II 161, 192, 189, 185, 196, 257, 315, 316.
 Rambahaa, II 60, 67, 222.
 Ranan, II 280.
 Ranawidjaya, 64.
 Randon Goenting, 298.
 Ranga Lawa, 59, II 29.
 Ranga Warata, II 251.
 Ranga Wooni, 55.
 Rangrah Rādjaia, 54.
 Rangroenting, 216.
 Rantau, II 288.
 Rati, II 57.
 Ratnapati, 67.
 Ratnasambhawa, 30, 34, 37, 38, 100, 216,
 239, 388, II 62, 63.
 Ratnasiraya, 296, 297.
 Raton Baka, 117, 135—138, 328, 376, 381.

Raurwa, 295.
 Rawabani, 315.
 Rawaga, 358, 357, 369, 370, II 132, 169, 315.
 Redja, 314.
 Reichmann, II 249.
 Reimer, 4.
 Reinwardt, I, II 17, 282, 290.
 Römhang, 18, 58, 398.
 Rénou, II 280.
 Rontong, 315.
 Rétja, II 279, 290.
 Rouven, I, II 27, 36.
 Rigg, 3, II 17, 30, 33, 35, 36, 102, 118, 120,
 158, 184, 201, 212, 213, 218, 344.
 Rimbé, 62, II 94—97, 174.
 Ringgit, II 32.
 Roshma, II 170, 171.
 Rooknint, II 160, 170.
 Rouffier, 2, 31, 35, 37, 39, 32, 64, 362, 368,
 341, 378, 410, 413, 414, II 18, 31, 52, 34,
 36, 37, 63—70, 270, 311.
 Ryck (vao), 4.

S.

Saharadja, 314.
 Saddharmaśamgāraka, 267.
 Sadjeng, II 277.
 Sadawa, 135.
 Sadjdjanasannatānoeragottoengga, 47.
 Sadjen, II 236.
 Sadjriwan, 117, 118, 185, 206, 319, 370, 391,
 394—396.
 Sahan, II 203.
 Sagala, II 212.
 Sägura, II 193.
 Sahadawa (Defé), II 135, 136, 257.
 Sahadawa (Tj.), 136.
 Saher (som), 24, 25, 156, 225, 377, 413.
 Salak, II 267.
 Salam, 248.
 Salaman, 348.
 Salatiga, 4, 315, 416.
 Saleh, II 53.
 Salingsingan, 321.
 Samentabhadra, 33, 237, 232, 238, 295, 297,
 298, 303, 355, 356.
 Samapoera, 397.
 Sanghata, 284.
 Samoor, 329.
 Sampang, II 273.
 Saun, 195, 196.
 Sañdjaia, 42, 47, 126, 127, 307.
 Sañdjiwa, 284.

- Sanggar Pannalungan, II 109, 110.
 Sanggaru, 405, II 201, 202.
 Sanggan, II 288.
 Sangha, 306, 307.
 Sanggoeran, II 291.
 Sanggrahan (Mêrap), 317.
 Sanggrahan (Tosong-agoeng), II 200, 210, 220.
 Sang hyang Kamahayoniken, 207, 208, II 63.
 Sanskrit, 40, 42—45, 49, 50, 53, 58, 101, 125, 128, 151, 255, 257, 306, II 60, 69, 189, 294, 301.
 Sastra Manggoeng, II 237.
 Saragedoeng, 184, 188, 191—194, 249, 242.
 Sarawati, 77.
 Sari (Bendah), 16, 28, 198, 202—206, 208, 218, 219, 240, 243, 282, 283, 290, II 31, 207.
 Sari (G.), 125.
 Sari (Ratoe Baka), 188.
 Sarwaniwatunawisikambhita, 237, 280.
 Sarwadharmana, II 248.
 Satyoputra, II 292.
 Sawangan, 158.
 Sawentar, II 190—194, 283.
 Sawoo, 192.
 Schalteema, 6, 31, 136.
 Schenk, II 287.
 Schmid (van), II 17, 30.
 Schonberg-Müller, 10, 259.
 Schouten, II 297.
 Schrioka, 64.
 Scipio, 2, II 268.
 Sclodow, II 288.
 Sêjah, 53.
 Sêgaran, II 108, 109, 111.
 Sêladan, II 288.
 Sekartidji, II 217.
 Selakian, II 213.
 Selakradja, II 244.
 Selagana, 310, 311.
 Selagriya (grot), 332.
 Selagriya (Tj.), 9, 10, 160, 176, 310—314, 323, 363, 365, 397, II 26.
 Selakaton, 158.
 Selakêlie, II 272—277, 284, 285, 293.
 Selamangleng (Kêdir), 412, II 247—250.
 Selamangleng (Sanggrahan), II 249, 250.
 Selapostu, II 280.
 Selaradja, II 208.
 Sel, 156, 389.
 Semada, II 271.
 Semanding, II 82.
 Semangka, II 195.
 Sêmar (panakawan), 155, II 125.
 Sêmar (Tj.), 131, 146, 168, 177, 178.
 Sêmarang, 2—4, 7, 158, 167, 168, 171—174, 178, 179, 182, 184, 309, 315, 334, 385, 398, II 17.
 Sêmarangan, 193.
 Sêmbadra, 131, 150.
 Sêndangdoewier, 65, II 293.
 Sêndara, 158, 164—166, 255.
 Sêmb, II 235.
 Sêndjaya, 316.
 Sêntjaki, 134, 135.
 Sêntool, II 133.
 Serrurier, 23.
 Sêrat, II 282.
 Sêtan, 314.
 Sêvenhoven (van), 156.
 Sewall, 20, 104.
 Sewos, 2, 9, 16, 116, 197, 209, 207, 208—224, 241, 246, 269, 349, 342, 345, 362, 365, 368, 381, 388, 388, 395, II 156, 305.
 Shaefer, 10, 259.
 Siam, 29, 261, II 35.
 Sida ardja, 404, II 198, 276.
 Sidamoeki, 171.
 Siadha, II 55.
 Siddhârtha, 79.
 Siddhayoga, II 15.
 Siebargh, 3, 9, 460.
 Sierra do Pegode, II 279.
 Sierra do Pragada, II 279.
 Sigomplong, 159.
 Si Gung, 332.
 Sikoening, II 235.
 Sikoent, 170, 171.
 Sims, II 105, 112.
 Simbatan watan, II 253—295.
 Sumping, II 64, 69, 93, 94, 173, 174.
 Sinslang, II 289.
 Sindang Bêdji, 176.
 Sinjok, 47—49, 305, 397—399, 411, II 6, 15, 16, 109.
 Singahaton, 126.
 Singawari, 4, 27, 28, 104, 365, 399, 399, II 3, 5, 7, 8, 10, 15—33, 60, 63—65, 72, 74, 93, 122, 139, 158, 159, 189, 211, 238, 244.
 Singha, 198—194, 249.
 Singhuari, 37, 49, 54—58, 60, 62, 92, 103, 350, 381, II 1—7, 15, 16, 29, 30, 33, 35, 36, 38, 65, 67, 69, 71, 72, 93, 100, 185, 292, 319.
 Sirah-kêdjang, II 294.
 Sirah-kêlung, II 205.
 Sora, 356, 357, II 152, 166, 315.

Siroem, 155.
 Siwa, 158.
 Skanda, 74.
 Slawi, 335.
 Soet van de Basie, 16, II 349.
 Soerodahana, 53.
 Soerwa, II 237—239, 277.
 Soeklagia, II 82.
 Soekhoel-tamra, 56.
 Soedagan, 845.
 Soedamala, II 135, 136, 257.
 Soedhana (Bodhisattwa), 222, 223.
 Soedhana (prins), 290.
 Soedhanakoenara, II 60, 61, 63.
 Soedjaja, 288.
 Soegriwa, 356, 357.
 Soeha, 63, 65, II 157.
 Soetaboum (Kediri), 399.
 Soetaboum (Prawara), 50, 412.
 Soekakerta, 95.
 Soekarini, 310.
 Soekoen, 5, 8, 65, II 237, 249—258, 260, 261, 263, 264.
 Soemansantaka, 53.
 Soemba, 94.
 Soembawa, 60.
 Soembördjat, 62, II 88—94, 111, 208.
 Soembör kaitman, II 245.
 Soembör-tahjoeng, II 202.
 Soembing, 158, 165, 255, 310, 311.
 Soemboep, 6, 31, II 251.
 Soemengka, II 105.
 Soemoer, II 147.
 Soepja, 59, 58, 61, 96, 335—337, II 263—270, 313, 314.
 Soengai-Lansat, II 60, 292.
 Soengi-Petoeng, 238.
 Soengkoep, II 88.
 Soenjaragi, II 205.
 Soepi oerang, II 239.
 Soepriatna, II 182.
 Soerabaja, 13, 16, 48, 52, 56, 341, 329, II 39, 100, 292.
 Soerakarta, 29, 32, 154, 185, 309, 316—319, 320, 335, 375, 397, II 254, 257, 264, 303.
 Soerawana, 62, II 57, 128—133, 135, 138—140, 142, 168, 180, 190, 203, 209.
 Soeroeso, II 290.
 Soerya, 77, 178, 674, II 32, 34, 35, 149.
 Soetawana, 61.
 Salak, II 291, 292.
 Sambo, 194, 195.
 Speyer, 68, II 70.

Srikanji, 131, 144, 146—148, 151.
 Stainetta, 94.
 Sumatra, 23, 43, 56, 58—60, 62, 96, 87, 100, 255, 304, 310, II 66—69, 285—293.

T.

Tadjem, II 282.
 Tadjock, II 294.
 Tadjoeug, II 186.
 Takha-Bahai, 194.
 Tamil, II 203.
 Tampir, 317.
 Tampoua, II 267.
 Tamsapari, 33.
 Tamsi-Ahang, II 296.
 Tahjoeng-Medan, II 229.
 Tahjoengtietha, 192, 193, 195, 200.
 Tang, 41, 127.
 Tanggol, II 330.
 Tantoeier, 61.
 Tantrayana, 82.
 Tanti, II 51, 62.
 Tantiema, 82, 90, 304, 305.
 Tapana, 285.
 Tara, 75, 81, 88, 195, 196, 200, 205, 206, 235, 237, 267, 304, 329, II 60—63, 65, 67.
 Taraka, 356.
 Tarik, 58, II 100.
 Taroema, 40.
 Tasikmalaja, II 268.
 Tawang, 153.
 Tawang mangoe, II 257, 264.
 Tihuan, 331—333.
 Tigi, 333—337, II 263.
 Tegalredja, 314.
 Tekatan, II 303.
 Telaga-Indra, II 243.
 Telaga-Ior, 375.
 Telaga Pongilon, 142.
 Telaga Warna, 131, 142, 153.
 Telahap, 165.
 Telamaja, 315.
 Temanggoeng, 157, 158, 166, 167.
 Tumpah, II 283.
 Tandjolaja, II 267.
 Tengah, II 107.
 Tengarai, 316, 317.
 Tenggör, 65, II 15, 237, 238.
 Tenggiling, II 215.
 Tepas, II 234.
 Tepas, 332.
 Teyama, II 88.

- Tibet, 81, 82, 280, 291, 297, 300, 304, 305,
II 59—61, 301, 302.
- Tidar, 254.
- Tigswangi, 82, II 128, 133—139, 168, 169,
181, 205.
- Tikoos, II 106, 115—117.
- Tidjoo, 188.
- Trunecelly, 98.
- Tirtha, 51, 410, 411.
- Tjakak, II 265.
- Tjakraboewana, II 267.
- Tjakratjakra, 70, II 35, 65.
- Tjakrawati, II 267.
- Tjakrawara, 70.
- Tjalockya, 105, 108.
- Tjam, Tjampa, 86, 45, 62, 98, 101, 102, 107,
108, II 106, 109, 143—146.
- Tjendi (Ambarawa), 174, 182.
- Tjendi (Bantam), II 267.
- Tjendi (Grabag), 314.
- Tjendi (Jogja), 320.
- Tjendi (Magelang), 314.
- Tjendi (Moentian), 328.
- Tjendi (Wanoesaha), 158, 158.
- Tjendika, 108.
- Tjendipocra, II 239, 240.
- Tjenduridja (Jogja), 318.
- Tjenduridja (Kediri), 306, 307, 320.
- Tjandra, 77, 178, 374.
- Tjandrabhaga, 99.
- Tjandrageni, II 264.
- Tjandraha, 99.
- Tjandrakirupa, II 82.
- Tjandrakoolya, 99.
- Tjandram, 99.
- Tjandramala, 99.
- Tjandramasa, 99.
- Tjandrawasa, 99.
- Tjandral, 42, 43, 99, 125, 166.
- Tjeringin, II 288.
- Tjarwi, 78.
- Tjibongan, 320.
- Tiedi, II 170.
- Tjietjong, II 100.
- Tjéta, 8, 65, II 251, 252, 258—261, 263.
- Tjiampea, II 263.
- Tjibodas, II 269.
- Tjikapoendoeng, II 265, 269.
- Tjikoera, II 267.
- Tjimanook, II 268.
- Tjipanjalo, II 266.
- Tjirbon, II 268, 295.
- Tjirémas, II 267.
- Tjisadane, II 268.
- Tjilapen, 96.
- Tjitaroen, 10.
- Tjitalengka, II 267.
- Tjitjoeroeg, 412.
- Tjitjorek, II 267.
- Tjitrageopte, 393.
- Tjondé, 90, 230, 237.
- Tjoengkoeb Poels, II 95.
- Tjoepoewatce, 195, 196.
- Tjoramania, II 281.
- Tlojong, 47.
- Toehan (havan), 58.
- Toehan (Tj.), II 222, 223, 226.
- Toek Maa, 41, 125.
- Toelang Air-rutoe, 160, 167.
- Toela, 141, 143, 151.
- Toeloeng-agoeng, II 3, 4, 125, 209, 212.
- Toemapel, 88, 54—56. Zie verder Singhasari.
- Toemboe, 314.
- Toempang, 4, II 83, 89, 188. Zie verder Djago.
- Toesbits, 286—288, 294.
- Tohdjaya, 55.
- Tonner, 356, 357, 359, 360, 377.
- Trailokyawidjaya, 89.
- Tralaja, II 100, 106, 112.
- Trawas, 11, 409, II 197, 272.
- Trawoesan, II 100, 106, 108—111.
- Trenawindoe, 71, 969, II 31, 63.
- Trenggiling, II 215.
- Tribhoewana (de jongere), 80, II 147.
- Tribhoewana (de oudere), II 94.
- Trigoena, 53.
- Trimoerti, 77, 91, 317, II 290.
- Troekan Tjandi Giring, 319.

V.

- Valck, 9.
- Verboek, 14, 21, 32, 183, 305, 407—409, II 117,
36, 63, 74, 83, 84, 88, 97, 101, 102, 105,
108, 117, 118, 126—128, 144, 150, 154, 186,
189, 190, 194, 198, 200, 207, 208, 210,
213—215, 237, 228, 233, 234, 236, 239, 240,
244, 247, 252, 258, 261, 282, 283, 299.
- Verhuell, 8.
- Vath, 18, 23, 33, 69, 129, 308, II 39, 69,
94, 102, 186.
- Vink (de), 311, 312.
- Vos (van der), 8, 9, II 251—254, 257, 258,
260, 261, 270.
- Vogel, 108, 353.
- Voor-Indië, 18, 16, 24, 30, 31, 39, 42, 44, 61,
64, 67—69, 71, 87, 88, 98, 100, 102, 103,

100, 111, 122, 142, 216, 219, 244, 246, 259, 270,
281, 297, 301, 306, 307, 328, 329, 350, 386, II
28, 34, 35, 36, 63, 64, 217, 228, 299—302, 318.

W.

Wadjak, II 200—211, 220, 221, 226.
Wadjruthara, 81, 300.
Wadjradhātiewari, II 62, 63. Zie ook
Dhātiewari.
Wadjrapāni, 88, 89, 207, 287, 238, 244, 297,
386, 389.
Wadjrasattwa, 81, 85, 300, 305, II 307.
Wadjrayana, 305.
Wajraswara, 78.
Wairojana, 80, 84, 88, 216, 217, 261, 300,
304, 305, II 54, 55, 62, 63, 108.
Wajang, 96.
Walandit, II 200.
Waleri, II 85, 89.
Walikoekoen, II 200.
Wamana, 75, 102, 371.
Wamkēya, 167.
Wanaaba, 168, 154, 157, 165, 335, II 307.
Wanaari, 518.
Wantil, 317.
Warāha, 75, II 201.
Warāhamūhira, 93.
Wardenaar, 4, 5, 343, 405, 407, 409, II 101,
107, 108, 111.
Warenga, 75, 291, 315, 360, 357, 394.
Wasawa, 78, 360.
Wamedhāra, 90.
Watoekōlir, II 272.
Watos-toeha, II 199.
Wawa, 48.
Wayang, II 83.
Wayon, 215, II 172.
Weda, 285.
Wegun, II 16, 200.
Wajwawidwan, II 16.
Wēkas ing Soekha, 61, 62, II 186.
Wēlirang, II 72, 234, 235, 242, 271.
Wēdit, II 16, 200, 201.
Wongker, 60, 411, II 128.
Wiśahapōra, II 125.
Wiśamitra, 356.
Wiśwapāni, 88.
Widjaya, 57, 58, II 71, 94, 100, 101.
Widjyaloka, 48, II 13, 201.
Widodurēn, II 236.
Widoera, II 56.
Wikramawarddhana, 62, 63, II 125, 222.

Wikramottoenggrāwa, 50.
Wilis, II 2, 217, 247, 248, 293.
Williams, 5.
Wilson, 10—12, 18, 25, 227, 232, 233—235,
265, 302, 307, 308, 330, II 270.
Wilwatikta, 64, 65.
Windhyā, II 277.
Winong, II 243.
Wimbhoomi, 62, 63, II 277.
Wisarādja, 56—59.
Wirūtaparwa, 49.
Wiselin, II 95, 183.
Wishpoa, 51, 53, 68, 74—77, 144, 147, 148,
154, 178—180, 189, 192, 242, 252, 317, 348,
349, 352, 355, 356, 368—372, 374, 375, 404,
409, 410, II 10, 14, 59, 141, 170, 173, 183,
190, 200, 202, 206, 275, 276, 318.
Wishpoebhawampōra, II 128.
Wishpoeteme, Wishpoetich, 40, 50, 53, 68,
77, 78, 360, 410, II 93, 190, 194, 312.
Wishpoewarddhana, 55—57, II 29, 38, 59,
68, 69, 302.
Wingi, II 8, 148, 149, 208, 233, 234.
Woodil, 170.
Woekir, 125—127, 320.
Woengkal, II 190.
Woereng, 251.
Wrakodara, 137.
Wringin Broëdjang, II 206—209, 216, 273.
Wringin-lawang, II 106, 107, 110, 198.
Wwatan mās, 51, 412.
Wyāna, 309.

IJ.

IJesdijk (van), II 201.
IJerman, 19, 20, 22—24, 26, 29, 104—107,
136, 185, 200, 204, 206, 215, 225, 261, 274,
308, 345, 367, 377, 382, 385, 389—391, 396,
413, II 289—297.

Y.

Yakshi, 75.
Yama, 77, 78, 89, 315, 360, 393, II 55.
Yang, II 240, 243.
Yodishthira, II 50.
Yogātjārya, 294, 305.
Yoni, 71 enz.
Yula, 18, 104.

Z.

Zollinger, II 233, 235, 241, 244.
Zwolle, II 293, 294, 294.

5

11/10/20

Central Archaeological Library,
NEW DELHI. 10750

Call No. 709.5961/ K20

Author—Krom, N S.

Title—Including Pot ale
11. 100 to 1000

"A book that is shut in but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.

B. 3. 145. 10 DELHI